

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»

атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ЖИНАҒЫ

Алматы, Қазақстан, 14 қазан 2022 жыл

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научно-практической конференции

«ФИЛОСОФИЯ: НАУКА И ПРИЗВАНИЕ»

Алматы, Казахстан, 14 октября, 2022 год

COLLECTION OF MATERIALS

international scientific and practical conference

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»

Almaty, Kazakhstan, October 14, 2022

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ЖИНАҒЫ

Алматы, Қазақстан, 14 қазан 2022 жыл

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международной научно-практической конференции
«ФИЛОСОФИЯ: НАУКА И ПРИЗВАНИЕ»

Алматы, Казахстан, 14 октября, 2022 год

COLLECTION OF MATERIALS
international scientific and practical conference
«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»

Almaty, Kazakhstan, October 14, 2022

УДК 1/14
ББК 87
Ф 53

БАС РЕДАКТОР:

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Философия және саясаттану факультетінің деканы,
философия ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Б.Б. Мейірбаев

РЕДАКЦИЯЛЫҚ ТОП:

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Философия және саясаттану факультетінің
Деканның ғылыми-инновациялық қызмет және
халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары *А.Б. Альчимбаева*
Әл-Фараби орталығының ғылыми кеңесшісі,
философия ғылымының докторы, профессор *Ж.А. Алтаев*
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Философия және саясаттану факультеті философия кафедрасының
менгерушісі, философия ғылымының кандидаты *Ә.А. Құранбек*
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дінтану және мәдениеттану кафедрасының менгерушісі философия
ғылымының докторы, профессор *А.Д. Құрманәлиева*

«Философия: ғылым және өмірлік миссия» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. Алматы, Қазақстан, 14 қазан 2022 жыл. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 309 б.

ISBN 978-601-04-6134-5

«Философия: ғылым және өмірлік миссия» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының (Алматы қ., 14 қазан 2022 ж.) материалдарының жинағы түркі және қазақ философиясының дәстүрлерін талдауға, философияның дүниежүзілік тарихын және қазіргі заманғы философиялық зерттеулерді зерделеуде жаңа тәсілдерді анықтауға, Қазақстан Республикадағы этно-діни бірегейлік проблемаларын зерттеуге арналған баяндамаларды, мақалаларды және басқа да материалдарды қамтиды.

Басылым әлеуметтік-гуманитарлық ғылым саласының ғалым-зерттеушілеріне, оқытушыларға, докторанттар мен магистранттарға арналған.

Мақалалар авторлық редакцияда жарияланады.

ҚҰТТЫҚТАУ ХАТТАР

ПОЗДРАВИТЕЛЬНЫЕ ПИСЬМА

CONGRATULATORY LETTERS

Құрметті Ғазиз Тұрысбекұлы!

Сізді Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ұжымы және өз атымнан 65 жасқа толған мерейтойыңызбен ізгі ниет, шынайы ықыласпен құттықтаймын!

Сіз қазақ ғылымының дамуына сүбелі үлес қосқан зерделі ғалымсыз. Тынымсыз ізденіс пен білімге деген құштарлығыңыздың арқасында бірнеше буын шәкірт тәрбиелеп, өзіндік ғылыми мектеп қалыптастырдыңыз.

Ұлттық мүдде жолында үлкен жауапкершілік арқалап, қайраткер азамат, білікті басшы ретінде еліміздің жарқын болашағы үшін ерен еңбек сіңірдіңіз. Сіздің ҚР Президент Әкімшілігінде Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық Кеңестің консультанты, Талдау және стратегиялық зерттеу орталығының сектор меңгерушісі, Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде Талдау бөлімі бастығы, Ішкі саясат департаменті директорының орынбасары, директоры, Мәдениет және ақпарат вице-министрі қызметтерін абыроймен атқарып, еліміздегі жастар саясатын, үкіметтік емес ұйымдармен байланыс, мемлекеттік тіл, азаматтық қоғамды қалыптастыру, ұлтаралық және конфессияаралық қатынастарды реттеу, ақпарат саясатын дамытуға қосқан үлесіңізді ерекше атап көрсетуге болады.

Сонымен бірге әрдайым жастардың жанашыр тәлімгері болып, адамгершілік, ізгі қасиеттеріңізбен кейінгі буынға үлгі-өнеге көрсетіп жүрсіз.

Сіздің тағылымды өмір жолыңыз, адамгершілік ізгі қасиеттеріңіз бен ел алдындағы абыройлы қызметіңіз отбасыңыз үшін ғана емес, тілектес дос-жарандарыңыз бен өзіңізбен қанаттас жүрген әріптестеріңіз үшін зор мақтаныш.

Қарашаңырақ ҚазҰУ өзіңіздей тұлға түлегін, ғалым-профессорын мақтан етеді.

Сізге мерейтойыңызда мықты денсаулық, ұзақ өмір, отбасыңызға бақ-береке, қызметіңізге табыс тілеймін!

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Басқарма Төрағасы – Ректор

Жансейіт ТҮЙМЕБАЕВ

АЛҒЫС ХАТ

Құрметті Телебаев Ғазиз Тұрысбекұлы!

Қазақстан әлеуметтанушылар қауымдастығына 20 жыл толыуына орай Сізге әлеуметтік білім беру мен ғылыми зерттеулер саласындағы белсенді қызметіңіз үшін алғыс білдіреміз!

**Қазақстан әлеуметтанушылары Ассоциациясының Президенті,
Қазақстан Республикасының Чех Республикасындағы
Төтенше және өкілетті елшісі,
ҚР ҰҒА академигі М.М.Тажин**

Алматы қ.
19 мамыр 2022 ж.

Құрметті Ғазиз Тұрысбекұлы!

Сізді бүгінгі мерейлі 65 жасыңызбен шын жүректен құттықтаймын!

Тамылжыған тамыздың тамаша күнінде Сізге жылы лебіздер мен тәтті тілектер айтылмақ. Бұл – Сізді білетін, сізбен бірге қызмет ететін, жаныңызда жүрген жақын жандардың шексіз құрметі мен сүйіспеншілігінің айғағы.

Сіз «Қазақстан Республикасының мемлекеттік бірегейлікті қалыптастыру тұжырымдамасы», «Қазақстан Республикасының тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы», «Қазақстан Республикасының этномәдени білім беру тұжырымдамасы» сынды маңызды құжаттар авторларының бірісіз, мемлекеттік қызметке әлеуметтік зерттеулерді енгізудің бастамашысы әрі халықаралық конференциялардың мықты ұйымдастырушысысыз. Мемлекеттік жастар саясатын, адамзаттық қоғамды қалыптастыру саясатын, үкіметтік емес ұйымдармен өзара әрекеттестікті, ұлтаралық және конфессияаралық қатынастарды реттеу саясатын жолға қою үшін аямай қызмет еттіңіз. Сіздің философия, әлеуметтану, саясаттану тарихы бойынша жазылған ғылыми еңбектеріңізді алыс–жақын шетелдердің ғылыми ортасы мойындады.

Сіздің Отандық ғылымның дамуына, қазақстандық ғалымдарының жаңа буынын тәрбиелеуге қосқан үлесіңіз өлшеусіз, ал көп жылдық мемлекеттік–қоғамдық қызметіңіз ерқашан ел игілігі жолында еңбек етудің жарқын үлгісі болып қала бермек.

Біздің ұжымда қызмет еткен жылдарыңыз – біз үшін зор мәртебе. Сіз – білікті де білімді жансыз, өз ісіңіздің майталман маманысыз. Кісілік келбетіңізге кір жұқтырмаған тұлғасыз. Ұшқыр ойыңызбен бірегей шығаратын жан ретінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің кітапханасының дамуына қомақты үлес қостыңыз.

Сіздің шыдамдылығыңыз, кәсібилігіңіз, жұмысыңызға деген адалдығыңыз бен даналығыңыз айналаңыздағыларды таң қалдырмай қоймайды. Өмірі өнегеге толы өзіңіздей парасатты тұлғаны тағыда туған күніңізбен құттықтай келе деніңізге саулық, отбасыңызға амандық тілейміз! Осындай көңілді де қарапайым қалпыңызбен қоршаған ортаңыздың қорғаны болып жүре беріңіз! Көңіліңізден көктем, жүзіңізден күлкі кетпесін! Шығармашылығыңыз шарықтай берсін!

**Қазақстан Республикасының
Тұңғыш Президенті кітапханасының
Директоры**

Б. Темірболат

Уважаемый Газиз Турысбекович!

Позвольте искренне и сердечно поздравить Вас с 65-летним юбилеем!

Вы – видный государственный и общественный деятель, казахстанский ученый, доктор философских наук, профессор, обладатель множества наград, один из ярчайших представителей научной интеллигенции Казахстана и пространства СНГ.

Ваша трудовая, научная, государственная деятельности и послужной список заставляют восхищаться и должны стать ярчайшим образцом для подражания молодого поколения!

Большую половину жизни Вы отдали служению науке и культуре Казахстана. Благодаря Вам многие деятели культуры братского казахского народа стали известны в Кыргызстане и получили наши звания и награды.

Вы внесли немалый вклад в развитие культурных связей между Кыргызстаном и Казахстаном. Наши знакомства и дружба начались в 2009 году, когда мы занимали схожие позиции в министерствах культуры наших стран. Совместная работа в интеграционных структурах, в организации масштабных международных мероприятий - перекрестных Дней культуры Кыргызстана и Казахстана, рабочее общение в Минске, Бишкеке, Астане, Москве и других городах оставили самое яркое впечатление от Вашего профессионализма и высокой трудоспособности.

Кроме того, Вы преуспели и как глава прекрасной семьи Телебаевых, воспитывающей замечательных детей и внуков.

Дорогой Газиз Турысбекович!

В День Вашего 65-летия позвольте еще раз поздравить Вас с юбилеем! Желаю Вам крепкого здоровья, благополучия Вам и Вашим близким, плодотворной деятельности во благо казахского народа!

Пусть новые успехи сопутствуют Вам во всех начинаниях!

С глубоким уважением,
Заслуженный деятель Государственной службы
Кыргызской Республики,
экс первый заместитель и статс-секретарь
Министерства культуры, информации и туризма Кыргызской Республики
Бектенолиев Мукталы Абдыбекович

г. Бишкек, Кыргызская Республика, 14 октября 2022 года

ЖИЗНЬ, ПОСВЯЩЕННАЯ НАУКЕ

В историческом мемориале Шохизинда на курдском, персидском и арабском языках написанное заветное слово «Жизнь - один час», что свидетельствует о краткости сложной и полной неожиданностей жизни человека. Кто-то этот час проживает достойно, принося пользу себе и отечеству, а кто-то не понимая смысла жизни уходит в небытие. Известный ученый и педагог XX-XXI века, достойный сын Казахстана, креативный руководитель и основатель научной школы по истории философии и культурологии, доктор философских наук, профессор Газиз Турисбекович Телебаев внес свой весомый вклад в развитие науки и образования и получил признание не только своего народа, но и международной интеллектуальной элиты, и этим украсил смысл своей жизни.

Второе заветное слова в Шохизинда «О человек, если не можешь творить добро - не твори зло» является смыслом жизни Газиз Турисбековича. На протяжении почти 50 лет Газиз Турисбекович работает во имя процветания своей родины, его книги, посвящённые познанию тюркской философии, науки и культуры представляют собой национальную ценность, так как в них раскрыты роль и место тюрков в истории мировой цивилизации, а также обоснован их вклад в мировую культуру. Неоценим его вклад в развитие таких сфер научного знания как политология, философия и культура. Все книги Газиза Турисбековича обогащены научным содержанием и пронизаны чувством родины, можно уверенно говорить о их академической значимости не только для современной науки и образования, но и для развития будущей отечественной науки.

В Узбекистане ценят и уважают Газиза Турисбековича как патриота своей родины, а также, как ученого всегда поддерживающего своих соотечественников и коллег зарубежом. Он неутомим и продолжает свою творческую педагогическую научную деятельность, воспитывает новое поколение ученых и специалистов обществоведов. Следуя словам Алишера Навои «не трать жизнь зря, работай и пусть труд станет ключём, ведущим к успеху», Газиз Турисбекович жизнь посвятил науке и образованию, и сегодня он благодаря честному труду, ответственности стал корифеем своей профессии и достойным примером подражания для молодежи третьего тысячелетия.

Я поздравляю Газиза Турисбековича с юбилеем, желаю истинному ученому здоровья и новых инновационных идей в служении ее величеству «Философии».

Шермухамедова Нигинахон Арслановна
доктор философских наук, профессор,
Национальный университет Узбекистана

К 65-летию Телебаева Газиза Турысбековича - видного государственного и общественного деятеля Казахстана, ученого, доктора философских наук, профессора

Моему коллеге, профессору Газизу Телебаеву исполняется 65 лет. По своему, несколько большему жизненному опыту, могу констатировать, что это период расцвета философской рефлексии, подведения итогов многогранной деятельности, планирования будущих исследований.

Празднование этого события на столь высоком уровне Международной научно-практической конференции «ФИЛОСОФИЯ: НАУКА И ПРИЗВАНИЕ», проводимой кафедрами философии, религиоведения и культурологии и Центром аль-Фараби факультета философии и политологии КазНУ имени аль-Фараби, Институтом Философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Казахстанским философским конгрессом, демонстрирует, что профессор Г. Телебаев внес значительный вклад в развитие философских и смежных с ними социальных и гуманитарных исследований как в своей стране, так и за рубежом.

Со своей стороны, хочу подтвердить эту высокую оценку научной деятельности и творчества казахстанского философа и ученого.

На протяжении ряда лет профессор Г. Телебаев принимал активное участие в издаваемом отделом «Проблемы современной философии» Института Философии и Социологии Национальной Академии наук Азербайджана многотомном исследовании. Научной общественности многих стран мира (в разных монографиях принимали участие представители 15-20 стран, все статьи содержали объемные резюме на азербайджанском, английском и русском языках) запомнились его содержательные статьи: «Категории «TEDIRI» и «QUT» в тюркских письменных источниках», «Тюркская философия: основные понятия в исторической ретроспективе».

Надо отметить, что многие авторы издаваемых монографий по проблемам современной философии лично знают профессора Г. Телебаева и высоко ценят его научно-философское творчество.

Наше заочное сотрудничество продолжилось личным знакомством в Баку, куда профессор прибыл для участия в масштабной международной конференции. Запомнились наши многочисленные дискуссии в течение коротких нескольких дней, посвященные методологии исследований философских и этно-конфессиональных проблем.

Благодаря поддержке профессора Г. Телебаева, мне удалось ознакомить казахстанскую философскую и научную общественность с весьма важной для меня статьей: «Восток и Запад: взаимодополнительность идей». - Вестник евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: исторические науки. Философия. Религиоведение - Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, № 2 (131), 2020, с. 8-21.

Выражая сожаление, что по независящим от меня обстоятельствам не могу лично принять участие в столь представительном праздновании 65-летия Телебаева Газиза Турысбековича, хочу пожелать юбиляру здоровья и новых творческих успехов на благо философии и науки Казахстана и мира.

Надеюсь на продолжение нашего плодотворного сотрудничества

**Доктор философских наук, профессор,
Зав. отделом «Проблемы современной философии»
Института Философии и Социологии НАНА**

Али Сеидабас оглу Абасов

Құрметті Ғазиз Тұрысбекұлы!

Сізді 65 жасқа келген мерейтойыңызбен Қазақстан ғылымы мен білімінің үлкен шаңырағы болып отырған Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті және философия кафедрасының ұжымы атынан құттықтаймыз! Көп жылдар бойы жемісті еңбек етіп, ұлттық мәдениетіміздің биікке көтерілуіне және жастардың рухани тәрбиесіне ерекше еңбек сіңірдіңіз. Өзіңіздің үлкен өмірлік тәжірибеңізбен ұлағатты ұстаз, білікті ғалым болып жоғары мәртебеге ие болдыңыз.

Бүгінгідей мерейлі сәтіңізде Сізге ғылым мен білім саласында толағай табыстарға, биік шыңдарға жете беруіңізге тілектеспіз! Күш-қайратыңыз сарқылмасын, ғалымдық, ұстаздық жолда әліде талай биіктерге көтеріле беріңіз, ұрпақтарыңыз өзіңізге сай кемел азамат болып қалыптассын деген тілек жолдаймыз.

Сіздің терең біліміңіз бен біліктілігіңіз, өмірлік тәжірибеңіз, жауапкершілігіңізбен, әділеттілігіңіз үлгі тұтарлық. Өзіңіздің қарапайымдылығыңызбен, адамгершілік қасиетіңізбен, абыроймен үлкен беделге иесіз. Адал еңбеккер, ортасына сыйлы әріптес бола білген өзіңіздей абзал жанға осындай қуанышты күні деніңізге саулық, шуағы мол бақытты ғұмыр, істеріңізге сәттілік, отбасыңызға береке, ырыс пен ынтымақ тілейміз!

Қадірлі Ғазиз Тұрысбекұлы! Шығармашылық табыстарға әріптестеріңіз бен шіәкірттеріңіздің ыстық ықыласына бөлене беріңіз!

**Ізгі тілекпен,
Л.Н.Гумилев атындағы
Евразия ұлттық университетінің
Басқарма Төрағасы - ректоры,
профессор**

Ерлан Сыдықов

Уважаемый Газиз Турысбекович!

От имени коллектива Казахстанско-Британского технического университета и от себя лично от всей души поздравляю вас с 65-летием!

Являясь известным и влиятельным представителем казахстанской современной философии, вы внесли неоценимый вклад в формирование и развитие сильной отечественной школы профессиональных философов.

Ваше богатое научное наследие охватывает не только философию, но и политику, социологию, культурологию, историю и др. отрасли знаний. Такие учёные, как Вы, формируют новые взгляды, и новые представления о мире и жизни. И именно благодаря таким профессорам, как вы, у студентов КБТУ есть счастливая возможность открыть для себя новый смысл, возможность по-другому начать воспринимать окружающий для себя мир и возможность научиться тому, как не потерять себя в этом мире.

Являясь президентом Общественного фонда «Астана-Зерттеу», а также академиком Академии социальных наук РК, вице-президентом Казахстанского философского конгресса, членом Научно-экспертного совета при Ассамблее народа Казахстана, руководителем казахстанского филиала МАААК, членом Общества востоковедов России, вы вносите весомый и значимый вклад в становление и развитие нашего государства.

Выражаю Вам искреннюю благодарность за безграничную преданность своему делу, непрерывный творческий поиск, ответственность за результаты, своего труда и активную гражданскую позицию!

Слово философия в переводе означает мудрость. Философия, как и мудрость, приходит с годами и опытом. Ваш юбилей - это яркое свидетельство того, что ваша жизнь, ваша мудрость, ваш труд, ваша общественная деятельность, ваш профессиональный опыт служили и продолжают служить на благо процветания нашей Родины.

Желаю вам крепкого здоровья, долголетия, благополучия, Вам и Вашим близким, неисчерпаемой созидательной энергии, новых научных достижений и успехов в осуществлении намеченных планов!

**С уважением ректор, Председатель Правления
Казахстанско-Британского Технического университета**

М.Габдуллин

Глубокоуважаемый Газиз Турысбекович!

Позвольте от имени коллектива Казахстанского филиала Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова и от себя лично поздравить Вас со знаменательной датой — 65-летним юбилеем!

Известный ученый-философ, талантливый педагог, активный участник разработки и реализации государственной политики в области культуры — во всех этих важных направлениях деятельности Вы проявляете умение глубоко, вдумчиво и с достоинством выполнять свой гражданский и общественный долг.

Вы внесли большой вклад в исследование национального наследия и культуры казахского народа, его национального сознания и идентичности, а также в благородное дело воспитания молодого поколения граждан Казахстана, готовых трудиться на благо своей Родины.

Уважаемый Газиз Турысбекович, Казахстанский филиал МГУ связывают с Вами добрые и дружественные отношения сотрудничества, которые служат развитию образования и науки в Республике Казахстан. Уверен, что в перспективе наши профессиональные и человеческие контакты будут крепнуть и развиваться.

Дорогой Газиз Турысбекович, в торжественный день юбилея примите наши наилучшие пожелания! Здоровья и долголетия, новых успехов и достижений, благополучия и процветания!

**С уважением,
директор Казахстанского филиала МГУ
профессор**

А. В. Сидорович

**Ғазиз Тұрысбекұлына – 65 жас!
Құрметті Ғазиз Тұрысбекұлы!**

Сізді 65 жылдық мерейлі тойыңызбен ҚР ҒЖБМ ҒК философия, саясаттану және дінтану Институты ұжымы шын жүректен құттықтайды! Жоғары білімді кезінде КСРО-ның астанасы болып тұрған Мәскеу қаласында М.Ю.Ломоносов атындағы ММУ-дағы философия мамандығы бойынша алғаннан кейінгі еңбек жолыңызға көз салсақ, онда осы күнге дейін жоғары оқу орындарда, мемлекеттік басқару салаларында, мәдениет пен ғылым саласында белсенді күш–жігер жұмсап, қажымай-талмай қызмет еткеніңізді әріптестеріңіз жақсы біледі. Мағыналы ғұмырыңызда басшылық қызметтерді атқарғаныңыз, іскерлік және ұйымдастырушылық қабілетіңіздің, ұжыммен тіл табыса білу мен талапшылдығыңыздың, жаңа Заман ағымына орай қалыптаса білу ісіндегі мол тәжірибеңіз кейінгі жастарға үлгі.

Еліміздің Зиялы қауымы, жалпы Қазақстанның білім мен ғылым саласындағы мамандары, Сізді ғалым ғана емес, сонымен қатар белгілі қоғам және мемлекет қайраткері, көрнекті екі тілді профессор ретінде біледі. Қазақстан Тәуелсіздігінің бастауындағы өміріңіздің мәнді де мағыналы жылдары мәдениет саласында белсенді қызмет атқарғаныңыз жұртшылыққа белгілі. Осы жылдары саналы ғұмырыңызды адал еңбек, білікті, білімді азамат, тектіліктің иесі ретіндегі адамгершілік, биік ұстанымдарыңыз бен әділеттілігіңіз қазіргі қоғамдағы үлкен беделіңіздің жарқын куәсі. Гуманист-әмбебап маман ретінде сіз жалпы адамзаттық маңызды дүниелермен қатар ұлттық құндылықтарымыздың қатар жоғары деңгейде дәріптелуіне қомақты үлес қосып келесіз. Көптеген шәкірттеріңіз Қазақстанның түкпір-түкпірінде табыстық қызмет атқарып жатқанын атап өтеміз.

Сізге мемлекет тұрғысынан көптеген марапаттаулар жасалғанын айта келіп, дегенмен үлкен жетістіктер мен жақсылықтар алда екеніне сенімдіміз. Өйткені, сіз үнемі ізденіс үстінде жүресіз, еңбектеніп, тыным таппайсыз. Ғалым, ұстаз, қайраткер азамат ретінде мемлекетіміздің жарқын болашағына жіті назар аударып, еліміздің өркендеп, кемел келешекке қарай нық қадам басқанына көңіл бөліп отырсыз.

Бекзат болмысты, кемел ойлы білікті тұлға ретінде еліміздің өркендеу жолында болашаққа жарқын қадамдар жасай беріңіз!

Құрметті Ғазиз Тұрысбекұлы, біздің институттың ғалымдар қауымы Сізді кемел жасқа келген сүбелі мерейтойыңызбен құттықтай отырып, өзіңізге және сіздің жақындарыңызға ұзақ ғұмыр, шығармашылық табыс, қажымас қайрат, зор денсаулық тілейді!

**Құрметпен,
Философия, саясаттану және дінтану
Институтының бас директоры,
Социология ғылымдарының докторы,
Профессор, ҰҒА академигі**

С.Т.Сейдуманов

Уважаемый Газиз Турысбекович!

Позвольте выразить вам неизмеримую благодарность за многолетнюю дружбу и плодотворное научное сотрудничество!

Поздравляем с вашим великолепным юбилеем, замечательного философа и мыслителя современности! Желаем вам блестящих достижений и открытий в науке Ницше, Канта, Аристотеля и Платона.

«Основа всей жизни человека – это ритм, данный каждому его природным дыханием». Ваш ритм жизни покоряет и увлекает силой Мысли и Таланта, и особой душевной теплотой!

В день рождения желаем – образ жизни не менять.
Интеллектом своим ярким, как и прежде удивлять.
Пусть жизнь дарует радость и удачу,
Любовь и пониманье, добрый свет.
Легко решает цели и задачи,
Вселенная раскроет свой секрет.

**С огромным уважением,
Коллектив ЦИОМ
Алимбекова Гульжан Токтамысовна,
Директор ЦИОМ.
14.10.22г.**

Құрметті Ғазиз Тұрысбекұлы!

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия және саясаттану факультетінің ұжымы атынан Сізді 65 жасқа толған мерейлі тойыңызбен құттықтаймыз!

Халқымыз, зиялы орта, ғалымдар қауымдастығы өзіңізді белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, көрнекті ғалым, жастарға тиянақты білім беріп, лайықты ізбасарлар тәрбиелеп жүрген өнегелі ұстаз ретінде ерекше қадірлейді.

Сіздің бір арнамен ғана шектелмейтін ауқымы өте кең ізденістеріңізден онтологиялық, гносеологиялық, антропологиялық, экзистенциалдық проблематиканың тұтас кешенін көре аламыз. Батыс ой-дүниесімен қатар қазақ философиясын түркілік тамырдан тарата отырып зерттеп келе жатқаныңыз, еш оқшаулыққа ұрынбай түрлі философиялық жүйелерді өзіндік соны әдіспен органикалық байланыстыра, қабыстырып, матастыра білу шеберлігіңізді көрсетеді. Қазақстандағы келісім, татулық, этносаралық қатынастар, «Үлкен ел – үлкен отбасы» жобасы, «Мәңгілік ел» бағдарламасы аясындағы және осы мәндес көптеген зерттеулер Сіздің ұлт философиясына қосқан өлшеусіз үлесіңіздің айқын белгісі бола алады.

Терең біліміңіз, қайраткерлігіңіз, зерттеулеріңіз бен ұстаздық тәжірибеңізді халқымыздың гүлденуі мен Қазақстанның рухани тәуелсіздігін нығайтуға арнап келесіз.

Табанды ізденіс арқылы, қажырлы қайрат пен күш-жігеріңізді аямай сарқып, әлеуметтік-гуманитарлық ғылым саласында қомақты дүниелердің қалыптасуына, өркендеп дамуына сүбелі үлес қостыңыз. Оған Сіздің төл қаламыңыздан туындаған 300-ге жуық ғылыми мақалаларыңыз, оның ішінде ондаған зерттеу кітаптарыңыз куә бола алады.

Сіздің қайраткерлік келбетіңіз дара әрі қайталанбас. Мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңестің кеңесшісі, ҚР Президенті Әкімшілігі Талдау және стратегиялық зерттеулер орталығының әлеуметтану секторының меңгерушісі, «Этносаяси және гуманитарлық зерттеулер» қоғамдық қорының президенті, ҚР Президенті Баспасөз қызметінің бас сарапшысы, Мәдениет және ақпарат вице-министрі, Мәдениет вице-министрі, Көшпелілердің мәдени мұрасы проблемалары жөніндегі қазақ ғылыми-зерттеу институтының директоры секілді жауапты қызметтерді абыроймен атқардыңыз.

Құрметті Ғазиз Тұрысбекұлы! Жасыңызға жас қосылып, әлі талай асулардан өтіп, дархан пейіліңізбен айналыңызды қуанышқа бөлеп жүре беріңіз.

Осындай мерейлі күніңізде Сізге ұзақ ғұмыр, зор денсаулық, отбасыңызға амандық пен қуаныш-шаттық тілеймін!

**Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Философия және саясаттану факультетінің деканы**

Бекжан Мейірбаев

Құрметті Ғазиз Тұрысбекұлы!

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия кафедрасы ұжымының атынан 65 жасқа толған мерейлі тойыңызбен құттықтаймын!

Сіз бүгінде Қазақстанмен бірге, көптеген алыс-жақын елдерге танымал философқа айналдыңыз. Шетелдік ғылыми қоғамдастықта есіміңізбен, ғылыми еңбектеріңізбен жақсы таныссыз. Көптеген халықаралық форум мен конференцияда жасаған баяндамаларыңыз, ғылыми журналдарда жариялаған мақалаларыңыз – шын мәнісінде, сізді халықаралық философиялық ортаға танымал етті. Сол арқылы әлемдік философиялық қауымдастық Қазақ философиясына лайықты баға беру мүмкіндігіне ие болды.

1980 жылы Рудный қаласындағы индустриалдық институттан басталған қарымды еңбек жолыңыз талайға үлгі. Аталған институттағы ұстаздық қызметіңіз, аға оқытушы, доцент, декан, проректорға дейінгі лауазымдармен абыройлы жалғасын тапты. Басшылық, ғалымдық пен ұстаздық қызметіңіз ілтипатпен айтатындай өнегеге толы.

Философиялық энтузиазммен қаруланған қазақстандық дарынды философтардың қатарына өз ойыңызбен, өз философиялық болмысыңызбен ене алдыңыз. Сол уақыттардан басталған ғалымдық жолыңыз бүгінде – 300-ге жуық ғылыми мақалалар және ондаған монографиялық еңбектеріңізді жазумен үлкен белеске көтеріліп отыр. Қазақ елінің философиялық қауымдастығының беделіне бедел қосатын зерттеу мақалаларыңыз ғылым кеңістігінде әлі де жариялануда. Біз мұны ғылымға және ұстаздыққа деген адалдық, өз ісіне деген үлкен жауапкершілік деп бағалаймыз.

Мемлекеттік қызмет пен қоғамдық саладағы еңбегіңіз де өте маңызды әрі мазмұнды болып келеді. Қандай биік лауазымдарда отырсаңыз да адалдығыңыз, әділдігіңіз әрі батылдығыңызбен көзге түстіңіз. «Мемлекеттік бірегейлікті қалыптастыру», «Тарихи сананы қалыптастыру», «Этномәдени білім беру», «Үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттік қолдау» секілді тұжырымдамалар, қала берді «Жастар саясаты» сияқты тұжырымдамалар қандай бөлім, құрылымда жүрсеңізде де Сіздің төл қолтаңбаңыз мен бастамашыл қабілетіңіздің айқын көрінісін білдіреді. Хабар арнасында 1996–1997 жылдары көпшілік көзайымына айналған «Әлем-Саясат» секілді хабарлар сериясындағы, «Алаш» партиясымен рухтанған Қазақстанның Либералдық қозғалысындағы, қоғамдық-саяси жағдайларды мониторингтік әлеуметтік зерттеулер аясындағы қызметіңізді, мемлекеттік және азаматтық қоғам ұйымдарының жұмысымен сабақтасқан ғылыми жобалардың ілгерілеуіне, күрмеуі қиын мәселелердің теориялық, практикалық тұрғыдан шешілуіне қосқан үлесіңізді де айрықша атап көрсетуге болады. Сіздің философия тарихы, билік және басқару, саясат философиясы, әлеуметтік философия, дін философиясы, қазақ философиясы және түркі философиясынан жазған көптеген мақалаларыңыз ғылыми ортада лайықты бағасын алды. Ол еңбектеріңіз туған еліңізбен қатар, бүтін Түрік Дүниесінің дамуына ықпал етері ешбір күмән туғызбаса керек.

Құрметті Ғазиз Тұрысбекұлы, бүгінгі 65 жасқа толған мерейтойыңызбен Философия кафедрасының ұжымы атынан тағы да шын жүректен құттықтаймын! Сізге мықты денсаулық, қажымас қайрат, отбасыңызға амандық, ғылыми ізденістеріңізге сәттілік және толағай табыстар тілеймін!

**Ізгі ниетпен,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Философия кафедрасының меңгерушісі**

Әсет Құранбек

Құрметті Ғазиз Тұрысбекұлы!

Тағдыр бәрімізді осыдан тура 47 жыл бұрын Қазақ Мемлекеттік университетінің философия және экономика факультетінде табыстырды. Қазақстанның түкпір-түкпірінен арман арқалап келген жастар 1975 жылдың жазында үлкен конкурстан сүрінбей өтіп, алғашқы ұстаздарымыз, Қазақ философиясының О.Сегізбаев, А.Қасымжанов, Қ.Рахматуллин, М.Хасанов, А.Қасабеков, С.Сатыбекова, Р.Кенесарина, А.Келбұғанов сынды көрнекті өкілдерінің дәрістерін қызыға тындауды бастап едік.

Өмір дегеніміз – жаңаны игеру, кеңістік пен уақыт атты құдіретті меңгеру жолы екенін біз сол кезден ұқтық. Бірінші курста өзіңізді старостамыз етіп сайладық, ал үшінші курста М.Ломоносов атындағы МГУ-ң философия факультетіне берілген жалғыз жолдамаға Сізді лайықты деп санап, ақжол тілекпен Мәскеуге шығарып салдық. Сіз ол сенімді толық ақтадыңыз. Сондықтанда, университетті бітіргенімізге қаншама жыл өтседе, сізді «Біздің старостамыз» дегеннен жаңылмай келеміз.

Бұл, біріншіден, Сіздің адами болмысыңызға, екіншіден, философия ілімін дамытудағы жеткен жетістіктеріңізге деген құрмет.

Сіздің 65 жылда жүріп өткен өмір жолыңыз бар қазаққа үлгі боларлықтай. Ғылымды қоғамдық қызметпен үйлесімді ұштастырып, Тәуелсіз Қазақстанның дамуына зор үлес қостыңыз. Қай салада болмасын, өз дарынымыздың арқасында құрметке бөлендіңіз.

Құрметті Ғазиз Тұрысбекұлы! Бүгінгі мерейлі күні курстастарыңыз Сізге зор денсаулық, отбасылық бақыт, жемісті еңбек тілейді. Ұстаздық қызметіңізді жалғастыраар шәкірттеріңіз көп болсын! Біз сізді мақтан тұтамыз!

**Курстастарыңыз,
Философия және экономика факультетінің 1980 жылғы түлектері**

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР

ПЛЕНАРНЫЕ ДОКЛАДЫ

PLENARY REPORTS

ЛИНГВОФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ТУРЕЦКОГО ФИЛОСОФА РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ЭПОХИ ТАКИЕТТИНА МЕНГЮШОГЛУ

Зейнеп Баглан Озер *

Аннотация. Такиеттин Менгюшоглу – турецкий философ республиканской эпохи. В данной статье рассматриваются лингвофилософские взгляды Такиеттина Менгюшоглу, который является основоположником онтологической антропологии в Турции.

Ключевые слова: Такиеттин Менгюшоглу, турецкая философия, лингвофилософия

С началом республиканской эпохи начались кардинальные изменения в общественной и научной жизни Турции. Переход на новый алфавит на латинской основе в 1928 году поставил новые задачи в области науки и образования. Модернизация во всех сферах жизни турецкого общества послужила появлению новых направлений в области образования и науки.

В рамках государственной политики молодые исследователи для получения образования были направлены в различные высшие учебные заведения Европы и США. Наиболее известные ученые этого периода Хильми Зия Улькен (1901-1974) Маджит Гёкберк (1908-1993) Мюбахат Тюркер Кюель (1927-2022), Нуреттин Топчу (1909-1984), Айдын Сайылы (1913-1993), Джахит Арф (1910-1997), Рыза Тевфик Болюкбаши (1869-1949) Хасан Али Юджель (1897-1961), Такиеттин Менгюшоглу (1905-1984) и др.

Переходные этапы в любом обществе являются очень сложными и личность ученых, их творческая и научная деятельность должны быть предметом специального исследования с точки зрения исторической последовательности, целевых установок научных достижений и моделей поведения в новой или экстремальной ситуации.

Такиеттин Менгюшоглу родился в 1908 году в Малатии. После окончания школы в 1928 году в Сивасе продолжил обучение в гимназии Шульпфорта в Германии. Будучи студентом Гёттингенского университета Т.Менгюшоглу интересуется историей философии, психологией, философией истории и культуры, логикой и иностранными языками. После защиты диссертации возвращается в Турцию. С 1937 года работает в Стамбульском университете. В 1942 году получает звание доцента, а в 1953 году – профессора. В шестидесятые годы работал в Тюрингенском университете в Германии. Безусловно, немецкая классическая философская школа оказала влияние на взгляды и мировоззрение Т.Менгюшоглу. Он был учеником известного философа Николая Хартманна [2].

Влияние философии посредством языка, литературы, поэзии, науки, устного народного творчества, религиозных и бытовых традиций и обрядов всегда имели место в жизни любого общества. Во второй половине 20 века развиваются такие направления науки как лингвофилософия, аксиолингвистика, лингвистория, этнолингвистика и этнофилософия.

Лингвофилософия как наука изучает природу языка, общественные явления, отраженные в текстах, причинность языковых изменений. С древнейших времён философия всегда проявляла интерес к природе слова, вопросам происхождения языка. Именно в текстах находят отражение различные философские концепции. Поэтому любой текст как объект лингвистического анализа требует многостороннего подхода.

В работах Т.Менгюшоглу хорошо отражены лингвофилософские категории. Категории времени и пространства, философия языка, восприятие исторической и национально-языковой картины мира, ценностная оценка, речевая деятельность человека, т.е. речевое поведение рассматриваются с философской точки зрения. При этом философская основа данных категорий не усложняет, а наоборот, позволяет анализировать языковые

* доктор филологических наук, профессор кафедры славянских языков и литератур. Анкарский университет имени Хаджи Байрама Вели, Турция. baglan.ozer@hbv.edu.tr

явления в связи с реалиями действительности, опираясь на человеческий фактор во времени и в пространстве.

Выбор поведения человека, модели поведенческих стилей на общественном уровне, последовательность и неразрывность во времени исторических текстов волновали учёного, поэтому проблема сущности языка является неотъемлемой частью его научно-исследовательской деятельности.

Лингвофилософская концепция Т. Менгюшоглу основана на выделении особых функций языка.

Во-первых, язык выполняет функцию выделения, хранения и передачи достижений человека и общества. А это возможно только при неразрывности формы письма, т.е. алфавитов. А при вынужденном изменении алфавита необходима не выборочная, а полная передача текстов. Концепт «знание» здесь приобретает различные ракурсы. Границы знаний, достоверность, ценность и доступность знаний, критерии успеха рассматриваются им во взаимосвязи с восприятием человека историко-идеологической картины мира.

Во-вторых, язык передаёт от человека к человеку, из поколения в поколение накопленные знания. Язык является носителем сокровищницы различных знаний. В связи с этим Т.Менгюшоглу определяет язык как важную историческую сущность, другими словами, язык является основой исторического бытия.

В-третьих, язык является связующим звеном и путеводителем во временном пространстве. Язык является отражением и совокупностью временных пласт [4:345]. В то же время язык характеризует ценностную ориентацию человека и общества в целом. Антропоцентризм, т.е. человекоразмерность наук, является неотъемлемой частью лингвофилософских исследований.

В своей книге «Неменяющиеся ценности в меняющемся мире» учёный рассматривает ценностные ориентации человека и общества [1]. Человек действующий, думающий, принимающий решения, верующий, творческий, работающий расширяет своё пространство и управляет им. Человек является результатом своей деятельности и выбора поведения в зависимости от ситуации, знаний, опыта, целевых установок и ценностной ориентации.

Менгюшоглу рассматривает ценности в разных измерениях. Например, Высокие ценности – это вера, знание, любовь, дружба, честь, справедливость, нравственность и т.п. Эти ценности, по мнению Менгюшоглу, объединяют людей, различные культуры и пространства [1]. Научный подход к этим категориям таков: человек может быть честным, справедливым, если имеет подобную целевую установку. Вероятностное прогнозирование конечного результата основано именно на поставленных целях и пути к этим целям. Выбор поведенческого стиля зависит от целевых установок, определяющих ценностные ориентации. Менгюшоглу не отрицает конфликт и противоборство ценностных ориентаций. Примеры, которые он даёт в своих работах, приближают философию к человеку. Человеческий фактор является определяющим в его исследованиях. Учёный рассматривает проблемы восприятия, аксиологические концепты, связь языка и сознания, основы выбора поведения человека и общества в рамках антропоцентризма.

Менгюшоглу основал новую школу антропологии, которую назвал онтологической антропологией. Он считал, что эта новая антропология больше подходит для подхода к человеку и решения конкретных общественных проблем в человеческом мире. Проблема человека в трудах Менгюшоглу опирается на западноевропейскую философию. Можно отметить, например, близость к концепции Хайдеггера, который представляет мышление как путь, дорогу, т.е. движение в пространстве. Мысль как пространство. Т.Менгюшоглу рассматривает язык как пространство человека и общества. Языковое путешествие человека во времени связана с возможностью доступа к дотекстовым знаниям.

Лингвофилософские взгляды Такиеттина Менгюшоглу основаны на человеческом факторе. Целостный подход к восприятию человека не новая проблема в философии. Надо

особо отметить, что философия человека, система ценностей, смысл жизни, предназначение человека - это темы, которые рассматривались с древнейших времён.

Человек и его внутренний мир, модели совершенного человека и общества волновали учёных, поэтов и писателей. Умственный труд, как нравственная и духовная деятельность, широко рассматривалась в древнетюркской философии. Работы Такиеттина Менгюшогу по проблемам философии человека, антропологической философии, теории ценностей представляют интерес именно с точки зрения сравнительного анализа.

Таким образом, Т.Менгюшогу подчёркивает, что философия не должна быть отделена от человека и общества. Взаимосвязь таких социальных наук как социология, психология, этнография, филология и история должны быть в основе философских исследований. Кроме того, Менгюшогу подчёркивал важную роль и естественных наук. Его антропологическая концепция тесно связана с человеком и обществом не опосредованно, а через конкретную биопсихическую целостность человека[4, 5].

Общеизвестно, что аксиосфера интеллектуально-мыслительной и научной деятельности большинства исследователей опирается на тексты 19-20 веков. В данном случае появляется актуальность таких дисциплин, как лингвисториграфия и философская историография.

Язык и литература являются наиболее действенным проводником различных философских идей, поэтому филологические исследования будут недостаточными без обращения к философии, истории, антропологии и других смежных дисциплин. Если словосочетание «национальные языки» является привычным, то понятие «национальной философии», «национальной лингвофилософии» нуждается в новом научном подходе. Необходимо и непосредственное внедрение национальной философии на разных уровнях (от дошкольного до массового) восприятия.

Проблемы взаимосвязи философии и языка, человека и языка исследуются в рамках психолингвистики, лингвистики, этнолингвистики, лингвокультурологии и социолингвистики. Но именно лингвофилософский подход к языковым явлениям является наиболее целостным. Проводником лингвофилософских идей Такиеттина Менгюшогу является восточная, в частности, тюркская философия, и тесно связанная с ней дидактическая литература и поэзия.

Научные темы, которые Такиеттин Менгюшогу рассматривал в своих трудах, остаются актуальными и в наши дни. Роль Такиеттина Менгюшогу в развитии турецкой философии языка практически не получила достаточного отражения как в зарубежной, так и в отечественной лингвисториграфии.

В Турции изучают философское наследие Т.Менгюшогу. Можно отметить следующие работы: КАHRAMAN, Yakup «*Takiyettin Mengüşoğlu'nun Antropoloji Temelli İnsan Anlayışı*». Mavi Atlas, 6, 1-12, 2018; GÜNAY, Mustafa «*Cumhuriyetin Felsefi Söylemi: Gökberk ve Mengüşoğlu*», Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1999.s. 177-191; İYİ, Sevgi «*Yüzyıllımızda İki Antropoloji anlayışı Heidegger ve Mengüşoğlu*», Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2000. 17(2). s.57-67; KAYNARDAĞ, Arslan «*Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe*», Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002; KUÇURADİ, İonna «*Yüzyıllımızda İnsan Felsefesi-Takiyettin Mengüşoğlu Anısına*», Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları. Ankara, 1997; ÖRNEK, Yusuf, «*Felsefede Antropoloji Geleneği ve Takiyettin Mengüşoğlu*», Yüzyıllımızda İnsan Felsefesi-Takiyettin Mengüşoğlu Anısına, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 1997. s. 69-82; ÖZLEM, Doğan «*Takiyettin Mengüşoğlu'da İnsan Kavramı*», Yüzyıllımızda İnsan Felsefesi-Takiyettin Mengüşoğlu Anısına, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 1997; KOLANKAYA, Tolunay «*Takiyettin Mengüşoğlu'nun İnsan Anlayışı*», Yüksek Lisans, Tezi İstanbul Üniversitesi, SBE, 1995; ÇIVGIN, Ayşe Gül «*Takiyettin Mengüşoğlu'nun İnsan Anlayışının Günümüzdeki Yeri ve Önemi*». Uludağ Üniversitesi, SBE, Felsefe Anabilim Dalı, 2003.

В указанных работах в значительной степени исследован научный вклад Менгюшогу в философскую науку. Личностью не рождаются, поэтому очень важно показать молодому

поколению исследователей как формируется личность настоящего учёного. Понятие «ученый» предполагает огромный труд, научный поиск, постоянное познание, формирование и совершенствование своей личности. Именно таким был турецкий философ республиканской эпохи Такиеттин Менгюшоғлу.

Философы республиканской эпохи уделяли особое внимание изучению западной философской мысли, переводам и сопоставительному анализу работ западноевропейских философов 19 и 20 веков. На наш взгляд, несмотря на сильное влияние западноевропейской философии, национальная сущность турецкой философии, её проявление в контексте исторических эпох и определение новых направлений исследований с учётом историко-философской связи – это актуальные темы современной турецкой философии.

Литература:

1. MENGÜŞOĞLU, T., *Değişmez Değerler ve Değişen Davranışlar: Felsefi Etik İçin Kritik Bir Hazırlık*, İstanbul Üniversitesi, 1965.
2. MENGÜŞOĞLU, T., *Fenomenoloji ve Nicolai Hartmann*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976.
3. MENGÜŞOĞLU, T., *Çağımızda Antropolojik Teoriler*, Felsefe Arkivi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976.
4. MENGÜŞOĞLU, T., *İnsan Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2021.
5. MENGÜŞOĞLU, T., *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992.
6. MENGÜŞOĞLU, T., *Kant ve Scheller'de İnsan Problemi*, Doğubatı Yayınları, 2015.
7. *Düşünceleriyle Takiyettin Mengüşoğlu*. Hazırlayanlar: A. Bıçak ve E. S. Kuşçu, Dergah Yayınları, 2021.
8. UYGUR, N., *Türk Felsefesinin Boyutları*. Yarı Kredi Yayınları. 3. Baskı, 2

ҚАЗАҚҚА БАТЫС ФИЛОСОФИЯСЫН ТАНЫСТЫРҒАН ҒАЛЫМ THE SCIENTIST WHO INTRODUCED WESTERN PHILOSOPHY TO THE KAZAKH

Нұрышева Гүлжихан Жұмабайқызы*

Annotation. The article shows the role of the famous Kazakh philosopher Gaziz Telebayev in familiarizing Kazakh readers with Western philosophy. It is noted in the article his special attention is paid to the study of the problems of existence and causality in the philosophy of David Hume and Bertrand Russell, who both had a significant impact on the development of the whole philosophy. Special attention is paid to Hume's skepticism, as a ancestor of positivism, to the categories of "isostheny" and "epoche", which are of great relevance for solving complex problems of modern humanity.

Keywords: Western philosophy, Hume, skepticism, isostheny, epoche

Философия ғылымдарының докторы, профессор Ғазиз Тұрысбекұлы Телебаевтың кандидаттық және докторлық диссертациялары батыс философтарының ілімдерін зерттеуге арналған. Ұзақ жылдар бойы идеологиялық оқшаулану, өзгеше пікірді мүлдем қабылдамау, бір ғана идеологияны мойындау үстемдік еткен қоғамымыз ойдың толық еркіндігіне, соның ішінде философиялық ой еркіндігіне, батыс философтарының ізденістерімен толыққанды танысуға тәуелсіздік алғаннан кейін ғана жеткені белгілі. Ал Ғазиз Тұрысбекұлы әйгілі шотланд философы, Фридрих Энгельс Кантпен тең деңгейде бағалаған [1], өзінен кейінгі философияға, атап айтқанда позитивизмнің дамуына елеулі әсер еткен Дэвид Юмнің философиясын зерттеуге арналған «Юм как предшественник позитивизма» деп аталатын кандидаттық диссертациясын Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізбес бұрын, 1986 жылдың

* Философия ғылымының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия кафедрасының профессоры, gulzhikhan-nurysheva@yandex.kz

басында Мәскеу мемлекеттік университетінде, кеңестік философияның таңдаулы өкілдерінің бірі В.В.Соколовтың жетекшілігімен қорғап шықты.

Бұл батыс философиясы бойынша қазақ ғалымдары сол кезде жүргізген санаулы зерттеулердің бірі болды. Осы еңбегі арқылы Ғазиз Тұрысбекұлы батыс философиясын қазақ жұртына таныстырып қана қойған жоқ, Қазақстан философиясының потенциалын әлемдік деңгейде нығайта түсті, себебі оның туындысы философия кеңістігінде кең тарап, мазмұнының тереңдігі, ғалымның философиялық ойлау деңгейінің биіктігі, әдістемелік ұстанымдарының әмбебаптығы арқылы зор беделге ие болды.

Ғазиз Телебаев өзінің ғылыми еңбегінде Дэвид Юм философиясының маңызды жақтарына: себептілік принципіне, таным процесінің механизміне, ғылыми білім концепциясына және бар болу (тіршілік, өмір сүру) мәселесіне баса назар аударды. Қазақ ғалымы скептицизмнің бірнеше сипаттамасын атап көрсетті:

- 1) дүниені танып-білу мүмкіндігіне күмәндану;
- 2) діни және философиялық догматизмді сынау;
- 3) догмат ақиқат атаулының бәріне теріс көзқарас;
- 4) жағымды білімді негіздеудің әдістемесі;
- 5) адам қабілеттеріне кекесіннің ерекше түрі.

Скептицизмнің философия тарихында дамуын осылайша баяндай келіп, Ғазиз Тұрысбекұлы Дэвид Юм скептицизмінің екі жағына назар аударады. Біріншіден, оның скептицизмі синтетикалық сипатқа ие, яғни, өзіне дейінгі скептицизмнің барлық формаларын өзінде біріктіруші және Жаңа Дәуір скептицизмін аяқтаушы. Екіншіден, Юмнің скептицизмі агностицизммен тығыз байланысты. Юм материалдық пен идеалдықтың қайсысы алғашқы деген сұраққа жауап беруден бас тартады. Оның ойынша, тек перцепциялар ғана бар [2, 4].

Юм скептицизмнің картезиандық, пирронистік және жұмсақ скептицизм сияқты түрлеріне тоқталады. Шотланд ойшының пікірінше, субстанцияның кеңестік пен уақытта тіршілік ететінін, заттардың бірінші сапасының объективті өмір сүруін, бар болуын дәлелдеу мүмкін емес (скептицизм), оларды танып-біле алмаймыз (агностицизм). Юм адамның білімінің шекарасын анықтап, өзіне дейінгі философияны сынады, метафизиканы, схоластика мен догматизмді жоққа шығарып, ақыл-ой мен сезімнің мүмкіндіктеріне, ақиқат білімге жетуге болатындығына түбегейлі күмәнданды және оның философиясы позитивизмнің әртүрлі формаларына айқындаушы әсер етті.

Дэвид Юмнің скептицизмін зерттей келе, Ғазиз Тұрысбекұлы «Скептицизм – көзқарастық ұстаным ретінде әлем мәдениетінің сенімді негіздемесі» деген тұжырымды кеңестік, біржақты идеология үстемдік құрған заманда батыл мәлімдеді және Юмді позитивизмнің бастауына себепші болған ойшыл ретінде көрсете білді.

Ғ.Телебаев өз еңбектерінде Юмнің скептицизмін ғана емес, себептілік концепциясын да мұқият талдады. Оның тұжырымдауынша, Юм «себептілік» ұғымын бірнеше мағынада қолданады:

- 1) объективті себептілік, оның өмір сүруін дәлелдеу қиын;
- 2) сол дәуірдегі ғылым аясында үстемдік еткен түсініктер тұрғысынан алғанда объективті болып саналатын механикалық себептілік;
- 3) мораль мен саясаттағы себептілік, оның бар екені мойындалған;
- 4) елестету қызметі құрастыратын «қажетті» себептілік, ол объективті себептілік ұғымын алмастыруы тиіс.

Юмнің Ғазиз Тұрысбекұлы терең зерттеген философиялық ұғымдары мен принциптері адамзат дамуының қазіргі кезінде аса өзекті. Мысалы, «исостения» (isosthenea) принципі оппоненттер арасындағы компромисте маңызды рөл атқарады: «Кез-келген пікірталасты шешудің ерекше тәсілі – бейбіт шешімге, келісімге келу, компромисс тәсілі, себебі ешкім өзінің көзқарасы оппоненттің көзқарасынан басым, ақиқат екеніне сенімді бола алмаған жағдайда осы принципті қабылдау қажет». Аса құнды тағы бір принцип – «эпохе» принципі, яғни ештеңені терістемеу және ештеңені қолдамау. «Атараксия» және «ештеңе істемеу»

принциптеріне ұқсас бұл принциптің тұлғаралық, ұлтаралық және халықаралық қатынастарды реттеуде қазіргі заманғы адамзатқа қажет болып отырғанын өмірдің өзі дәлелдеп отыр.

Осы жерде мына бір ерекшелікті айта кеткен дұрыс. Фихтенің «адамның өзі қандай болса, философиясы да сондай» дегені белгілі. Менің ойымша, бұл пікір Ғазиз Телебаевтың тұлғалық сипаты мен философиялық ұстанымына дәл сай келеді. Өз пікірін басқаға мәжбүрлеп тану, оны мойындатуға ұмтылу, бір көзқарасты екіншісінен жоғары қою сияқты жағымсыз қасиеттерді оның өмір салтынан, қоғамдық қызметінен, философиялық пайымдауынан, өзінің ортасымен араласуынан ешқашан кездестірген емеспіз. Философиялық ой тереңдігі, байыптылық, мәдениеттілік, басқаға құрмет, түсіністік пен сыйластыққа ұмтылу, біреудің ісіне баса-көктеп келікпеу – оның өмірлік принциптері.

Батыс философиясын қазақ жұртына таныстыруды Ғазиз Тұрысбекұлы одан әрі жалғастырып, тынымсыз еңбектенудің нәтижесінде 1999 жылы Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігінің Ғылым комитетіне қарасты Философия және саясаттану Институтының диссертациялық кеңесінде «Проблема существования в философии Юма и Рассела» тақырыбына докторлық диссертация қорғады. Белгілі қазақ философы, отандық философияның көшбасшыларының бірі, академик Әбдімәлік Нысанбайұлы Нысанбаевтың ғылыми кеңесшілігімен жазылған бұл еңбекте Дэвид Юм философиясының бар болу (тіршілік, өмір сүру) мәселесі британдық көрнекті ойшыл Бертран Расселдің философиясымен байланыстыра зерттелді.

Бір қараған адамға «бар болу», «өмір сүру», «тіршілік» онша маңызды емес мәселе сияқты болып көрінуі мүмкін. Бірақ ғалым оның өзектілігін адамзат XX ғасырда тап болып отырған трагедиялық жағдайларды сипаттай отырып, дәйекті негіздейді: «... в XX веке человечество столкнулось с ситуацией актуальной возможности своего несуществования в результате либо самоуничтожения в ходе ядерной войны, либо гибели от генетических мутаций. В связи с вероятностью подобной безысходной ситуации и, по сути, отсутствия перспективного выхода из грядущей западни, на которую человечество в какой-то степени обречено, проблема существования и несуществования приобрела новые грани и оттенки, достигнув, по всей видимости, предельной степени остроты и трагичности» [3, 4]. Ал бұл мәселенің қазіргі, XXI ғасыр адамзаты үшін өзектілігі қаншалықты артқанын айтпасақ та болады. Мемлекеттердің, құндылықтар мен идеологиялардың тұрақтылығы жоғалғаны былай тұрсын, әлемді жайлаған COVID-19 пандемиясы, Ресей мен Украина арасындағы соғыс жеке индивидтің де, бүкіл адамзаттың да бар болуына, әрі қарай өмір сүруіне қауіп төндіріп, өмірдің құндылығы туралы мәселені, ойлаушы индивидтің, сонымен қатар, табиғаттың ажырамас бөлшегі болып саналатын индивидтің жеке болмысын сақтап қалу, актуал бар болмау мәселелерін өткір қойып отыр. Осы тұрғыдан қарастырсақ, Ғазиз Тұрысбекұлы зерттеген тақырып маңыздылығын жоғалтпай, керісінше, уақыт өткен сайын арта түскенін көреміз.

Кеңестік философияда да, отандық философияда да мардымсыз зерттелген «бар болу» мәселесін қарастыра отырып, ғалым сол кезең үшін өзекті болған қазақ философиясының статусы туралы пікірін білдіре кетеді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары «Қазақта философия болмаған, сондықтан зерттейтін де ештеңе жоқ, қазақ философиясын бөліп айтуға болмайды деп қарсы шыққандар да жеткілікті болды» және бұл тұжырым ресми түрде де, ауызекі пікірталастарда да айтылды [4, 74]. Мұндай кереғар көзқарастарға қазақтың философиялық дүниетанымын зерттеудің негізін салушы, ғұлама ғалым Ораз Аманғалиұлы Сегізбаев: «философия ылғи да және барлық жерде өзінің ұлттық формасында өмір сүреді» деп нық жауап беріп, қайнаған пікірталастарға нүкте қойды [5, 15].

Ғазиз Тұрысбекұлы да осы бағытта пайымдайды. Оның ойынша, бар болу мәселесін ең репрезентативті түсіну британ философиясында байқалады және ол тұманды Альбион философиясының ұлттық стилімен байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, «қазақ философиясының статусы мәселесін философияның ұлттық стильдері мәселесі аясында талқылауға болады» деген ұсыныс айтады [3,5]. Екі ғалымның да тұжырымдарының

дұрыстығын уақыттың өзі-ақ дәлелдеп берді. Қазіргі қазақ философиясы – бірегей, дамыған және батыс философтарының қызығушылығын тудырып отырған философия [6,4].

Юм мен Расселдің философиясы шетелде біршама жақсы зерттелгенімен олардың ілімдеріндегі «бар болу» мәселесін ашып көрсету – қиын іс. Автор оны осы идеяның, мәселенің, категорияның ерекшеліктерімен түсіндіреді, себебі «бар болуды» талдау, ұстап қалу қиын, ол үнемі «бар болмауға» ауысып кетіп отырады. Ғалымның пікірінше, «бар болу» сөзінің өзі әр тілде әртүрлі айтылады. Дұрыс пікір, қазақ тілінде де «бар болуды» «өмір сүру», «тіршілік» деп те бейнелеуге болады.

Осындай қиын категорияның философия тарихының антика заманынан қазіргі кезеңіне дейінгі ілімдерінде қарастырылуын талдай отырып, Ғазиз Тұрысбекұлы мынадай тұжырымдар жасайды. Біріншіден, көптеген философтар «бар болу» мен «болмысты» бірдей деп қарастырады. Бұл ұғымдарды синонимдер деп түсінгендер де, сонымен қатар, екеуінің біреуін ғана мойындағандар болды. Оларды автор «болмыс» дәстүрін ұстанушылар және «бар болу» дәстүрін ұстанушылар деп бөледі. Бірінші топқа көне грек философтары Гераклит, Эмпедокл, Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, ал екінші топқа софистер, киниктер және антикалық скептиктер жатады. «Бар болу» дәстүрін дамытуға софистер ерекше үлес қосты. Жалпы туралы ойлау логикасы мен жеке туралы ойлау логикасын, мән мен бар болуды бөліп көрсете отырып, олар болмыстың жалғыз ұғымының болмайтынына назар аударды, «бар болуды» «мәннің» билігінен босату қажеттігі туралы ой айтты. Орта ғасырда реалистер жалпының нақты бар болуын (*universalia sunt realia*) мойындап, «болмыс» дәстүрін жалғастырса, номиналистер «бар болу» дәстүрін дамытты.

Екіншіден, зерттеушілердің әртүрлі топтары Юмнің көзқарастық ұстанымына әртүрлі баға береді. Бірінші топ (Кант, Гегель, Рассел және тағы басқалары) оны скептицизмнің бір түрі деп есептейді. XX ғасырдың 60 жылдарындағы екінші топ Юм философиясындағы реалистік компонентке назар аударды, ал «аралас» интерпретация тобы алдыңғы ерекшеліктердің екеуі де тең деп тұжырымдайды. Юмнің философиясын терең талдай келе, қазақ ғалымы оның синтетикалық философиясында көптеген қарама-қайшылықтардың (реализм-идеализм, рационализм-эмпиризм, номинализм-реализм) скептицизм арқылы шешілгеніне және оның философиясының дифференциалдық сипаты көптеген ойшылдардың, тіпті тұтас философиялық мектептердің бастауы болғанына назар аударды. Юмнің идеялары позитивизмнің әртүрлі формаларының пайда болуына себеп болса да, Ғазиз Тұрысбекұлының оны тікелей ұстаздары да, шәкірттері де болмаған, «жалғыздық күйін кешкен» философ деп сипаттауы ерекше және қисынды.

Британ ойшылы Бертран Расселдің философиялық эволюциясын Ғазиз Телебаев төрт кезеңге бөледі: онтологиялық, логикалық, гносеологиялық кезеңдер және мәдениеттану кезеңі. Бірінші кезеңде Рассел «бар болу» мәселесін негізінен математика және онтология философиясы аясында қарастырып, математикалық және физикалық объектілердің бар болуы, кеңістік пен уақыттың өмір сүруінің мәні, дискретті және үзіліссіз бар болудың арақатынасы, логикалық қатынастар мен логикалық универсалийлердің өмір сүруі мәселелерін талдайды. Математика мен философияның методологиясы ретінде логиканы қолдана отырып, Рассел «бар болудың» әртүрлі типтерін бейнелеуді логикалық құралдар арқылы көрсету мәселесін зерттейді. Үшінші кезеңде бар болуды, сыртқы объектілерді, бар болып отырғанды танып-білудің түрлері, білім мен сенімнің арақатынасын танып-білу мәселелерін терең қарастыра бастайды. Ал төртінші кезеңде өзінің бар болу ілімін қолдана отырып, Рассел тарих, мәдениет, мораль, дін философиясы, саясат философиясы, тарих философиясының өзекті сұрақтарын сараптайды. Ғазиз Тұрысбекұлы Расселдің соғыс және бейбітшілік, адамзаттың өмір сүруі, құдайдың бар болуы, скептицизм және сенім, тарихтың мәні мен құндылығы мәселелерін зерттеуде «бар болу» категориясын қолдануының ерекше қызықты және маңызды екенін атап көрсетеді.

Ғ.Телебаев Юм мен Рассел философиясындағы бар болу мәселесін талдай келіп, олардың британ философиялық дәстүрінде біртұтас топ екені туралы тұжырым жасайды. «Бар

болудың» көпденгейлігі, оның плюралдығы, «үш дүние» концепциясы, бар болудың салыстырмалылығы мен өзгермелілігі Юм мен Расселді біріктіріп тұрған ұстанымдар.

Ойымызды қорытсақ, белгілі қазақ философы Ғазиз Тұрысбекұлы Телебаевты қазақ жұртына Юм мен Расселдің философиясын зерттеу арқылы батыс философиясын алғашқылардың бірі болып таныстырған және осы тақырыпқа жазылған еңбектері әлі күнге дейін аса маңызды ғалым деп айту негізді. Батыс философиясы бойынша оның қаламынан шыққан монографиялар мен мақалалар философия кеңістігінде кең тарады. Белгілі деген философтардың өздері осы мәселелер туралы мақалалары мен монографияларында Ғазиз Тұрысбекұлына үнемі сілтеме жасап отырады, бұл оның туындыларының ғылыми тереңдігінің және өміршеңдігінің дәлелі.

Ғазиз Телебаевтың философиялық ізденіс кеңістігі кең екенін атап айту керек. Ғылымдағы жолын батыс философиясын зерттеуден бастаған ол кейін түркі, қазақ философиясы, дін философиясы, қала философиясы, әлеуметтану бойынша іргелі еңбектерді дүниеге әкелді, яғни өзінің нағыз ғалым, нағыз философ екенін дәлелдеді. Ғазиз Тұрысбекұлының әлі талай мазмұнды монографиялары жарық көретіні сөзсіз!

Әдебиет:

1. Фридрих Энгельс. Анти Дюринг. <http://filosof.istoric.ru>
2. Телебаев Г.Т. Юм как предшественник позитивизма. - М., 1986
3. Телебаев Г.Т. Проблема существования в философии Юма и Рассела. - Алматы, 1999.
4. Нұрышева Г.Ж. Егемен ел философиясы / Қазақ философиясының тарихы. - Алматы: ҚР Философия, саясаттану және дінтану Институты, 2017.
5. Сегізбаев О.А. Қазақ философиясының тарихы. - Алматы, 2017.
6. Хасанов М.Ш., Хасанова А.М. История казахстанской философии. - Алматы, 2022.

**РАЗВИТИЕ ЦЕЛОСТНОГО ЧЕЛОВЕКА – ЦЕЛЬ И СМЫСЛ
ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА
THE DEVELOPMENT OF A HOLISTIC HUMAN BEING IS THE PURPOSE AND
MEANING OF THE HISTORICAL PROCESS**

Абдильдина Раушан Жабайхановна*

Annotation. Against the background of the world's radical transformation of human life, associated with the ongoing fourth industrial revolution, when many processes and functions, previously executed by humans, are taken over by robotic and automated technology, the issue of what functions are only limited to human activity and therefore reveal the true human content, becomes very relevant. Today, life itself tasks humanity with developing and nurturing creativity. Therefore, to be competitive, it is of utmost importance to develop creativity in humans, preparing them for the new challenges and demands of our time. The solution to this humanitarian problem, along with technological modernization, is inextricably linked with improving the quality of the human capital, transforming the role and content of spiritual, moral values, ultimately, it is the human who both comes up with solutions and implements them.

Keywords: holistic human being, artificial intelligence, thinking, creativity, moral values.

Проблема формирования целостной, творческой личности всегда была одной из центральных в истории человеческой культуры. По этому вопросу существует большое количество литературы как в области философии, так и в психологии, педагогике и др., к нему неоднократно обращались в прошлом, будут непременно обращаться в будущем. Эта проблема имеет важное и актуальное значение и сегодня.

В настоящее время мы являемся свидетелями колоссальных изменений, происходящих в человеческой деятельности, в науке, в культуре. Мир, в котором мы живем, стоит перед лицом Четвертой промышленной революции. Сегодня ряд передовых стран работает над

* Академик Национальной академии наук РК, профессор, доктор философских наук, заместитель директора Казахстанского филиала МГУ имени М. В. Ломоносова. E-mail: rabdildina@gmail.com

вопросом о переводе электроники, робототехники на квантовую механическую основу. В процессе развития человеческой деятельности и достижений научно-технической революции стало ясно обнаруживаться, что те формы, атрибуты человеческой деятельности, в которых, как мы раньше считали, необходимо присутствие человека, вполне могут быть переданы машине. Данное явление четко обнаруживает то обстоятельство, что характеристики, полагавшиеся прежде как собственно человеческие определения, по существу, таковыми не являются.

Уже в настоящее время такие функции, как поиск информации, умение различать один предмет от другого, формировать так называемое абстрактно-общее понятие, способность обобщать, анализировать, синтезировать, то есть владеть и оперировать рассудочным мышлением – все это является вполне доступным для искусственного интеллекта, которому со временем предполагается передать еще более высокие интеллектуальные характеристики – умение решать задачи, которые в настоящее время считаются собственно человеческими [Бруссард М., 2020].

В этой связи перед современными учеными, философами стоят серьезные проблемы определения и понимания того, что есть собственно человеческое мышление, человеческий способ постановки и решения задач, что собой представляют истинно человеческие характеристики, в чем уникальность человеческого интеллекта и человека вообще.

Следовательно, в настоящее время специальную актуальность приобретает проблема понимания и формирования понятий, принципиально отличающихся от информации, от содержания термина, от абстрактно-общего понятия, которыми оперирует рассудочное мышление. Речь идет о формировании конкретно-всеобщего понятия, являющегося противоречивым единством всеобщего и единичного, отражающего сущность, противоречивость предмета, то есть о формировании творческого, разумного мышления – мышления, умеющего распознавать и разрешать противоречия, способного тем самым перейти от одного уровня качества на другой.

Творческое мышление в истории человеческой интеллектуальной культуры всегда было уделом немногих, самых выдающихся умов человечества, но сегодня творческое, разумное мышление становится необходимым требованием всего современного развития реальной жизни и практики.

Обобщая вышесказанное, можно прийти к следующему заключению: человек по своей сущности является творческим существом. Он отличается от всего остального мира тем, что творит, преобразовывает его, умеет разрешать противоречия, способен в процессе своей творческой деятельности переходить от одного уровня мышления к другому, от одной ступени логичности к другой. При всех условиях колоссального развития искусственный интеллект может в своем прогрессе освоить и достигнуть лишь высочайшего уровня рассудочной деятельности, может заменить любые абстрактные, рассудочные операции человеческого мышления, но при всем том не сможет подняться до уровня подлинного, разумного мышления [Арсеньев А. С., Ильенков Э. В., Давыдов В. В., 1966].

Творческое, разумное мышление, оперирование конкретно-всеобщими понятиями возможно только тогда, когда человек способен познать и разрешать противоречия, когда человек может распознать переход взаимопротивоположностей друг в друга. Только разумное мышление, умеющее разрешать противоречия и обеспечить переход предмета с одного уровня на другой, схватывающее диалектическое сочетание всеобщего и единичного, случайного и необходимого, абстрактного и конкретного, является подлинным творческим мышлением, именно такое мышление было разработано и применено самими выдающимися представителями современной науки и культуры. Потому перед современной философией со всей важностью стоит задача исследования и обоснования такого истинного, разумного, творческого мышления, создания теории разумного мышления, выходящего за рамки традиционного его понимания, за рамки привычного представления о понятии.

Таким образом, само развитие современной науки, современной техники ставит перед человечеством вопрос о необходимости воспитания творчески мыслящих людей, задачу формирования целостного, критически, креативно мыслящего человека, открытого для всего нового. Отсюда вопрос формирования подлинного человека, а подлинный человек – это и есть творческий, мыслящий, целостный человек – является как никогда важным и актуальным, поскольку этот вопрос ставится самой жизнью.

Проблема развития целостного человека не сводится только к выработыванию развитого, современного способа мышления. Задача формирования целостного, развитого человека невозможна без глубокого приобщения к важнейшим ценностям человеческой нравственности.

Вопрос о человеческой нравственности является исторической проблемой, понимание универсальных нравственных понятий изменялось в процессе развития человеческой истории. Современное понимание нравственности, нравственных императивов справедливости, добра, совести так же существенно отличается от их исторических трактовок, их содержание необходимо связано с принципом свободы человека. В настоящее справедливый, нравственным понимается то, что соответствует развитию и проявлению свободы человека, самореализации его личности. Напротив, все то, что ограничивает человеческую свободу, не соответствует принципу свободы, нравственным и правомерным не признается.

В современном глобальном мире взаимопонимание между людьми, между государствами, регионами жизненно необходимо. Сама жизнь ставит перед людьми актуальную задачу необходимости преодоления одностороннего понимания важнейших нравственных проблем, преодоления такого нравственно ограниченного мышления, когда все чужое, иное рассматривается как нечто враждебное, как то, что надо отвергнуть или от чего необходимо отгородиться. Если подобное понимание было объяснимо и правомерно в прошлом, то сегодня оно абсолютно не соответствует современной жизни, оно категорически противоречит понятию глобального мира.

В современном мире все необходимо взаимосвязано, мир целостен, от внешнего мира невозможно изолироваться, а тот, кто отгораживается, необходимо отстанет в своем развитии, останется на обочине истории. Следовательно, условия сегодняшнего дня, развития жизни диктуют современному человеку необходимость диалектического отношения к чужому, к другому, когда чужое вовсе не является враждебным, напротив, другое является условием моего развития, тогда как я, в свою очередь, так же, не теряя свою самость, могу явиться условием развития для другого. Только такое понимание соответствует условиям современной жизни.

В принятии подобного понимания, подобной диалектической концепции нуждаются для своего развития не только наука, образование, культура, политика, но также и современные религии. Одностороннее мышление, абстрактная концепция нравственности должны быть исторически преодолены.

Иными словами, в современном обществе успешными акторами современных межгосударственных, религиозных, нравственных, политических отношений могут быть только развитые, целостные личности. Только такая личность, мыслящая широко, диалектически, может понять, что другое есть условие развития для человека: то есть человек становится развитым, только тогда, когда у него есть глубокое и широкое общение.

В научной литературе давно доказано, что истинные человеческие мысли, чувства, их глубина и яркость не могут быть переданы машиной. Действительно, настоящая любовь, описанная У. Шекспиром, А. С. Пушкиным, Абаем, искусственным интеллектом быть передана не может. Машина никогда не сможет постигнуть глубину мыслей и чувств, волновавших Пушкина и Абая, как, например, слова великого казахского поэта:

Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеде сірә сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да [Абай, 1977: 143].

Или великого Пушкина:

Я вас любил: любовь еще быть может,
В душе моей угасла не совсем;
Но пусть она вас больше не тревожит;
Я не хочу печалить вас ничем.
Я вас любил безмолвно, безнадежно,
То радостью, то робостью томим;
Я вас любил так искренно, так нежно,
Как дай вам бог любимой быть другим [Пушкин А. С., 1959: 259].

Мысли и чувства, испытанные Абаем, Пушкиным, Толстым, искусственный интеллект никогда не сможет освоить и понять. Однако подобные чувства, накал страстей, высоту мысли, переживание любви не понимают и многие люди. И для того чтобы подняться до уровня понимания любви, до высоты мыслей великих, недостаточно просто родиться человеком, необходимо овладеть всей культурой, исторически выработанной человечеством в процессе развития его чувства и мышления. Только такой целостный, развитый человек может по-настоящему любить, мыслить и чувствовать.

Таким образом развитие робототехники, киберфизических систем, создание и совершенствование искусственного интеллекта поставило перед человечеством проблему возможной передачи машине многих нетворческих функций, тогда как за человеком должны остаться истинно человеческие функции, соответствующие его понятию, сущности, поскольку человек является, прежде всего, целостным, творчески мыслящим существом. Человек сможет и обязан сосредоточиться на своих подлинно человеческих способностях, каковыми являются разумное, творческое, умеющее разрешать противоречия мышление, богатые, развитые нравственность и чувственность.

Таким образом, само развитие современной науки, культуры, практики приводит к осознанию и пониманию того, что человек по своему понятию и сущности является творческим, целостным существом, тогда как предшествующая культура, вся эмпирическая педагогика, психология выдавали за подлинно человеческое то, что им не являлось.

Наряду с философской, психологической, педагогической литературой, как нам кажется, в разрешении вопроса воспитания и формирования целостного человека огромное значение имеет художественная культура. Для глубокого и адекватного решения этого вопроса мысли и идеи великих творцов художественной мысли бесценны.

Великие художники слова – Л. Н. Толстой, Ф. М. Достоевский, Т. Манн, И. Гете, О. Бальзак и мн. др. в своих произведениях глубоко исследовали пути и способы формирования целостного человека, подлинной личности. В этом отношении выдающееся значение для понимания проблемы развития подлинной, целостной личности имеет роман-эпопея великого казахского писателя М.О. Ауэзова «Путь Абая» [Ауэзов М.О., 1982], в котором художник описал не только всю панораму жизни казахского народа за полувековой период, но и раскрыл, показал с самого начала, истока, как формируется, как становится, развивается и поднимается до самых вершин человеческого проявления такая выдающаяся личность, как казахский поэт и мыслитель Абай Кунанбаев.

Эта тема представляет интерес с двух сторон: с одной стороны, интересен совершенный М. О. Ауэзовым глубокий вклад в решение и разработку такой общепсихологической, общенаучной проблемы, как формирование целостной, творческой, выдающейся личности. А, с другой, нам интересно, как понимает и решает эту проблему именно М. О. Ауэзов.

В своем замечательном романе казахский писатель анализирует пути формирования великой личности Абая, но Абай в романе – это Абай Ауэзова. Здесь мы встречаемся не только с исследованием взглядов самого Абая Кунанбаева, но обнаруживаем, прежде всего, понимание проблемы формирования целостной, творческой, выдающейся личности М. О. Ауэзовым. Потому в романе мы можем встретить некоторые отступления, авторские привнесения и вымысел, которые могут не соответствовать подлинной биографии поэта, что вполне справедливо в художественном произведении. Ибо Ауэзов – не ученый, не историк, не научный исследователь, изучающий биографию конкретной личности на основе исторических фактов: М. О. Ауэзов – это выдающийся художник, создавший образ великого казахского мыслителя Абая Кунанбаева, и в ходе создания этого образа имевший полное право отвлекаться от несущественных с его точки зрения фактов, событий, обладающий правом художественного вымысла, свободой художественного творения.

В своей работе автор стремился не эмпирически подойти к анализу исследуемой проблемы, а рассматривал ее преимущественно логически. Исследуя проблему формирования творческой личности, главного героя романа М. О. Ауэзов отвлекался от некоторых уникальных моментов исторической биографии Абая, тогда как большее внимание обращал на те явления его исторической судьбы, которые, с его точки зрения, обобщенно совпадают со способом формирования других творческих личностей, выдающихся представителей человеческой культуры.

Роман-эпопея «Путь Абая» является уникальным и замечательным наиболее полного и всестороннего исследования процесса формирования творческой личности. На наш взгляд, анализ формирования творческой, целостной личности великого мыслителя Абая, осуществленный в романе М. О. Ауэзова, может выступить тем прочным и основательным фундаментом, на основе которого появляется возможность приближения к наиболее адекватному решению вопроса о том, как формируется целостная, творческая личность.

Литература:

1. Бруссард М. Искусственный интеллект. Пределы возможного. – М.: Альпина нон-фикшн, 2020. – 362 с.
2. Арсеньев А. С., Ильенков Э. В., Давыдов В. В. Машина и человек, кибернетика и философия // Ленинская теория отражения и современная наука. – М., 1966. – С.263–284.
3. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I том. – Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. – 454 б.
4. Пушкин А. С. Собрание сочинений в 10 томах. – М.: ГИХЛ, 1959–1962. – Т. 2. – 799 с.
5. Ауэзов М. О. Путь Абая: роман-эпопея в 2 т. – М.: Художественная литература, 1982.

ТЕНГРИАНСКИЕ ОСНОВАНИЯ ТЮРКСКОЙ ФИЛОСОФИИ (НА КАЗАХСКОМ МАТЕРИАЛЕ) THE TENGRIANS' FOUNDATIONS OF THE TURKIC PHILOSOPHY (ON THE KAZAKH SOURCES)

Кокумбаева Баглан Джиеншаевна*

Annotation. The article reveals the semantic unity of the way of life, culture and philosophy of the nomadic Turkic world of the Great Steppe. The study of the Tengrian roots on the materials of the oral heritage of the Kazakhs and written sources of the Kok-turk Kaganate is undertaken. The article substantiates the legitimacy of determining the bases of the Kazakh (as well as Turkic) Tengri studies as an interdisciplinary philosophical and scientific phenomenon.

* Доктор философских наук, профессор Павлодарского педагогического университета (НАО ППУ), baglan54@mail.ru

A brief analytical review of fundamentally new areas and the author's primary concepts, promising for the future of mankind is given.

Keywords: kok (from Old Turk. Blue), nomadic studies, kuy-study, tengriyanology (Tengri study), ecotheology, Kazakh philosophy.

Тенгриановедение – новое междисциплинарное направление, философские основания которого составляет осмысление тенгрианства как открытого динамичного мировоззрения народов «современной Евразии в древности» [1, с. 102], обусловившего формирование автохтонных мифов, эпоса, фразеологии и этимологического генезиса словарных ресурсов.

Что касается казахского тенгриановедения, то, во-первых, существующие подходы в них правомерно осветить как космоцентрический, антропологический, экотеологический, философско-научный и тео-антропо-космологический, краткий аналитический обзор которых будет дан в контексте темы статьи. Во-вторых, предпринимается изучение тенгрианских корней по материалам устного древнетюркского наследия и письменных источников средневековья. В-третьих, ставится и решается проблема выявления смыслового единства образа жизни, культуры и философии в контексте кочевниковедения, что предоставляет возможность реконструкции и адекватной интерпретации темы в культурно-историческом и интересубъективном измерениях.

В русле космоцентризма освещается казахское тенгриановедение С. Ш. Аязбековой, в монографии которой содержатся следующие плодотворные положения: 1) положение о (Көк – от древнетюркск. - синий) как первом имени Тенгри, полное имя которого в аутентичном варианте Көк Мәңгі Тәңірі – Вечное Синее Небо; 2) проводится сравнительный анализ музыки в картинах мира древнегреческих, древнекитайских и протоказахских (древнетюркских) источниках [2, с. 72]. Выявляется принципиальное различие между рассматриваемыми позициями; 3) обосновывается положение о Күй найденном «в дикой степи среди трав» как күйші, слышавшего и транслировавшего музыку как «тонкую ци-воздушную материю», способную «ввести в гармоническое равновесие Мир с его ритмом «возрастания и убывания неба и земли»; 4) исходя из развернутого аналитического дискурса, культурфилософ резюмирует: «космоцентризм казахской картины мира имеет корни куда более глубокие, чем космоцентризм греков или китайцев»; «Гармонию казахского космогенеза» определяет «Гармония Музыка» [2, с. 72-80]. То есть кюя как сакрального Тәңірдің күбірі - шепот Тенгри.

Философ С. Ақатай интерпретирует образ Қорқыта, во-первых, в контексте общетюркского Возрождения и отмечает «выдающуюся роль» его учения как объединяющей идеи; во-вторых, связывает учение Қорқыта с мировоззренческой основой тенгризма; в-третьих, утверждает, что «в центре учения Қорқыта стоит человек, потому что... его воздействие рассчитано «на сознание отдельно взятого человека, так же как это делается в канонических религиях. Потому учение Қорқыта о человеке, об индивиду... антропологично», - (выделено автором – С. А.) [3, с. 687-688].

Автор определения «экотеология» С. И. Оспанов характеризует тенгрианство как самое древнее религиозное мировоззрение Евразии, имеющее «собственное семантическое основание», из которых: «сплетен нормативно-вербальный строй»; «непрерывно заряжается ценностно-интенциональный настрой древних обычаев и ритуалов...»; «обобщенно-гибкая семантическая структура, органично армировавшая «мировоззренческие основания последующих мировых религий...»; «как первая в истории религия», «формировало физико-теологическое, т.е. экологическое сознание, тогда как в последующих религиях главным стало этикосознание». Незнание «вышеуказанных основ и аспектов тенгрианства» обусловило игнорирование их места и роли «в формировании духовной культуры», «архетипных корней экосознания не только (прото)тюркских, но и многих других народов», - пишет исследователь и предостерегает: «По мере того, как будут усугубляться глобальные экологические ситуации, будет усиливаться актуальность нашей темы для всего человечества» [1, с. 236].

Исходя из авторских посылок, С. Оспанов формулирует и обосновывает задачу осмысления оснований тенгрианства как философии мифологии и религии, подчеркивая

вслед за Найдыш их способность углубляться до онтологических основ. Философ усматривает «регресс нравственности человечества» как «отход от экотеологии к этикотеологии» и осуществляет в контексте сказанного аналитический дискурс тенгрианской мифо-религиозной традиции в сравнительном аспекте с основоположениями мировых религий. Основные отличия: в тенгрианстве «трудности и несчастья в жизни были наказанием за нарушения природной гармонии. Ибо природа есть среда обитания души-духа как в прошлой жизни, так и в этой жизни. Ее сохранность есть гарантия и условие того, что в будущем возвращении земля окажется благоприятной средой обитания»; «Земная жизнь есть укрепление, совершенствование души-духа человека, для того чтобы доказать свою преданность Тенгри, получить благоприятные условия жизни», интерпретируемой в исследователем в преамбуле прошлого, настоящего и будущего. Следовательно, «земля для тенгрианца не временное пристанище, а вечное обиталище». Тем самым по автору «тенгрианство уже было более высшим, близким к этикотеологии (современным мировым религиям) этапом становления духовности человечества» [1, с. 241-242].

«В тенгрианском мировоззрении большое внимание было обращено на систему, логичность, гармоничность природных явлений, их взаимосвязь с сезонами, месяцами года», тогда как посттенгрианские религии актуализируют «духовно-этические нормы». В результате формируется состояние временности природной среды, в которой он вынужден быть. Отсюда потребительское отношение, «для удовлетворения своих временных телесных удовольствий...».

Таким образом, для тенгрианца «ПРИРОДА – ВЕЧНЫЙ ДОМ», а он «вечный обитатель этой прекрасной земли». Поэтому СОЗНАНИЕ ТЕНГРИАНЦА БЫЛО И ЕСТЬ САМОЕ ПОДЛИННОЕ ЭКОСОЗНАНИЕ» [1, с. 245 – выделено автором С. О.]. А потому основанием для преобразования сознания «людей в контексте взаимосвязи человечества с природой и живого поколения с его предками и будущими поколениями» является, согласно С. И. Оспанову «экотеологическое миропонимание тенгрианства... человечеству пора «по-новому относиться к своим духовным корням. Это подобно возвращению блудного сына к своему старому, но мудрому отцу. Этот, уже давно привыкший молчать, отец может многое посоветовать. Только надо задавать правильные вопросы и уметь терпеливо прислушиваться к его ответам» [1, с. 246].

Недостаточность экологических концепций в связи с утратой тенгрианского духовно-практического опыта отмечала и К. Ш. Нурланова. Культурфилософ освещает мировоззрение так интерпретируемого феномена следующим образом: «Вся жизнь человека на всех уровнях проникнута идеей изначальной взаимосвязи со вселенским миром, ощущением, осознанием этой органичной неотторжимости», данных каждому «с младенчества на уровне изначального эмоционально-душевного опыта», даруя «высоту обыденному бытию», одухотворяя тем самым «повседневную жизнь». Отсюда бережное отношение к природе, одухотворение ее, поклонение «ей вне утилитарности, прагматизма, узко рациональной заинтересованности».

«В свете этих воззрений на мир и природу прослеживается кардинальный недостаток современных экологических концепций. Основным исходным положением в них является необходимость сохранения природы, планеты Земля, в противном случае погибнет человечество». Между тем, «традиционная культура содержит в себе такой высокий смысл, что деяния человека во всех проявлениях не только должны удовлетворительно решать его проблемы, но должны одновременно возвышать, вдохновлять, «творить» его. В этом смысле современные экологические концепции о необходимости спасения природы и Земли как планеты следует обосновать еще идеей о том, что в случае гибели планеты нарушится и Гармония Вселенной, изменится картина Миропорядка. Такая идея, конечно, возвышающее воздействует на человека, делая плодотворной всю его деятельность» [4, сс. 222-223].

Соглашаясь в целом с вышеприведенными мыслителями, подчеркнем: в виду чрезвычайной важности проблемы актуально решать ее с различных сторон. В данном ракурсе плодотворен комплексный подход Г. Т. Телебаева, который при анализе тюркских рунических

источников делает «вывод о том, что понятие Тенгри употребляется, в основном, в пяти контекстах: онтологическом, когда Тенгри понимается как высшая сила; мировоззренческом, когда он обозначается как покровитель тюрков; политическом, как источник государственной власти вообще и власти каганов, в частности; прагматическом (инструментальном), как источник благодати, силы, разума, величия; религиозном, как божество, к которому направлены молитвы людей» [5, с. 234]. На наш взгляд, именно подобный многоаспектный философско-научный взгляд предоставляет возможность высветить сущность заявленной проблемы и содействовать ее решению.

С освещенными выше положениями созвучны и идеи других исследователей. Это суждение Ж. К. Каракозовой и М. Ш. Хасанова о том, что казахская степь сохранила в концентрированном виде первозданные корни, а именно «универсализм первокультуры» [6, сс. 6-7]. По словам авторов, философское осмысление ее сакральной смысловой значимости воспроизведено в казахской модели мира, представляющем «огромную картину с бесконечностью голографических повторений о строении космоса и назначения человека на этой земле» [6, сс. 56-57]. В контексте темы статьи правомерно отметить, что голографический метод (от греч. *hólos* — весь, полный и ...графия) применим и в случаях звуковых и ультразвуковых волн. Следовательно, казахская модель мира не только видима, но и слышима [2]. В связи с чем правомерно определить ее и как омузыкаленный космос, создаваемый күйші в устной импровизации. Тем самым подтверждаются положения кюеведов о архетипических тенгрианских корнях не только в материализованном виде в картине, но и в адекватно воспроизводимом омузыкаленном звуко-смысловом образе духовном содержании.

Суть авторских положений духовного учения «Жихан Желтоксан» Едихана Шаймерденулы составляет практическая философия в историсофском измерении. Оно содержит тезисное изложение программы будущего человечества и предназначено для разновозрастной аудитории. Поскольку «Самыми заинтересованными» оказались дети, книга «Ақ Сарбаз», изданная с 1994 года 5 раз на русском и казахском языках, «в основном предназначена для самых юных читателей. Для этого упрощено изложение сложных понятий и применены повторы опорных ключевых фрагментов» [7, с. 3]. К тому же написано доступным языком, в форме непринужденной беседы, в которую наряду с аналитическими обобщениями и фундаментальными теоретическими знаниями органично включены примеры из жизненного пути автора.

Важное место отводится в книге осмыслению ценностно-мировоззренческих оснований родной для исследователя среды, а именно: Великой Степи. Подобная структура способствует выявлению сущности и значению кочевничества как образа жизни и ментальности в контексте общечеловеческой истории культуры, науки и философии, интерпретируемого Едиханом Шаймерденулы как единство мыслей, эмоций и поступков в следующих строках: «Эволюционно восходящие дети шестой ступени должны помнить, что они ответственны не только за свои поступки, но и за свои слова и даже за свои мысли» [7, с. 53].

Особенность учения «Жихан Желтоксан», пока не получившего метафизического (глубинно философского) осмысления, составляет интеграция эзотерического знания с философией и наукой, которые пока еще остаются дифференцированными, автономными подсистемами и имплицитно адекватно мир человека и мир Вселенной – Жихан как одухотворенно-материальный Универсум. Плодотворность излагаемой позиции заключается в том, что способствует пониманию тенгрианского духовно-практического опыта и номадической ментальности как синонимичных начал, выявляя тем самым «такую духовную концентрацию, какую урбанистическим обществам, поглощенным материальными потребностями, просто невозможно представить» [8, с. 84]. Тем самым, позволяет адекватно исследовать бытие культуры Великой Степи, субстанциональной для которой оказывается номадический менталитет, способствующий выявлению непреходящей значимости Бытия.

Абсолютное Знание Жихан Желтоксан, по автору учитывает накопленный духовный опыт, на основании которого в корне переосмыслены законы Мироздания. Новым является философско-футурологический взгляд на процессы Вселенной, который раскрывается исследователем «методом космической классификации» [7, с. 19]. При этом идея постнеклассической философии и науки о концепции единого поля или единой силы интерпретируется как «прочнейшая связь во Вселенной, исходящая из любви к Родине, своему народу и своей семье» [7, с. 184].

Такая трансцендентная философия Любви есть, по мысли автора, то религарное, что объединяет человечество в духовном плане на Земле. Незримые духовные связи представлены Едиханом Шаймерденұлы в идее Тео-антропо-космологической Онтологии как универсальной модели Космической Жизни. Приоритетное положение духовного начала определяется здесь ментально-астрально-физической тотальностью, задающей возвышенно экзистенциальную (смысложизненную) тональность жизни мира людей и мира культуры как целостности. Духовность в нем по мысли исследователя - устремленность ввысь, но начинается этот путь последовательной эволюции здесь, на Земле и без этого никакой духовный (космический) взлет невозможен. Только пройдя свой земной путь, возможно осуществить космический прорыв, то есть обрести практическое бессмертие по мере выполнения своего предназначения в этом мире. Почему? – ответ на вопрос каждый ищущий и мыслящий читатель может найти в книге «Ақ Сарбаз» [7].

Таковы в тезистом изложении основные идеи Едихана Шаймерденұлы, проникнутые бескорыстно-трепетным отношением к Космосу, вне прагматично-меркантильных интересов. Историко-культурное основание учения составляет по мысли автора феномен тенгрианской тюркской духовности кочевого мира Великой Степи. Вместе с тем, он не ограничивается и тем более, не замыкается его рамками. Едихан Шаймерденұлы мыслит масштабно, в интересующей космическом измерении. Тем самым его позиция о тенгрианских корнях как духовном основании вытекает из холистического подхода. Вот почему необходимо формировать принципиально другую мировоззренческую парадигму, которую правомерно определить как философия духа,

Итак, изложенное в духовном учении Жихан Желтоксан содержит космическое видение мира, глобальных проблем общечеловеческой цивилизации, вводит такие непривычные пока для нас, землян, смысложизненные категории, как космическая жизнь, космическая сущность (о человеке будущего), космическая этика. Однако это не фантастика, это единственная альтернатива нашей земной реальности действительности уже сегодня, которое является будущим наших детей и внуков. Как входить в это будущее, с каким духовным багажом? Что мы дадим своим потомкам с собой, а от чего обязаны их избавить, как от своих пороков? ... – эти и многие другие аналогичные вызовы земного бытия ставятся независимым эзотериком Едиханом Шаймерденұлы философски практически безукоризненно. Ибо подобное видение дано пока только автору.

Таким образом, в статье дан краткий аналитический обзор основных авторских подходов к изучению тенгрианских оснований казахской философии. Взгляды, намеченные исследователями, с моей точки зрения содержат перспективы для осмысления и дальнейшего исследования в контексте тюркской философии. Основанием тому – не только труды философов, ссылки на которых приведены в данной статье, но и многих других тюркологов Казахстана. Следует отметить, что в трудах С. Ш. Аязбековой, С. Акатай, С. И. Оспанова, К. Ш. Нурлановой, Ж. К. Каракозовой и М. Ш. Хасанова и нашего уважаемого юбиляра, тюрколога Газиза Турысбековича Телебаева, авторские положения изложены общепринятым в современном международном философском пространстве языком. При этом публикации нашего уважаемого юбиляра, тюрколога и тенгриановеда Ғазиза мырза имеются как на русском, так и на казахском языках.

Иначе обстоит ситуация с взглядами Едихана Шаймерденұлы. Во-первых, он независимый исследователь и эзотерик; не имеет официального статуса (звания, степени) как

философ. Во-вторых, излагает свои идеи и мысли предельно лаконично, в тезисном ракурсе. К тому же они не преподносятся в готовом виде, а лишь имплицитно обозначены как информация к размышлению и индивидуальному постижению. В-третьих, непривычна манера изложения текста, поскольку написана оригинальным языком, не столь популярным в академической философии.

Тем не менее, как верно отметила одна из первых исследователей концепции Едихана Шаймерденұлы С. Ш. Аязбекова, наступила эпоха, когда эзотерическое знание становится экзотерическим. А это означает, что в постнеклассической философии и науке открываются новые горизонты, которые требуют перезагрузки и обновления во всех аспектах. В том числе и активного осмысления эзотерики и исследований независимых мыслителей в контексте таких новых междисциплинарных направлений, как тюркология, коркытоведение, «науки о духе», экология, философия мифа и религии, кочевниковедение, тенгриановедение и других.

Исходя из вышеизложенного, правомерно продолжить тезисное осмысление такого актуального сегодня положения Едихана Шаймерденұлы, как состояние и статус человечества в постсовременный период. В частности, согласно излагаемой им концепции, человечество как тотальность находится в настоящий период на пятой ступени Эволюции и отрабатывает общечеловеческую, или планетную карму. Она «может быть отработана после завершения всех семи ступеней Эволюции» [7, с. 46].

Здесь просматривается сходство позиции автора к подходам С. Оспанова, Г. Телебаева и К. Ш. Нурлановой и в целом экологов, озабоченных неизбежностью гибели человечества из-за преступного отношения к своему Вечному Дому – планете Земля. Едихан Шаймерденұлы формулирует эту глобальную проблему в контексте кармы, которая сплетена и которую невозможно отсрочить. Доводом тому положения исследователя об индивидуальной карме, экстраполяция которого на все человечество приобретает следующую формулировку: «Избежать удара кармы нельзя, но его можно ослабить и отсрочить. Для этого нужно создать для наказуемого положительную карму» и «самое важное — оказать милосердие беззащитным детям, особенно сиротам. В результате этого добрая мысль детей, получивших помощь во спасение, приведет в действие» ментальный, астральный и физический миры, «образуя новые положительные кармические связи. Таким образом находящиеся очень далеко от места будущей трагедии люди смогут существенно помочь во всех мирах обреченному кармическому должнику. В случае, если созданной Милосердием новой положительной кармы достаточно для нейтрализации тяжелой кармы, то неизбежный удар кармы состоится как легкий толчок для наказуемого» [7, с. 52].

Добавим также к сказанному: издан «сборник рассказов «Воин Тенгри» на русском и казахском языках, который «является продолжением книг «Ақ Сарбаз» Едихана Шаймерденұлы» [9, с. 2]. Он «является продолжением разработки запланированных учебников духовных знаний для детей народа шестой ступени Эволюции». «На сегодняшний 2018 год», - пишет в ней автор, - «новая Ступень вышла из латентной фазы и вошла в фазу своего развития. Появление особо талантливых детей в нашей Великой Степи свидетельствует о том, что все цветы Человечества уже родились здесь и начали свою эволюционную работу. Новому обществу Космическим Братством будет открыта Тайна происхождения Человечества. Также станут известны все сражения Космического Братства с Силами Тьмы за то, чтобы Эволюционный План был выполнен и Космос получил строителей с планеты Земля.

Это приведет к расширению кругозора Землян и поможет им преодолеть политические, религиозные и расовые разногласия, и обратить свои силы на сохранение своего планетного Дома. Все прогрессивное Человечество должно объединиться для того, чтобы защитить свое будущее в новой Цивилизации. Желаю своим читателям счастья, радости и стремления к духовному совершенствованию» [9, с. 3].

Такова суть программы, осуществляемой ее автором Едиханом Шаймерденұлы на земном плане бытия по воле Всевышнего.

Как неоднократно подчеркивалось, здесь даны только краткое осмысление и авторское понимание некоторых положений мыслителей в контексте темы статьи. Обстоятельное освещение приведенных концепций – задача будущих более глубоких исследований.

Литература:

1. Оспанов С. И. Корни духовности в тенгрианском экосознании// Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии// <https://tengrifund.ru/wp-content/library-tengrifund/Cbornik%20materialov%203-i%20konferenfi%20tuva%202011.pdf> - сс. 236-247.
2. Аязбекова С. Ш. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов. Изд. 2-ое. Астана, «Баспа-АС», 2019. - 284 с. <https://expo-books.ru/category/book?id=932>
3. Ак-Атай С. Великий Коркут и его учение: Коркыт и общетюркское Возрождение// «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ:// Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы (на казахском и русском языках) - 1999 ж. – 800 с.
4. Нурланова К. Ш. Символика мира в традиционном искусстве казахов// Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством – Алматы: Ғылым, 1993 – 264 с. - сс. 222 – 223.
5. Телебаев Г. Г. Понятие Тенгри в орхоно-енисейских источниках и памятнике Codex Cumanicus// Сборник Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının illik yubileyinə həsr olunmuş «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi, 2018, - 368 səh. - сс. 233 – 235. См. также: Телебаев Г. Г. Категория “QUT” в древнетюркских письменных памятниках Сборник «Ұлы Дала» II гуманитарлық ғылыми форум материалдары (екінші бөлім), Астана: Ғылым баспасы, 2017. – 898 бет - сс. 530–538; Телебаев Г. Г. Категория TEDİRİ в тюркских письменных источниках// Сборник Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность: сборник статей VI-й Межд. науч.-практ. конф. (14-16 июня 2017 г., Астана, Казахстан). – Астана: ТОО Мастер ПО, 2017. – 495 с. - сс. 383 -388 и другие публикации автора.
6. Каракозова Ж. К., Хасанов М. Ш. Космос казахской культуры. Алматы: Евразия, 1993 - 79 с.
7. Желтоқсан Ж. (Едихан Шаймерденұлы Сәбит). Ақ Сарбаз. – Алматы: Көкіл, 2016. – 440 с. <http://xn--80aaa1brkt0a3m--80ao21a/catalog/140330/140330-005.htm>
8. Бегалинова К. К., Кокумбаева Б. Д. Тенгрианство как феномен тюркской духовности (на казахском материале). Монография - Алматы: Қазақ университеті, 2020 – 245 с.
9. Шаймерденұлы Едихан. Воин Тенгри: (Сборник рассказов)// Е. Шаймерденұлы – Алматы: 2018 – 280 с.
10. Желтоқсан Ж. (Едихан Шаймерденұлы Сәбит). Ақ Сарбаз. – Алматы: Көкіл, 1997 ж. – 232 б. <http://xn--80aaa1brkt0a3m--80ao21a/catalog/140330/140330-005.htm> 2-е издание (на казахском языке)
11. Шаймерденұлы Едихан. Тәңір Жауынгері (әңгімелер жинағы) – Алматы, 2017 – 364 б.

**ФИЛОСОФИЯ В СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОЙ КУЛЬТУРЫ:
ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНОЙ МИССИИ
PHILOSOPHY IN THE SYSTEM OF MODERN CULTURE:
THE PROBLEM OF SOCIAL MISSION**

Можейко Марина Александровна*

Annotation. The article shows that the nature of philosophical knowledge is focused on the comprehension of the deep meanings of culture, the explication of the content of its worldview foundations, which (clearing from emotional content) crystallize in philosophical categories. In this context, two most important tasks of philosophy in the system of modern culture are revealed. Firstly, the identification of the fundamental foundations of culture, both in the traditionally national and in its universal dimension. Secondly, on the basis of rethinking the experience expressed in these universals, to form a worldview-ideological system that corresponds to the realities of today.

Keywords: philosophy, culture, worldview, universals, mission.

* Доктор философских наук, профессор Белорусского государственного университета культуры и искусств, marina-mojeiko@yandex.by

*Философия есть эпоха,
выраженная в мысли
Г. В. Ф. Гегель*

Говоря о роли науки в современном обществе, как правило, имеют в виду достижения естествознания с их непосредственным выходом в сферу техники и технологии. Отдавая дань практическому значению естественных дисциплин, нельзя не остановиться на той роли, которую играет в современном социокультурном контексте гуманитарная сфера знания и, в частности, – философия.

Усиление социального значение гуманитарных дисциплин в современных условиях связано, прежде всего, с тем, что возрастает роль собственно гуманитарной сферы в самом социальном процессе, — все большее воздействие на его скорость, направление и саму сущность оказывают факторы не только экономического, технологического, но и социального, культурного, идеологического характера.

Таким образом, духовная сфера общества оказывается важнейшим фактором исторического прогресса.

Именно развитие человеческой духовности, формы и механизмы разворачивания культурной традиции, раскрытия духовного потенциала той или иной национальной культуры и лежат в поле пристального внимания такой области философского знания, как философия культуры.

Культура и мировоззрение: стиль мышления эпохи

Человек рождается человеком лишь потенциально: он принадлежит к биологическому виду *homo sapiens*, но обретает статус человека в подлинном смысле этого слова лишь тогда и постольку, когда и поскольку становится социальным существом, что возможно только посредством подключения к культурной традиции: в этом отношении можно сказать, что человек разумный — это в полном смысле этого слова *homo culturis*. Потому современная философия культуры выделяет в жизни человека особый период – период социализации, то есть включения индивида в культурный контекст. Это период, который изучает такой раздел философии культуры, как философия детства (знаменитый период *от двух до пяти*). За краткий отрезок времени ребенок осваивает богатейшее содержание культурной традиции, подключаясь тем самым к национальной культуре и – посредством нее – и к культуре человечества в целом: формируясь в качестве человека как такового, ребенок одновременно с этим формируется как казах или белорус, итальянец или швед и, наоборот, вырастая в лоне конкретной этно-национальной культуры казахом или белорусом, ребенок конституируется в качестве представителя человечества – гордого носителя качеств *homo sapiens*.

Конкретным примером этого процесса может служить освоение ребенком языка: овладевая родным языком в его конкретной лексико-грамматической и этнической специфике, ребенок тем самым овладевает искусством семантически значимой речи вообще, навыком освоения языковых систем, вербальной деятельностью как таковой. Именно и только владея конкретным языком, выступающим для него в качестве родного, человек способен изучать и осваивать другие языки — так называемые иностранные.

Аналогично, осваивая специфические идеалы и нормы характерной для той или иной культурной традиции конкретной морали, человек, научаясь подчинять свои индивидуальные стремления и желания общим правилам поведения в сообществе, — иными словами, подключаясь к конкретной, этнически окрашенной национальной системе нравственности, он, в целом, конституируется как моральное существо — *homo moralis*.

Важнейшим моментом процесса социализации выступает освоение индивидом тех программ деятельности и сценариев поведения, которые приняты в той или иной культурной традиции в качестве типовых. Ребенок овладевает определенными навыками в определенных видах деятельности и научается определенным образом вести себя, взаимодействуя с другими

людьми в определенных ситуациях. В каждой конкретной культуре эти программы деятельности отличаются своей спецификой (славяне, например, чистят яблоко или картошку, держа нож лезвием к себе, китайцы — от себя); еще большее разнообразие демонстрируют принятые в различных культурах сценарии поведения в той или иной ситуации (например, человеку, желающему выразить уважение и симпатию к собеседнику, английская культурная традиция предписывает отстоять от него при разговоре на расстоянии не менее метра, — мексиканская традиция в тех же условиях, напротив, предлагает максимальное приближение лицом к лицу).

В основе типовых для той или иной культуры программ деятельности человека с предметами внешнего мира и сценариев поведения, то есть его взаимодействия с другими людьми лежат имплицитные (не выявленные в специальной процедуре осмысления, не подвергаемые в повседневной жизни специальному целенаправленному анализу) представления о природе внешнего мира и природе человека. Предлагая своему ребенку ту или иную модель поведения (*смотри: вот мальчик, — поиграй с ним* или, наоборот, *смотри: вот мальчик, — последи за своими игрушками*), родители тем самым не только формируют у него определенные стереотипы поведения и воспитывают те или иные навыки общения с другими людьми, но и незаметно формируют представления о природе и сущности человека.

Овладевая в период социализации характерными для того или иного общества программами деятельности с предметами внешнего мира и поведения с другими людьми, ребенок одновременно с этим (и совершенно не отдавая себе в этом отчет) осваивает и типовые для соответствующего общества представления о мире, человеке и месте человека в мире. Именно эти представления и лежат в основе мировоззрения, характерного для носителя той или иной культурной традиции. Философия культуры называет их мировоззренческими универсалиями или универсалиями культуры (от лат. *universalis* — общий) [Степин, 2018: 303-353].

Формируясь в процессе социализации, эти универсалии культуры служат мыслительным инструментарием для человека каждой конкретной эпохи, задавая ему вполне конкретную и определенную систему координат, исходя из которой человек воспринимает явления действительности и сводит их в своем сознании воедино [Lovejoy, 1973: 5-24].

Набор культурных универсалий достаточно стабилен: универсалии объектного ряда (*мир, изменение, причина, следствие, пространство, время, часть, целое* и т. п.), универсалии субъектного ряда (*человек, долг, честь, справедливость, счастье, любовь, смысл жизни* и т. п.) и универсалии субъект-объектного ряда (*познание, истина, труд, деятельность* и т. п.).

Однако, разумеется, содержание универсалий культуры существенно варьируется в различных исторически и этнически определенных традициях, задавая характерные для них специфические системы ценностей.

В универсалиях культуры, таким образом, конституируется стиль мышления, специфичный для того или иного этапа культурной эволюции. И человек, социализированный в той или иной культурной традиции, соответственно является носителем характерного для данной традиции стиля мышления, поскольку универсалии культуры выступают своего рода инструментарием мироощущения, мировосприятия, миропредставления, то есть миропереживания, с одной стороны, и мирообъяснения и мироинтерпретации — с другой [Мид, 1988].

Среди реалий культуры, в которых находят свое выражение мировоззренческие универсалии, особое место занимает естественный национальный язык, ибо без выражения той или иной универсалии в вербальной форме невозможно ее вычленение из общего фонда культуры и, тем более, ее оформление в качестве абстрактного понятия.

Человек не может не принадлежать к определенной культурной традиции и не может мыслить без опоры на глубинные представления о мире, человеке и месте человека в мире, сформированные у него как у носителя определенной культуры в процессе социализации, подобно тому, как он не может мыслить вне языка

**Философия в системе культуры:
ценности и приоритеты мышления**

В сфере повседневности, универсалии культуры не осмысливаются с достаточной ясностью: на уровне обыденного сознания человек, как правило, не отдает себе отчета в том, что мыслит о мире и себе, опираясь на определенные представления, сформированные у него соответствующим культурным контекстом, – он не просто принимает это обстоятельство как должное, но даже не подвергает его рефлексивному осмыслению, не осознает его, подобно тому, как мольеровский г-н де Журден не знал, что *говорит прозой*.

В семантике естественного разговорного языка объективная действительность отражается через призму достигнутого уровня социального развития и — соответственно — уровня познания действительности. В силу этого в семантическом аспекте лексических единиц естественного языка репрезентируются характерные для данного стиля мышления универсалии культуры, причем наборы соответствующих лексем могут и не содержать того слов, которое непосредственно номинирует (называет) соответствующую универсалию.

Так, например, смысловые поля таких слов, как *дальше, ближе, глубина, протяженность, вмещать, находиться, простираться, вверху, здесь, короткое, бесконечный* и т. п. репрезентируют для носителя конкретной традиции такую универсалию культуры, как *пространство*, задавая его сознанию систему координат для осмысления пространственного континуума, хотя сама лексема *пространство* непосредственно может отсутствовать (и, как правило, на уровне обыденного сознания отсутствует) в его лексиконе. Ребенок не владеет эксплицитной информацией о причинно-следственных зависимостях, не оперирует понятиями *причина, следствие, каузальность*, однако, произнося фразу *у меня растрепались волосы, потому что дул ветер*, он демонстрирует наличие четких представлений о каузальной выводимости явлений друг из друга, то есть имплицитное владение такой мировоззренческой универсалией культуры, как *причинность*.

Лишь по мере развития теоретического познания человек подвергает собственный стиль мышления рефлексивному осмыслению, выявляет его опору на мировоззренческие универсалии культуры, отдает себе отчет в наличии таковых, осмысливает глубинные мировоззренческие основания своего мышления с точки зрения их происхождения, сущности и границ функционирования.

Философия культуры делает глубинные основания мировоззрения предметом специального аналитического рассмотрения. В сфере философии происходит специальная рефлексия над современной ей (породившей и взрастившей ее) культурой, эксплицирование (выявление) ее основополагающих мировоззренческих структур.

Экспликация мировоззренческих оснований культуры, в ходе которой они очищаются от чувственно-эмоциональных аспектов своего содержания, связанных с фигурами миропереживания, их предельная рационализация и конституирование в качестве абстракций высокого уровня сложности приводит в итоге к оформлению на их основе категорий философии.

Таким образом, понятийный аппарат философии генетически восходит к содержательным и ценностным основаниям соответствующей культурной традиции, — именно посредством философского анализа — глазами философии — дано культуре увидеть и осознать собственные основоположения, содержательные презумпции практикуемого ею стиля мышления и глубинные основания фундаментальных для данной культуры ценностей.

Категории такого дисциплинарного раздела философского знания, как онтология (философия бытия, философская концепция универсума) генетически восходят к мировоззренческим универсалиям объектного плана (их перечисление даст тот же вербальный ряд, что и перечисление универсалий культуры объектного ряда: *причина, следствие, пространство, время* и т. п., только в данном случае мы будем иметь в виду не чувственно окрашенные представления, пусть и максимальной степени общности, но абстрактные

понятия). Соответственно, категориальный аппарат социальной философии (*государство, прогресс, производство, право* и т.п.), этики (*долг, честь, совесть, добро и зло, смысл жизни* и т. п.), эстетики (*красота, гармония, совершенство* и т. п.), философии религии (*Бог, грех, вера* и т. п.) уходит своими корнями в тот пласт культуры, который представлен универсалиями субъектного ряда. А понятийные средства гносеологии и праксеологии генетически связаны с универсалиями ряда субъект-объектного (*познание, истина, деятельность* и т. п.).

Рефлексия над универсалиями культуры, их экспликация и превращение в философские категории осуществляется в процессе осмысления содержания различных реалий соответствующей культуры, в которых репрезентируются глубинные мировоззренческие универсалии: полученные из практики соответствующие формы рационального знания, художественные произведения эпохи, имеющие хождения в той или иной культуре нравственные представления о должном и недолжном поведении, мифологические образы, структуры разговорного языка и мн. др.

Посредством философской работы культура осуществляет своего рода рефлексивный анализ самой себя, то есть аналитическое осмысление — на уровне развивающейся в данной культуре философии — своего содержания, определяющего практикуемый стиль мышления, и тех ценностных шкал, которые задают аксиологические рамки соответствующего мировоззрения. Осмысление в процедурах философских аналитик семантических пластов тех или иных феноменов культуры позволяет выявить различные смысловые аспекты соответствующих универсалиям культуры понятий и жестко фиксировать тем самым их объем и содержание — в логически строгом смысле.

Таким образом, содержание философских категорий в своей совокупности выражает глубинное содержание фундаментальных мировоззренческих оснований той культуры, в которой данная философская традиция оформляется и функционирует, а постулируемые и утверждаемые тем или иным философским направлением ценности генетически восходят к ценностям, культивируемым данной культурой, и потому философия есть плоть от плоти той культуры, в контексте которой она возникает и развивается. Не случайно самые различные по своим методологическим взглядам философы (от классической философии в лице Г. В. Ф. Гегеля и К. Маркса — до постнеклассических аналитик М. Фуко и Ж. Делеза [Фуко, 1996, Делез, 2011]) называли философию рационально-теоретическим выражением соответствующего ей периода истории.

***Философия в трансформирующемся обществе:
анализ настоящего и модели будущего***

Из описанной особенности (социокультурной артикулированности) философского знания вытекает, что расхожий миф об оторванности философии от жизни, ее замыкании в печально известной «башне из слоновой кости» не имеет под собой реальных оснований, ибо противоречит самой природе философского мышления, глубоко и содержательно укорененного в культуре и мировоззрении соответствующей эпохи и ориентированного на социальную практику.

В силу этих обстоятельств философия выполняет в социальном контексте две важнейших функции, значимость которых для исторического процесса позволяет говорить о социальной миссии философии в общественном развитии.

Прежде всего, экспликация глубинных мировоззренческих универсалий культуры, осмысление их содержания выявление позволяет философии четко презентировать и в явном виде описать характерные для национальной культуры архетипы мышления и системы тех ценностей и оценок, на которые опираются все без исключения реалии национальной культурной традиции и которые лежат в основании соответствующего стиля мышления, задавая базисные структуры национального менталитета.

Подобная работа, которую может осуществлять и осуществляет философия культуры, оказывается чрезвычайно востребованной обществом и существенно важной для его развития в те периоды истории, когда на передний план выдвигается задача формирования национального самосознания, отстройки идеологии, опирающейся как на традиционные системы ценностей того или иного народа, так и на общечеловеческие.

Особое значение данная функция философии обретает в те периоды исторического движения, которые могут быть названы трансформационными: в ситуации, когда общество оказывается на переломном рубеже перехода от одного качественного состояния к другому, формирование верных ценностных ориентаций и мировоззренческих идеалов, соответствующих фундаментальным общечеловеческим и национальным ценностям, оказываются непосредственной и насущной необходимостью.

С явной остротой эти задачи выдвигаются на повестку дня в современных условиях, когда постмодернистское состояние культуры практически неограниченно раздвигает рамки культурной приемлемости: постмодернистский тезис *не более так, чем иначе*, изначально рассматривавшийся сугубо в плане стилистического плюрализма художественного творчества, в современном массовом его прочтении воспринимается как снятие запретов с любых форм социальных практик. Значимым оказывается не сам поступок, но изощренность его разнообразных интерпретаций, которой владеет или не владеет совершивший его субъект. — И за множественностью разнообразных и подчас взаимоисключающих трактовок сама суть поступка остается практически не подлежащей какой бы то ни было оценке, коль скоро этих оценок может быть — в различных системах отсчета — бесконечно (практически неограниченно) много.

Но если в сфере художественного творчества и его оценки такая позиция имеет право на существование, то применительно к сфере морали обрисованная позиция оборачивается чудовищным нигилизмом и циничной вседозволенностью.

В такой ситуации как нельзя более насущным является возврат к незамутненным истокам традиционных ценностей классической культуры — как в плане национальной традиции, так и в плане общечеловеческих ценностей гуманизма.

Вторая важнейшая функция философии в трансформационном обществе связана с тем, что, сформировав на основе экспликации фундаментальных оснований мировоззрения свой категориальный аппарат, философия оказывается способной к выполнению особой культурной задачи, а именно — к выработке (путем работы в понятийном пространстве, то есть движения в сфере абстракции) новых версий сопряжения между собой универсалий мировоззрения. Подобная работа позволяет создавать новые модели организации культурного пространства, целенаправленно формировать новые традиции на основании переосмысления наличного материала культуры.

Таким образом, роль философии в системе культуры, ее важнейшая социальная миссия в историческом процессе заключается в том, чтобы выявить (за сиюминутной шелухой наносного и неподлинного, не соответствующего исконному предназначению человека в мире), те глубинные и фундаментальные основоположения культуры — как в традиционном национальном, так и в общечеловеческом ее измерениях, на основе современного переосмысления которых возможно развивать мировоззренческо-идеологическую систему в общества в соответствии с реалиям сегодняшнего дня.

Современный процесс развития культуры не может обойтись без обращения к философскому анализу фонда национального наследия, без теоретического осмысления ее глубинных ценностей и фундаментальных устоев. Концептуальная работа, которую осуществляет современная философия культуры, делая мировоззренческие основания культурной традиции предметом своего изучения, оказывается не только существенно важной в теоретическом отношении, но и предельно актуальной в практическом плане.

Литература:

1. Степин В. С. Человек. Деятельность. Рациональность. — СПб: СПбГУП, 2018. 796 с.

2. Lovejoy, A. Key Imaginations // An Axyology & Social Science. An Approach to Interpretation. – N.Y. – L., 1973. P. 5-24.
3. Мид, М. Культура и мир детства. – М.: Наука, 1988. 430 с.
4. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. — М.: Касталь, 1996. 447 с.
5. Делез Ж. Логика смысла. — М.: Академический проект, 2011. 472 с.

**САМОСОЗНАНИЕ АРИСТОКРАТИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ VIII–X ВВ.
ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА***
**SELF-CONSCIOUSNESS OF THE TURKIC PEOPLES ARISTOCRACY OF THE VIII-X
CENTURIES. EPIGRAPHIC EVIDENCE**

Кызласов Игорь Леонидович†

Annotation. In the early medieval states of the steppe and forest-steppe Eurasia, the ruling aristocracy was distinguished not by tribal or tribal, as is commonly believed, but by personal family tamgas, which characterized each person and changed their appearance in detail over the generations. The tamgas' placement on the stones and rocks of the Upper and Middle Yenisei reveal land holdings within the ancient Khakassian state headed by the Kyrgyz clan of the 9th–10th centuries. In Central Asia, the family and personal tamgas of the Ashina and Yaglakar clans, engraved for the second time on the steles and sculptures of Turkic memorials and on the Uighur monument of Shine-Ussu, testify that these objects were visited more than once in the 8th and 9th centuries by representatives of both the ancient Turkic themselves and the subsequent rulers of Mongolia – the ancient Uighurs or the ancient Khakass. The veneration of memorials expressed the self-consciousness of the aristocracy, the understanding of its class unity, inseparable by national and state borders. One must think that all this was perceived as the original feature of the world order.

Keywords: Turkic-speaking states, VIII-X centuries, family and personal tamgas, memorials, self-consciousness of the aristocracy.

Каждый из тюркских народов раннего средневековья обладал самосознанием. Летописи соседних стран, прежде всего китайские исторические сочинения, содержат немало примеров проявления этого чувства. Никак не случайно многочисленные события политической борьбы, описанные историками того времени, неизменно связаны с этнонимами, всякий раз бывшими самоназванием народов и большинство которых лишь перенимались и по-своему передавались чужестранцами.

Собственные письменные памятники так называемого рунического письма позволяют увидеть мировоззренческие основы столь раннего национального самосознания. Оно проявлялось в том, что каждый тюркский народ считал себя богоизбранным, поскольку имел собственных всемогущих небесных и земных покровителей: *üzä türk t(ä)ŋrisi türk iđuq jiri subı* «тюркское Небо наверху и священная тюркская Земля и Вода» (стела Кюль-тегина, большая надпись, строка 10–11). А также – в устройстве общества, в каждом из которых был свой правящий род, получавший право на власть в виде небесной благодати *qut* «кут». Оттого каганы народа тюрков и называются в камнеписных строках *täŋri-t(ä)g* «небоподобный, богоподобный» (стела Бильге-кагана, строка 1).

Вероятно, деление на князей-бегов и народ-бодун, как и главенствующая роль аристократии, воспринимались как изначальная особенность мироустройства. Свидетельством осознания своего особого сословного положения является почитание военной аристократией раннего средневековья тюркских мемориалов VIII в. Оно выражалось в посещение этих памятников как самими древнетюркскими, так и последующих властителями былых земель Второго Восточнотюркского каганата – древними уйгурами или древними

* Работа выполнена в рамках Государственного задания Института археологии РАН № НИОКТР 122011200266-3.

† Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии Российской академии наук, kzylasovil@mail.ru

хакасами. Обычай подтверждается теми тамговыми отметками, которые были оставлены на камнях этих мемориалов. Они пока не привлекали должного внимания. Показать особенности таких гербовых знаков входит в задачу этой статьи.

В августе 2021 г. исполнилось 300 лет со дня обнаружения российской, а потому и мировой наукой памятников так называемой древнетюркской рунической письменности. В 1721 г. Д. Г. Мессершмидт встретил в Хакасии стелу, покрытую знаками самобытного енисейского письма. С тех пор выяснилось, что такие памятники ставили у курганов сибирских князей VIII – начала XI в. Согласно классическому древнехакасскому обряду, камнеписные строки содержали слова горестного плача самого умершего. Потому в начале текста стояло имя покинувшего этот мир героя, и высекалась его личная тамга. Иногда называлось имя его отца и деда. В 1950-е гг. Л.Р. Кызласов отыскал эпитафии отцов и сыновей, в одном случае – деда, отца и внука (рунические памятники Е 3, Е 43 и Е 44), сопоставил их тамги и, поняв законы графических изменений знаков по поколениям, к 1960 г. определил и обосновал лично-семейную принадлежность шести групп таких символов. Тамги составили генеалогические древа отдельных аристократических семей до 6–7 поколений. Картографирование этих групп (с дополнением форм, вырезанных на скалах) обрисовало на Верхнем Енисее земли шести наследственных владений IX–X вв. и, доказывая прямые родственные связи, указало, откуда пришли в Туву князья-основатели этих династий [Кызласов Л.Р. 1960; 1965].

Основу исследования составила замеченная Л.Р. Кызласовым особенность древнехакасской геральдики: всякий раз сын сохранял форму отцовской тамги, лишь дополняя ее одним графическим элементом. Обычно это был новый, добавляемый штрих. Благодаря проведенной типологии собранных знаков каждая новая тамга занимала свое место в цепи поколений, а графический облик недостающих звеньев мог быть надежно восстановлен.

Так была открыта лично-семейная принадлежность тамговых знаков южносибирского Древнехакасского государства.

Вслед за Тувинской котловиной подобное изучение было проведено на землях Среднего Енисея и начато в отношении тамгового материала тюркоязычного населения Алтая и Монголии [Кызласов 2004: 115, 116, рис. 5–10; 2019а: 172, 173, рис. 22]. Тамговые знаки аристократического тюркского рода Ашина, вырезанные на мемориалах Второго Восточнотюркского каганата (682–745 гг.) в виде гербовых козликов, принадлежали к одной семейной линии с Кюль-тегином и Бильге-каганом и, изменяясь по уже известному нам закону, показали тот же лично-семейный характер, выстроив родословное древо в 4–5 поколений. Эти генеалогические цепочки обнаружили кровные связи и, среди прочего, указали тамгу самого Эльтерес-кагана, в 682 г. возродившего Восточнотюркское государство.

Тем же законам подчинялись тамги Уйгурского каганата (745–840 гг.). Каганская бутонovidная тамга венчает единственный уцелевший памятник Шине-Усу – стелу Моюн-чура (Баян-чора). Этим знаком, как увидим, сам владыка отметился и на плите в Шивет-Улане. Там же позднее вырезал свой знак и его прямой потомок, проявив этим для нас принцип графического развития лично-семейных тамг правящего уйгурского рода Яглакар через добавление нового графического элемента к сохраняемому символу прямого предка. Из другой аристократической семьи, владевшей тамгами в виде широкой дуги на прямом основании, происходили резчики двух памятных стел Уйгурского каганата — Терхинской и Моюн-чура (50-60-гг. VIII в.). Добавив к ним подобные знаки, вырезанные на скале Дэл-ула (Монголия), получаем цепь семейных отметок наследственных создателей орхонских стел в 4-х поколениях, то есть не менее чем за столетие [Кызласов 2004: 115, 116, рис. 5–10]. Третий тип тамг уйгурской аристократии – круг с противоположными отводками. Самый графически сложный знак этого типа позднее высечен слева от каганской тамги на вершине той же стелы Моюн-чура (759/760 г.). Гербовые знаки этой безымянной для нас семьи ныне представляют пять поколений.

Установленный принцип видоизменения лично-семейных тамг Южной Сибири и Монголии, оказывается общим для всей раннесредневековой степной и лесостепной зоны Евразии вплоть до Вислы и Одры [Кызласов 2021a]. Следует заключить, что в раннесредневековых государствах степной и лесостепной Евразии правящую аристократию всюду отличали не родовые или племенные, как принято думать, а лично-семейные тамги, характеризовавшие каждого и в деталях изменявшие свой вид по поколениям. Зная это, рассмотрим материалы, предоставляемые аристократическими мемориалами тюркоязычных государств, отличавшихся самобытной рунической орхонской письменной традицией.

Помимо лично-семейных тамг, обозначавших конкретных аристократов и потому вырезанных на вершинах посвященных им памятных стел одновременно с надписями, на мемориалах народа тюрков известны иные примеры употребления таких гербовых знаков. Во всех эти случаях тамги вторичны, нанесены на уже стоявшие статуи и камни.

Так, в комплексе Кюль-тегина тамга, начинающая генеалогическое древо рода была выбита ниже лица изваяния [Радлов 1892: табл. XI, 9]. Такой же знак был изображен еще пять раз – ниже груди антропоморфной скульптуры Онгинского мемориала [Радлов 1892: табл. XIV, 3; ОЕТА 2005: 98, № 7, сур. 20; АОП 2006: 97, 98, № 7, илл. 78], на спине изваяния из Унгету [Войтов 1987: 97, № 16, рис. 3, 4, 5, 1], левых бедрах двух каменных изображений львов в Шивет-Улане [ОЕТА 2005: 79, 82, 83, № 1, сур. 18; АОП 2006: 78, 79, 82, 83, № 1, илл. 44; Базылхан 2005: жап. 9; Самашев и др. 2010: 23, рис. 23; 2016: 16, рис. 13, 140, 141, 195, 196] и на поминальной плите в Асхете [Радлов 1892: табл. XV, 2, XXVI, 3; 1896: табл. LXXXIV, 1, 2; Войтов 1987: рис. 67].

Тамги следующего поколения Ашина представлены двумя линиями. Первая трижды отмечена на Онгинском мемориале: выбита с обеих сторон на вершине малой стелы, и у основания головного балбала. Другой представитель этой семьи отмечен на изваянии поминальника Кошо-Цайдам III. Ко второй ветви рода принадлежали два брата – Кюль-тегин и Бильге-каган. Помимо именной памятной стелы, тамга Кюль-тегина вырезана на балбале комплекса Кошо-Цайдам III.

Как видим, во всех указанных случаях тамги именитых представителей двух поколений правящего древнетюркского рода Ашина были нанесены на самые разные объекты мемориальных комплексов. Допустимо думать, что таковы личные отметки, оставленные при их посещении. И если пребывание двух младших членов династии на памятном сооружении Кошо-Цайдам III не кажется особенно удивительным, то допущение, что их прямой родственник отцовского поколения (едва ли не сам Эльтерес-каган) навестил пять мемориалов разных лиц, может вызвать сомнение.

Однако на этом ритуальном сооружении установлены скульптуры разного происхождения. Одни изготовлены мастерски, другие примитивны. Первые были изваяны китайскими умельцами и составили ритуальную аллею [ОЕТА 2005: 152–163, сур. 23–32; АОП 2006: илл. 118–120, 122–130], другие принадлежат к местной архаичной традиции и указанных рядов не составляли [ОЕТА 2005: 164–169, №14 сур. 33–36; АОП 2006: илл. 131–135]. К последним относится изваяние, отмеченное указанной тамгой. Очевидна вторичность использования этих скульптур, взятых с иных поминальных комплексов, где они стояли первоначально. Их иконография (положение рук, сложенных на груди, как у скульптуры с тамгой [ОЕТА 2005: 164, 165, сур. 33; АОП 2006: илл. 131]) не принадлежат древнетюркским изваяниям VI–VIII вв. Раскопки комплекса Унгету, пережившего два этапа существования, показали бытование этих монументов ранее Тюркских каганатов, при которых прежний мемориал подвергся разрушению и перестройке [Войтов 1987: 92–108, 327–320, рис. 1–4]. В VIII в. многократное использование тюркскими аристократами комплексов, возведенных в память своих прямых предков, подтверждают письменные стелы деда и внука, установленные в семейном Онгинском мемориале (историографию вопроса см.: [Войтов 1989]).

Перед нами не случайность. В Онгинском комплексе на одном из двух известных ныне балбалов с краткими текстами, надпись $i\check{s}b(a)r[a] t(a)rqa(n) b(a)lb(a)li$ (начало может читаться

и как s(a)b[ra] или, с большими основаниями, iřvara [Малов, 1959: 8, 9, 102; Древнетюркский словарь 1969: 220, 479; Clauson 1957: 182, 188]), вероятно, нанесена не создателем текста большой поминальной стелы. На то указывает допущенная ошибка – пропуск конечной руны в первом слове, дважды верно написанном на основном камне в строке 4*. Тамга на балбале тождественна знаку малой стелы, т.е. принадлежит деду героя большой надписи, т.е. нанесена ранее нее. Сохранившаяся стела с большим текстом – самая поздняя на Онгинском мемориале.

Классические тюркские мемориалы содержат свидетельства их посещения во времена Уйгурского каганата. На балбалах комплекса Гиндин-Булак и Бугутского мемориала, сооруженных во время Первого Тюркского каганата [Войтов 1996: рис. 54, 2, 4; ОЕТА 2005: 50, 11 сур., 65, 2 сур.; АОП 2006: илл. 15], как и на знаменитой стеле Шивет-Улан, относимой к концу VII в. [Войтов 1996: 28, Аб, 30; ОЕТА 2005: 73, 8 сур.; АОП 2006: илл. 32, 33], высеченные тамги в виде круга с коленчатой линией, бутоновидных ромбов с отводками и дуг с прямым основанием [Базылхан 2005: жап. 3, 4; АОП 2006: илл. 33 (на этой прорисовке знаки на вершине стелы недостоверны) Самашев, Базылхан, Самашев 2010: рис. 38; Самашев 2016: рис. 12–14–22, 1, 2, 13, 14, 26, 31; Самашев и др. 2016: рис. 33 сл., рис. 15, 120–125, 134, 136, 137, 1, 2, 13, 14, 26, 31] принадлежат не времени Тюркских каганатов, а эпохе Уйгурского каганата. Так, знак в виде круга с противоположащими чертами позднее 760 г., поскольку такой вместе с другим боковым знаком вторично добавлен к основной тамге на установленной в тот год стеле Моюн-чура (Баян-чора) (ср.: [Кызласов И.Л. 2004: рис. 7 и 10]). Тамга самого Моюн-чура выбита у правого края стелы Шивет-Улана, а верхняя бутоновидная тамга там принадлежит его потомку, т.к., по облику, она позднее.

Хотя публикаций эстампажей нет, но сравнивая прорисовки и фотоснимки, можно заметить, что в мемориале Бильге-кагана на боковой стороне балбала с рунической надписью рядом с гербовым знаком рода Ашина (в виде козлика) нанесена уйгурская тамга позднего типа (IX в.) [Кляшторный 1978: рис. 2; Самашев, Базылхан, Самашев 2010: рис. 52, верх (тонируется)]. В эпоху Уйгурского каганата нанесена на балбал и сама надпись töl(e)š š(a)d(i)ŋ t(a)š b(a)lb(a)li «Каменный балбал Тёлеш-шада». Вопреки прорисовке [Радлов 1892: табл. XXVI, 6, 7], ср. фото: [Inscriptions 1892: Tab. 40; Кляшторный 1978: 254, рис. 3; Базылхан 2005: жап. 40]), исследователями, работавшими с памятником позднее, 4-я, 8-я и 9-я буквы надписи воспринимались иначе. Следуя их материалам [Кляшторный 1978: 254, рис. 2, 3; ОЕТА 2005: 252, сур. 34; АОП 2006: илл. 222], придется признать: руны на балбале не одновременны тексту стелы мемориала, посвященной Бильге-кагану. Те относятся к старшему орхонскому письму Второго Восточнотюркского каганата, а строка на балбале начертана младшей орхонской письменностью, отличавшей каганат Уйгурский и турфанское княжество Кочо (см. форму рун и ср. со знаком онгинского балбала старшего письма). Палеографические отличия старшего и младшего орхонского алфавита выделены в отдельной работе [Кызласов 1994: 82, 83, 92, табл. XXV, Б, 5, 6]. Здесь важно отметить, что надпись на балбале нанесена значительно позднее эпитафии того же мемориала.

С падением Уйгурского каганата, на тюркских мемориалах не раз бывали и оставляли свои личные отметки аристократы–соратники Кыргыз-кагана – предводители Древнехакасского государства. Согласно одному воспроизведению [ОЕТА 2005: 252, 34 сур.; АОП 2006: илл. 222], тот же балбал Тёлеш-шада в комплексе Бильге-кагана выше строки рун несет и древнехакасскую тамгу середины X в (ср. аналогии: [Кызласов Л.Р. 1960: рис. 9, 6; 1965: 45, № 8, рис. 1, 5]).

На стеле комплекса Шивет-Улан нанесено много гербовых знаков (пишут, более 60 [Войтов, 1996. С. 88]). Наравне с тюркскими и уйгурскими тамгами VIII в., о которых уже шла речь, у основания камня выбиты по крайней мере два древнехакасских фамильно-личных

* Загадочна запись этой надписи С. Пяльси, постоянно используемая ныне [Войтов 1989: рис. 2, 6; ОЕТА 2005: 96, сур. 6, в; АОП: илл. 63, г]. В ней низ руны t¹ показана ромбом, хотя эстампаж Н.М. Ядринцева ясно фиксирует овал – [Радлов 1896: табл. LXXXIII, 5].

герба IX–X вв., оставшиеся неузнанными [Самашев, 2016: рис. 15, 16, 19, 22, 21–22a; Самашев и др. 2016: рис. 122, 125, 127, 133, 137, 21–22a]. Левая тамга (угол на горизонтальной черте) в Хакасии отличает былых владельцев р. Камышта (левого притока р. Абакан). Сопровождаемые енисейскими руническими надписями и усложняясь по поколениям, тамги этого типа вместе со своими владельцами после войны 820–840 гг. продвигаются в Тувинскую котловину [Кызласов 1965: рис. 15, 18] и Монголию [Самашев, Базылхан, Самашев 2010: рис. 39; Базылхан 2005: жап. 94]. Вторая тамга (круг с точкой и крылышками) – лично-семейный знак ряда поколений княжества в Северной Хакасии той же эпохи [Кызласов 2000; 2019a: 172, 173, рис. 22]. Наиболее поздней древнехакасской отметкой на плите Шивет-Улан является размещенная ближе к центру краткая енисейская надпись из одной буквы 𐰚 , судя по развороту руны, нанесенная уже на упавшую стелу. О бытовании надписей, состоящих из одной этой буквы, отличавших носителей манихейской веры см.: [Кызласов 2019б; 2021: 78, рис. 7]. Вполне вероятно, что на рассматриваемой плите есть и четвертый тамговый знак, оставленный аристократом Кыргызского каганата. Таково изображение угла со свисающим крестом, расположенное на вершине камня.

Таким образом, многочисленные тамги, вторично выбитые на стелах и скульптурах тюркских мемориальных комплексов Кюль-тегина, Онгинском, Шивет-Улан, Кошо-Цайдам III, а также на уйгурском памятнике Шине-Усу, как и орхонские рунические надписи на балбалах, свидетельствуют о том, что все эти объекты не только не разрушались последующими раннесредневековыми тюркоязычными властителями Монголии – древними уйгурами или древними хакасами, как это нередко утверждается в литературе, но почитались и не раз посещались в VIII, IX и X вв. Первоначальные проявления этой общей для воинской аристократии традиции прослежены для знати самого Второго Восточнотюркского каганата.

В почитании мемориалов выражалось самосознание аристократии того времени, понимание ею своего общественного статуса и признание сословного единства, неразделяемого национальными и государственными границами. Надо думать, все это воспринималось как изначальная особенность мироустройства.

Литература:

- 1 Базылхан Н. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. II том. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 252 б. + 144-бет жапсырма.
- 2 Войтов В.Е. Каменные изваяния из Унгету // Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. М.: Главная редакция вост. лит.-ры, 1987. С. 92–109, 327–331.
- 3 Войтов В.Е. Онгинский памятник. Проблемы культуроведческой интерпретации // Советская тюркология, 1989, № 3. С. 34–50.
- 4 Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI–VIII вв. М.: Изд-во Гос. музея Востока, 1996. 152 с.
- 5 Кляшторный С.Г. Храм, изваяние и стела в древнетюркских текстах (К интерпретации Ихэ-Ханьин-норской надписи) // Тюркологический сборник. 1974. М., 1978. С. 238–255.
- 6 Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. М.: Восточная литература РАН, 1994. 327 с.
- 7 Кызласов И.Л. Фыркальская руническая надпись и ее тамга // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Абакан: Изд-во Хакасского гос. ун-та, 2000. Вып IV. С. 69–75.
- 8 Кызласов И.Л. Удаль витязя и благочестие попа (Шаханшах Варахран I, пророк Мани и рунические надписи горы Дэл-ула в Монголии) // Памятники археологии и древнего искусства Евразии. М.: ИА РАН, 2004. С. 104–122.
- 9 Кызласов И.Л. Археологические признаки государственного межевания. Методическое значение южносибирской медиевистики // Генуэзская Газария и Золотая Орда. Т. 2. Памяти Г.А. Фёдорова-Давыдова. Казань – Кишинев: Stratum Plus, 2019a. С. 157–177.
- 10 Кызласов И.Л. Свидетельства дальнего продвижения енисейского рунического письма на запад (Одна из форм самовосприятия в северном манихействе) // Звучат лишь письмена. К юбилею А.А. Медынцевой. М.: ИА РАН, 2019б. С. 251–290.
- 11 Кызласов И.Л. Корни башкирской геральдики: аристократические тамги тюркских государств раннего средневековья // Башкиры в контексте междисциплинарных исследований тюркских народов Евразии: Мат-лы научн. сессии по этнической истории и антропологии башкир. Уфа: Самрау, 2021a. С. 254–267.

- 12 Кызласов И.Л. Енисейские рунические надписи Яр-хото (Из находок первой археологической экспедиции Академии наук в Восточный Туркестан) // Урало-алтайские исследования, 2021б, № 4. С. 69–83.
- 13 Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // Советская археология, 1960. № 3. С. 93–120.
- 14 Кызласов Л.Р. О датировке памятников енисейской письменности // Советская археология, 1965. № 3. С. 38–49.
- 15 ОЕТА – Жолдасбеков М., Сарткожаулы Қ, Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. Астана: Күлтегін, 2005. 360 б.
- 16 АОП – Жолдасбеков М., Сарткожаулы К. Атлас орхонских памятников. Астана: Күлтегін, 2006. 360 с.
- 17 Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. Вып. 1 / Труды Орхонской экспедиции. СПб.: Типография Имп. АН, 1892. Табл. I-LXX + [14 с.].
- 18 Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. Вып. 3 / Труды Орхонской экспедиции. СПб.: Типография Имп. АН, 1896. Табл. LXXXIII-XCVII + XCVIII-CIV (вклейки) + [С. 1-4].
- 19 Самашев З. Древнетюркский культово-мемориальный комплекс на горе Шивээт Улаан в Центральной Монголии // Кадырбаевские чтения – 2016. Материалы V Международной научной конференции. Актобе: [б.и.], 2016. С. 19–64.
- 20 Самашев З., Цэвээндорж Д., Онгарулы А., Чотбаев А. Древнетюркский культово- поминальный комплекс Шивээт Улаан. Астана: Филиал ИА им. А.Х. Маргулана, 2016. 272 с.
- 21 Самашев З. Базылхан Н., Самашев С. Древнетюркские тамги. Алматы: АБДИ Компани, 2010. 168 с.
- 22 Clauson G. The Ongin Inscription // Journal of the Royal Asiatic Society, 1957, October. P. 177–192 + Pl. V, VI.

ӨРКЕНИЕТНАМА – ҒЫЛЫМИ ТАНЫМ ҚҰРАЛЫ CIVILIOGRAPHY AS AN INSTRUMENT OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE

Оразбаева Алтайы Иранбекқызы*

Annotation. Despite the presence in the world of scientific environment of various, sometimes conflicting views and opinions on the subject of the theory of civilizations, at present time, the scope of the paradigm has turned into a real methodological instrument of knowledge, capable of analyzing the complex nature of problems of identity, mentality, immunity, scope of self-preservation on an interdisciplinary, synergistic level in the format of modern geoscience.

Keywords: civilization, methodology, synergetic, cognition tool, local civilization.

Әлемдік ғылыми кеңістікте өркениеттік ілімге тиесілі орын алған саналуан көзқарастар мен пайымдаулардың өзара қарама-қайшылықтарына қарамастан, философия және арнайы ғылымдардың іргелі ілімдік-әдіснамалық қағидаттары қатарындағы аталмыш парадигма бүгінде ерекше «пәнаралық әдіснама», ғылыми таным құралы ретінде кеңінен танымал. Оның қарапайым дәлелі, өз алдына тұтасты ғылыми бағыт, әмбебапты ұстаным ретінде қалыптасып үлгерген өркениетнаманың тамырлы болып табылар: «өркениет», «мәдениет», «әлеуметтік-мәдени жүйелер», «серпіліс», «сынақ-жауап», «пассионарлық», «сатылылық», «аймақтылық», «стиль», «код», «менталитет», «дағдарыс» секілді т.б. бірқатар кілтті ұғымдары гуманитарлық пәндермен қатар, жаратылысты-қолданбалы ғылымдар аясында зерттеледі. Оған қоса, «...тарихи танымның ақиқатты нысаны бір-біріне кеңістік пен уақыт шеңберінде тетелес орналасқан жекелеген оқиғаларды сипаттау, мемлекеттер немесе саяси жүйелер, тіпті тұтастай алғандағы адамзат тарихы емес, діни, аймақтық және саяси сипаттамасындағы «өркениет» болып табылады», – деген А.Тойнби пікірінің өзекті құндылығын көз алдымызда мың құбылған «жаһандық ауа-райы» растай түскендей.

Өркениетнамаға неғұрлым жиі жүгінетін ағымдар ішінде хронологиялық, желілік және жүйелілік сипатамаларына орай әлеуметтанушылық, сатылылық-тарихи және мәдениеттанушылық бағыттары ажырата қарастырылады [Оразбаева, 2005: 84].

* Тарих ғылымының докторы, М.В.Ломоносов атындағы ММУ Қазақстандық филиалының профессоры, ai351957@mail.ru

Француз және ағылшын ағартушылары алғаш айналымға енгізген тұстан (XVIII ғ.) қалыптаса бастаған әлеуметтанушылық бағытына сәйкес, өркениет жалпыадамзаттық құндылықтар мен ізгілік қағидаттарына, құқық пен заңға негізделген азаматтық қоғам ретінде көрініс тапты (Мирабо, Гольбах, Кондорсе және т.б.); Екінші – XIX ғасырда пайда болған сатылылық-тарихи ағым өкілдері өркениетті адамзат дамуындағы жабайылық және варварлықтан кейінгі кезең ретінде қарастыра келе, оны құлиеленушілік қоғам ретінде белгіледі (А.Фюрюсон, Л.Морган, Ф.Энгельс және т.б.)

Тарихи даму барысын жаңа мәдениеттанушылық тұрғысынан тануға талпынушы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан үшінші ағым, өркениетті бірнеше нұсқалы: мәдениет баламасы; материалдық және рухани мәдениет жетістіктерінің жиынтығы; мәдениеттің құлдырау және ыдырау сатысы; мәдениеттің әлеуметтік болмысы және т.с.с. категория ретінде қарастыруды ұсынды. Олардың ішінде неғұрлым тұрақты, әсіресе қазіргі заман қолданымында, «өркениетті» әмбебап құндылықтар – әлемдік діндер, құқық жүйелері, мораль, өнер және т.б. негізінде құралған әлеуметтік-мәдени қауымдастық ретінде қарастыру кеңінен етек алған (Н.Я.Данилевский, О.Шпенглер, А.Тойнби және т.б.).

Десек, заманауи геоғылым форматында өркениет категориясы бірегейлік негіздері, менталитет, иммунитет, өзін-өзі сақтау инстинкті секілді табиғаты күрделі мәселелерді зерделеу мақсатында тарих, философия, психология, география, биология, саясаттану салаларын үйлестіре, сабақтастыра синергетикалық, пәнаралық тұрғыдан талдауға қабілетті шекаралық деңгейдегі әдіснамалық таным құралына айналып отыр. XXI ғасыр зерттеушілері түсінігінде «өркениет өзегін құраушы: менталитет және мәдениет». Өркениет негізі – менталитет, ал өркениеттің «иммунды» жүйесі – мәдениет. Менталитет ұрпақтан ұрпаққа берілер ұжымдық өзін-өзі сақтау инстинкті ретінде танылса, мәдениет индивидтердің қоршаған ортаға бейімделу нәтижесінде қалыптасқан шартты рефлексстер [Асланов, 2020: 13].

Жоғарыда келтірілген тұжырымдамалардың барлығына дерлік тиесілі ерекше сипатты түсінік қатарында: қоғамның ілгері дамуының еуропацентристік бір желілі схемасынан бас тарту; саналуан мәдениеттер мен өркениеттердің қатар өмір сүруі, олардың аймақтылығы мен сапалық ерекшеліктері; тарихи үдерісте барлық мәдениеттердің маңызды біркелкілігін түйсіну. Өркениет ұғымына қатынасты ғылыми айналымдағы анықтамалардың әралуандылығына қарамастан, оны күрделі жүйе (құрамабөліктер жиынтығы) ретінде қарастырушыларға ортақ көрсеткіштер қатарында [Российская многонациональная цивилизация, 2003: 5] өркениеттің: қоныстанушы кеңістікпен (табиғатпен) байланысы; өзге қауымдастықтармен салыстырғандағы өзіне тиесілі өркениет қауымдастығын сезіну, әлеуметтік-саяси ұйым, экономика, мәдениет, өмір сүру салты, идеялық қондырғы (дінде), психология мен адам діліндегі іргелі ұқсастықтар жиынтығын атап өтуге болады.

Аталмыш ағымдар шеңберінде туындаған: аймақтық, сатылылық, кейінірек, әлемдік өркениеттер турасындағы тұжырымдамаларға сай қазіргі таңда «өркениет» термині келесі үш мағынада қолданылады:

- белгілі бір әлеуметтік-мәдени өңір ретінде (аймақтық өркениет);
- қоғамдық дамудың белгілі бір сатысы ретінде (сатылылық өркениет);
- жаһандық био және социожүйе ретінде (әлемдік өркениет).

Мұндай ұғыным тарихты түрлі қырынан танып, талқылауға мүмкіндік туғызады.

Егер сатылылық ілім тұрғысынан қарастырғанда алдыңғы қатарға жалпылама – бүкіл адамзатқа ортақ даму заңдылығы жылжытылса, аймақтық өркениеттер ілімі шеңберінде тарихи үдерістің дербес ерекшелігі алға тартылады. Сондықтан белгіленген ілімдер тек өзіндік ерекшеліктерді айқындаумен шектелмей, ішінара өзара толықтыруларға да жол ашады.

Өркениетке қатысты азды-көпті нақтылы анықтама беру үшін өз кезегінде тұтасты түрдегі: Н.Данилевский «мәдени-тарихи типтер», О.Шпенглер – «жоғары мәдениеттер», А.Тойнби «өркениеттер», П.Сорокин – «мета-мәдениеттер мен супержүйелер», А.Кребер жоғары құндылықтарға негізделген «мәдениет модельдері», Н.Бердяев – «ұлы мәдениеттер»,

Ф.Нортроп – «мәдени жүйелер немесе әлемдік мәдениеттер», Н.Гумилев – «суперэтностар» деп атаған әлеуметтік және мәдени феномендерді макро-тарихи тұрғыдан зерделеу қажет.

Өркениет атаулы әлеуметтік және мәдени супержүйелер қандай да болмасын ұлт, мемлекет немесе әлеуметтік топпен сәйкестендіру қателікке жатады. Себебі, кез келген өркениет ұғымы географиялық немесе нәсілдік шекаралар шегінен тысқары және кең мағынаны білдіреді.

Мәселен, аймақтық өркениет сипатамасына қысқаша тоқтала кетсек: заманауи ғылыми айналымда аймақтық өркениеттерге қатысты ғылымда негізінен екі ұстаным орныққандығын атап өткен жөн. Оның алғашқысы өз бастауын неміс романтиктері, славянфильдер, кейіннен М.Вебер, О.Шпенглер, К.Леонтьев және т.б. әсіресе дінге айрықша мән бере отыра, аймақтық өркениетті ең алдымен оны туындатқан рухани құндылықтар тұрғысынан қарастырды. Екінші бағытты ұстанушы Н.Данилевский, П.Миллюков, еуразиялықтар, «Аннал» мектебі өкілдерінің ойынша, аймақтық өркениет – әртүрлі құрамабөліктердің (олардың қатарында діни-этикалық құндылықтар да бар) белгілі бір дәрежеде өзара әрекеттену және ықпал ету нәтижесінде қалыптасатын біртұтасты жүйе. Н.Данилевский мәдени-тарихи типіндегі алуан түрлі: діни, әлеуметтік, тұрмыстық, өнеркәсіптік, саяси, ғылыми, көркем, бір сөзбен айтқанда, тарихи сәйкестіктердің «даму жоспарлары» жөнінде жазған. Осыған ұқсас көзқарасты «Аннал» мектебі өкілдерінің тек алғашқы толқыны емес, қазіргі заманғы өркениеттанушылардың бірқатары ұстануда. Көріп отырғанымыздай, соңғы бағыт артықшылығы өркениетті кешенді, ауқымды дәрежеде қарастырумен ерекшеленеді.

Аймақтық немесе басқаша зерделегенде әдетте ірі әлеуметтік-мәдени қауымдастық ретінде айқындалатын өңірлік өркениет (көп жағдайда мемлекеттен, ұлттан және конфессиядан жоғары тұрады, оны Тойнби «жеке ұлтпен салыстырғанда неғұрлым ауқымды, бүкіл адамзатқа қарағанда соншалықты тар» мағынадағы құрылым деп есептеген) бір немесе бірнеше «ұстанымды өңірлерден» тұратын «жекеше» территорияны еншілейді, ұзақ мерзім өмір сүреді, салыстырмалы тұрақты кеңістік шекараларын, белгілі бір кеңістік құрылымын иеленеді, экономикалық, әлеуметтік-саяси және рухани өмірдің өзіндік ерекшелігі бар нысандарын саралап, тарихи дамудың өзіндік, дербес жолын жүзеге асырады.

Өркениеттанушы ғалым Е.Черняктің пікіріне сай, аймақтық өркениеттердің өмір сүруіне ықпал етер біріктіруші факторларға: мәдени мұра бірлігі, дін, ірі мемлеттік құрылым, тұрақты экономикалық және рухани байланыстар мүмкіндігін қамтамасыздандырушы территория ықшамдығы жатады: «Саяси құрылыс, заңдылық нормаларының айырмашылығы, тіпті қоғамдық даму деңгейіндегі үйлеспеушілік өркениет бірлігіне кедергі бола алмайды... Ал ұлттық факторға келер болсақ, бұл аймақтық өркениеттің өзінің, не оған құрамдас ықшам өркениеттердің (субцивилизация) ерекше белгісі ретінде (яғни неғұрлым ауқымды – өңірлік, континенталдық өркениеттердің автономды бөлігін құрайтын аймақтық өркениеттер өлшемдерінде неғұрлым шектеулі) [Черняк, 1996: 173-174] көрініс табады.

Әрбір аймақтық өркениеттің өз қолтаңбасы, әлемдік өркениеттер ырғағымен жоғары немесе төменгі деңгейде үйлесімді өз ырғағы болады.

Бірнеше факторлардың қосынды құрамынан ең алдымен, аймақтық өркениеттердің пайда болуына ортақ келер заңдылықтар айқындалған. Өркениеттер пайда болуының алуан түрлі тұжырымдамалары қатарындағы: тіпті, қарапайым қоғамдардың өзінде орын алған қандай да болмасын еңбек бөліндісі, немесе нәсілдік айырмашылықтар (тарихта өркениеттердің түрлі нәсілдердің өзара байланысы нәтижесінде пайда болу фактісі негізінде қалыптасқан), климаттық, топографиялық жағдайлар салдарын талдай келе, А.Тойнби, өркениеттердің «... бірнеше... сыртқы және ішкі..., кеңістікті-уақытылы..., табиғи және адамзаттық сынақ-жауап... секілді құрамалы себептерге қатысты...» [Тойнби, 2002: 105-109] қалыптасатындығына баса назар аударған.

Сонымен, аймақтық өркениеттердің қай-қайсысы болмасын тек өзіне тиесілі: генезис, өсіп-өрбу, ыдырау және күйреу немесе басқалай сомдасақ, пайда болу, таралу, пісіп-жетілу, қаусау, құлдырау секілді өтпелі кезеңмен аяқталатын уақытша (қысқа мерзімді, орташа

мерзімді, ұзақ мерзімді) өмірлік тарихи жол-сатыларынан өтеді. Өтпелі кезең мазмұнын түсінуде соғыстар үдемелігі салдарынан қоғамда орын алған шиеленістердің өрбіп, ішінара бірқатар кішігірім мемлекеттерге ыдырау тетігін ашудың маңызы зор. Аталмыш үдеріс үш бірдей көлбеутоп өкілдері: өзінің үстемдік ету жағдайынан айырылғысы келмейтін шығармашылық азшылық, ішкі және сыртқы пролетариат немесе заманауи шіркеу құруға қабілетті және ұйымдастырылған қуатты әскери жасақтарымен шалажансар өркениетке соққы бере алатын шығармашылықсыз көпшіліктің қалыптасуымен қосарлана жүреді.

Өркениеттерді салыстырмалы зерттеу ілімгерлерінің бірі – К.Квигли өркениеттердің даму үдерісіндегі өз кезегімен орынбасар жеті сатыны атап көрсетеді [Сравнительное изучение, 2001: 201-206]: мәдениеттер араласуы (екі не одан аса мәдениеттердің өзара ықпалдастығы), жетілу (инновацияларды жинақтау және енгізу), территориалдық таралу (өндірістің өсуі, халық санының артуы, аумақтық кеңею, білім жетілуі), шиеленістер дәуірі (қоғам дамуының дағдарысы, ипериялық соғыстар, рухани салада – иррационализм, түңілушілік, наным-сенімнің бой алуы) әмбебап империя сатысы (қоғам дамуында өз «алтын ғасырына» аяқ басады), құлдырау (экономикалық құлдырау, діни қозғалыстар ықпалының өршуі), шапқыншылық пен басқыншылық (неғұрлым қуатты өркениеттердің күшпен басып кіруі).

Н.Сорокин әлеуметтік жүйелер (топтар) мен мәдени жүйелерді іс жүзінде зерттей келе төмендегідей қорытындылар жасайды [Сравнительное изучение, 2001: 53]:

- аталмыш жүйелердің даму жолы барынша көп нұсқалы болып келуіне орай, олар бір нұсқалы тұтасты органикалық циклге біріктіріле алмайды;

- мәдени жүйелер баршаға ортақ: концептуалдану, шанайылану және әлеуметтену сатыларынан өтеді;

- олардың ғұмыры бірнеше секундтан мыңжылдықтарға дейін созылуы мүмкін, олар тіпті (адамзат тірі болған жағдайда) шынайы мәңгібақилыққа қол жеткізуі ықтимал;

- олардың кейбіріне тек бір цикл: пайда болу – өмір сүру – жойылу тағайындалған болса, осымен бір мезгілде басқалары өркендеу мен құлдырау, гүлдену мен солудың бірнеше дүркінін бастарынан өткізіп, кейбірі қайта жаңғыру үшін ыдырап жатуы мүмкін;

Сонымен қатар зерттеліп отырған ілім негізін салушылар өркениеттер қозғалысы мен дамуының жалпы заңдылықтарын атап көрсетеді. Мысалы, Н.Я.Данилевский төмендегідей негізгі ұстанымдарды белгілейді [Данилевский, 1966: 95-96]:

- бір немесе өзара тамырлас тілдерде сөйлейтін халықтар бір мәдени-тарихи типті құрайды;

- өркениеттің пайда болуы үшін белгілі бір саяси тәуелсіздік қажет;

- бір мәдени-тарихи тип өркениетінің бастауы бөгде типті халықтарға берілмейді.

Әрбір тип оларды оған бөтен бұрынғы немесе қазіргі заманғы өркениеттердің аздылы- көпті ықпалы нәтижесінде өзі үшін туындатады;

- түпнұсқалы жоғары мәдениетті жүзеге асыру үшін алуантүрлі «этнографиялық материал» қажет;

- өркениеттердің қалыптасу мерзімі ұзаққа созылғанымен, гүлдену сәтінің ғұмыры қысқа.

Өкінішке орай, өркениетнамада шеңберінде әлі де болса, өркениеттерді танудың айқын, әмбебап өлшемдері қалыптаста қоймаған. Тіпті, аймақтық-тарихи өркениет ілімі классиктері ұсынған қолда бар тізімдер бір-біріне сәйкес келе бермейді. Мәселен, егер Данилевский тілдік топталым негізінде 15 мәдени-тарихи типтерді анықтаса, Шпенглер 8 «жоғары мәдениетті» атайды, ал Тойнби болса 23-ке дейінгі атаулы өз топтамасын ұсынады.

Аймақтық өркениет құрылымын басты төрт қосалқы жүйеден құрылған тұтасты, күрделі жүйе түрінде қарастыруға болады. Оған: биоәлеуметтік қосалқы жүйе (барлығы дерлік, тұрғындардың тіршілігі, өмір салты, халық өсіміне қатысты) – отбасы, туысқандық байланыстар, жұбайлық қатынастар, гигиена, тамақтану, тұрғын үй, киім, еңбек, демалу және т.б.; экономикалық қосалқы жүйе (өндіріс, тұтыну, өнімдер мен қызметтер алмасу,

технологиялар, коммуникациялар жүйесі, экономиканы реттеу принциптері және т.б.); саяси қосалқы жүйе (салттар мен нормалар, құқық, билік және қоғам, партиялар, қозғалыстар және т.б.); мәдени-психологиялық қосалқы жүйе (адамдардың өзара іс-әрекетін қамтамасыз ететін нормалардың, құндылықтардың саласын ретіндегі рухани әлем, ғылым, мәдениет, идеология) жатады.

Экожүйемен (табиғи орта, сол немесе өзге жергілікті өркениеттің өмір сүруін қамтамасыздандырушы «жермен») өзара тығыз әрекеттегі аталмыш төрт қосалқы жүйе қосындысы аймақтық өркениетті құрайды.

Аймақтық өркениетті өзін-өзі қайта жаңғыртуға қабілетті мейілінше тұрақты жүйелер таныта алады. Бұл туралы Ф.Бродель былайша пайымдайды: «Өркениеттер өзіне өте ұзақ уақытылы аясы тән мәнді құбылыс болып табылады. Олар, егер әсіресе біздің жеке өміріміздің өлшемі тұрғысынан салыстырар болсақ, «өлмейтін» болып көрінеді. Бұл «өлім» жағдайлары, әрине, кездесетіндігін және базистік негіздерді күйретуді білдіретіндігін, кейде оларды ойлағаннан гөрі салыстыруға келмес сирек жоятындығын білдіреді. Өркениеттер орасан зор, шексіз үдемелігімен ерекшелене отырып, өз тағдырына үнемі бейімделумен болады және кез келген шынайы ұжымдардан гөрі ұзақ уақыт бойы сақталады... Былайша айтқанда, өркениеттер саяси, әлеуметтік, экономикалық және тіпті идеологиялық сілікіністер арқылы өтеді...» [Braudel, 1969: 303].

Тарихта өркениеттердің қайғылы ақырының мысалдары жеткілікті (ежегі американдық өркениеттер, египеттік, месопотамдық, финикийлік, крит-микендік, ежелгі гректік, римдік), дегенмен, Тойнби және басқа да бірқатар ғалымдардың өркениеттердің әдетте «өлімімен» аяқталатын өркениеттердің циклді дамуы жайлы идеясы, басқалай тарихи деректермен расталамайды. Мәселен, үнді және қытай өркениеттері көптеген мыңжылдықтар бойы өмір сүруде.

Кез келген өркениет тұрақтылығында өркениеттік дәстүрлер рөлі орасан. «Өркениет, – француз зерттеушісі Э.Каллоның пікіріне сай, – адамдардың өмірде бағыт-бағдар ұстауы және күнсайынғы қам-қарекет пен жаңа міндеттерді игеру мақсатында бағзы және сенімді игіліктерге сүйенетін наным-сенімдердің берік базисін құрайтын дәстүрлеріне жүгінеді» [Сравнительное изучение, 2001: 83]: Дәстүрлер – өлі ауыртпалық емес, олар тұрақты түрде жаңарып отыруымен қатар, өркениеттердің тарихи даму үдерісінде болып жатар өзгерістерге бейім келеді. Десек те, қандай да болмасын өзгерістер дәстүрлермен сәйкестендірілуі шарт, себебі олар өзара «сіңісе» алмауы ықтимал.

Бұл орайда әңгіме, тек дәстүрлі діни сенімдер, салт-жоралғылар, рухани құндылықтар турасында ғана емес, сонымен қатар мемлекеттіліктің берік құрылымы, мемлекет пен қоғам арасындағы қалыптасқан дәстүрлі қатынастар жайында да болуы тиіс екендігін атап айта кеткен жөн; белгілі бір дәстүрлер экономика саласында да қалыптасуы мүмкін. Жергілікті өркениет салыстырмалы түрдегі тұтас, біріктірілген жүйені білдіреді, өз кезегінде бұл оған төл ерекшелігін үнемі сақтап қалуға мүмкіндік туғызады. Аталмыш ерекшелікке кезінде неміс философы Шпенглер баса назар аудара келе, қандай да болмасын жоғары мәдениет негізінде әрбір адам бойында, өркениет дамуындағы әрбір дәуірде өшпес із қалдырар прасимвол жататындығы: «оның мемлекет нысаны, діни мифтер мен наным-сенім, этика идеалы, сурет өнері, музыка мен поэзия нысандарында, ғылым атаулының негізгі ұғымдары төңірегінде шоғырланып, және де тек мұнымен шектеліп қалмайтындығы» [Шпенглер, 1993: 323-338] жайлы өз тұжырымын ұсынған болатын. Қазіргі заманғы ғалымдардың бірқатары да осы ұстаным аясында ой өрбіте келе, өркениеттің өзіндік ерекшелігін айқындайтын «социомәдени коды», бір немесе бірнеше «реттеуші қағидаттар» жайлы шамалайды. Десек те, бұл өркениеттердің бірыңғай біртектілігін білдірмесе керек, себебі олардың ішінара шиеленістері болуы ықтимал, қай-қайсысының болмасын әралуан жүйелері (мысалы, мәдениет және экономика немесе саясат) көбінесе үйлесімді дамымай, өзара қарама-қайшылықты келеді, онсыз серпіліс те болмас еді.

Өркениеттердің өзіндік шығармашылық ерекшелігіне байланысты өркениеттанушы қауым арасында қалыптасқан пікірлерге сай, кез келген өркениет өмір сүру барысында бір немесе екі салалы шығармашылыққа қабілеттілік танытады. Мәселен, эллин өркениеті өзін эстетикада, инд өркениеті – діни жүйеде, батыс өркениеті – ғылым мен техника, римдік – құқық пен саяси ұйымдарда, қытайлық – өмірді практикалық бейімдеу саласында, үнді өркениеті – елестету, фантазия мен мистика саласында көрсеткені мәлім.

Сонымен қатар, өркениеттанушылар пайымдауынша, кез келген өркениеттің неғұрлым елеулі негізі оның құндылық көрінісіндегі мәдени мұрасы және сонымен байланысты өркениеттің тағы бір маңызды функциясының бірі – ұзақ уақыттар бойғы мәдени сабақтастықты қолдау болып табылады. Осы тұста, О.Шпенглер, кейіннен А.Кребердің жергілікті өркениеттердің маңызды бастауының көрінісі ретіндегі әлеуметтік үдерістермен тығыз байланыста қалыптасатын «өркениеттер стилі» ұғымы енгізгенін айта кетсек, мұның сипаты мәдениетте айқын байқалары және жақсы танылары сөзсіз.

Түптеп келген, осының бәрі «өркениет» ұғымына қатаң түрдегі анықтама беру ісінің күрделіне меңзейді. Шын мәнінде, жергілікті өркениет ретінде қандай да бір әлеуметтік генотипті, әлеуметтік стереотипті меңгере алған, зор, мейілінше автономды, тұйық әлемдік кеңістікті игеру арқасында әлемдік шеңберде берік орныққан, адамдардың мәдени қауымдастығын түсіну қажет.

Көріп отырғанымыздай, уақыт пен кеңістікте қандай да бір жергілікті түрге өрбіген өркениет біртұтас экономикалық, саяси, социомәдени кеңістік ретінде, әлеуметтік өзіндік сәйкестендірудің бірегей тетігін иеленетін дамушы, біртұтас жүйе ретінде қарастырыла алады. Дей келе, олардың әрқайсысы мейілінше әртекті болуына қарамастан, өзара әрекеттенуші құрамдас элементтерінің ішінара серпінді тепе-теңдікте болатындығына назар аударамыз.

Сонымен, өркениетті кеңістік құрылым талданымы біртекті қоғамдық қатынастарды бөле қарастыру, сондай-ақ даму қарқыны елеулі түрде ерекшеленетін өркениеттер, өңірлер феномендерін анықтау негізінде жүргізіле алады, яғни бірінші жағдайда зерттеу пәні өркениетті тетіктің базалық қосалқы жүйелері – экономикалық, әлеуметтік, саяси, рухани салаларының өзіне тиесілі ерекшелігі мен олардың өзара ықпалы болып табылса, екінші жағдайда – зерттеулер жекелеген өркениеттердің аймақтық ерекшеліктерін тануға бағытталуы шарт.

Әдебиет:

1. Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
2. Асланов Л.А. Цивилизационный анализ глобальных процессов. Учебное пособие. М: Макс Пресс, 2020.
3. Российская многонациональная цивилизация: единство и противоречия / Отв. Ред. В.В.Трепавлов; Ин-т рос. Истории. М.: Наука, 2003.
4. Черняк Е.Б. Цивилиография. М.: Междунар. Отношения, 1996.
5. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. Сборник/Пер. С англ. М.:Рольф, 2002.
6. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. М.: Аспект-Пресс, 2001.
7. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Вступительная статья Ю.Иваска. New York: JOHNSON REPRINT CORPORATION, 1966
8. Braudel F. Ecris sur l'histoire. Paris, 1969.
9. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Новосибирск: Наука, 1993.

ТҮРКІ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ДӘСТҮРЛЕРІ*
INTELLECTUAL TRADITIONS OF TURKIC PHILOSOPHY

Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиқызы†
Нұрмұратов Серік Есентайұлы‡

Annotation. The history of Turkic philosophy should be considered as an integral part of the history of world philosophy. Appeal to the heritage of Turkic thinkers, which has become a source of Kazakh spiritual culture, studying it from the standpoint of today's realities will undoubtedly contribute to the spiritual renewal of modern Kazakhstani society. In the conditions of a spiritual crisis in the modern world, the peoples of Central Asia need to use the potential of Turkic ethical, moral and aesthetic norms. Turkic philosophical, ideological, spiritual sources should be fundamental in determining the intellectual priorities of the nation and national culture as a whole.

Keywords: intellect, history, traditions, philosophy, values, ethics

Түркілік философия - әлемдік философиялық ойдың дамуындағы ерекше кезең, өзіндік сипаты бар саласы ретінде қазіргі Қазақстанның рухани мәдениетін дамытуда, зияткерлік ұлтты қалыптастырып, дамытуда ерекше маңызға ие болып отыр. Түркі философия қазақ философиясының тарихи бастауы, идеялық қайнар көзі. Дегенмен де, ол ерекше феномен ретінде Қазақстанның мәдениеті үшін ғана не қазақстандық ғалымдар үшін ғана керек емес, өйткені барлық түркі тілдес елдер мен халықтар дәл осындай қажеттілікті сезініп отыр деуге болады.

Бұрынғы кеңестік кеңістіктегі бірқатар түрік тілдес халықтардың өзін-өзі дербес билеп, әлемдік қауымдастықта тәуелсіз саяси-қоғамдық даму жолына түскеніне аса көп уақыт өткен жоқ. Тарихи маңызы тұрғысынан алатын болсақ, онда бұл ерекше сипатын ескере алғанда теңдесі жоқ оқиға, руханият әлемдік қауымдастықта өз орнын іздеумен қатар, әлемдік ауқымды кеңістікке енуге байланысты, елеулі өтпелі мәселелерді жолықтырды. Кез келген қауымдастық үшін өзін-өзі бірегейлендіру мәселесімен бірге қазіргі ауқымды кеңістікке жемісті ендеу, бейімделу мәселесі берік негізді қажет етеді және ол түрік тілдес елдердің әлемдік қауымдастықта, әлемдік саясатта, әлемдік мәдениетте өзін-өзі жоғалтып алмауының кепілі болуы керек деген ойдамыз.

Философияда түркі философиясын, оның тарихын, көпқырлы мәселелер жиынтығының жан-жақты зерттеуі белгісіз тақырып болатын, бірақ онда келешек зерттеулердің үлкен әлеуеті бар. Философия тарихында да, қазіргі философияда да жоғарыда айтылған «түркі философиясы» ұғымының болмауының, аталған тақырыптың зерттелмеуінің, жалпы, түріктердің ұлы тарихы мен мәдениетін елемеудің астарында саяси, идеологиялық себептер жатыр. Қазақстанда түркі мәдениеті жетістіктерінің ауызға алынбауы, төмендетілу факторлары туралы, оның жағдайлары мен себептері туралы, түркі тарихын жадтан өшіргісі келген талпыныстар туралы ғалымдар арасында, ауқымды, іргелі түрде айтылып келеді [Булекбаев, 2019: 320]. Бүгінде осы мәселелерге арналған терең, байсалды жарияланымдардың қатарында «Түрік философиясы: он сауал мен жауап» деп аталатын кітап (қазақстандық авторлар: Ә. Нысанбаев, Н. Аюпов, Т. Ғабитов) – теориялық деңгейде қойылған сұрақтарға жауап қайтаруға талпынған аз еңбектердің бірі [Тюркская философия, 2006: 242]. Бұл кітаптан алынған материалдардың жариялануы түркі философиясы мәселелерінің кеңістігіне, оның күрделі әрі іргелі мәселелерін шешімін іздеуге есік ашады. Кітаптың теориялық сипаты,

* Мақала ҚР ҚР ҒЖБМ «Қазақстанның жаңғыруы жағдайындағы интеллектуалды ұлтты қалыптастыру философиялық-дүниетанымдық, саяси-әлеуметтік және әлеуметтік-мәдени негіздері» атты ғылыми бағдарламасы ауқымында орындалды.

† Философия ғылымдарының докторы, доцент, Философия, саясаттану және дінтану институтының аға ғылыми қызметкері, galya2006@gmail.com

‡ Философия ғылымдарының докторы, профессор, Философия, саясаттану және дінтану институтының Философия орталығының директоры, s.nurmuratov@mail.ru

мағынасының қанықтығы мен жаңалығы талай ойға жетелеп, бұл саладағы философиялық білімнің ұлғаюына септігі тиер деген ойдамыз.

Түркі мәдениеті мен тарихының жетістіктерін көзге ілмей, кемсітудің тағы бір себебі – гуманитарлық ғылымда біраздан бері үстемдік құрған еуропашыл бағдарда жатыр. Бұл бағдар бойынша рухани мәдениеттің асқақ үлгілері, олардың шыны саналатын философия – өркениетті деп аталатын халықтарға ғана тән рухтың шығармашылық қызметінің нәтижесі-мыс. Ал оларға қарама-қарсы тұратын, яғни өркениетті дамуды білмейтін халықтар биік зиятты-рухани қызметке қабілетсіз болып шықты, демек, олар жасаған мәдениетте терең философиялық рефлексияның болуы мүмкін емес. Мұндай дүниетанымдық-идеологиялық тұрғы түрін Гегельдің «Философия тарихынан дәрістерде» және «Философия тарихында» жүйелі, айқын көрініс тапқанын философтар жақсы біледі. Гегельдің баршаға мәлім сентенцияларын еске түсіруге болады: «Шын мәнісінде, философия Батыстан басталады», «...біз, Батыста, шынайы философия топырағында тұрмыз», «Сонымен, шығыстық ойды философия тарихынан алып тастау қажет», «...бұл тұста философиялық танымға орын жоқ» және т.б. [Гегель, 1993: 146]. Бұл бағалауларды қазіргі интеллектуалды тарих жөке шығарды.

Еліміздің көрнекті философтарының бірі – Телебаев Ғазиз Тұрысбекұлы өзінің зияткерлік өмір жолында философиялық білімді отанымызда да Еуропалық ірі философиялық орталықтардың бірі, бұрынғы КСРО астанасы – Мәскеу қаласында да алған еді. Ол өзінің шығармашылығында Еуропа философиясын жете білетіндігің кандидаттық және докторлық диссертациялары арқылы дәлелдеп берді. Ол сонымен қатар отанымыздың тәуелсіздік жылдарындағы өзекті мәселелерін рухани игеріп, тек философия тарихы ғана емсе, сонымен қатар, тәуелсіз Қазақстанның зияткерлік кеңістігіне қажетті әлеуметтік философия, мәдениеттану, әлеуметтану, саясаттану сияқты салалар бойынша біршама зерттеулер жасады. Әсіресе, түркі философиясының ерекше дәстүрлерін, оның әл-Фараби мен Орталық Азиядағы сопылық ділдің айшықталуын айқындауға арналған жарияланымдарды өте құнды болды [Телебаев, 2019: 14].

Біз, түрік философиясы – түркі тілдес халықтардың философиялық ойының барша жетістігін қамтитын философия дегенді негізге алдық. Түркі халықтарының тарихы сияқты, оның да «ақтаңдақтары» жетіп жатыр, өйткені соңғы жылдарға дейін кеңестік ресми философия оны елемей келген. Біз, түрік халықтарының тарихы мен мәдениетін көзге ілмей, оларды кемсіту арнасында болған кеңестік кезеңдегі философияның маркстік-лениндік философиядан өзге ешқандай философиялық болмысты шынайы деп мойындамағанын мезгеп отырмыз. Идеологиялық тұрғыда ресми философия ең озық дүниетаным ретінде коммунистік қоғамда тұратын адамның дүниетанымын жаппай дәріптеп бақты, бірақ оның ішінде түріктік тарих пен мәдениет мойындалатын тарихи жадқа орын табылмады. Жаппай жүргізілген идеологиялық қысымда коммунистік партияның тарихына тым көп көңіл бөлініп, түрік халықтарының тарихы ұмыт қалды. Түркі тарихын, руханиятын, мәдениеті мен дүниетанымын түркологиямен айналысатын Еуразиялық кеңістіктегі түркітанушы-мамандардың шағын тобы ғана зерттеді.

Түркі халықтарының руханияты, мәдениеті мен тарихын зерттеген әділ зерттеушілер партиялық органдардың партияшыл-тапшыл нұсқауларына қайшы болса да, елеулі жетістіктерге қол жеткізді. Ғылыми зерттеудің озық дәстүрлерін дамытқан бірқатар тамаша түркологтардың есімдері белгілі. Олардың арасында В.В. Бартольдт, В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, Б.А. Серебренников, Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, Л.Н. Гумилев, Н.Т. Сауранбаев, М.Б. Балақаев, А.И. Ысқақов, С.А. Аманжолов, С.Кляшторный, С.Б.Бөлекбаев және т.б. бар. Түріктер тарихын, тілін, дәстүрін, сондай-ақ түркі мәдениетінің озық ойлы өкілдерінің дүниетанымын зерттеуге қомақты үлестерін қосқан ғалымдардың қатарына терең ойлы мақалалар жазып жүрген профессор Ғ.Т.Телебаевты қосуға болады деген пікірді білдіреміз [Телебаев, 2019: 903].

Соңғы уақытта өзінің тарихы мен мәдениетін жаңадан тани бастаған үдерісте мынадай өзгерістер болды: біріншіден, олар ғылыми қызметтегі саяси басшылық қағидаларының

өктемдігі мен қысымынан арылды, соның арқасында ғылыми зерттеулердің өзі, бұрыннан үстемдік құрып келген партиялық және таптық қағидалардан тазарды. Екіншіден, ғылыми зерттеулердің өрісі мен ауқымы кеңейді, енді оған бұрын зерттелуге тиым салынған, қарастырылмаған тақырыптар мен мәселелер енетін болды. Үшіншіден, дәстүрлі түрде қалыптасқан философиялық мәселелер жиынтығын, өзінің зерттеу өрісі мен бағыты, тарихы мен мәдениетінің мәселелеріндегі түркілік ықпалға, оның қайнары мен өкілдері аясындағы рефлексиялық пайымға алып келді. Оны жаңадан құрылған түркі тілдес елдердегі ғылыми мекемелердің зерттеулерінен байқаймыз. Айталық, Қазақстанда «қазақ философиясы» бағытын жаңадан тереңдеп дамыту, философиялық зерттеулердің, кеңестік кезеңге қарағанда, ілгері басқан қадамын атап өтуге болады.

М.С.Орынбековтің ғылыми жетекшілігімен тәуелсіздіктің алғашқы жылдары «Қазақ даласының ойшылдары» атты көптомдық ғылыми зерттеу жарық көрді, жаңа кәсіби-теориялық деңгейде қазақ философиясының өзекті теориялық және әдіснамалық мәселелері зерттелуде және, ең бастысы, қазақ философиясының біртума философиялық еңбектері қазақ тілінде дайындалып, басылды, ал мұның қазақ тіліндегі философиялық терминологияны дамытып жетілдіруге, қазақ философиясының болмысына барабар ұғымдар мен ойды жеткізетін тәсілдерді жасауға септігі мол болды. Кейінірек «Мәдени мұра» бағдарламасы ауқымында қазақ философиясының ежелгі заманнан қазіргі кезеңге дейінгі философиясына арналған 20 томдық зерттеулер топтамасы және арнайы теориялық зерттеулерге арналған Философия, саясаттану және дінтану институты мамандары дайындаған 5 томдық ұжымдық монографиялар топтамасы да жарық көрді.

Қазіргі заманда философияның алуан түрлі, Шығыста тарихи әртүрлі болатыны анықталды. «Қазақ философиясы» деген термин философиялық терминологиялық қорға толықтай еніп, философияның энциклопедиялық сөздігінде түркілік дәстүрлерге үлкен мән беріліп, толықтырылды [Философиялық энциклопедия, 2021: 654].

Егер философияны байырғы мәнінде, яғни рационалды-логикалық білімнің ерекше түрі ретінде ғана емес – жалпыға ортақ ойлау формасында көрінетін даналыққа, сана-сезімді тануға, өмірді тануға деген құштарлық деп түсінсек, онда Қорқыт Ата, Асан Қайғы сияқты ойшылдарды «көшпелі философтар» деуге толық негіз бар. Алғашқы пайғамбар Заратустра да, әйгілі «жеті данышпанның» бірі Анахарсис те скифтердің көшпелі ортасынан шыққан данышпан тұлғалар.

Өзбекстан мен Қырғызстандағы философиялық зерттеулер осы елдердің Ғылым Академиясының Философия және құқық институттарында жүргізіледі. Түрік тілдес ғалымдар гуманитарлық ғылымдарының әдіснамасының мәселелерімен, жаһандану жағдайындағы мәдениетаралық сұхбат мәселелерімен, Қазақстан мен Өзбекстандағы, сондай-ақ қазіргі әлемдегі әлеуметтік өзгерістер мен жаңару мәселелерімен айналысады. Олар қазіргі ғылымның дамуындағы адамгершілік-этикалық мәселелерді, қазіргі инновациялық технологияларды философиялық талдаудан өткізіп, тіл мен ойлаудың мәселелерін де зерттейді. Олар, әрине, қазақ, қырғыз және өзбек халықтарының философиялық ойына үлкен көңіл бөледі.

Орталық Азия ғалымдарының басқа түркі тілдес халықтардың ғалымдарымен үйлесімді ынтымақтастығы түрік халықтарының дәстүрлі ұлттық мәдениетін, оның дүниетанымдық әмбебаптарын, дәстүрлі дүниетанымы мен дүниетүсінігін кешенді зерттеуге ықпал жасады. Біздің мәдениетіміздің тарихи тамырында, Қорқыт-Ата, әл-Фараби, Ибн Сина, Ж. Баласағұн, әл-Хорезми, Қ.А. Иасауи, әл-Бируни, әл-Фергани, М. Қашқари, А. Науаи сияқты өткен дәуірдің көрнекті ойшылдарының рухани мұрсында ортақ дүниетанымдық-философиялық мәселелер өте көп. Олар түркі философиясының классиктері болып есептеледі.

Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан елдері арасындағы қарым-қатынастар өз маңызын жоя қойған жоқ. 2022 жылдың 25 мамырында Бішкек қаласында Қазақстан мен Қырғызстанның дипломатиялық қатынастарының 30 жылдығын мемлекетаралық деңгейде атап өтуі ауқымында И.Арабаев атындағы ҚМУ «Қазіргі кезеңдегі қазақ және қырғыз

халықтарының философиясын» пайымдауға арналған халықаралық ғылыми конференция өткізіліп, екі халықтың ұлттық философиясының ұқсастықтары мен ерекшеліктері пікірталасулық талқылаудан өткізілді [4].

Орталық Азия елдерінің қоғамтанушылары, философтары мен тарихшылары, мәдениеттанушылары мен дінтанушылар өз елдерінің ғылыми бағдарламаларын дамыту стратегиясында бірқатар аймақтық кешенді зерттеулерді жүзеге асырып, түрік халықтарының руханияты, философиясы, тарихы мен мәдениеті бойынша, заман талабына сай бірқатар өзекті іргелі зерттеулерді бірлесіп жүргізе алар еді. Осы мақсатта ғылыми зерттеулер мен басылымдардың орталықазиялық қорын құру, Орталық Азия философтар ассоциациясын құру, жаңа жоғару оқу орындарына арналған оқулықтар мен оқу құралдарын басып шығару, мысалы: «Түрік халықтарының философия тарихы», «Орталық Азия халықтарының философия тарихы», «Түрік философиясы» және т.б. Орталық Азияның философиялық қауымдастығындағы ғалымдардың даму деңгейі тек ұлттық руханияттың дүниетанымдық құрылымдарын ғана емес, жалпы түріктік зияткерлік руханиятын кешенді халықаралық деңгейде зерттеуге дайын болуға тиістіміз.

Қазіргі философия өзгеру үстінде және ол ғылыми ізденістің жаңа басым бағыттарын анықтап отыр. Бұл тұрғыда түрік философиясын зерттеу Шығыс философиясын, оның ерекшеліктерін жаңаша, терең пайымдауға септігін тигізер еді. Батыстық философиямен салыстырғанда Шығыс философиясы адамның әлемге деген тұтас көзқарасының қисынына бағынады, сондықтан жаңа тарихи уақыттың ойлауын Шығыс мәдениетінің логикасында рационалды түрде ұғынып, пайымдауға болады. Бұл зерттеудің осындай бағыты мен көзқарасын өзектендіре түседі, өйткені қазіргі қалыптасып келе жатқан жаңа интегралдық дүниетаным мен ғаламдық ойлау стилі замана болмысы мен талаптарын әлемге деген тұтастанған көзқарас қисыны тұрғысынан пайымдауды көздейді.

Түрік философиясы ғылыми қауымдастық тарапынан терең зерттелуге әбден лайық. Оның философиялық дәстүрде де, әлемдік тарихи-философиялық үдерістің зерттелуінде де орын алуға толық құқығы бар. Оның дамуында, түрік мәдениетінің дамуындағы сияқты, белгілі бір кезеңдер болған, оларды алдын ала жалпы түрде: ежелгі, ортағасырлық және қазіргі кезеңдер деп көртсеуге болады. Өз кезегінде ондай кезеңдерді әрі қарай жіктеуге болады және біздің қазіргі кезең деп белгілеген нәрсеміз өз дамуындағы бірнеше кезеңдерге жіктеледі, мысалы, кеңестік кезең, тәуелсіздік алған кезең және т.с.с. Дәл осындай жіктеуді ортағасырлық кезеңге қатысты жүргізіп, оның ішінен түрік философиясының дамуындағы классикалық кезеңді бөліп алуға болар еді. Түрік философиясы зерттелген салаға айнала бастаған кезде, кезеңге бөлу мәселесі де нақтыланып, өзгеріп, тереңдей түспек. Жалпы алғанда, түрік философиясы туралы түрік әлемінде пікірталас ұйымдастырған жөн деп есептейміз.

Әлеуметтік, саяси және рухани дамудың дербес жолдарын таңдауына қарамастан, орталық-азиялық аймақтағы елдердің арасындағы көптеген ортақ нәрсе сақталған. Бұл – мәдени-тарихи тамырлардың, діннің, кеңестік кезеңнен қалған экономикалық, білім беру және басқа да стандарттардың ортақтығы ғана емес, әлемнің осы аймағында өмір сүріп, шығармашылықпен айналысқан көрнекті ойшылдардың қалдырған ортақ рухани құндылықтары да. Әл-Хорезми, әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иасауи, Махмұт Қашқари, әл-Бируни, Бахманийар әл-Өзірбайжани және көптеген басқа көрнекті қайраткерлер Қазақстанда, Түрікменстанда, Қырғызстанда, Өзбекстанда жаңа ғасыр мен мыңжылдықтың жаңа руханиятын жасауға бірдей атсалысқан. Түрік халықтарының ортақ рухани құндылықтары мен мәдени-тарихи тамырларында терең із қалдырған түріктік рухани мәдениеттің Қорқыт Ата сынды тұлғаның бір өзі – түрік халықтарының бөлінбес бөлігі мен жалғаушы негізі.

Қорқыттың философиялық дүниетанымының мәні – номадтардың мәдени-дүниетанымдық философиясының көрінісі. Өмірдің, ажал мен мәңгіліктің, адам тіршілігінің терең негіздерінің экзистенциалды мәселелерін көтеретін ол туралы аңыздың мазмұнының өзі

түріктердің номадтық дүниетанымның философиялық маңызын айқындап тұр. Қорқыттың ел кезгенін баяндағанда, ол болған жерлер нақты сипатталып, көшпелі мәдениеттің отырықшы мәдениеттен ерекшелігі көрсетіледі.

Қоршаған ортамен үйлесімді өмір сүретін адамның жан дүниесін-дегі толғаныстың мәнін нәзік жеткізетін, терең экзистенциалды мазмұны бар мұндай баяндаудың көшпелі қоғамның рулық жадында сақталмауы мүмкін де еместін. Мұнымен қоса, адам болмысының мәніне терең бойлағандықтан ол жай ғана отырықшы мәдениет жағдайында емес, оның дамуындағы ақпараттық-технологиялық кезеңінде өмір сүріп отырған қазіргі адамның да тарихи игілігіне айналды. Өлімді музыка күшімен жеңуі, адамды мәңгі ететін жасампаздық пен шығармашылық – Қорқыт туралы аңыздың бұл идеясы қазіргі дүниетаным үшін ең бір керемет, әсерлі нәрсе. Түріктердің ұлы гуманизмінің, рухтың еркіндігіне, табиғатпен, ғарышпен бірігуге деген шексіз ұмтылысының мәні осында.

Орталық-азиялық аймақтан шыққан ұлы ғалымдардың есімі орта ғасырлардан бастап әлемдік ғылымда белгілі болғанын тоталитарлық идеология жасырып келді. Айталық, көне Хорезм шаһарында дүниеге келген Орталық Азияның өкілі, әйгілі математик Мұхаммед ибн Мұса әл-Хорезми антикалық философтар мен ғалымдардың еңбектерін араб тіліне аудару мәдени жұмысын жүзеге асырған «Даналық үйдің» жетекшілерінің бірі болған. Аударма қызметімен қатар, антикалық философия мен ғылым негізін қалаған идеяларды шығармашылықпен дамытудың арқасында, ежелгі грек ойшылдардың көптеген идеялары мен еңбектері ортағасырлық Еуропаға мәлім болды.

Қазіргі заман талабы мен орталық-азиялық елдерінің саяси дамуы тұрғысынан алғанда, әл-Фарабидің қоғамдық қатынастарды реттеуші ретіндегі діннің орны мен рөлі, оның зайырлы біліммен арақатынасы жайында айтқан ойлары өте маңызды. Зайырлы билік пен діни қауымдастықтың арасында жағымды сұхбат орнатуда олардың ықпалы оң болуы мүмкін. Әл-Фарабидің мемлекетті басқару, мемлекеттік өмірді құрудың «надан» түрлерінің дамуының жағымсыз салдарын еңсеру, осы үдерістердегі саяси қайраткердің рөліне қатысты мәселелер бойынша айтқан ойлары өзектілігін сақтап келеді. Әл-Фарабидің ұсынған ізгілікті азаматтарды тәрбиелеу тәсілдері мен сол тәрбиеге септігі тиетін факторлар қазіргі заманда да қызығушылық туғызуда.

Әл-Фараби идеяларының Әбу Әли ибн Синаның дүниетанымына әсер етуі туралы оның өмірбаянында жазылған, хрестоматиялық куәлікке айналып үлгерген дерек, қазіргі танымға Орталық Азия халықтарының рухани мәдениетінің сабасқастығын негіздеу үшін әдіснамалық қағида ретінде басшылыққа алынып жүр. Өз кезегінде, Ибн Синаның философтар, пайғамбарлар сияқты, адамзаттың ұстазы бола алады терең пайымдаулары Бахманийар әл-Эзербайжанидің философиясында көрініс табады.

Көзқарастары әртүрлі болғанымен энциклопедиялық мұрасының іргелі ережелері олардың кемелділікке, ақиқатқа, рухани бірлік пен бақытқа ұмтылған ниеттес жандар екенін көрсетеді. Олардың көзқарастары түрік халықтарының Батыс пен Шығыс бірдей құрметтейтін жалпы адами құндылықтардың мазмұнын құрайтын ақылдың, ағартудың, гуманизмнің идеалдарын биік бағалауын дәлелдейді.

Жүсіп Баласағұнның шығармашылығы ізгіліктің, әділдіктің, ақылдың жалпы адами мұраттарының дамуына үлесін қосып, ортағасырлық ислам философиясы толғаныстарының едәуір бөлігін алып жатқан бақыт тақырыбын ары қарай дамытады. Бұл тақырып ортағасырлық Шығыс ойшылдарының көптеген философиялық шығармаларында кездеседі, олардың арасында шығыстық перипатетиктердің – әл-Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушдтың шығармалары бар. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігінің» мазмұнына қарап, оның Шығыс перипатетиктердің философиялық-адамгершілік ізденіс дәстүріне сай, яғни бақыт деген не, адамның бақытты болуы мүмкін бе, адамның кемелділігі неде, инсан адам мен әділ қоғам қандай болуы керек? – деген көптеген сұрақтарға жауап іздеу дәстүрінде жазылғанын байқаймыз.

Баласағұн мен әл-Фараби үшін философия мемлекет азаматтарын тәрбиелеу ісіне белсене араласып, оқыту арқылы әмбебап білім беруі тиіс. Білімді игеру және оны пайдалана білу оның әлеуметтік-мәдени қызметінің нәтижесі болды. Әлем құрылысының әмбебап ұстындары философияда көрініс табады, өйткені олар оның онтологиялық негізі болып табылады. Сондықтан адам жетіліп, ең жоғарғы мақсатқа – өздігінен құндылық болатын бақытқа жету үшін тіршіліктің ең басты әрі қажетті бөлігін, яғни оқу мен ағаруды орындағанда ғана мүмкін болады. Осылайша Ж.Баласағұн әл-Фарабидің ағарту идеяларын өзінің практикалық философиясында ары қарай дамытады және бұл философия әл-Фараби түсіндірген «Никомах этикасынан» бастауын алады.

Адам ақылының күші мен адамның мүмкіндіктеріне деген ой-шылдардың сенімін, кейін өмір сүрген басқа түрік ойшылдары да қуаттаған. Айталық, әйгілі ғалым және XV ғасырдың ең білімдар адамдардың бірі болған Ұлықбек самарқандық математикалық және астрономиялық мектеп құрған, ол мектепте астрономия дамуының телескоптық кезеңінен бұрын аспанды дәлме-дәл бақылайтын әлемдегі ең үлкен астрономиялық аспап жасаған. Оның Самарқанда салған обсерваториясы, жасаған «Зидж», басты шаһарлардағы медреселерге арналған көркем ғимараттар, әйелдерге білім беруге ұмтылуы, оны Бұхара медресесіндегі жазу куәландырады, мұның бәрі оның ғылым мен білім берудегі қызметінің айқын көрінісі. Бұлардың бәрі Орталық Азия халықтарының тарихи өткенінде білім беру мен ғылым үрдісінің, заң шығару қызметінің ерекше маңызға ие болғанын дәлелдейді.

Түркі халықтарының мәдениетінде ғылым-білім беру дәстүрін жалғастырушылардан басқа, түрік әлемінің діни дәстүрін сақтаушылардың болғанын замандастар естен шығармайды, өйткені «Құдай өлді» деген қазіргі мәдениеттің қоғам мен жеке индивидтің дамуына кері әсері болатын өзінің жағымсыз әлеутін жасыра алмайды. Бұл тұрғыда зерттеушілердің назарын түріктердің байырғы діни болған тәңіршілдікке ғана емес, түрік мәдениетінде исламның рөлі мен маңызына аударғымыз келеді, өйткені бұл мәселенің зерттелуі тарихи жалғасын табуға зәру және қазіргі жаһанданып бара жатқан әлем жағдайында ерекше өзекті. Қазіргі түрік тілдес халықтар мен исламды рухани желі жалғайды. Дегенмен де, осының алдында Орталық Азия мен түркі тілдес халықтар мекендейтін аймақтарда ғалымдардың ислам дінін әділ және терең зерттеуге мүмкіндігі болмады, өйткені олар заманында жаугершіл құдайсыздықтың қағидаларына бағынуға мәжбүр еді.

Түрік тілдес халықтардың қазіргі философтарының қызығушылығы онтология мен гносеология, аксиология мен праксиология, философия тарихы мен тарих философиясы, этика мен эстетика сияқты т.б. философияның өзекті мәселелері мен түрлі тақырыптарына ауып отыр. Олар ғылыми-техникалық үдерістің әсірінен әлемде өндіріс құралдарында ғана емес, әлем мен адам туралы ғылыми түсініктер іргелі өзгерістерге ұшыраған қазіргі жағдайдың талабына сай келетін ғылыми танымның әдіснамасы, жаһандану үдерістерінің қарқынды мәселерін зерттеуге үлесін қосты.

Ал қай еңбектер түрік философиясы дамуындағы тарихи кезеңге қатысты «қазіргі» ұғымына сай келеді деген сауалға келсек, онда, бұл, ең алдымен, Орталық Азия мен Ресейдегі түрік тілдес елдердің тәуелсіз даму кезеңін бейнелейтін кезең. Бірақ, философияның дамуындағы кеңестік кезеңде зерттеулерден тыс қалған түрік халықтарының философиялық ойын зерттеуге және қазіргі әлемдік философияның жетекші бағыты ретіндегі ғылым философиясын зерттеуге қомақты үлес қосқан кеңестік кезеңдегі еңбектер назардан тыс қалмады.

Қазіргі кезде түрік тілдес халықтардың тарихындағы, мәдениеті мен философиялық ойындағы ақтаңдақтарды мұқият анықтау жұмыстары жүріп жатыр. Жаңа тарихи деректер жинақталып, материалдық мәдениет ескерткіштерінің жаңа археологиялық табылымдары белгілі болып жатыр, философияның дамуындағы алдыңғы кезеңдер философиялық сынға алынып, алынған білімді жалпылау мен жүйелеуді қажет ететін ғылыми зерттеулердің жаңа эмпирикалық қоры жасалуда. Өзгеріп отыратын пәндік сала, оның тарихи деректер мен

құжаттарда, мәдени мәтіндерде толық ашылмауы түріктік зияткерлік-рухани аймақтың философиялық зерттелуіне қатаң талаптарды қояды.

Өткеннің рухани мұрасын, оның философиялық жетістіктермен, әлемдік мәдени дәстүрмен байланысын зерттеу қазіргі түркі философиясының іргелі проблемаларды пайымдауға қатысты зерттеулердің тағы да бір қызық әрі маңызды бағыты болып табылады. Кезінде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы ауқымында түркі дүниетанымның философиялық-көзқарастық негіздері мен көне түрік мәдениетінің дүниетанымдық әмбебаптары ашылып, ойлаудың алғашқы категориялық құрылымының қалыптасуы көрсетілген еді. Әділетті Қазақстанды қалыптастыруға ұмтылатын еліміз өзінің түркілік рухани бастауларын, интеллектуалды негіздерін ғылыми айшықтай түсуі қажет. Өйткені рухани құндылықтарға, тарихи рухани қазынаға арқа сүйеген ұлт қана өзінің болашағын үйлесімді өрбіте, дамыта алады. Бұл интеллектуалды аксиоманы қазіргі геосаяси жағдайдың күрделі кезеңінде, әлеуметтік-экономикалық жағдайды жетілдіреміз деп жатқан уақыттың өзінде ұмытпағанымыз абзал.

Әдебиеттер

1. Булекбаев С.Б. Тюркский вклад в мировую культуру и цивилизацию. Алматы: «Полингва», 2019. - 320 с.
2. Тюркская философия: десять вопросов и ответов. Составители А. Нысанбаев, Н. Аюпов, Т. Габитов. Алматы, 2006.- 142с.
3. Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. Кн. 1. СПб: Наука, 1993, С.146, 147.
4. Телебаев Г.Т. Тюркская философская традиция: вклад Ясауи и аль-Фараби // Социально-гуманитарные знания. № 1, 2019. М.: 2019. С. 14-20
5. Телебаев Г.Т. Тюркская философия: основные категории в исторической ретроспективе // Milli fəlsəfə. - Bakı, Azərbaycan nəriyyatı, 2019. - 904 səh
6. Философиялық энциклопедия. Алматы, Лантар Трейд, 2021.- 614б. (Құрастырушылар - Т. Х. Габитов пен С.Е.Нұрмұратов).
7. Нурмуратов С.Е. Роль и значение этнофилософии в современных условиях // Вестник Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева. Бишкек. 2022. С.20-27.

ҚАЗАҚТЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ФИЛОСОФИЯСЫ KAZAKH PHILOSOPHY OF INDEPENDENCE

Габитов Тұрсын Хафизұлы *
Дәулетова Гүлзер †

Annotation. This year marks the 30th anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan. Realizing the relevance of this very important event for our country, we sought to consider the formation and development of the philosophy of independence based on the history and culture of the Kazakh people and to show the core of the philosophy of independence in the evolution of spirituality. Despite the fact that the problem of a person's understanding of his past belongs to the number of traditional philosophical problems, and this is generally one philosophical direction – the main discipline of the philosophy of spirituality, the study of historical and spiritual consciousness was under the pressure of the Marxist paradigm in Soviet literature. Although the topic of national philosophy in Kazakhstan has won the pages of the mass press during the processes of mass awakening of national consciousness after independence, restoring historical gaps, establishing historical justice, there are special methodological studies in domestic philosophy and social sciences. The scientific novelty of the article is that in the national philosophy it is necessary to take its place in the political, social, economic context within the framework of world civilizational processes, while preserving the basic values in an independent state, to make sure that the benefits that our ancestors dreamed of for many years were strong, to show the world their national spirit, conscience, morality, humanity, inherent only to the Kazakh, and that every Kazakh was proud of his culture.

Keywords: independence, national philosophy, cultural heritage, religious and historical consciousness

* Философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, tursungabitov@mail.ru

† әл-Фараби атындағы ҚазҰУ PhD докторанты

Қазақстан – қайта еңсе көтерген, қайта түлеген, жаңғырған, қайта тарихи сахнада көрінген мемлекет. Кейінгі кезеңде қазақ зиялылары тәуелсіздік құндылығын ұлттық идея ретінде қарастыра бастады. Бұл жақсылықтың нышаны, ұлттық есею мен зерделенудің, рухани баюдың белгісі. Ұлттық философияны іздеу – халықтың өзін-өзі іздеуге кіріскендігі. Өткенінде өнеге, тарихында тәлімі бар ел төл дәуірінің толғақты сәтерінде өзіне-өзі есеп беріп, қош айтысқан замандарды санасына қорытып төрт құбыласын түгендейді, өткен ғасырдан сыр сауады, маңдайы тірелген кезеңнің тамырын басады, келер күнге барлау жасайды.

Қазақстандағы ұлттық философияның жасы – қазақ ұлтымен түйдей құрдас. Ол қазақтармен бірге дүниеге келді, әрі тарих сахнасына да қазақтармен қол ұстаса көтерілді. Мұратсыз ұлт болуы мүмкін емес. Ендеше егемен философиямыздың бес ғасырдан астам тарихы бар екен. Оның өзі бірнеше дәуірден тұрады. Қазақ хандығы тұсында өзегін мемлекетті нығайту, этникалық территорияны қалыптастыру, бірде тілін, бірде тісін көрсеткен Ресей, Қытай, Жоңғар, Орта Азиялық мемлекеттермен оңтайлы қарым-қатынас орнату құрады. Қазақстан Шығыс пен Батыстың, Терістік пен Күнгейдің геосаяси векторлары мен мәдени ареалдары қиылысқан тоғыз жолдың торабында орналасқан. Сол себепті де біздің стратегиямыз ұлттық және халықаралық процестердің өзара байланысына негізделген. Тәуелсіздіктің ұлттық философиясы жоғары деңгейде оның дүниетанымынан, дүниеге көзқарасынан, тарихи санасынан, мемлекет туралы, әділ қоғам туралы, тәуелсіздік туралы асыл мұраттарынан туындайды.

Қазір қоғамның екі типі дәстүрлі және посмодернизмге икемді бар деп біршама зерттеушілер жар салады. Бірақ, рухани сабақтастық пен заман талабын үйлесімде қоса білген ұлыстар бар екендігін ұмытпаған жөн, олар өз әлеуметтік-рухани құрылымдарын шайдалған, айдын емес постмодернизм ұстындарынды емес, ал тарихи тәжірибеге сүйене отырып дамытады. Бұл тәжірибе мәдениеттер сұқбатының қашанда озық құндылық болғанын дәлелдейді. Ең маңыздысы, тәуелсіз ұлттық философия тек күш көрсетпеу, сұхбат, төзімділік, ашықтық жағдайында қалыптаса алады және ғасырлар бойы созылып келген, Шығыс пен Батыстың, Оңтүстік пен Солтүстіктің арасында текетіреті кемітуге мүмкіндік береді [Бижанов, Нұрмұратов, 2017:344].

Қазақстандық тәуелсіз ұлттық философияның мақсаты жергілікті халық – қазақ халқының ұлттық болмысы мен мәдени дамуының формацияларына негізделген, жаңа замандық талаптарға сәйкес саяси институттарының құрылымдары мен ошақтарын дамыту мен жетілдіру функцияларын анықтайтын, жан-жақты зерделенген тұғырнаманы жасау. Ол уақыттық-кеңістік ауқымында мөлшерленер болса – стратегиялық мақсат-мүдделер мен ағымдық ұстанымдар қатарлы бағдарлардан құралмақ: Стратегиялық міндет: тіл, дін, діл тұтастығы [Ғабитов, Сатершинов, 2021: 365]. Осы үш ерекшелікті басқа ұлт өкілдерінің ұйытқысы ретінде қолдану арқылы ынтымақтастықты дамыта отырып, жалпы мемлекеттік сүйіспеншілікке жтелеу. Жуық арада ескеретін, ағымдық міндеттер: қоғамның тыныс тіршілігінде болып жатқан құбылыстарды стратегиялық міндеттер негізінде реттеп, бақылап отыр.

Отыз жылдығы аталып өткен тәуелсіз Қазақстанның жаһандану жағдайындағы міндеттерінің бірі – халқымыздың ежелгі тарихи, мәдени және рухани әлемінің терең тамырларын анықтап, оларды қопара зерттеп, философиялық тұрғыдан біртұтас жүйеленген ұлттық мұрамызды жаңғыртып жасап шығару. Қазақ халқының әлемдік өркениетке мен дегізерлік өзіндік болмысымен енуіне мүмкіндік беретін, ілгері дамуымызға тұғыр болатын ұлттық санамыздың ұстанымды ерекшеліктерін саралау өте маңызды және бұл ғасырлар тұңғығымен тамырласып жатқан ұстын-құндылықтар, яғни біздің ұлттық тұтастануымыз үшін табан тірейтін тұғырларымыз ұлттық руханиятымызды жаңа өркениеттік көзқараспен, терең біліктілікпен жан-жақты талдау.

Қазақтың тәуелсіздік философиясын деконструкциялау тек партикулярлық ұстындармен шектеле алмайды және бұл қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтаған тарихи тәжірибесіне сай келмейді. Алдымен бұл мәселенің ұрпақтар сабақтастығы мен тарихи санаға

тікелей қатысы бар екендігін ескерген жөн. Осы мақала кеңмәтінінде жадылық тұрғыдан ұлттық философиялық сананың үш бітімін атап өтуге болады:

1. Адами-өмірбаяндық естегі еркіндікке ұмтылу. Өркім өзінің ұрпақтарының жадысында сақталған уақытқа дейін өмір сүре береді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы «Жеті атасын білмеген ұл жетесіз» деген нақыл сөз осыған меззейді. Қазақ болмысында еркіндік басты құндылық ретінде анықталады.

2. Шежірелік (генеалогиялық) немесе ауызекі жадыдағы тәуелсіздік құндылықтары. Бұл формада жеке-дара кісілік естің ауқымы кеңейтілгенімен, мәдени артефакт (тарихи тұлға, оқиға, құндылық т.б.) туралы тарихи білім бейсаналық формалармен толықтырылады. Елдік ауызекі санада тәуелсіздік архетиптік тұғырға көтеріледі.

3. Тарихи жадыдағы ұлттық идея деңгейіндегі тәуелсіздік. Жазбаша мәтін тарих сұндарынан өтетін тәуелсіздік құндылықтары сақталуының кепілі. «Ырық бітігі» пен «Алтын жарық», Орхон-Енисей жазбалары, «Қорқыт ата кітабы», Бабыр, Дулати, Халид және т.б. тарихи туындылары осындай функцияны атқарады [Ғабитов, Сатершинов, 2021: 365]. Бұл туындыларды оқитын оқырман қауымды қалыптастырған жөн. Сонда ғана ұлттық философия мен отаншылдық сезім, ұлттық рух пен ұлттық намыс оянады. Ұлттық және әлемдік философиялық мұраны игеру жастарды тәуелсіз және еркін ойлауға үйретеді. Ой еркіндігі, пікір дербестігі қазақ халқының қанына туа біткен қасиет.

Қазақ халқының ғасырлар сынында қалыптасқан тәуелсіздік философиясы күрделі инверсиялық үдерістермен және құндылықтық бағдарлардың үнемі өзгеруімен байланысты. Сондықтан тарихи сананың қалыптасуы мен дамуын уақыт ағымы мен кеңістікте қарастыру бұл түсініктің мәнін аша түседі [Нысанбаев, 2005-2009].

Қазақ халқының біртіндеп тәуелсіздіктен айырылуы ұлттық санада да нышан бере бастады. Асан Қайғы іздеген «Жерұйық» Зар заман кейіпкер-леріне орын бере бастады. Фәлсәфалық ойдың осы бір байырғы дәстүрі халықтың отаршылыққа түсіп, одан құтылар жол таппай аласұрған тұсында күшейе түскендей. Расында да бүкіл халықтың қол-аяғы тұсалып, жіптің енді шешілместей күрмелгенін олар өз көзімен көріп, арқасымен сезіп отырған заманда жарқын болашақ туралы сөз қозғауды көпшілік түсінбеген де, қабылдамаған да болар еді. Болашақты ғажайып мамыражай заман түрінде елестету үшін алдымен сондай үмітке жетелейтін осы шақтағы шындық керек. Ал отарлау дәуірінің шындығы құлаған хандықтан, ондаған сәтсіз күрестен, күннен күнге күшейген темір құрсаудан тұрғандықтан келе жатқан жақсы өмір туралы көсіліп жырлауды көпшілік жалғандыққа жорыған болар еді.

Бодандықтың теріс әсерлері, әсіресе, қазақы әдеп пен мінез-құлық жүйесіне тиді. Ұлан-ғайыр, кең-байтақ жерді иеленіп келген қазақ табиғатынан батыр мінезді, бостандық пен еркіндікті қастерлеген қайсар халық еді. Бірақ 270 жылға созылған тәуелділік жылқы мінезді халықты момын, қой мінездіге айналдырды. «Жаман үйді қонағы билейдінің», «Есіктен кіріп, төр менікінің» күйіне түсе бастады. Озбырлық саясат нәтижесінде халқымыз құнарлы, сулы, нулы жерлерінен шөл, шөлейт жерлерге ырыстырылды, тек мал бағумен күн кешкен елге күн көрудің өзі қиын болды. Бұрын «у ішсең – руыңмен», «ағайынның аты озғанша – ауылдастың тайы озсын», деп, елдік пен бірлікті мұрат еткен қазақтардың арасында өзімшілдік, дарашылдық өріс алды. Кейбіреу ақты – қара, қараны – ақ деп бірінің үстінен бірі арыз жазса, басқалары бастықтың алдында майлы қасықтай құрша жорғалап, жылпылдаған жағымсыз қылықты бойына дарытты. Қолында билігі барлардың арасында екіжүзділік, озбырлық, тамыр-таныстық, жүгенсіздік, парақорлық өріс алды. «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деп келген халықтың ішінен сан мыңдаған мәңгірттер шықты. Қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрыптық және әдептік жүйесі қазақ хандығы Ресейдің құрамына енген кезден бастап түбегейлі өзгерістерге ұшырады.

Қазақтың дәстүрлі қоғамындағы түбегейлі өзгерістер, сонымен, табиғи жолмен емес, күштеу ұстыны арқылы жүргізіліп отырылды. XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басы – қазақ халқының отаршылдыққа қарсы толассыз көтерілістер кезеңі. Батыс зерттеушілерінің пікірі бойынша, Ресейдің отарлау тәсілдері басқа еуропалық ірі мемлекеттердің тәсіліне

қарағанда қаталдау болды. Қазақтар саяси және қарулы жолмен өз мақсаттарына жете алмайтын еді. Олар барынша жауынгер және ержүрек болғанымен, нашар қаруланған және орыстарға қарсы оқпен атылатын қару мен артиллерияны аз пайдаланды. Егер қазақтар жақсы қолбасшысы бар армияға біріге алғанда орыстардың оларға қарсы жасаған жорықтары әлдеқайда қиындау болатын еді. Батыс тарихшылары орыстардың жүргізген экономикалық саясатына қарсы қазақтардың мұндай наразылығының негізгі себебі, олардың қазақ руларының жайылымдары мен шабындықтарын тартып алып, Еуропадан келген келімсектерге беруінен көрінетін аграрлық саясат деп көрсетіп жүр. ХІХ ғ. аяғында бұл саясат үкімет тарапынан қолдау тауып, ресми сипатқа ие болды.

Қазақтың дәстүрлі мәдени реттеу тетіктерінің біртіндеп істен шығуы далада тек мінез-құлықтық ретсіздік ғана емес, сонымен бірге ұлттық сананың оянуына әкелді. Қазақ қоғамында ұлт-азаттық қозғалыс дүмпуі басталды және бұл қазіргі тәуелсіз Қазақстанға дейін апарған сара жолға жатады. Қазақ қайраткері М. Дулатұлы ХХ ғасыр басында өзінің атақты «Оян, қазақ!» деген философиялық бағдарламасын жариялады. Одан бір үзінді келтірейік: «Қазақстаннан болған социал-демократтарға бірауыз сөз айтамын: Еуропаның пролетариясы үшін қанды жастар төгуіңіз пайдалы, бірақ өз халқыңыз қазаққа артық назар салыңыз, орыстың қара халқы мазлұм күнелтуі ауыр, сонда да алды ашық. Қазақ халқы алты миллиондық бір ұлы тайпа бола тұрып, басқа халыққа қарағанда жәрдемсіз азып-тозып кетер» [Дулатов, 1991: 384].

Ресейге бодандық жайдағы қазақ халқы үшін ислам мәдени қорғаушы қызметін атқарды [Есім, 2003: 338]. Қазақтың ұлт-азаттық қозғалысында империялық нормаларды қабылдамау және төл мәдениетке қатысты құндылықтарды заман талабына сәйкестендіруге бағытталған ұмтылыс үлкен рөл атқарды. ХХ ғасырдың басында ағартушылықпен қатар жәдидшілдік пен «түрікшілдік идеясы» (пантюркизм) кең тарай бастады. Пантюркизм идеясының партикулярлық (оқшаулық) белгілері болғанымен, бұл ұстаным исламмен қатар қазақ халқының өзіндік санасында этникалық ассимиляцияға қарсы қорған есебінде болды. Яғни түрікшілдіктің мәдени маңызы осында деп айта аламыз. Егер М.Шоқайдың «түркістаншылдық» идеясының қазақ мәдениеті өзіндік санасы мен бірегейлігін қалыптастырудағы рөліне оралсақ, онда оны «Қазақты оятқан адамдар» қатарына қосу керектігін атап өткен жөн [Шоқай, 1998: 176].

Қазақтың төлтума мәдениеті Қазан төңкерісінен кейін жаңа жағдайға душар болды. Енді 70 жыл қазақ мәдениеті өз басынан өткізген социалистік идеяның ұлттық мәдениетке қатысты қағидаларына назар аударайық. Бірден тосын жағдай назарды аудартады. Социалистік мәдениет дегеніміз жалпы ұлттық құндылықтарды жоюдың сатысы ретінде қарастырылады.

Кеңес Одағы ұлттық аймақтарда дәстүрлі этномәдениеттерді шектеу бағытында мынадай іс-шаралар жүргізді:

1. Халықтың мәдени мұрасы екі бөлікке бөлінді: «үстем тап өкілдері жинақтаған кертартпа әдет-ғұрыптар» және «қаналушы таптардың моральдық ұстындары». Алғашқылары «революциялық құқық» дегеннің атымен заңсыз деп жарияланды.

2. Атеистік идеология тұрғысынан канондық-құқық пен мораль мүлдем теріске шығарылды.

3. Адам құқықтары идеясы (табиғи құқық) «буржуазиялық наным» болып жарияланды.

4. Сталинизм нығайғаннан кейін «тап күресі одан сайын шиеленісе береді» дегенді желеу етіп тоталитарлық жүйе қызметінде әдет-ғұрып нормаларымен күресу сарыны және бағыты күшейе түсті, сөйтіп ол әдет-ғұрып нормаларын пайдалану ісін жоққа шығарып қана қоймай, ұлттық сана мен психологияның ерекшелігін көрсететін көпшілік сана мен психологияны есепке алуды да жоққа шығара бастады.

5. Қазақтардың көпшілігі ауылда тұрғаны белгілі және көшпелілік жағдайда өмір сүрген. Отырықшылық мәдениетке ауысу Кеңес Одағында дәстүрлі ұлттық мәдениеттердің тамырына балта шапқанмен бірдей болды. Біз, әрине, көшпелілікте қала беру керек еді деп отырғанымыз жоқ.

Тоталитаризмнің негізінде орталықтық ұстанымды қолдау жатты. Яғни қоғам мүддесі жеке адам мүддесінен жоғары қойылды. Бұл жүйеде адам құқықтары кейін шегіндірілді. Мақсат барлық құралдарды ақтауға себеп бола алды. Социалистік қоғамның мәдени негізінде теріс таңбалы сенім мен наным жатты. Бұл жүйеде партияның қаулысы құдай сөзі іспеттес болып келеді. Дүние күйіп кетсе де нұсқау-инструкция орындалуы қажет. Сөз жүзінде құдайды терістегенімен, социалистік жүйеде діннің барлық белгілері болды (пайғамбарлар, рухани көсемдер, идеологияны жүзеге асырушылар т.т.).

Тәуелсіз Қазақстанның ұлттық философиясы тек бүгін пайда болған жаңалық емес, ол миллиондаған адамдардың өздерінің міндеттерінің түсінуінің жемісі болып табылады. Біздің міндетіміз – қоғамның көп ұлттылығын тұрақты бірлестіруші факторға айналдыру, яғни мықты ұлттық идея қалыптастырып, бүкіл халықтың арман-мүддесін жүзеге асыру. Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстанның негізгі идеясы – Ел Тәуелсіздігін баянды ету, халықтық, ұлттық бірлікті нығайту, әлеуметтік, экономикалық жағдайларды жақсарту, көрші елдермен тату-тәтті өмір сүру, Республикаға сырттан инвестиция тарту сияқты аса маңызды мемлекеттік мүдделерді жүзеге асыруға бағытталады.

XX ғасырдың соңғы онжылдығында Қазақстанның саяси тәуелсіздікке қол жеткізуімен қазақ халқының қоғамдық санасындағы орын алған түбегейлі өзгерістер тарихи тағдырдың тәлкегімен ұмыт болған ұлттық дәстүр мен мәдениетті қайта жаңғыртуымен сипатталды. Бірнеше ғасыр бойы отаршылдық пен тоталитаризмнің ықпалымен мәдени деградация мен трансформацияға ұшыраған ұлттық мәдениетті қайта өркендету мемлекеттік деңгейде төмендегі міндеттерді шешуді жүктейді: ең алдымен ұлттық мәдениеттің негізін құрайтын түбегейлі құндылықтарды қайтару, яғни адамдарды рухани тұрғыда оятатын ұлттық тіл мен дәстүрді қайта жаңғырту; осы уақытқа дейін тыйым салынып келген халықтың тарихи өткенін толығымен, жан-жақты зерттеулер арқылы қалпына келтіру, тарихи сананы қалыптастыру арқылы мәнгүрттік жағдайдан арылу; ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының асыл қазынасы – мәдени-рухани мол мұрасын игеру.

Отыз жыл ішінде елдің ішкі экономикалық жүйесі түбірімен өзгеріп, дамыған өркениетті елдердің ешқайсысынан кем түспейтін нарықтық қатынастар мен институттар құрылды. Соның негізінде Қазақстан дүниежүзілік экономикада өз орны бар бәсекеге қабілетті елге айналуда. Осы отыз жыл ішінде жеке адамның, тұлғаның құқықтары мен бостандықтары заңмен қорғалатын, демократиялық институттар мен құндылықтар орныққан ашық қоғам құру үстінде. Сонымен бірге қазақстандықтар бұрынғы қасаң идеология шырмауынан арылып, шынайы құндылықтар мен мұраттарды қастерлейтін тұтас бір жаңа толқын өсіп жетілді, отыз жыл ішінде қазақ халқының ұлттық санасы мен дүниетанымы жаңарып, өзін-өзі тану, өзін басқаға таныту, өзінің бай ежелден қалыптасқан тарихы мен ұлттық дәстүрлерін құрметтеу, ұлы тұлғалары мен ойшылдарын бүкіл дүниеге таныту, бай рухани және мәдени қазынасы әлемдік өркениетпен ұластыру бағытында қыруар шаруалар атқарылды.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазақстандық қоғамды модерндеу барысында туындаған қайшылықты үдерістерден, Г. Шалабаеваның пікірінше, мынадай тұжырымдар жасауға болады: «бүгінгі күні қоғамды жаңарту үшін жаңа технологиялар мен жаңа саяси және әлеуметтік құрылымдар қалыптастырумен салыстырғанда, рухани факторлардың маңызы бір де кем емес; қазіргі модернизация – ішкі де сыртқы да, төлтума да, кірме де факторлар өзара әрекетке түсетін қоғам өзгеруінің күрделі әрі қайшылықты тәсілі; модерндік өзгерістердің нәтижесінде қазақстандық әлеумет үшін мәдениетті өндірудің, таратудың және сақтаудың жаңа типі пайда болады» [Шалабаева, 2001: 139 б.].

Тарихта саяси тәуелсіздікке ие болғанымен, өз халқының әлеуметтік мәселелерін шеше отырып, әлемдік экономикадан өз орнын да тапқан елдер некенсаяқ, көпшілігі экономикалық тұрғыда сол бұрынғы метрополияға тәуелді болып қала береді. Қазақстан Республикасы тоталитаризм шырмауынан босап шығысымен өзінің тарихи таңдауын нарықтық қатынастары бар мемлекет құруға бағыттады. Бұл таңдау ескі кеңестік жүйенің қондырғыларынан арылып, мемлекет пен қоғам өмірінің барлық салаларын реформалауды талап етті. Әлеуметтік

бағдардағы толыққанды нарықтық экономикаға қол жеткізу үшін экономикалық реформалар төмендегі міндеттерді шешуі тиіс: еңбек, кәсіпкерлік түрлерін таңдау еркіндігі, әр түрлі меншік формаларының дамуы, толыққанды бәсеке, адамдардың экономикалық тұрғыдан өзін-өзі айқындауы, кәсіпкерліктің құқықтық-заңдылық негіздерін қалау; бюджет, салық, кеден салығы арқылы тұтыну рыногын қалыптастыруда мемлекеттік реттеуді белсенді пайдалану; табиғи ресурстарды орынды пайдалану негізінде әлемдік рынокқа ену, экономиканы қайта құру арқылы дайын өнім өндіруге көшу, технология мен техниканы дамыту; тауар мен қызмет түрлеріне бай рынок құру, кәсіпкерлікті өркендете отырып адамдардың материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру [Нысанбаев, 2001: 5 б.].

Ұлттық мәдениетті түлетуде ана тілі түбірлі мәнге ие болады. Тіл ұлттық болмыстың өзекті тірегі және этностық тұтастықтың түпнегізі болып табылады. Тіл – халықтың барлық өткен мәдениеті мен тарихи өзіндік санасы материалданып жинақталып сақталатын негізгі кілттіпан. Қазақы ойлаудың ұлттық ерекшелігі оның тіліндегі «әдеби демократизмнен де, қорғасындай салмақты даналықтан» да көрінеді. Көшпенділік өмірдің сан ғасырлық және сан салалық тәжірибесін тал бойына сіңірген ұлттық тіл жиырмасыншы ғасырда жойылудың аз-ақ алдында қалды. Қазақтардың көпшілігі ана тілін ұмытуына байланысты қазақ тілінің қызметтік өрісі тарылып, соның салдарынан ұлттық мәдениеттің жалпы қуаты кеми бастады. 1989 жылы қабылданған «Тіл туралы заңда» қазақ тілі мемлекеттік деп, ал орыс тілі ұлтаралық қатынас тілі деп жарияланды. Бұл тілдік мәртебелер 1993 жылғы Қазақстан Республикасының Ата заңында бекітілді.

Еркіндіктің самал лебін сезінген қазақ халқы ұзақ уақыт бойы нұқсан шеккен сананы емдеуге бет бұрды. Тұншығып келген дәстүрлі әдет-ғұрыптар жаңғыртылып, «Наурыз», «Ораза айт», «Құрбан айт» мерекелері жыл сайын тойлана бастады. Шындыққа шөліркеген халық тарихи ақтандақтардың бетінің ашылуына орай кезінде кеңестік идеологияның қысымымен бұрмаланған жәйттермен және тарихи жадыдан зорлықпен өшіртілген есімдермен қайта қауышты. Сан ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының асыл қазынасы – мәдени-рухани мұрасы қайта игеріле бастады.

Еркіндік пен тәуелсіздікті қалыптастыратын тетіктер мен жағдаяттар сан алуан. Оған көшедегі қаптаған жарнамалардан бастап, енді ғана дүние есігін ашқан сәбидің құлағына естілетін ән мен үнге дейін кіреді. Солардың бәрінің басын қосатын, бәрін өгіздей өрге сүйрейтін күдірет Ұлттық Идея деп білгеніміз жөн. Ойы онға, санасы санға бөлініп отырған қазаққа ортақ ұлттық идеяны таба қою оңай міндет емес. Ол шіркін әлі күнге дейін жоқ та. Ал қажеттігін отансүйгіш рухтағы әрбір қазақстандық азамат сезініп отырғаны айдай ақиқат. Армансыз адам - қанатсыз құспен тең, дейді халқымыз. Ендеше ұлттық идеясыз қала берсек қанатсыз ұлтқа айналарымыз сөзсіз. Ұлттық идеяны таппайынша елде жүріп жатқан реформалар қарын тойдырудың ғана міндетін атқарып шығатындай көрінеді.

Кеңес Одағы тарқағаннан кейін батыстандыру мен америкаландырудың жаңа пәрменге ие болуы, бұқаралық мәдениет үлгілерінің жаңа тәуелсіз елдерде барынша таралуы, этникалықтан өркениеттіліктің басымдылыққа ие болуы т.т. жатады. Қазақстанда ұлттық идеяның қалыптасуына үш суперөркениеттердің тоғысуында орналасуы (православтық, мұсылмандық және конфуцийлік), мәдени-әлеуметтік транзиттік, тоталитарлық және атеистік сана қалдықтары, номадалық діл архетиптері ықпал етеді. Басқа да ТМД елдерінде сияқты, Қазақстанда ұлттық философия амбивалентті құбылыс болып табылады. Қазіргі өркениеттік және ұлттық-рухани құндылықтарға қарай бетбұрыс әлемдегі елу озық елдердің қатарына қосылуға себебін тигізе алады.

Қазақстан Республикасының мәдени даму тұжырымдамасы тәуелсіз Қазақстанның мәдени дамуының дербестігін қамтамасыз ету, ұлттық мәдени дамуының дербестігін қамтамасыз ету, ұлттық мәдени сұраныстары мен талаптарын қанағаттандыру және отарсыздандыру (деколонизациялық) саясатын жүргізу маңызды болып табылады. Қазіргі уақытта әр ұлт өз бірегейлігін жоғалтқысы келмейді. Бұл – әр ұлттың жан қалауы және табиғи құқығы. Бұндай жан қалауының себебі – қазіргі кезде алдыңғы қатарлы әлем

империяларының (мемлекеттердің) индустриалды өндіріс салаларының қарқындылығы әлеуметтік, технологиялық, инновациялық бөлініске ұшырауына, ұнамдылық-моралдық құндылықтардың дағдарысқа түсуіне, өркениеттік өмірдің күйзеліс күйінің қалыптасуына, идеологиялық, әскери, экологиялық «катаклизмдердің» болуына ықпал етіп отыр. Осы факторлардың барлығы берік болып табылатын адамзаттың дәстүрлі сенімдерін, адами құндылықтарын және ұнамдылық нормаларын іштей күйзеліске, барша адамзатты дағдарысқа ұшыратып отыр. Қазақтың ұлттық философиясының қайта өрлеуі екі негізгі талаптарға сәйкес келуі тиіс:

- Ұлттық философия өзіндік даму амалымен өзіндік даму қабілетін анықтауы тиіс.
- Ол қазіргі кезде қоғамда болып жатқан радикалдық және инновациялық өзгерістерге кедергі жасалмай, керісінше, оған демеу беріп, сыбайласып, онымен іштесіп модернизациялануға ұмтылуы тиіс.

Ұлттық философияны Қазақ елінің тәуелсіздігін баянды ету деп түсіну өте маңызды. Қазақ елінің, азаттығымыздың, ынтымақ-бірліктің мүддесіне қызмет етіп, діттегеніне жеткен күні қош-есенге кете баратын кемел де кесірсіз ұлттық идеяны бекемдеу әрқашан жауапты міндет болып қала бермек. Қаншама жылдар біз ел болып қалыптасуды арман еттік. Бізге Қазақ елі атану арман болды. Тек мемлекеті бар ел ғана өркениет жолына түсе алмақ, сондықтан Тәуелсіз Қазақ деген ұғымды қоғамдық білімдер жүйесінде қолдануға мүмкіндік туды.

Әдебиет:

- 1 Ғарифолла Есім. Қазақстандық өркениет және өркениеттік сана //Жаһандану контексіндегі Қазақстандық өркениет және мәдени айқындалу жолдарындағы ізденіс: Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 338 б.
- 2 Ғабитов Т.Х., Сатершинов Б.М. Тәуелсіз Қазақстанның тарих философиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. - 365 б.
- 3 Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991.- 384 б.
- 4 Қазақ халқының философиялық мұрасы / бас редактор Ә.Н. Нысанбаев. Жиырма томдық. – Астана: Аударма, 2005-2009. -7 с.
- 5 Общенациональная идея Казахстана: опыт философско-политологического анализа. – / бас редактор Ә.Н. Нысанбаев . -Алматы: КИЦ ИФиП МОН РК, 2006. – 412 с.
- 6 Тәуелсіз Қазақстан философиясы. 5-т. / А. Бижанов пен С. Нұрмұратов редакциясында. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану, дінтану институты, 2017. – 344 б
- 7 Шалабаева Г.К. Постигение культуры: мировоззренческие парадигмы и исторические реалии Казахстана. – Алматы: Ақыл кітабы, 2001. – 420
- 8 Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы, 1998. – 1-т. – 176 б.

1-СЕКЦИЯ
ТҮРКІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛЕРІ

СЕКЦИЯ 1
ТРАДИЦИИ ТЮРКСКОЙ И КАЗАХСКОЙ ФИЛОСОФИИ

SECTION 1
TRADITIONS OF TURKIC AND KAZAKH PHILOSOPHY

ҒАЛЫМ. ҚАЙРАТКЕР. ҰСТАЗ

Мейірбаев Бекжан Берікбайұлы*

Өмірде таңдап алған жолына сай әдетте тұлғалар қандай да бір сала ауқымында биіктерге жетіп жатады. Десе де бірнеше тармақта әр қырынан көрінетін жандар да кездеседі. Сондай тұлғалардың бірі бүгінде мерейлі 65 жасқа толып отырған, феноменалдық қасиет иесі – Телебаев Ғазиз Тұрысбекұлы. Ғазиз Тұрысбекұлының кісілік келбетімен қатар ғалым, қайраткер, ұстаз ретіндегі сипаты ерекше атап өтуге тұрарлық.

Философия ғылымының докторы, профессор Ғазиз Телебаев 300-ге жуық ғылыми еңбектің авторы. Ғазиз Телебаевтың ғылыми ізденісі бір арнамен ғана шектелмейді. Ауқымы өте кең. Ғалым ізденісінен онтологиялық, гносеологиялық, антропологиялық, экзистенциалдық проблематиканың тұтас кешенін көре аламыз. Ғазиз Тұрысбекұлы батыс философиясын Д. Юм, Б. Рассел мысалында жеткілікті зерделеген қазақстандық, сонымен бір мезгілде ТМД ауқымындағы бірден бір философ ғалым. Ғалымның әлеуметтік философиядағы зерттеулерге (*Civic identity as a determinant of cultural identity in a multicultural society: Almaty as a model*; Астана: трансформация социальной структуры города және т.б.) қатысуы философияны практикалық бағыттағы әлеуетін көрсетеді. Шетел философиясымен қатар ғалымның қазақ философиясын түркілік тамырдан тарата отырып зерттеп келе жатқаны оның еш окшаулыққа ұрынбай түрлі философиялық жүйелерді өзіндік соны әдіспен органикалық байланыстыра, қабыстырып, матастыра білу шеберлігін көрсетеді. Қазақстандағы келісім, татулық, этносаралық қатынастар, «Үлкен ел – үлкен отбасы» жобасы, «Мәңгілік ел» бағдарламасы аясындағы және осы мәндес көптеген зерттеулері Ғазиз Телебаевтың ұлт философиясына өлшеусіз үлес қосып келе жатқанын аңғартады. Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи, Омар Хайям, Қорқыт ата, Құман жазба ескерткіші ««Кодекс Куманикус», Орхон-Енисей руна жазбаларының философиялық мәні. Сопылық. Тәңіршілдік философиялық категория ретінде... Міне, Ғазиз Телебаевтың түрік философиясындағы ғылыми ізденістерінің бірсыпырасы осылар. Қазақша, орысша, ағылшынша жазылған бұл еңбектер (О древнетюркской категории «QUT»; Идея «Мәңгілік Ел» в тюркской философской традиции; Понятие Тенгри в орхоно-енисейских источниках и памятнике Codex Cumanicus; Категории «TENIRI» И «QUT» в тюркских письменных источниках; Учение о человеке Ходжа Ахмета Ясави и Омара Хайяма; Тюркская философская традиция: вклад Ясауи и аль-Фараби; Категории родства в орхоно-енисейских письменных источниках; *The Turkic Elements in Sufi Philosophical Tradition: Khoja Ahmed Yassawi*; Тюркская философия: основные категории в исторической ретроспективе; *Continuity in the use of the concept of tengri in ancient turkic and medieval written monuments* және т.б.) түркітаным қоржынына қосылған соны туындылар. Әлбетте, бұл аталғандар лингвистикалық, тарихи, т.б. аспектілерде зерттеліп кеткені мәлім. Философиялық реңк беріп, философия мәселесі ретінде қарастыру оларды жаңа қырынан негіздеуге жол ашары сөзсіз.

Түркі проблематикасын зерттеуді одан әрі жалғастыру, осы реттегі оқулық, оқу құралдары, хрестоматиялар мен монографияларды жазу, Түркі әлемі философтары қауымдастығы жұмысын жандандыру ғалымның алдағы уақыттағы жоспарларының бір бөлігі.

Ғалымның ғылыми шығармашылығында қомақты орынды жаңа заманды басты назарға қоя отырып ежелгі дәуірден қазіргі кезге дейінгі уақытты Юм мен Рассел аралығына зерттеу жібі арқылы байланыстырған тұтастай Философия тарихы алып отыр. Бұл ғалымның философия тарихын скептицизм контекстінде өзгеше мәнде баян етуі деп түсінілгені ләзім.

* Философия ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультетінің деканы

Ғалым зерделеп өткен диссертациялық жұмыс тұтастай романдық-германдық философия жүйесіндегі позитивизмді жаңаша түсінуге мүмкіндік берді деп айтуға толық негіз бар.

Ғазиз Телебаевтың ұстаздық қыры әркез ғибрат пен ұлағат әрі өнеге аясында. Ғ.Т. Телебаев шәкірттерін қанаттандырып, ғылым жолына бағыттап оларға жетекшілік етті, рецензент, оппонент ретінде еңбек етіп, диссертациялық кеңестерге мүше болды. Шәкірттеріне жол сілтеуші, қамқоршы бола білді. М. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетін аяқтай сала Ғ.Телебаевтың Рудный индустриалдық институтында басталған ұстаздық жолы, Қазақстан-Британ техникалық университеті, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті сынды еліміздің белді оқу орындарындағы табысты педагогикалық қызметке ұласты. Дәрістерін қазақша, орысша, қажетіне қарай ағылшынша да өткізді. Сабақ өткізумен шектелмей профессорлық лауазымда бола тұра факультетіміздің, университетіміздің қоғамдық жұмыстарына қатысуға еш тартынбауы ұстаздық кішілігі арқылы ірілігін көрсетеді деуімізге басты себеп. Ғ.Т. Телебаев дәрістерінде білімгерлердің бар-жоқтығын тексермейді, белгілемейді. Себебі, олар бірі қалмай түгел келеді. Белгілену, балл алу үшін емес – білім алу үшін келеді. Ғалымның ұстаздықты шынайы қабылдап, сүйе білуі оны оқытушылықтан проректорлыққа дейін көтеріп білім беру жүйесінен ел қызметіне қарай трансценденттеп қайраткерлікке алып келді.

Ғазиз Тұрысбекұлының қайраткерлік образы еліміз тәуелсіздікке қол жеткізумен тұспа тұс басталады. Қайраткерлік келбеті дара әрі қайталанбас. Ғазиз Тұрысбекұлы бұл жолда: Мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңестің кеңесшісі, ҚР Президенті Әкімшілігі Талдау және стратегиялық зерттеулер орталығының әлеуметтану секторының меңгерушісі, Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің талдау және жоспарлау бөлімінің бастығы, ішкі саясат департаменті директорының орынбасары, директоры, «ҚазМұнайГаз» ҰК» Ақпараттық-талдау орталығы директорының орынбасары, «Рауан Медиа Групп» АҚ Ақпараттық талдау орталығының директоры, «Этносаяси және гуманитарлық зерттеулер» қоғамдық қорының президенті, ҚР Президенті Баспасөз қызметінің бас сарапшысы, Мәдениет және ақпарат вице-министрі, Мәдениет вице-министрі, Көшпелілердің мәдени мұрасы проблемалары жөніндегі қазақ ғылыми-зерттеу институтының директоры, ҚР Тұңғыш президенті-Елбасы кітапханасының жетекші ғылыми қызметкері, ҚР Президенті жанындағы «Қоғамдық келісім» РММ директорының орынбасары секілді қағылездікті қажет ететін жауапты қызметтерді өткерді. Осынау механизмның кез келген буынындағы Ғ.Т.Телебаев қызмет еткен тұсқа назар аударсақ дәл сол кезеңде потенциалдылықтың актуалдыққа ұласқан ерекше көріністерін жазбай танимыз. Айталық, профильді министрлікте қызмет етіп жүргенінде Голливудтық, Болливудтық қатігездікті, зорлық-зомбылықты, әдепсіздікті насихаттайтын тәрбиелік мәні жоқ фильмдерді елге әкелуге, олардың дубляжына тоқтам болғанын байқауымызға болады. Мәңгілік ел идеясы бойынша көптеген шаралар атқарылғанын аңғаруымызға болады. Мысалы, Ғ.Т.Телебаев қызмет еткен тұста министрлік мұрындық болуымен 150 мың терминді қамтыған қазақ әдеби тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігі басылып шықты. 1986 жылғы сөздіктен ерекшелігі ғылыми, жазба мәдениеті мен әдеби сөздер ғана емес жаргон сөздер мен кәсіби слэнгтерге, неологизмдерге тиісті орын берілгендігі. Мұндай мысалдар жеткілікті. Ал, ҚР Президенті жанындағы «Қоғамдық келісім» РММ директорының орынбасары болған шақта ұлт құндылықтары дәріптеліп, өзге ұлттардың қазақ тілін үйрену деңгейінің пайыздық көлемі аса зор болды. Ғ.Т. Телебаев қызметі тұсына тағы бір мысал келтірсек, ҚР-да ҚХА жанындағы медиация орталығы ашылғаны. Медиация бойынша көптеген кеңестер, семинар-тренингтер, қоғамдық келісім, этникалық қарым-қатынас, дау-дамайға жеткізбеушілік және осы тектес көптеген мәселелер осы кезеңге тән. Осылайша, қай жерде жұмыс өткерсе де Ғазиз Тұрысбекұлы өзіндік жаңа леп ала келді. Енді бір мысал, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасының кітапханасының жетекші ғылыми қызметкері болып жүргенінде кітапханаға түркі философиясын зерттеуші ғалым-философтарды жинай білді. Еліміз бен шет елдерде ұлт философиясы мен түрік

философиясына байланысты көптеген симпозиум, конференциялар өткізді. 2018 жылы Бішкекте «Манас» университетімен бірлесіп өткізген «Түрік елдерінің философиялық мұрасы» атты I халықаралық симпозиум және басқа да келелі істер осының дәлелі.

Ғ.Т. Телебаев әрдайым емен-жарқын, пікірлесуге ашық. Оны ғалым, қайраткер, ұстаз ретінде ғана емес, достыққа адал, азаматтыққа берік тұлға, білікті басшы, жауапты әріптес, үлгі болар отағасы, тіпті тележүргізуші ретінде әр қырынан сипаттауымызға болады. Келелі ойларымен, телерадиоға, мерзімді баспасөзде, сайттар мен порталдарда жүйелі түрде бөлісіп келеді.

Бұл аталғандың бәрі жәй әрі жалаң ұран емес. Ғ.Т. Телебаевтың атақтары мен наградаларын, сарабал бастамаларын айтпағанның өзінде осы бір қысқа мысалдардан адами болмысы ашылса керек. Ғазиз Тұрысбекұлы осындай ерен тұлға.

Осындай білікті қайраткер, өнегелі ғалым, ұлағатты ұстаздың факультетімізде қызмет етуі біз үшін мерейімізге үстеу!

ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ В СТРАНАХ ТЮРКСКО-МУСУЛЬМАНСКОЙ КУЛЬТУРНОЙ ТРАДИЦИИ PROBLEMS OF IDENTIFICATION IN THE COUNTRIES OF THE TURKIC-MUSLIM CULTURAL TRADITION

Али Сеидабас оглу Абасов*

Annotation. The article is devoted to the problems of ethno-confessional identification and integration of spirituality and values of post-Soviet countries of Turkic and Muslim cultural tradition. In this regard, the contradictory reality of modern political economic, social and spiritual processes, oriented towards the Western ideals of globalization, is considered.

In today's world a complex, contradictory process of fierce struggle for the preservation of traditional values, the apotheosis of which in each particular case is one or another religion and its social doctrine.

There is a tense search for new models of ethics of relations among civilizations, cultures and peoples, in which the role of religion is increasing, the renewal of ethnic construction of states. It is obvious that these processes should be given a civilizational content, putting forward cultural and containment of radically political processes.

In the context of cooperation among the five post-Soviet countries, the integration project can be carried out through the development of Turkology as a sphere of knowledge of the history, languages and cultures of the states and societies of the Turkic world, and six countries - through the development of the history and culture of Islam.

Keywords: religions, ethnicities, Turks, cultures, integration.

В любом обществе существуют проблемы, которые нельзя отдавать на откуп политикам и идеологам. Это проблемы духовности, культуры, ценностей и путей их реализации при социальном обустройстве, те проблемы, которыми традиционно занимается интеллектуальная элита, формируя основания духовной реформации. Эта реформация едва ли не первейшая задача для республик постсоветского пространства, особенно исламской культурной традиции.

Между тем, каждая из этих страна, избавившаяся от оков советского социализма, стала прокладывать собственный исторический путь, на котором приходилось сталкиваться и с неудачами, и с временным отходом от задуманных планов и темпов реформ, и с отказом от многих иллюзий, которые возникли в самом начале независимости.

Начало XXI столетия стало временем роста культуры войны, усиления этнических конфликтов, как средства разрешения разногласий между странами и народами.

Человечество вступило в период глобализации, а после пандемии вновь вернулось к локализации с усилением этно-конфессиональной окраски политического развития.

* Доктор философских наук, профессор, зав. отделом «Проблемы современной философии» Института Философии и Социологии, kila50@mail.ru

Если в конце XX в. Запад двигался к новым интеграционным ценностям, имеющим преимущественно неэтнический и внеконфессиональный характер, а Восток испытал бум национальной самоидентификации и возрождение претензий религий на широкое участие в политике, то сегодня мы видим значительное отступление почти всех государств мира от глобализационных проектов.

Мир сегодня испытывает критический, поворотный момент переоценки политических концепций, которые были развиты после Второй мировой войны. Глобализация, требуя нового исследования незыблемости принципов территориальной целостности и национального суверенитета стран, не сделала ничего, чтобы создать политические, экономические и духовные предпосылки для принятия этих идей народами. И в результате большинство народов и стран видит в этом акции, направленные исключительно на принудительное распространение чуждых ценностей. Мир подвергается поляризации, в одной из полюсов которого скапливаются современные технологии, а на другой - большинство населения Земли, лишенное не только возможности влиять на глобализацию, но и всех надежд относительно достойного будущего.

Западная духовная мысль (по существу - культурная парадигма) упорно продолжает настаивать, что ее фундамент составляет иудейско-христианская традиция, в то время как сама она была передана Западу посредством третьей авраамической традиции - исламом, арабомусульманским духовным наследием.

Практика СМИ показала, что посредством настойчивой демонстрации или, напротив, сокрытия (игнорирования) в информационных потоках тех или иных фактов, событий и процессов можно контролировать и направлять общественное сознание, формируя в нем удобные стереотипы. Целые страны, лишенные поддержки ведущих мировых СМИ, просто "исчезают" из поля зрения общественности, а, следовательно, перестают "существовать". Постсоветским странам не раз приходилось "выяснять", что о них в мире практически ничего не известно.

В постсоветских республиках вышеотмеченные процессы происходят параллельно с общей трансформацией социокультурных ценностей общества, что значительно усложняет общую картину динамики культуры. В культуре происходит парадоксальное переплетение старых и новых ценностей на фоне временного (или постоянного) отказа государства регулировать эту область социальных отношений. Культура, как таковая, как общенациональная форма проявления духовности, перестает существовать. Она распадается на различные части, более не интегрируемые единой системой ценностей. Происходит заметное оскудение политического сознания, предлагаемые модели развития которого лишены всякой новации. Но за «экологической катастрофой» в политической мысли стоит более серьезный кризис - исчерпанность вариантов духовного, социального и экономического развития человечества. Можно по-разному маркировать это состояние, я предпочитаю называть эту ситуацию - коллапсом морали, моральным старением парадигм деятельности человека, детерминированным исчерпанностью стилей мышления. Нужны новые подходы.

Масштабы новых противоречий и конфликтов в мире оставляют мало надежд на оптимизм. Результаты "диалогов культур" и "встреч цивилизаций" пока не значительны. Практика сокрытия интересов политикой "двойных стандартов" навеивает разрушительный пессимизм.

И все же в рамках политических решений вопрос как будто ясен: "куда двигаться от национальных государств, двигаться ли вообще, насколько полезен опыт объединяющейся Европы?".

Ведь в мире начался сложный, противоречивый процесс: ожесточенная борьба за сохранение традиционных ценностей, *апофеозом которых в каждом конкретном случае выступает та или другая религия и ее социальная доктрина.*

Характер современных военных противостояний, в особенности межэтнических вооруженных конфликтов, поставил под сомнение право на жизнь той группы, которую

принято называть мирным населением. Парадокс заключается в том, что в зонах конфликта право на жизнь мирного гражданина оценивается в 10-15 раз ниже, чем право на жизнь комбатанта. Складывающийся в мире глобальный терроризм – еще один вызов праву на жизнь мирного населения.

Человечество, большинство членов которого являются людьми веры, большинство членов которого составляют представители различных конфессий, должно снять все различия между религиями, абстрагируясь от тонкостей догматических дискуссий, принимая лишь безотносительное, не детерминируемое, а потому абсолютное право личности на свободу совести. Собственно, это и способствует возможности объединения на этом поприще всех людей вне зависимости от их вероисповедания или отсутствия последнего.

Но может ли эта великая задача и цель ограничить рамки деятельности человечества в наше динамичное, непростое время? Можно ли, защищая религиозную свободу каждого отдельного человека, остаться в стороне от тех мировых процессов, которые грозят размыть конкретное воплощение этой свободы, выраженное в отдельных религиях? Можем ли мы игнорировать современные процессы социализации и политизации религии в быстроменяющемся мире? Словом, можно ли остаться в стороне от процессов современной жизни, определяющих не только параметры сегодняшнего человеческого измерения, но и качество жизни наших потомков?

Думаю, что именно на этом пути должна сформироваться новая сфера деятельности человечества. Необходимо создать пространство духовного диалога, не скрывающего имеющиеся противоречия и претензии. На этом пространстве сегодня, кроме традиционных религий: Иудаизма, Христианства, Ислама и Буддизма, прорастают новые для него религиозные побеги, подвергающиеся нередко остракизму. Это пространство и должно стать полем нового диалога, оно обречено на духовное соперничество, интеллектуальные поиски, способные предоставить человечеству *иные* сценарии будущего развития. Это становление, повторюсь, происходит на фоне системного духовного кризиса, крушения идеологий, развенчания устоявшихся научных парадигм и концепций социального и экономического развития.

Каковы же ориентиры подобного диалога? Что следует взять и от чего отказаться перед его началом?

Представляется, что нужно исходить из того, что социальные и экзистенциальные проблемы современного человека, вступающего после эпохи тоталитаризма в стихию демократии, требуют от мышления, может быть, в первую очередь от мышления религиозного, высокую степень рефлексии, а плюрализм культуры испытывает готовность религии ответить на самые нелицеприятные, а подчас и жестко-альтернативные исторические, политические, социальные и духовные вызовы. Как и в тот период, человек постсоветского времени стоит перед необходимостью модернизации своего понимания и восприятия своей и иных религий, вне зависимости от позиции в отношении веры. Религия для многих людей является мощным каналом усвоения трансцендентальной энергии, потребность в ней возрастает в условиях открытого общества, распространения массовой культуры и сознания.

Можно исходить из принципов, которые представляются приемлемыми для плодотворного протекания межрелигиозного диалога:

1. Отрицание существования «высших и низших», «истинных и ложных» религий.
2. Религии определяют разные пути человечества к Истине, Богу.
3. Различие путей к Истине обусловлено Божественным промыслом и характеризует духовное богатство и опыт человечества. Поэтому превращение религий в средство вражды и отчуждения противно человеческой сущности.
4. Привнесение либерально-демократических ценностей в религиозную культуру само по себе не может стать причиной подавления глубинных чувств человека и их отчуждения в современном обществе.

5. Каждый человек или народ является носителем конечной части бесконечной Истины, поэтому их общение, взаимодействие способствует общему прогрессу духовности человечества.

Естественно, с учетом произошедших изменений, роста напряженности в мире, эти принципы должны быть дополнены новыми концептуальными положениями. От простого признания необходимости диалога нужно переходить к его практике, но на этом пути прежде следует хорошо осознать все противоречия этого процесса в многогранной ситуации разворачивающихся процессов глобализации и локализации, с их позитивными и негативными последствиями для народов и их культур.

Но в новом веке культурное противостояние нарастает, множатся непонимание, фобии и, соответственно, недоверие между носителями различных культурных традиций.

Мы являемся свидетелями становления нового типа конфронтации в мире, разделяющей страны, народы и культуры уже не по цивилизационному признаку, что вносит в концепцию С. Хантингтона, да и в саму философию диалога культур и цивилизаций новые коррективы, формирует перед человечеством новые вызовы, требующие своих ответов. Вместе с тем следует признать, что сложившаяся ситуация имела свою предысторию, кульминацией которой стала военная операция НАТО в Сербии. Следует отметить, что, как и в случае с Боснией и Герцеговиной, в Косово западный альянс защищал мусульманское меньшинство от христианского большинства, тем самым как бы снимая всю остроту многовекового противостояния: «Восток – Запад».

Можно ли итоги современного развития представить как результат политики «двойных стандартов», направленной на избирательную поддержку демократии, прав человека и этнических меньшинств? Можно ли демократию устанавливать силой оружия? Сохранились еще и должны ли быть сохранены международные принципы невмешательства во внутренние дела независимых государств, нерушимости их границ и суверенитета? Существуют ли в современном мире общепризнанные стандарты демократии, и кто является их носителем? Даны или должны ли быть даны такому возможному носителю исключительные права насаждать эти стандарты по всему миру? Крутой вираж истории, опрокинувший ожидания и надежды людей на III-е тысячелетие «мира» и его вызовы: глобализация, 11 сентября, события в Ираке, новый мировой порядок – показывают, что произошло крушение институтов государства, политики и демократии, в первую очередь, как институтов поддержания общечеловеческой морали. Идет напряженный поиск новых моделей этики взаимоотношений цивилизаций, культур и народов, в которых возрастает роль религии, возобновление этнического строительства государств. Очевидно, что этим процессам следует придать цивилизационное содержание, выдвигая культурные и сдерживая радикально политические процессы.

В контексте сотрудничества пяти постсоветских мусульманских стран интеграционный проект может осуществляться за счет развития тюркологии как сферу познания истории, языков и культур государств и обществ тюркского мира. Очевидно, что в таком формате могут принять участие и тюркоязычные государственные образования России и Молдовы, а также культурные и научные центры Турции.

В контексте сотрудничества шести постсоветских мусульманских стран интеграционный проект может осуществляться за счет развития истории и культуры ислама.

Надо отметить, что платформа сотрудничества всего тюркского мира в целом создана: третьего октября исполнилась 13-я годовщина со дня подписания Нахчыванского соглашения об учреждении Совета сотрудничества тюркоязычных государств, который был официально переименован в Организацию тюркских государств на VIII саммите лидеров Тюркского совета, организованном 12 ноября 2021 года в Стамбуле.

В соответствии с соглашением, страны должны придерживаться единой позиции в вопросах внешней политики, координировать действия по борьбе с терроризмом и преступностью, создать благоприятную среду для торговли и инвестиций, обеспечить

всеобъемлющее экономическое развитие, расширить взаимодействие в сферах науки, технологий, образования и культуры.

С учетом опыта государственного строительства в Турции постсоветские страны мусульманской культурной ориентации могут ускорить построение самоорганизующихся гражданских обществ как социального пространства между семьей и государством; усилить практическое осуществление принципа разделения властей; снизить всевластие силовых структур, самоуправство бюрократии, господство теневого сектора и коррупции, корпоративных и клановых тенденций, раскалывающих общество на враждебные группы, и т.д.

История и культура тюркских народов сформировали поколения людей, живущих на пересечении силовых полей западной и восточной цивилизаций, люди самых разных конфессий находили здесь толерантное к себе отношение, и сегодня иудеи и христиане мирно уживаются с мусульманами. Эта тенденция, безусловно, продолжится в будущем.

ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕ ТҮРКІ ТАНЫМ ТҮТАСТЫҒЫНЫҢ КЕПІЛІ ETHNOCULTURAL EDUCATION AND UPBRINGING IS A GUARANTEE OF INTEGRITY OF TURKIC KNOWLEDGE

Тайжанов Алтай*

Annotation. Education is one of the most important tools to make Kazakhstan's competitiveness realistic. Therefore, we need a modern education system that meets the needs of economic and social modernization. That is why in our country attention is paid to the world educational experience, changes and innovations are constantly being introduced into the education system.

However, from year to year we do not pay attention to ethno-cultural education and upbringing on the basis of a national civilization and morality. By providing ethno-cultural education and upbringing, we strengthen our national spirit. It is believed that ethno-cultural education and upbringing are the key to the rapprochement of peoples of Turkic origin with each other, the formation of their historical continuity, ethnographic, religious and spiritual unity and integrity.

Keywords: ethnocultural education, upbringing, Turkic world, national spirit, national knowledge

Этномәдениеттік білім жалпы адамзаттың өркениет пен адамгершілік тәрбиеге негізделген. Ол біздерден тек мамандық бойынша бірыңғай білім беруді емес, саналылық пен сауаттылықты, зеректік пен іскерлікті, зиялылық пен зор интеллекті, әсіресе, шыдамдылық пен төзімділікті қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда болашақ мамандар бойында моральдық адамгершілік сана, әдеп пен мәдениеттілік үлгілерін қалыптастырудың, өз ісінде оны пайдалану мүмкіндіктері туралы тәжірибе жинаудың маңызы зор.

Елдің тәуелсіздігі тек оның саяси-экономикалық дербестігінде ғана емес, рухани дербестігінде де. Ұлы дала руханиятының 6 мың жылдық тарихын айтпағанда, Анахарсистен Абайға, одан біздерге дейін жол тартып жатқан 2,5-2 мың жылдық ғақлиятты ой кешу үрдістеріміз бар. Олар біздің көне тектеріміздің рухын бейнелейтін материалдық айғақтар, таңбалы қоныстар, сақ қорғандары, тәңірге табынған ғұндардың үштік үрдісі т.б. [А.Тайжанов, 2009: 10].

Жоғарыда айтылғандардан ой қорытынды жасайтын болсақ, бүгінгі жастар тәуелсіз елдің рухани мәдениетін жалаң алмай, оған үлкен де, ұзақ тарихи үрдіс деп қарап, оның ұлт болмысымен тікелей байланысты екендігін ұғынулары керек және нағыз мәдениетте этноәлеуметтік сипат басым болады.

Адам бойына руханият мысқылдап кіреді. Ол оқумен, біліммен, өнер-ғылыммен, жүйелі тәрбиемен келетін дүниелік. Бұл алдымен тәуелсіз елдің оқуы мен біліміне, тәлім -

* Философия ғылымының докторы, Ақтөбе медициналық университетінің профессоры, a.taijanov@mail.ru

тәрбиесіне қатысты. Ендеше, *тәуелсіз елдің білімі қандай болуы керек, оның мазмұнына не тән болған жөн*. Бұл үлкен стратегиялық мәндегі сұрақтар.

Өркениетті деп жүрген алыс-жақын шет елдер тарихына көз салсақ, ХХ ғасырдың аяғына қарай олардың бірқатарында айтарлықтай білім реформалары жүрген. Ал, біз болсақ бұл тұрғыда әлемдік деңгейге жету, үйрену, қабылдау қамында жүрміз. Осы мақсатта белгілі дәрежеде құжаттар да қабылдадық. Бірақ, біздің ойымызша, осылармен қатар жүргізілуге тиіс бір нәрсені қалыс қалдырудамыз. Ол жастарға этномәдени білім мен тәрбие беру арқылы ұлттық болмыстарын қалыптау, ұлттық рухтарын ояту, намыстарын тіктеу, патриоттық тәрбие беру. Жас кезінен бастап «Отан» деген ұлы ұғымның Атақоныс, Атажұрт, Атамекен екенін ұқтыру.

Білім беру Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабылеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдардың бірі. Ендеше бізге экономикалық және қоғамдық жаңару қажеттіліктеріне сай келетін осы заманғы білім беру жүйесі қажет. Сондықтан да елімізде бүкіл әлемдік білім беру тәжірибелеріне назар аударылып, білім беру ісіне үнемі өзгерістер мен жаңарулар енгізіліп жатыр. Әрине, бұлардың бәрі дұрыс, заман талабы мен сұраныстарынан туындап отырғаны да күмәнсіз. Алайда, қазіргі жаһандану заманында басқалардың көлеңкесінде қалмай, ықпалына ермей дәстүріміз бен тілімізді түлету, ұлттық мәдениетімізді сақтау үшін әлеуметтік сала қызметкерлеріне, оның ішінде мәдениет пен білім ісіндегі қызметкерлерге бір нәрсе ауадай қажет және ол біздің бағыт- бағдарымызды анықтайтын нысана - *қазақ болмысынан туындайтын этникалық ерекшелігіміз* болуы керек. Ол - *тіл, дәстүр, ұлттық сана мен рух, отаншылдық* және тағы басқалары. Жас ұрпақ санасында осы аталғандар мен басқа да қажетті руханилықтар болмайынша еліміздің шын мәнінде егеменді жолмен дамып, оның байлығы мен барлығы ұлтқа қызмет етеді деу қиын. Ендеше, білім беру саласында әлемдік тәжірибелерді үйрене отырып этномәдени білім беру мен тәрбиені еш уақытта естен шығаруға болмайды.

Этномәдени білім беру арқылы біз ұлттық рухымызды тіктейміз. РУХ -әрбір адамның әлеуетін ашатын, көптің қуатын ортақ арнаға қосатын халық даналығының жиынтығы, еркіндіктің түрі. Біз қазақ батыр, қазақ дана халқымыздың рухы күшті т.б. дейміз. Өзін, өз айналасын, дұрыс адам жамандамайды, сондай-ақ өз ұлтын да тілдемейді, өз ұлтының қол жеткізген тарихи жетістігін, өміршеңдік жолындағы ұмтылысын, жеке тұлғаларын мақтан етеді, солармен мақтанады, кейінгі ұрпаққа үлгі тұтады.

Рухы биік, күшті елдердің қашан да бағы таймаған, «мың өліп, мың тіріліп», жасампаздыққа қол жеткізген. Бүкіл жасампаздық істерді жасаған да рухы биік тұлғалар. Ал, ондай тұлғаларды өмірге әкелетін көп факторлардың бірі, мүмкін бастысы әлеуметтік орта, әлеуметтік бағыт-бағдар, ұлттық тарихи тағылым. Бұның бәрі біліммен, білікпен, оның ішінде *ұлттық нәрі бар біліммен* келеді. Бұл дегеніңіз мемлекеттік саясаттың, оның ішінде әлеуметтік саясаттың мәселенің осы жағына ойысуы. Олай болса, бұл жерде біз мемлекеттік саясат пен ұлттық рухтың бірлік диалектикасын түсінуіміз керек.

Ұлттық рух туралы айтқанда, тағы бір ерекше ескеретін жай елдік, тәуелсіздік үшін күрес, құлдық психологиямен күрес. Бұған жету жолы бірлесу, бүтінделу, қауымдасу, бірлесе жүретін жол таңдау. Көшпелі елдің Алладан кейінгі сиынары айналасындағы, қасындағы адамдар. Сондықтан да, қазақта «жаман жақыннан, жақсы жат артық», ол «алаштың азаматының амандығын» тілейді. Еркіндік, тәуелсіздік үшін күрес, құлдыққа көнбеу. Бұл жеке адамның да, елдің де есеюінің белгісі. *Соңғы ғасырда біз осы қасиетімізден ажырап қалдық. Мемлекеттің де, ұстаздар қауымының да басты борыштарының бірі осы қасиетімізді қалпына келтіру, ал оның жолы этномәдени білім мен тәрбиеге мемлекеттік тұрғыдан көңіл бөлу.*

Қазақ тілінде *мәңгілік құндылық, замани құндылық және ұлттық құндылық* деген үлкен философиялық – танымдық ұғымдар бар. Осылардың бәрі тілге қатысты, тілсіз бұларды елестете алмайсың. Жаратылыстың басты ұғымы – танушы субъект АДАМ. Ал адамға *тіл, дін, діл* тән. Адам баласы салт – дәстүрсіз, адамгершілікті (*мораль*) ара қатыссыз өмір сүре

алмайды. Бұлардың бәрі жас ұрпаққа үйренумен, таныммен, тағылыммен келеді. Қазіргі заман тілімен айтсақ оқу мен тәрбиемен келеді. Ендеше, біздің оқуымыз да, тәрбиemiz де этномәдени тұрғыда болуы керек. Ал біздің арғы тарихымызды, өзіндік ерешеліктеріміз бен болмысымызды білмейтін АҚШ және басқа да алпауыт мемлекеттер, империалық ұстанымдағы елдер өздеріндей болмай, өзге болсақ байбалам салады. Сондағылары адам құқығы бұзылып жатыр, тапталып жатыр т.б. дейді. Біздің мемлекетімізде ондай келеңсіздіктер бар екенін тұтас жоққа шығаруға болмас, дегенмен олар да біздің ерекшеліктерімізбен, менталитетімізбен, тарихи тұрғыда қалыптасқан өмір салтымызбен есептесулері керек екенін мәселе етіп қоятын уақыт жетті. Ондай мәселені ұлттық рухта, этномәдени құндылықтар тұрғысында тәлім – тәрбие алған ұрпақ қана қоя алады. Бұлардан ада адамнан оны күту әбестік.

Қазір әлемдік аралас-құралас күшейіп, жаһандану үрдісі қарқын алған сайын дүние жүзі халықтары өздерінің ұлттық төлтумалығын сақтап қалуға, патриоттық сезімдерін шыңдай түсуге айрықша көңіл бөлуде. Олай болса, *білім беру жүйесіндегі этномәдени құндылықтар* білім беру мен тәрбиенің өзекті ұстанымына айналуы керек.

Өткен ХХ ғасыр ғылыми-техникалық прогресс пен этникалық сананың шындалуы сияқты екі ұлы құбылыстың тоқайласқан тұсы болды. Дәл осы кез жер бетіндегі этностардың төлтума қасиеттері әбден сараланған, ұлттық болмыстары мейілінше жетілген, өздерінің этникалық дербестігін сезінетін саналары ерекше шындалған жалпыадамзаттық жетілуінің соны кезеңі де еді. Міне, осылардың негізінде жер бетіндегі халықтар ХХ ғасырдың 60-шы жылдарында отарлық пен бодандық бұғауынан түгел дерлік құтылды. Қайсы бір бұрынғы отар елдер жеделдетіп дамып кетті.

Алғашқы өз қолы өз ауызына жеткен, өз тағдырын өзі шешкен этностар үшін ғылыми-техникалық прогресс мейілінше тиімді болды. Ғылым мен техника, білім олардың ұлттық төлтумалығын орнықтыруға, мемлекеттік күш-қуатын нығайтуға қызмет етті.

Осы тұрғыдан алғанда, бодандықтың «*мәдени*», «*өркендетті*» жолымен 70 жылдан астам уақыт дамыған Қазақстан мен қазақ халқының тағдыры тіптен бөлек болды. Өйткені, біз дүниетанымымызды да, саясатымызды да, әлеуметімізді де, мәдениетімізді де, тіпті адамгершілік нормаларымыз бен тәлім – тәрбиemizді де маркстік-лениндік іліммен өлшеп, қалыптастырдық. Ұлттық мәселеге қатысты айтқандарымыз *ұлтшылдық* болды.

Осыдан келіп, өз тағдырының тізгіні өз қолына тимеген қазақ сияқты этностар үшін ғылыми-техникалық прогресс пен өзге тәлім-тәрбие нағыз сор болды. Себебі, ғылым мен техника, жаңаша білім беру жүйесі, тәрбие олардың төл болмысынан жетіліп барып орныққан жоқ, бөгде, өктем ұлттар мен мемлекеттердің экспансиялық қаруы ретінде сырттан енгізілді. Нәтижесінде, әлсіз, аз этностар өздерінің төлтумалығын көмескілеп, ассимиляцияға ұшырап, ұлттық қорғаныс тетіктері болып табылатын салт-дәстүрлерін, тілін, мәдениетін, бір сөзбен айтқанда ұлттық болмыстарын жоғалта бастады.

ХХ ғасырдың 2-ші жартысынан бастап өмірдің барлық саласына әлемдік кірігу (*интеграция*), мемлекетаралық аралас – құраластық (*коммуникация*) жалпыадамзаттық үрдіске айналды. Ал оның бүгінгі жалғасы жаһандану (*глобализация*). Осындай құбылыстар бел алған сайын ұлттық төлтумалық *екінші* кезекке кетеді. Бұндайда ұлттық рухы оянған ұлт қорғанысқа көшеді. Бұл орайда, кезінде Францияның тілге, Германия мен Израильдің этникалық тұтастанулырына, Англияның дәстүр тазалығына, Қытайдың экономиканы этноэкологиялық ерекшеліктерге бейімдеуге, Ресейдің шіркеу арқылы ұлтты оятуға тырысушылығына, түрік-монғол халықтарының жазуды (*әліпби*) жаңғырта бастауына, араб суперәлемінің ұлттық ерекшеліктері бойынша даралануына қатысты т.б. мемлекеттік деңгейде жүргізіле бастаған шараларға ден қоюларын мысалға келтіруге болады. Өз ұлтын білімге, танымға ынтықтыру үшін олар біраз шаралар жасады. Мәселен, *Америкада* «Америка-2000: білім беруді дамытудың стратегиясы»; *Ұлыбританияда* «Үлгілі мектептер» деген атпен ұлттық бағдарлама қабылданды; *Германияда* «2000 жыл үшін білім беру»; *Швецияда* «Білім берудегі сапа»; *Жапонияда* «Рух биіктігі мен мәдениеттегі тереңдік» т.б. Осындай бетбұрыс

ұстанған Оңтүстік Корея кезінде Дүние жүзінде *сапалы білім беруде* бірінші орынға шықты. Яғни, бұдан былайғы жерде ұлттық мемлекеттердің ерекшеліктерін *саяси*, немесе, *экономикалық* деңгейі белгілемейді, ең алдымен сол елдердің мәдени-өркениетті төлтумалығы, этномәдени білімі, білігі және тәрбиесі негізгі анықтауыш болады деген сөз. Ендеше *ұлттық-мемлекеттік нышанымызды сақтап қалу негізі этномәдени білім беру жүйесі мен тәрбиеде*. Ал, біз болсақ бұл тұрғыда әлемдік деңгейге жету, үйрену, қабылдау қамында жүрміз. Осы мақсатта белгілі дәрежеде құжаттар да қабылдадық. Бірақ, біздің ойымызша, осылармен қатар жүргізілуге тиіс бір нәрсені қалыс қалдырудамыз. *Ол жастарға этномәдени білім мен тәрбие беру*. Сол арқылы оларға азаматтық білім беру ісін жолға қою, ұлттық рухтарын қалыптастыру, патриоттық тәрбие беру. Жас кезінен бастап «Отан» деген ұлы ұғымның *Атамекен, Атажұрт, Атақоныс* екенін ұқтыру. Этномәдени білім мен тәрбие беру ұлттық сана, ұлттық рух қалыптастырады. Рухты адамға – *намыстылық, сергектік пен сезімталдық* тән. [А.Тайжанов, 2007: 5-9].

Ғаламдасу дәуірі есіктен сығалап тұрған қазіргі уақытта, бүкіл әлем елдері сияқты Қазақстан да алдыңғы қатарлы дамыған елдер көшіне ілескісі, соларға ұқсағысы келеді, сол бағытта жұмыстар да жүріп жатыр. Алайда, біздің басқарушы төбе топ та, ғалым-сарапшыларымыз да олардан не алу керек, нені үйрену керектігін дұрыс шеше алмай жүр. Шамасы көбі Абайды оқымаған болуы керек. Абай өзінің жиырма бесінші сөзінде жастарға білім, ғылым беру жөнінде айта келіп, «орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр. Залалынан қашық болуға, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмекке керек» - дейді. [Абай, 2005: 109]. Ақынның бұл ойы бір кезде ең алдыңғы сапқа шығып, кейінгі уақыттарда бірде ескеріліп, бірде еленбей жүр. Оның да объективті және субъективті себебі бар деп ойлаймыз. Әрине, бүгінгі күнгі оқыған, өз деңгейінде жетілген, жалпы сауаттанған қауымға «бәрі орыста» деп үгіт-насихат жүргізу артық болар. Бірақ, Абай заманында, сол тұста біздің ең жақын көршіміз ғана емес, сол империяның ықпалында дамыған елге оның тілін, мәдениеті мен ғылымын, өнерін игеру аса қажет еді. Бұған қоса, Абай «залалынан қашық бол» деп те ескертеді. Ал орыс мәдениеті арқылы әлем мәдениеті мен білім-ғылымын тануға ұмтылыс жасауға үндеу жалпы жаһандық бірлік пен тірлік диалектикасын түсіну болатын. Бұны терең ұқпаған бізге, әрісі Америка, берісі Қытай үлгісі, Түркия жетістіктері, Азия жолбарыстары сияқтылардың бәрі пайдалы, бәрі қажет көрінеді де тұрады. Әр елден көргендерімізді өзімізге енгізбекке ұмтыламыз, ал Қазақстанды өрге сүйреп нақты тәжірибе қайсысы екенін әлі күнге дейін білмейміз, өзіміздің төл жолымызды, өркениетке бастар арнамызды әлі тапқан жоқпыз. Кіммен бірге екенімізді, кімдерден қандай үлгі алу қажеттігін де ойланғанымыз жөн.

Міне, осындай жағдайда алдымен әрбір ұлыс, ұлт болашақ өз тағдырын ойлауы, оған аландауы табиғи жағдай. Түркітөктес халықтардың бір-бірін түсінуге, жақындасуға жасаған қадамдары да құптауға тұрарлық. Жалпы түркітөктес халықтардың болашағын ойлағанда, алдымен олардың тарихи сабақтастықтарын, тілдік, этнографиялық, типтік ұқсастығын, бір-біріне деген ізгі ниеттілігін қарастыра, әрі байланыстыра зерттегеніміз жөн.

Белгілі түріктанушы Зия Гөкалыптың айтуынша, *түрікшілдік* қазіргі Түркияда және осы этностар қоныстанған Тұран ауқымында пайда болудан бұрын, Европада екі қозғалыс түрінде бой көрсеткен. Оның бірі француз тілінде «Turquie» деп аталған «*Түрікті жақсы көрушілік*», яғни түрікке деген тамсанушылық. Өйткені, түріктер қолымен жасалған жібек және жүн маталар, кілемдер, алашалар, ағаш заттары, кітап түптеушілердің, оны көркемдеушілердің туындылары, маңғалдар, канделябрлар сияқты түрік өнерінің өнімдері Еуропадағы өнерсүйгіштердің назарын көптен-ақ өзіне аударған-ды. Олар түрік туындылары болып табылатын бұл әсем дүниелерді мыңдаған доллар беріп алатын және үйлерінде түрік залын немесе түрік бөлмесін жасайтын. Ал кейбіреулері бұл дүниелерді басқа халықтардың туындыларымен бірге көрмелерге қоятын [З.Гөкалып, 2000: 5]. Бұларға қоса, Еуропалық суретшілердің түрік өмірінен алып салған суреттері, ақындар мен философтардың жазған кітаптары да «Turquie» жататын. Ламартиннің, Ауғус Комтенің, Пиер Лаффиттің, Эли

пашаның жеке хатшысы Мисмердің, Пиер Лотидің, Фаррердің түріктерге байланысты нағыз достарша қалдырған жазбалары – міне осылардың санатынан.

Еуропада пайда болған екінші ағым «Түркология» деп аталады. Ресейде, Алманияда, Мажарстанда, Данияда, Францияда, Англияда көптеген ғалымдар көне түріктер, ғұндар, монғолдар туралы тарихи және археологиялық зерттеулер жүргізу арқылы Түріктердің өте көне ұлт екендігін, кең аймаққа тарайтынын және түрлі кезендерде бүкіл әлемге үстемдік еткен жиһангер мемлекеттер мен биік өркениеттер құрғанын анықтайтын деректер қалдырған.

Социология, психология ғылымдары адамның шынайы сезімдері оның бастапқы тәрбиесі кезінде қалыптасатынын ғылыми дәйектеді. Өйткені, бала бесікте жатқан кезінен-ақ естіген өлеңдері мен ана тілінің ықпалында қалады. Сондықтан да, адам өмірінде ана тілінің орны ерекше. Рухани дүниемізді қалыптастыратын барлық діни, моральдық, эстетикалық сезімдеріміз осы тіл арқылы пайда болған. Бұларды бала кезімізде қай қоғамнан алған болсақ, үнемі сол қоғамда өмір сүруді қалаймыз. Басқа бір қоғамда әлдеқайда үлкен молшылықта өмір сүруіміз мүмкін бола тұрса да, өз қоғамымыздағы кедейшілікті ол молшылықтан жоғары қоямыз. Өйткені, рухани туыстар арасындағы бұл кедейшілік жатжұрттықтар арасындағы байлықтан әлдеқайда артық, ол біздің рухымызды бақытқа бөлейді. Талғамдарымыз, ар-ожданымыз, сағыныштарымыз түгелдей өзіміз ішінде өмір сүрген, тәрбиесін алған қоғамдікі. Бұлардың ықпалды әсерін тек сол қоғамның ішінде ғана сезе аламыз. Одан ажырап, басқа қоғамға енуімізге үлкен кедергі бар. Бұл кедергі – бала кезімізде сол қоғамнан алған тәрбиемізді рухани дүниемізден шығарып тастаудың мүмкін еместігі. Мұның мүмкін еместігі себепті бұрынғы қоғамымызда қалуға мәжбүрміз.

Бұдан шығатын қорытынды ұлт нәсілге, қауымға, жағрапиялық жағдайға, саясатқа, адамның ерік күшіне байланысты бірлестік емес. *Ұлт – тіл, мораль және барлық көркем өнер салалары тұрғысынан ортақ, яғни бірдей тәрбие алған адамдардан тұратын бірлестік.* [ҚҰЭ 9-том, 2007: 22]. Түрік жамағаты мұны «тілі тіліне үйлесетін, діни дініне үйлесетін» деп бейнелейді. Шындығында әр адам қаны бір адамдардан гөрі тілі, діні ортақ адамдармен бірге өмір сүргісі келеді. Себебі, адам болуымыздың ерекшелігі тәнімізде емес, рухымызда. Материалдық ортақшылықтарымыз – нәсілімізден, рухани артықшылықтарымыз – тәрбиесін алған қоғамнан. Ескендір Зұлқарнайынның: «Менің нағыз әкем Филипп емес – Аристотель. Өйткені, біріншісі материалдық денемнің, екіншісі рухани дүниемнің өмірге келуіне себеп болған» - деуі тегін емес.

Адам үшін рухани дүниесі оның материалдық құрылымынан бұрын тұрады. Сондықтан ұлттан шежіре іздестірілмейді, тек тәрбиенің және мұраттың (идеалдың) ұлттық болуы ізделеді. Қалыпты адам қай ұлттың тәрбиесін алған болса, тек соның мұраты жолында еңбек етеді.

Мұрат - биік шабыттың қайнар көзі. Біз тәрбиесін алып өспеген жат қоғам мұраты рухымызға үлкен шабыт бере алмайды. Керісінше, біз тәрбиесін алып өскен қоғамның мұраты рухымызды үлкен шабытқа бөлеп, бақытты өмір сүруімізге себеп болады. Сондықтан да, адам өзі тәрбиесін алып өскен қоғамның мұраты жолында өмірін пида етеді. Қысқасы, ортақ тәрбие аясында өсіп-жетілмеген адамдардан құралған қоғамда өмір сүрсе, адам бақытсыз болады, рухани-имани түсінісулері де жеткілікті деңгейде болмайды.

Ендеше ғаламдасу тұсында бізге түрікшілдікпен қоса Тұраншылдық та қажет. «Түрік» - ұлттың аты. Ұлт өзіне тән мәдениеті бар топ деген сөз. Түрікшілдіктің алыстағы мұраты – Тұран. Тұран, кейбіреулердің ойлағанындай қауымдар қойыртпағы емес.

Түріктанушы З.Гөкалыптың пікірінше, түрікшілдердің алыстағы мұраты – «Тұран» деген атау астында бірігіп отырған ұлыстар мен ұлттарды тілде, әдебиетте, мәдениетте біріктіру. Бұл мұраттың шындыққа айналуы мүмкін бе, әлде мүмкін емес пе? Таяудағы мұраттар үшін мұндай пікірлер айтуға болады, ал алыстағы мұраттар жайында айту қиын. Тұран мұраты қиял ғана емес, ол тарихта шындыққа да айналған. Біздің дәуірімізден екі жүз он жыл бұрын ғұн әміршісі Мөде «ғұндар» атауымен бүкіл түріктерді біріктіргенде Тұран мұраты шындыққа айналған еді. Ғұндардан кейін аварлар, аварлардан кейін көктүріктер,

көктүріктерден кейін оғыздар, олардан кейін қырғыз-қазақтар, кейінірек Күр хан, Шыңғыс хан, ең соңында Әмір Темір Тұран мұратын шындыққа айналдырған ұлы тұлғалар.

Түрікшілдік – бүкіл түркілердің бір мемлекетке бірігіп, барлық жақтан өзге ұлттармен терезесі тең болып және мәртебелі болуға ұмтылысы, мұраты. Сондықтан оны Кеңес заманындағыдай «пантүріктік», «панисламдық» деп жазғыруға да, ұлттық оқшаулану деп біржақты түсінуге де болмайды. Ол түбі бір түркілердің бірін-бірі жатсынбауы, бауырмалдығы һәм туыстық тұрғыда ғаламдасуы. Түрікшілдіктің өзгермейтін екі алғышарты бар. Олар: *нәсіл тазалығы және тұраншылдық*. Нәсіл тазалығы – ең алдымен, ұлттық қорғаныс құралы. Нәсіл тазалығы – сондай-ақ денсаулықты қорғау мәселесі. Нәсіл тазалығын сақтай білу – ақырында, тарихи сананың беріктігі. Белгілі түріктанушы Зия Гөкалып ежелгі түркі мемлекеттерінен бастап Түрік республикасы болған кезеңге дейінгі аралықта маңызды орындарда отырған жат жұрттықтардың опасыз болғанын көрсететін мыңдаған мысалдарды куәлікке тартады. Егемен ел болып отырған бізге де бұны тарихи жадымыздан шығармағанымыз жөн. Бұларға қоса, әрбір адамда болуға қажетті ұлттық сезімнен ада қазақтар шешуші күшке айналып кетсе, ол этностың бірте-бірте тарих бетінен жойылуына әкеліп соғуы әбден мүмкін.

Түрікшілдіктің екінші белгісі болып табылатын тұраншылдық – түркілердің бірігу идеясы. Тұраншылдық бүкіл түркілердің бірігуін және түрікшілдіктің жат нәсілдер ықпалынан қорғалуын көздейді. Түрікшілдіктің өзгермейтін бағыттары – нәсілшілдігі (тазалығы) мен тұраншылдығы (отаншылдық), осылардан туындайтын түркі ұлты мен Отаны жайындағы көзқарас.

Дұрыс мағынасындағы (*Кеңес дәуіріндегідей емес – А.Т.*) ұлтжандылық, өз нәсіліңе деген құрмет, оның болмысының әлем халықтарымен теңесуі бағытындағы қызмет абыройлы іс. Осы тұрғыдан алғанда саясат, қоғамдық қатыс қанша өзгерсе де шынайы нәсілшілдік (ұлтшылдық) пен тұраншылдық (отаншылдық) ешқашан өзгермеуге тиіс. Өйткені бұлар – түркілердің түркілер болуының қажетті шарттары. Зия Гөкалып айтқандай, «нәсілшілдік пен тұраншылдық - түркілердің дем алатын ауасы және жан азығы».[З. Гөкалып, 2000: 37].

Түрікшілдік – мұрат, саясат болса, билікке қол жеткізу – оны жүзеге асырудың әдіс - тәсілі. Сондықтан, негізгі сенім мен көзқарас болып табылатын мұрат ешқашан өзгермейді, ал саясат, яғни саяси әдіс үнемі құбылмалы.

Ұлттық мәдениет пен өркениеттің арасын біріктіретін де, даралайтын да қасиеттер бар. Мәдениет пен өркениетті біріктіретін нүктелер – екеуінің де бүкіл қоғамдық өмірді қамтуы. Қоғамдық өмір мына салалардан тұрады: *мораль, құқық, ақыл-ой, эстетика, экономика, тіл және күнделікті тұрмыс-тіршілік*. Бұлардың бәрі бір сөзбен «мәдениет» деп аталатыны сияқты оларды «өркениет» жемісі деуге де болады. Мәдениет пен өркениет қиылысатын жер осы. Сонымен қатар мәдениет пен өркениеттің арасында айырмашылықтар да бар. Біріншіден, мәдениет ұлттық, ал өркениет халықаралық категория. Мәдениет бір ғана ұлттың дін, мораль, құқық, ақыл-ой, эстетика, тіл, экономика және тұрмыс-тіршілігінің үйлесімді жиынтығы. Өркениет болса, дамудың ортақ деңгейінде тұрған көптеген ұлттың қоғамдық өмірінің жиынтығы. Мысалы, Еуропа мен Америка өркениеті шеңберінде бүкіл еуропалық ұлттарға ортақ Батыс өркениеті бар. Бұл өркениеттің аясында бір-бірінен тәуелсіз бөлек-бөлек ағылшын мәдениеті, француз мәдениеті, неміс мәдениеті т.б. мәдениеттер қатар өмір сүріп жатыр. Екіншіден, өркениет түрлі әдіс-тәсілдер және адамның ерік-жігері арқылы жүзеге асатын оқиғалардың жиынтығы. Ал мәдениет болса, ұлттың наным-сенімімен, салт-дәстүрімен тікелей байланысты. Осы тұрғыдан алғанда дәстүрсіз, бірақ өркениетті Америка бізге мәдениеттіліктің үлгісі бола алмайды.

Ұлттық мәдениетке кіретін нәрселер болса, түрлі әдіс-тәсілмен, адамдардың қалауымен қалыптаспаған, яғни, жасанды емес. Өсімдіктердің, жануарлардың органикалық өмірі қалай өздігінен және табиғи түрде дамиды болса, ұлттық мәдениетке кіретін нәрселердің қалыптасуы мен дамуы да дәл сондай. Мысалы, тіл жекелеген адамдардың ойлап шығарумен жасалған нәрсе емес.

Түрік моралі бойынша «өзін - өзі мақтаған өлімнің қара басы». Көне түрік жұртшылығы әсіре мақтауды жалған деп жақтырмаған, һәм сенбеген. Абайдың:

Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтап,

Әуре етеді ішіне қулық сақтап

Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,

Еңбегің мен ақылың екі жақтап – деуі де сонан. [Абай, 2005: 13].

Махмұт Қашқари «Диуан-и лұғаттың» «Түрік» атты бабында түріктерді қысқаша былай суреттейді: «Түрікте өзін ұнату, мақтау жоқ. Түрік үлкен ерліктер және жанкештілік жасағанның өзінде ерекше іс істемегендей сезінеді». Нағыз түрік нәсілділер өзіне сенімді, оптимист, үмітті, адал. «Оның үстіне, - дейді Махмұт Қашқари, - түріктер көркемдік, сүйкімділік, жарқын жүзділік, әдептілік, жүректілік, үлкендерді құрметтеу, сөзінде тұру, мәрттік, кішіктік тағы сондай сансыз көп қасиеттерге ие» [Махмұт Қашғари 1- том, 1998: 408].

Көне Түркілердің даналар мен ғалымдарға деген көзқарастары да ерекше. Сондықтан да, құрмет жоғары лауазымды, бірақ білімсіз ғалымдарға емес, лауызымсыз, бірақ терең білімді ғалымдарға көрсетілген.

Көне Түркілердің адал өнеріне, қарапайымдылығы мен боямасыз мораліне, терең, бірақ әсіре емес, діни сеніміне, қысқасы, тұрмыс жағдайына риза болуына және тағдырына мойынсұнуына, сонымен қатар тұрақты оптимистігіне әрі мұратшыл жанына, кедей, бірақ бақытты өміріне басқа ұлыстар қайран қалған. Бүгінгі жастарымызға қазақ жұртының осындай өзгеше мәдениеттің мұрагері екендігін қайталап айта берудің еш артықшылығы жоқ. Біздің ойымызша, ежелгі түрік өркениеті, оның ішінде Орта Азия өркениеті туралы тұғырлы сөз енді басталады. Алайда, қазақ жұртында ХХ ғасырдың өн бойында «үрей» мен «кемсіту» әдісінің арқасында ездік психология қалыптасты. Бұл «ауырудан» арылу оңай емес, әсіресе, ұлттық рух пен санадан жұрдай орыс тілді қазақтардың арылуы қиын. Олар өз арасында орыстардың психологиялық, әлеуметтік үстемділігін көріп өсті. Ендеше, оның бетін қайтару, бетпердесін сыпыру бүгінгі мемлекет саясатының тұрақты да, парасатты жұмысы болуға тиіс. Яғни, әрбір қазақ «Мен қазақпын!» - деп мақтана алатын саясат ұстануымыз керек еді. Бірақ, керісінше болды. Саяси билік отарлық саясаттан қалған «үрей» үрдісін қазақ халқын одан әрі әлсірету бағытына жұмсап келе жатыр. Ал қарны тойып, қалталары қампиған кәсіпкерлер мен шенеуніктерге арлы азамат болу уақыты келсе де, ұлттық мүддемізді аяқ асты етуде. Соның кесірінен біз ешбір келісім жасауға болмайтын кейбір ұлттық мәселелерде ымыраға келуге бейім тұрамыз. Сосын табандылықтың орнын пенделікпен ауыстырамыз. Бұндайда ұлт бақыты мен арманы билік, байлық, мансап, даралану, орынсыз бәсеке т.б. сияқты қажетсіз өлшемдермен өлшенеді. Бұл ұлттық сананың жетіспеуінен туған ұлт трагедиясы демеске амал жоқ.

Зия Гөкалып деректеріне сүйенсек бұрынғы түркі елінде екі түрлі зиялылар болған. Олардың *алғашқылары сарай өкілдері болған* және олардың күн көрісін де сарай қамтамасыз еткен. Мысалы, Османлы ақындарының сарайдан қаламақы (ақша, яки сыйлық) алып өмір сүргені сияқты, Османлы музыканттары да сарайдың тарту-таралғысымен күн көрген. *Халық ақындары болса, халық сыйымен күн көріп жүрген.* Османлы ғалымдары сот-билік мекемелерінен жоғары айлық, жалақы алып тұрса, халық арасынан шыққан молдалар мен шейхтардан құралған түрік дін қайраткерлерін тек халықтың өзі асыраған. Сурет өнері сияқты өнер салаларына жетекшілік жасаған шеберлер тек халық бұқарасының арасынан тәрбиеленіп шыққан және әрқашан түрік болып қалған. Ұлттық намыстан жұрдай осындай сарай өкілдері сияқтылар бүгінгі биліктің айналасында да жетерлік. Оларға ұлт мүддесін гөрі өз мүдделері қымбат. Сондықтан да сөздері жалған мақтанға, дәлелсіз, негізсіз долбар-далбасаға құрылған. Істерінде шынайылық та жоқ. «Кімнің тарысы піссе, соның тауығы» болып жүрген бұндай жандардың алды бірнеше партияның мүшесі болып та үлгерді. Және олардың көпшілігі халық қамы, ел болашағынан гөрі Президент пен оның айналасын жағалауды, оларға жақындауды көздейді. Бұндай келеңсіз жағдайлар туралы кезінде «Егемен Қазақстан» газетінде де ресми түрде жазылған болатын.

Ұлттық мәдениет пен өркениеттің бір-бірінен айырмасы – мәдениет сезімдерден, өркениет мәліметтерден құралады. Адам сезімдері белгілі бір шарттарға және қалау-тілекке бағынбайды. Бір ұлт басқа бір ұлттың моральдық және эстетикалық сезімдеріне ілесе алмайды. Мысалы, түріктердің Исламнан бұрынғы дінінде Көк тәңірі – сыйлық тәңірісі. Ол жазалау істеріне араласпайды. Жазалау тәңірісі «Ерлік хан» есімді басқа бір мифологиялық мақұлық, Алла тек жамалымен (*сыртқы көркімен*) көрінгендіктен ежелгі түріктер оны сүйетін, оған деген қорқыныш сезімін білмейтін. Исламият кезінде де түріктердің бойында Аллаға деген сүйіспеншіліктің жоғары болуы осы көне дәстүрдің жалғасы, сондықтан түріктерде Алладан қорқу өте сирек болған.

Көне түрік дінінде түрік тәңірісі бейбітшілік тәңірісі. М.Қашғари еңбектерінде Түрік дінінің өзегі болып табылатын «ил (ел)» сөзі «бейбітшілік» мағынасын береді. «Ілжи (*елші*)», «бейбітшілік», «илхан (*елхан*)», «бейбітшілік қағаны». Түрік илхандары (елхандары) Маньчжуриядан Мажарстанға дейін бейбітшілік орнықтыратын, бейбітшілік саясатының бастамшылары да болған. [А.Тайжанов, 2009: 30].

Ең көне түрік мемлекетінің негізін қалаушы, түрік бейбітшілік сүйгіш саясатының негізін салушы Мөде де, Атилла да илхан (елхан), яғни, әлемде бейбітшілік орнатуға тырысқан озық ойлы басқарушылар болған.

Түріктердің барлық өнер салаларындағы эстетикалық ерекшеліктері – табиғилық, қарапайымдылық, нәзіктік және бірегейлік. Түрік кілемдерінде, шыныларында, сәулетшілік және көркем жазу (каллиграфия) салаларында кездесетін мұндай ерекшеліктер оның эстетикалық артықшылығы. Түріктің бейнелеу өнеріндегі сияқты оның діни өмірі мен моралында да осындай артықшылықтар бар. Бұл мысалдан мынаны аңғарамыз: бір мәдениетті құрайтын түрлі қоғамдық салаларда іштей ынтымақтастық пен үйлесімдік бар. Түріктің тілі қандай болса, дін, мораль, сұлулық, саясат, экономика, отбасы және отбасы төңірегіндегі тұрмыс-салты, іс-әрекеті де сондай қарапайым, шынайы. Түрік тұрмысындағы сүйкімділік және бірегейлік оның осы ішкі құрылысының сыртқы көрінісінен басқа ештеңе емес еді. Өкінішке орай түрік халықтарының ескі өмірін бірыңғай қаралау, тарихи сананы өшіру, жер-судың аттарын жаппай өзгерту, этникалық жағынан туыс халықтарды бір-біріне өштестіру, жас қауымды ата дәстүріне қарсы тәрбиелеу, ислам дінін бірыңғай жамандау арқылы жұртты сенімнен, иманынан айыру, ұлттық рухты жандандыратын құбылыстың қандайына болса да тыйым салу – патша үкіметінің әбден қалыптастырған, «сыннан өткен» тәсілі болатын. Сөз жүзінде айтылған көптеген әдемі шақыруларға қарамастан осы саясат Кеңес заманында да көп өзгере қойған жоқ. Қайта кей тараптан аз ұлттардың өзіндік дәстүрі мен мәдениетін аяқасты ету асқынып кетті.

Ұлттық мәдениет пен өркениет арасындағы тағы бір байланысқа қатысты айтар болсақ, әрбір қауымның әуелде жалғыз мәдениеті болады. Мысалы, көне египеттіктердің өркениеті жоғарылаған сайын ұлттық мәдениеті бұзыла бастады. Салт – түріктердің ұлттық мәдениеті. Түріктердің қазіргі дейін тәуелсіз қалуы, кезінде Шанаққаладан ағылшындар мен француздарды қуып шығуы, ал бейбіт бітімнен кейін ағылшын қаруымен және ақшасымен жабдықталған гректер мен армяндарды жеңіп, рухани жағынан ағылшындардан үстем түсуі – осының бәрі ұлттық мәдениеттің күші арқасында, ұлттық рух пен намыстың күштілігімен жүзеге асты. Ендеше, қазіргі алмағайып заманда, түркі этносын биіктететін «Түрікшілдіктен» аулақтаудың қажеті жоқ, керісінше ынтымақтастық қажет.

Бүкіл әлемдік ғаламдасу тұсында дамудың қуатты шартына айналып отырған түрік бірлігін қалпына келтіру мәселесіне ерекше көңіл аудару қажет. Бәрінен бұрын жас буынға түрік халықтарының тарихы мен мәдениетін, салт-дәстүрлерін, рухани-мұраларын таныстыратын шаралар керек. Біз ол шаралардың қатарына: мектепте, жоғарғы оқу орындарында түркі елдерінің тарихын, фольклорын, жазба әдебиеті мен өнерін оқытуды; рухани мұрамызды құрайтын – ұлы қолбасшылар, ғалымдар, ақын-жыраулар, би-шешендер, ойшылдар жайындағы еңбектерді жариялау мен насихаттау; түрік тілдерін білетін мамандар даярлау; кең көлемде ақпараттар алмасу; тіліміздің, дәстүріміздің ерекшелігіне сай келетін

алфавит түзеу; түбі бір туыс түрік жұртшылығын ынтымақтастыратын басқа да шараларды жасау.

Моральдің қалыптасуындағы ең маңызды нәрсе – *нәсіл тазалығы*. Қоғамның моралі түрлі нәсілдердің араласуымен өзгеріп, тіпті дәстүрге жат нәрселерді бойына сіңіруі мүмкін. Ал нағыз түрік моралі ең ежелгі дәуірлерден бері-ақ *қоғамшыл*, яғни түркілерде *қоғамның мүддесі жеке бастың мүддесінен жоғары қойылады*. Сонымен, бірге қуатты *жеке тұлғалар* әрқашан құрмет тұтылған және қоғамға пайдалы болған. Жалпы жеке басты бөле жара бағаламаған *түрік моралі жеке, ерекше тұлғаларға (личность) құрмет көрсетіп келген*. Түркі нәсілі көнені жоққа шығарып, өзіне қызмет жасаған бұрынғы адамдарды кішірейтетін нәсіл болмағандықтан олай істейтіндердің түркішілдігіне үнемі күмәнданады.

Ендеше, ентелеп есігімізден кіріп, төрімізден орын сұрап тұрған ғаламдасу кезеңінде түптегімізде бар осы қасиеттерді де ұмытпағанымыз жөн. Алдыңғы буын өкілдерінде бұндай дәстүрді ұстану бар еді. Рулар арасындағы Ата баласы, аға баласы, қара шаңырақ иесі деп орын ұсыну, қала берді тектілерді құрметтеу, жақсылар мен жайсаңдарды сыйлау алғы қазақтардың моралдық ұстанымдарының бірі болған. Осыны көре қалған ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялылары Шоқанды, Абайды т.б. зор құрметтеген. Мәселен Ахмет Байтұрсынов Абайды қазақтың бас ақыны десе, Мағжан Жұмабаев Алтын Хакім деп дәріптейді. Олар бір-бірін өзара да аса құрметтеген. Сондағы өлшемдері жеке тұлғаның ел, халық алдындағы беделі мен қажыр-қайратын жұмсап атқарған игі істері болған.

Ал бүгінгі күні біз тұлғаны шенеуніктің дәрежесі мен, адам парасатын алып отырған креслосымен өлшейтін халге жеттік. Құрметсіздердің «Құрмет» орденімен, парасатсыздардың «Парасат» ордендерімен марапатталып жатқандары қаншама?! Бұндай көріністердің жастар санасын уламауына ешкім де кепілдік бере алмайды, ұлттық намысын жасытпаса, ұлттық рухын түсірмесі, көтеруге қызмет етпесі айқын. Бұндай ортада елдіктің тұғыры – жоғары мәдениет те қалыптаспасы хақ. Мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін ұлы күш – рухани қуат – жігер, елдік парасат, таным, патриоттық сезім де болмайды. Бұларсыз ғаламдасу тұсында егемендігімізді, елдігімізді де көрсете алмаймыз. Олай болса, қажетіне қарай ежелгі дәуірдегі қадір-қасиетімізді бүгінгі күнге үлгі етсек артық болмас.

Түркішілдіктің қатаң имандылығы бар. Шынайы түркішіл өзін дәріптемейді, кішіпейіл болады; қылмыс жасаса немесе қателесе, оны мойындайды. Ол өткенге және байырғы құндылықтарға тығыз байланған жан.

Түпкі қазақтар ұлттың негіз-өзегі – *имандылық* деп түсінген. Олар үшін әскер, ғылым, түрлі ұйымдар ықпалы одан кейінгі орында тұрған. Мейлі түркі ұлты болсын, мейлі басқа ұлттар болсын, имандылығы жоғары дәрежеде болған кезде өсіп-өркендеген, ал имандылығы бұзылғанда шіріп, ыдыраған. Сондықтан, белгілі бір ұлттың, әсіресе оның жастарының имандылығы туралы әңгіме өте маңызды. Өйткені, ұлт тағдыры туралы мәселе қозғалғанда әрдайым жастар ортаға шығады, солар жапа шегеді, жазаға тартылады, қан төгеді. Жастар көбінесе ұстаздарынан үлгі алады. Ұстазы осал және оның имандылығы төмен болса жастардың арасында қарама-қарсылық басталады, әрі бұл қарсыласулар барлық нәрсені жоққа шығаруға дейін барады. Ұстаз қашан да имандылығы мен парасаттылығы, білімі мен білігі жетілген адам болуы шарт, яғни ол білікті ортадан шығуы жөн.

Ұлттық имандылықты аздырушы нәрселерге – шарапхана, сауық – сайран өткізілетін орындарға және сұлулық сынағы сияқты ұятсыздықтарға – елде тиым салынуы керек. Бұлар мәдениетті елдің белгісі емес, керісінше, өркениеттің жуындылары. Сөздің тоқетері: өзімізге бұрылғанымыз жөн. Иmandылықта, әдебиетте, әуез өнерінде, киім киісімізде, көңіл көтеруде, тағам ішуімізде, хұқықта, отбасында, салт-дәстүрде – барлық жағынан ұлттық ерекшелігімізді сақтап қалмасақ мынау ғаламдасу көшіне ілесе алмаймыз. Бұл жағынан да бізге түрікшілдік өлшемі үлгі бола алады.

Қоғамдық өмірдің әр саласында жауынгерлік рух үстем болған. Соғыста өлуді мақтаныш ететін, төсекте жатып өлуден қорыққан. Ісләмға дейінгі түркілерде жұмаққа (*пейішке*) бару сияқты ұғым жоқ болатын. Сондықтан соғыста өлуді құрмет санайтын.

Қазақтардағы: «Өлсем қазам ақ болсын» - деген содан қалған. Бұларға қоса, біздің дәуірімізден бұрынғы ғасырларда ғұндар балаларына тек қоғамға пайдалы болатындай тәрбие берген. Қоғамға пайдасы тимейтіндей болып қартайғандар, өздеріне көңілі толмай, өзіне-өзі қол жұмсаған.

Ұлттың өрлеуі үшін басты шарт болып табылатын тәртіптілікте түркілердің теңдесі болмаған. Атақты Мөде өз жауынгерлерінің адалдықтарын тексермек болып сүйіктілеріне оқ ату туралы бұйрық бергенде бұл бұйрықты бәрі де орындаған екен. Бір қарағанда ерте қоғамдағы тағылық сияқты. Алайда кез-келген қоғамның қалыпты дамуы үшін есеп пен бақылау қандай қажет болса, тәртіп пен жауапкершілік те, айтқан сөзіне тұратын бірсөзділік те, арлылық та соншалықты қажет. Қазіргі қоғамымыздың кейбір тұстарының тұралап жатуы да осы тәртіптің жоқтығы, жауапсыздардың, арыстардың аярлығы екенін жұртшылық біліп отыр.

Біздің арғы бабаларымыз айтқан сөздерінде тұрған. Ғұндардың басты жауы болған қытайлықтардың өздері олардың (ғұндардың) сөз берсе оны міндетті түрде орындайтыны туралы жазған. *Көне түркілер турашыл болған.* Жалтақтықтың, жағымпаздықтың не екенін білмеген. Өз пікірлерін тартынбай еркін айтқан. Ал, әміршілер мұндай сөздердің бәрін ашуланбай тыңдаған және дұрыс деп тапса, қабылдап алғы шешімді өзгерткен. Тарихи деректерге қарағанда біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырда ғұн әміршісі түркілерді қытай өркениетіне көшіргісі келгенде бас уәзір бар пәрменімен бұған қарсы шығады және әміршіге өз көзқарасын қабылдаттырады. Ал біздің дәуіріміздің VIII ғасырында Білге Қаған будда (буддизм) дінін қабылдағысы келгенде атақты Тонықұқ бұған келіспей, өз дәлелдерімен әміршіні ниетінен қайтарған. Тағы да сол VIII ғасырда Бөгу Қаған манихеизмді мемлекеттік дін ретінде қабылдағысы келгенде манихеизмді қара халықтың діні деп санайтын тархандар, яғни министрлер оны қабылдауға қатты қарсылық білдірген. Бөгу Қаған тархандарды қаншалықты тыңдамай халыққа жаңа дінді қабылдатқызығанмен тархандар өздерінің адал сенімінен айнымаған, принципшіл екендерін көрсеткен.

Ал өзіміздің бүгінгі Қазақстан шындығын алалықшы. Билік басындағылардың, депутаттарымыздың принципсіздіктерінен әлеуметтік саламызда халыққа қызмет етпейтін, олардың мүдделерін қорғамайтын қаулы-қарарлар мен заңдар қабылдадық. Сол тұста да, қарсы шыққандар, принципшілдер көп болмады. Азаматтарымыздың құқықтары жат жұрттықтармен бұзылып, ар – намысымыз аяққа тапталып жатқанда қарсы дауыс көтергендер де аз. Сол аздардың істері де сырт көзге ғана солай көрініп, өздерінің имидждерін көтеруден аспады. Осының бәрі әуелі «кіші ғаламдасуды» жүзеге асырған Қенес өкіметі тұсында қалыптасқан құлдық психологиямыз болса, қазіргі уақытта биліктің әр тұтқасын ұстап отырған ірілі-ұсақты өз шенеуніктеріміздің алдында сол қалпы қайталануда. Бұған тек қара бастың қамын ойлауды қосыңыз. Бұндай психология ғаламдасу тұсында елді өрге бастырмайтын, керісінше, оның елдігін ішінен ірітетін, намысын жойып, құлдық бұғауды салып, еріксіз нөқтаға басын байлататын құбылыс.

Түрік бектерінің жалтақтықтың не екенін білмегендігінен, ал басқа діндегілердің бұған өте шебер болғандығынан II Мұрат дәуірінен кейін елдегі жоғары орындарға бөтен діндегілер көптеп келе бастаған, ал бұл өз кезегінде ұлттық моральдің бұзылуына ықпал еткен. Түркілер көне заманнан-ақ қымыз, шарап ішіп көңіл көтерген, бірақ ешқашан ақыл-есін, байсалдылығы мен парасаттылығын жоғалтпаған. Мас болып жұрттың мазасын алу былай тұрсын, теңселіп жүрудің өзі ұят саналатын. Бұл да аристократтықтың, тектіліктің бір көрінісі екені даусыз. Қазақта «өзің диуанасың, кімге пір боласың» - деген сөз бар. Ал бүгінгі күні жай ұстаздарды былай қойғанда, үлкен институттар мен университеттерді басқарып отырған басшылардың дөрекі дөкір мінезімен, арақ ішіп айналасын бүлдірумен аты шығып жүргендері қаншама. Олардан жас ұрпақ қандай тәлім – тәрбие алады. Әлде бұл да ғаламдасудың әсері демекпіз бе?!

Түркілердің жыныстық тәрбиесі де аса жоғары дәрежеде болған. Отбасын, жұбайын сыйлау қастерлі саналған. Үйленген әйелге зорлық жасаған еркек өлім жазасына кесілетін.

Әйелдің басы азат болатын. Күйеуі ұзақ сапарда жүрген үйге еркек қонақ түней беретін. Өйткені, өзіне құрметпен қарайтын адамнан үйдегі әйел жаманшылық күтпейтін.

Ежелгі түркітерде мынадай да әдет-ғұрып болған. Жігіт үйленгісі келетін қызының отауына үш түн ұрланып барады. Қызбен бір үйде жатады, қыздың әкесі мен шешесі мұны байқаса да үндемейді. Үш түнде жігіт қызды өзіне тұрмысқа шығуға көндірсе төртінші күні әкесіне барып қызды сұрайды. Көндіре алмаса, кетіп қалады. Бірақ, осы үш түн ішінде титтей де жөнсіздік болмайды. Жігіт пен қыз бір-бірі туралы ешқандай теріс ойға бармаған, сыйластықтары ары жалғаса берген. Бұл факт *түркітердің моралі берік әрі ерік-күші мықты ұлт* екенін көрсетеді. Жалпы, бұл екі қасиет қай кезде де үнемі бірге жүреді. Өмір сүріп, ілгері өрлеу - әрқашан моралі таза, ерік-күші мықты ұлттардың үлесі. Бізге ғаламдасу тұсында осыны ұмытуға, естен бір сәт те шығаруға болмайды.

Біздер осы түркі моралі толық ұстанған кезеңдерде өрлегенбіз. Ал жат жұрттықтардың моралін қабылдап, бұзылған кезде, керісінше, рухани құлдырап, артта қалдық. Өрлеген кезімізде бұл жерлер ұлттық ұлы күрес жолында жанын қиюға дайын, екіжүзділікті білмейтін, ар-намысын сатпайтын адамдарға толы болатын. Арғы тарихқа жүгінер болсақ, Нигеболуда 60000 түрік біріккен Еуропа әскерін жеңерде, Йаууз қауіпті шөлдерді артқа тастарда, Кануни күш сынасу үшін Шарльхен әскерін іздестіретінде, осындай рухы күшті құламас қоғамға сүйенген еді. Халқымыздың басында болған «алқа көл сұлама», «ақтабан шұбырынды» нәубетіне төзгенде де, қалмақ-жоңғарлармен, басқа да сыртқы жаулармен күресте түпкі түркілік моральдың дем беруші күш болғандығын дәлелдеп жатудың қажеті жоқ қой деп ойлаймыз. Мораль – ұлттық ғимараттың іргесі. Онсыз еш нәрсе болмайды, ендеше бүгінгі тәлім-тәрбиенің де, оның ішінде патриоттық тәрбиенің де түп негізін түрік моралінен іздеу парыз.

Біз үшін жасанды, виртуальды әлемде жоғалып кетпеу, ғаламдасу заманында өз төлтумалығымызды, қайталанбас ұлттық болмысымызды, ұлттық ойлауымыз бен кейпімізді сақтап қалуымыз маңызды болып отыр. Батыс мәдениетімен бәсекеге түсе алатындай ХХІ ғасырдағы рухы биік мәдениетімізді қалыптастырған жөн. Өйткені, рухы мен мәдениеті биік, танымы мен тағылымы тұтас халық пен мемлекеттің болашағы да жарқын болмақ. Олай болса, тылсым заманнан келе жатқан, ата-бабадан мирасқа қалған рухани саладағы жиғандарымыз бен тапқандарымыздан айырылып қалмай, керекті тұстарын қадемізге жаратып, жаңаның пайдалысын алып, зияндыларынан сақтана білсек, жаңа заманда ұтылмай, әлем қауымдастығының арасынан лайықты орнымызды табарымыз күмәнсіз.

Әдебиет:

1. Тайжанов. А. Этномәдени білім мен тәрбие. Ақтөбе, 2009. 10 бет.
2. Тайжанов. А. Тағылымды танымдар. Орал, 2007. 5-9 - беттер.
3. Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. Екінші том. Алматы, 2005. 109 - бет.
4. Гөкалып. З. Түрікшілдіктің негіздері. Алматы, 2000. 5 - бет.
5. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. 9 – том. Алматы, 2007. 22 – бет.
6. Гөкалып. З. Түрікшілдік негіздері. Алматы, 2000. 37 – бет.
7. Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. Екінші том. Алматы, 2005. 13- бет.
8. Махмұт Қашғари. Диуан-и лұғат. Бірінші том. Алматы, 1998. 408- бет.
9. Тайжанов. А. Түркілік таным тұтастығы. // Батыс Қазақстан гуманитарлық академиясының хабаршысы. №3, 2009. 30- бет.

ҒЫЛЫММЕН ӨРІЛГЕН ҒҰМЫР

Әсет Құранбек*
Ерболат Қошқарбаев*

Бүгінде атына заты сай ғазиз профессор, академик Телебаев Ғазиз Тұрысбекұлы ағамыз мерейлі 65 жасқа толып отыр. Ғылымның шыңына шығып, сан салалы атыраптан жиған тәжірибесін осынау кемел шағында білімпаз студенттерге дарытып жүрген ағамыз кафедрамыздың белді де беделді ұстазы. Өмірлік жолының шамшырағына философияны таңдап алған Ғазиз ағаның жүрген жолы, қызметі кейінгі ұрпаққа ғана емес, замандастарына да үлгі мен өнеге.

Ғазиз Тұрысбекұлы 1957 жылдың 13 тамызында, Алматы облысы, Бақанас ауылында дүниеге келген. Әдетте тұлғалар өміріндегі өзгерістер олардың оқуын аяқтаған немесе қандай да бір межеге жеткен тұсында болушы еді. Ғазиз ағамызға қарата айтсақ 1975 жылы ҚазМУ-дың философия-экономикалық факультетіне түскен балаң жігіт үшінші курста, оқып жүргенінде, 1978 жылы М. Ломоносов атындағы ММУ-не ауысып оқуын сол жерден 1980 жылы бітіреді. Бұл да болса ағамыздың білімге зор құлшынысы мен ұмтылысын білдірсе керек. Жолдамамен екі жыл Қостанай облысы, Рудный қаласындағы индустриалдық институттағы қызметін өткерген соң Ғазиз Тұрысбекұлы 1982 жылдан қайтадан ММУ-не оралады. Ғазиз Тұрысбекұлының ғылымдағы қадамдары осы жерден көрінеді. Аспирантураны тәмамдап 1987 жылы В.В. Соколовтың жетекшілігімен «Юм позитивизмнің құлабызы» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын сәтті қорғап шығып, қайтадан Рудный қаласына келеді.

Өзіндік келбеті мен индустриясы жоғары қалыптасқан кеншілер қаласы Ғазиз Тұрысбекұлының ғылыми-педагогикалық жұмыстарына тың серпін беріп, алдағы уақытта ел ісіне араласуға негіз қалады. 1987 – 1992 жылдары Ғазиз Тұрысбекұлы Рудный индустриалдық институтында аға оқытушы, доцент, декан, проректорға дейінгі басқыштардан өтіп, 1992 жылы альма матерлерінің бірі Мәскеу мемлекеттік университетіне докторантураға қабылданды. Ғазиз Телебаев кандидаттық зерттеуін өрбіте отырып, дәстүр мен сабақтастықты сақтап, докторлық диссертациясына «Юм мен Рассел философиясындағы экзистенциализм проблемалары» тақырыбын алып, оны 1999 жылы ҚР ҰҒА-ның Философия және саясаттану институтында табысты қорғап шығады. 2010 жылдан профессор, 2004 жылдан ҚР Әлеуметтік ғылымдар академиясы академигі, 2016 жылдан Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі. Рудныйда басталған педагогикалық қызметі еліміздің өзге өңірлерінде жалғасып, Ғазиз Тұрысбекұлы кейін ҚБТУ-нің философия және құқық кафедрасы, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ философия кафедралары сынды құрылымдарды меңгереді. Жас ғалымдарға жетекшілік етті, оппонент, сондай-ақ көптеген ғылыми жұмыстарға рецензент, диссертациялық кеңестің мүшесі болды.

Ғазиз Тұрысбекұлының ғылыми-педагогикалық, қоғамдық, басқарушылық, мемлекеттік билік саласындағы қызметтерінің бәрін де ескерсек, ағаның бойынан ешқандай да өктемдік, науқанға негізделген жоспар-есептілік ауанындағы номенклатуралық іздерді байқамаймыз. Әркез ашық, жайдары, жылы жүзді қалпынан танған емес. Ғылымда ғана емес Ғазиз Тұрысбекұлы қолы тиген қандай сала болсын солардың бәрінде дерлік білікті маман болумен қатар, елінің, ұлтының перзенті ретіндегі азаматтық, қайраткерлік қызметтерін қатар алып келеді.

* Философия ғылымының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия кафедрасының меңгерушісі

* Философия магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия кафедрасының аға оқытушысы

Рудныйда жүргенде оқытушылықпен шектелмей Рудный халық депутаттары қалалық кеңесінің депутаты болған, титулды ұлттың пайызы аз өлкеде қалалық «Қазақ тілі» қоғамын өзі құрып, басқарған. Наурыз мейрамын ұйымдастыруды айтпағанның өзінде, мектептерде қазақ сыныптарын, балабақшаларда қазақ топтарын ашып, жергілікті басылымдарды қазақшалап, тіпті радио хабарларын қазақша төгілкен. Бұл бір ғана Рудныйдағы шаралары және шаралар бұнымен шектелмейді. Кеңес Одағы деңгейінде «Адамның көпөлшемдігі – философия мен ғылым проблемасы» атты бүкілодақтық антропологиялық ғылыми конференция ұйымдастыра біледі. Бұл Ғазиз Тұрысбекұлының жауапты редакторлығымен «Ғылым» баспасынан Мәдениеттегі адам метаморфозасы ұжымдық монография ретінде жарық көргені белгілі. Еліміз тәуелсіздікке қадам басқан жылдарда Ғазиз аға Қазақ философиялық қоғамының Рудный филиалын басқарып, осы аталғандай көптеген іс-шараларға мұрындық болды.

Педагогикалық қызметінде Ғазиз Тұрысбекұлы философия, философия тарихы, этика, эстетика, логика, арабтілді философия, медиа және қоғам, сана философиясы, сыни ойлау, онтология және гносеология, рухани жаңғыру, ғылым тарихы мен философиясы, ұлтаралық қатынастар теориясы, 21 ғасыр философиясындағы жаңа тенденциялар, коммуникативтік кеңістік философиясы, әлеуметтік антропология, мәдениет әлеуметтануы, қазіргі стратификациялық теориялар, әлеуметтік үрдістер динамикасын зерттеу әдістері пәндері мен арнайы курстары бойынша дәрістер өткізді. Осы сияқты мәдениеттану, әлеуметтану, саясаттану, дінтану пәндерінен де әр жылдары сабақтар өткізді.

Ғылыми қызметінде ғалымды батыс философиясының тарихына маманданған фигура деп қана айта алмаймыз. Ғазиз ағаның ғылыми шығармашылығынан онтология мен гносеологияны да, антропологияны, феноменологияны, экзистенциализмді, тұтастай әлеуметтік философияны көреміз. Ғазиз Тұрысбекұлы дүниетанымдық позицияда скептицизмнің негіз боларлық қырларын негіздеген, тарихи-философиялық сананы идолдан арылту жайттарын қарастырған тұлға. Ғазиз Телебаев зерттеулерінің арқасында ғылыми қауымдастық бүгінде позитивизм бастауларын Конттан ғана емес, әріден Юмнан қарастыруға мүмкіндік алып, Расселмен байланыстырып зерттеу кеңістігін кеңейтіп отыр. Ғалым феноменологизм мен психологизмді Юм мен позитивизм гносеологиясының сипатты ерекшеліктері ретінде қарастырады, осы сияқты жалпы Юмның философиялық ұстанымын номиналистік тұрғыда көрсетеді. Бұл ғылымдағы ерекше үрдіс. Расселге қатысты айтсақ оның онтологиялық плюрализмі мен дескриптивизмін барынша қарастырып, философиялық жүйесін негіздеп көрсетеді. Бұл жерде Расселді позитивизмді дамытушы ретінде көреміз. 300-ге жуық ғылыми еңбектің авторы Ғазиз Телебаев түрік философиясына қатысты зерттеулерге де ден қойып жүр. Түрік философиясы ғалым ағамыз зерттеулерінің өз алдына дербес бөлігін құрап отыр. Жалпы шартты түрде алғанда Ғазиз Телебаевтың ғылыми шығармашылық қызметін: философия тарихы; билік, басқару, саясат, қоғам, дін философиясы; ұлт философиясы және түрік философиясы секілді бағыттарға бөліп көрсетуге болады.

Қоғамдық, мемлекеттік, басқарушылық-ұйымдастырушылық қырына келсек жоғарыда Рудный қаласы мысалында айтқанымыздай бұл ретте де Ғазиз Тұрысбекұлының басшылықпен басылып қалмаған адамдық һәм кісілік келбетін айқын көреміз. Ғазиз Телебаевтың басқарушылық-ұйымдастырушылық кезеңі 1993 жылдан басталды деп топшылаймыз. Қолынан іс келетін, бастамасы дұрыс бағыттағы жан осы жылдан бастап ел ісіне араласуға шақырылады. Осылайша, Ғазиз Тұрысбекұлы 1993 жылдан Мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңестің кеңесшісі, 1995 жылдан ҚР Президенті Әкімшілігі Талдау және стратегиялық зерттеулер орталығының әлеуметтану секторының меңгерушісі, 1997-2003 жылдары – Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің талдау және жоспарлау бөлімінің бастығы, ішкі саясат департаменті директорының орынбасары, директоры, 2003-2006 жылдары – «ҚазМұнайГаз» ҰК» Ақпараттық-талдау орталығы директорының орынбасары, «Рауан Медиа Групп» АҚ Ақпараттық талдау орталығының директоры, 2006 жылдан «Этносаяси және гуманитарлық зерттеулер» қоғамдық қорының президенті, 2006–

2008 жылдары ҚР Президенті Баспасөз қызметінің бас сарапшысы, 2009–2010 жылдары Мәдениет және ақпарат вице-министрі, 2010–2012 жылдары Мәдениет вице-министрі, 2012 жылдан Көшпелілердің мәдени мұрасы проблемалары жөніндегі қазақ ғылыми-зерттеу институтының директоры, 2015 жылдан ҚР Тұңғыш президенті-Елбасы кітапханасының жетекші ғылыми қызметкері, 2014–2016 жылдары ҚР Президенті жанындағы «Қоғамдық келісім» РММ директорының орынбасары секілді қызметтер атқарды. Қызметінде Әбіш Кекілбаев, Алтынбек Сәрсенбаев, Марат Тәжин секілді әр деңгейдегі жазушы, саясаткерлермен, басшылармен, министрлермен қоян-қолтық байланыста болды. Билік ауысқанда бұрынғы қатарластарын жамандау, немесе билікте жүріп оппозицияға қарсы полюс, қарсы майдан ретінде ымырасыздықпен қарау Ғазиз Тұрысбекұлына тән қасиет емес-тін. Ғазиз Тұрысбекұлының айтқандарын республикалық, ресми БАҚ-тан бастап бірқатар қызметкерлер жүрексінетін Азаттық порталы, Ақ жол басылымдарынан да байқауымызға болады. Мемлекет қайраткері Алтынбек Сәрсенбаевтан да министрлікте бірге жүргенде көп нәрсе үйренгенін ірікпей айта алған санаулы жандардың бірі осы Ғазиз Тұрысбекұлы. Бұдан ағаның адалдығын, әділдігін әрі батылдығын жазбай танимыз. Қандай бөлім, құрылымда жүрсе де өз қолтаңбасы мен бастамашылығын қалдырады. Солардың кейбірі: «ҚР мемлекеттік бірегейлігін қалыптастыру», «ҚР тарихи сананы қалыптастыру», «ҚР этномәдени білім беру», «Үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттік қолдау» секілді тұжырымдамалар, қала берді Жастар саясаты тұжырымдамасы. Хабар арнасында 1996–1997 жылдары көпшілік көзайымына айналған «Әлем-Саясат» секілді хабарлар, «Алаш» партиясымен рухтанған Қазақстанның либералдық қозғалысы, қоғамдық-саяси жағдайларды мониторингтік әлеуметтік зерттеулер. Міне осы арада көрініп тұрған Ғазиз Телебаевтың бастамашылығы аталғандармен еш шектелмейді. Айта берсек Ғазиз Тұрысбекұлы қызметімен тікелей не жанама байланысты болған саланың бәрінде тиісінше: мәдениет көтерілді, мораль бекіді, ұлт еңсесі тіктелді, тіл мәртебесі көтерілді, аз көбейді, қара ағарды, солғын айқынға, сүреңсіз – сүйкімге енді.

Ғазиз Тұрысбекұлының еліне, халқына берері әлі де көп болса, Ғазиз аға жайлы айтпағымыз да өте көп ... Осы бір қысқа мақаламызды Ғазиз ағамыздың сентенцияға, нақылға айналып кеткен өз сөздерімен аяқтасақ дейміз.

Профессор Ғазиз Телебаев:

- Қазақ тілін білу – бұл азаматтық парыз.
- Тіл тілдесу барысында қалыптасады және оны саяси шешімдермен реттеу мүмкін емес.
- Тіл - біздің өміріміздің бір бөлігі, сондықтан ол саясаттан тыс бола алмайды. Бірақ бұл мәселелерді жасанды түрде саясаттандыруға да болмайды.
- Қазақ философиясының тамыры түрік философиясында.

**ТЕНГРИАНСТВО: ОТ БОТАЙСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ – К
ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ***
**TENGRISM: FROM BOTAI ARCHAEOLOGICAL CULTURE TO TURKIC
CIVILIZATION**

Аязбекова Сабина Шариповна †

Annotation. The article substantiates the dissemination of Tengrism in the Botai archaeological culture. The basis for this statement is drawn from the results of DNA genealogy, linguistic statistics and glottochronology, cultural philosophy and civilology. The material confirming this concept is the archaeological artifacts found in the Botai settlement.

The author evaluates the conclusion regarding the belonging of the carriers of the Botai culture to the proto-Turkic genetic subclade, the Altaic linguistic community, Tengrism and the Tengrian civilization.

Keywords: Botai archaeological culture; R1a, haplogroup; Turkic language branch; Tengrism; immortality; cult of horse, fire and ancestors.

Исследования последних лет все более свидетельствуют о значительной роли тенгрианства на территории Евразийского степного пояса, именуемого его насельниками – «Ұлы Дала» (Великая степь). Значительный вклад в разработку данной научной проблематики внес доктор философских наук, профессор Г.Т.Телебаев, в работах которого категория «Тенгри» раскрывается на примере средневековых памятников тюркской письменности [Телебаев, 2018; Телебаев, 2019].

Привлечение методов и данных различных наук – археологии, лингвистики, ДНК-генеалогии, цивилиологии и других научных направлений позволяют выдвинуть гипотезу о существовании и распространении тенгрианства в Ботайской археологической культуре и распространении данной религии на обширной территории Великой степи и за ее пределами.

Многие исследователи древних цивилизаций утверждают, что наиболее важным цивилизационным признаком является религия. Стало быть, признание распространения тенгрианства является одновременно и признанием существования в данном ареале цивилизаций. К ним относятся тенгрианская, скифо-сакская, гуннская, тюркская и монгольская цивилизации [Аязбеков, Аязбекова, 2021]. Все они формировались на основе веры в Небесного бога Тенгри.

Что касается Ботайской археологической культуры, то полагаю правомерным отнести ее к тенгрианской цивилизации. В связи с новизной такой трактовки Ботайской культуры важно обосновать данную гипотезу. И такую возможность дает применение междисциплинарной методологии.

Остановимся на этом вопросе более подробно, в особой мере выделяя общность тенгрианства в тенгрианской цивилизации (на примере Ботайской энеолитической культуры) и более поздней, средневековой тюркской цивилизации.

ДНК-генеалогия о Ботайской культуре. Исследования А.А.Клёсова, основанные на реконструкции 4408 гаплотипов и других, значимых для ДНК-генеалогии показателей, показывают, что прототюрками являются носители гаплогруппы R1b. Исследователь обозначил их общим термином – эрбины. Определено, что гаплогруппа R1b R возникла 20880 лет назад в южной Сибири, на Алтае путем мутаций ДНК и распространилась от Алтая до Месопотамии, Египта, Греции и Европы [Klyosov, 2012; Клёсов, 2019: 219].

* Работа выполнена по гранту BR10162994 «Археологические научно-экспериментальные исследования на поселении Ботай и моделирование систем обеспечения, образа жизни и мировоззренческо-сакральных контекстов носителей ботайской культуры». Источник финансирования - Комитет культуры Министерства культуры и спорта Республики Казахстан.

† Доктор философских наук, кандидат искусствоведения, профессор, академик Академии Художеств Республики Казахстан, академик JASHE (Международная Академия Науки и Высшего Образования, Великобритания); Казахстанский филиал МГУ имени М.В.Ломоносова, профессор; E-mail: ayazbekova@mail.ru

Что касается носителей Ботайской культуры, то они также относятся к гаплогруппе R1b. А.А.Клёсов определил ботайский субклад и его родительскую цепочку: R1b-M343 > L278 > L754 > L388 > P297 > (M73 + M269) [Клёсов, 2022: 1202]. Эти данные совпадают с результатами других геномных исследований ботайцев и всего Евразийского континента [Allentoft et al, 2015; Haak et al, 2015; Jeong et al, 2018], которые отражают прототюркский генезис ботайского человека и скотоводческо-кочевой уклад его жизни и жизни его предков.

Геномные исследования ботайской лошади показали, что процесс ее доместикиции протекал в стационарных условиях [Outram et al, 2009; Outram, 2014], что может говорить об оседлости и сезонном характере определенной части населения Ботая. Стало быть, можно полагать, что Ботайская культура находится на пересечении номадической и оседлой мировых цивилизаций, что характерно также и для тюркской цивилизации, и для ее культуры [Аязбекова, 2012; Аязбеков, Аязбекова, 2014].

Геномные исследования также показали, что территория «Внутренней Евразии» (так генетики называют Евразийский степной пояс) с центральным местоположением в нем Ботая представляет собой целостность географического порядка, выступая как экорегион с естественными барьерами в виде Кавказских и Памирских гор [Allentoft et al, 2015]. Адаптация к этой среде обитания и приводит к общности образа жизни – к доминированию кочевого скотоводства, что и обуславливает высокую степень генетического обмена, приводящего к многообразию в единстве составляющих геномную структуру насельников степи.

Современные геномные исследования также подтверждают, что в Евразии масштабные миграции людей в период около 5000-6000 лет назад (т.е. в период существования и расцвета Ботайской культуры) были обусловлены развитием коневодства [Allentoft et al, 2015].

Исходя из этого, можно утверждать, что носители Ботайской культуры относятся к прототюркам, являются скотоводами, ведущими как кочевой, так и оседлый образ жизни. Такой же образ жизни сохранился также и в тюркской цивилизации.

Что касается языка ботайцев, то группой генетиков был определен языковой состав выходцев из евразийских степей. Их основу составляют тюрко-монгольские языки. Разбросанные по двум клинам ниже лесотундрового клина, оба клина на юге Сибири и Монголии переходят в тюрко-монгольскую популяцию, в Маньчжурии и Дальнем Востоке – в тунгусоязычную популяцию. В результате на основе геномных исследований была доказана существующая генетическая связь в период неолита носителей трех языковых ветвей – тюркской, монгольской и тунгусской [Jeong et al, 2018].

Следует заметить, что лингвисты по месту происхождения называют эту семью «алтайской» (включая в нее также японо-корейскую ветвь), что также соответствует месту происхождения носителей гаплогруппы R1b.

Тенгрианство и Ботайская культура в свете лингвистики. Гордон Фрейзер, реконструируя языковой генезис слова «Тенгри», говорит о его возникновении в Евразии и распространении у многих народов мира. На основе применения метода лингвостатистического анализа исследователь фиксирует и дату его переноса на территорию Америки – речь идет о 20-30 тыс. лет назад. Стало быть, можно констатировать, что процесс генезиса тенгрианства относится к периоду палеолита.

Важно и то, что Гордон Фрейзер в слове «Тенгри» выделяет отдельный корень - Ди или Ти, который прослеживается в языках и семействах языка во всем мире. Исследователь, реконструируя слово «Тенгри», пришел к выводу о том, что корень Ди или Ти – это фактор языка или морфема, которая указывает на: название Бога, общее нарицательное имя для божеств, священные понятия, почетный титул для предков или королей» [Фрейзер].

Следует признать, что смысловой архетип, выделенный исследователем, является базовым, определяющим семантическое единство имени Тенгри в различных культурах на протяжении многих тысячелетий – вплоть до современного периода.

Выдающийся исследователь алтайской языковой группы С.А. Старостин на основе анализа соответствий в области фонетики и базисной лексики пришел к выводу о

генетическом единстве алтайской языковой семьи, включающей в себя тюрко-монгольскую, тунгусо-маньчжурскую и японо-корейскую ветви. Примечательно, что ее распад датирован VI тыс. до н.э. В период же возникновения и развития Ботайской культуры (3700—3100 годах до н. э.) тюркская ветвь уже была обособлена от монгольской. В то же время языки алтайской группы и после распада контактировали друг с другом [Старостин, 1991].

С.А. Старостиным также установлено, что существует целое множество слов, общее как для периода праалтайской языковой общности (т.е. до VI тыс. до н.э.), так и для более позднего исторического периода, когда произошел распад алтайской языковой семьи.

К одному из таких слов относится слово *T'angiri*. С периода праалтайской языковой семьи и после ее распада была сохранена смысловая общность этого слова, тогда как процесс дезинтеграции из алтайского праязыка привел лишь к небольшим фонетическим, но не семантическим изменениям: *teŋri / taŋr* (тюркский), *taŋgarag* (монгольский), *taŋgura*- (тунгусо-маньчжурский), *tinkir*- (японский) [Этимология «Тенгри»].

И в дальнейшем, несмотря на формирование наций и национальных языков, была сохранена праалтайская семантика в ее первоначальном значении – Бог, Небо, клятва, поклоняться.

Важно и то, что и в периоды тюркской цивилизации, возникновения национальных языков и в настоящее время сохранились крайне близкие друг другу варианты обозначения этого божества: у древнетюркских народов, у европейцев тюркского происхождения – болгар, венгров, а также у современных тувинцев, кыргызов, башкир, татар, узбеков, турков, азербайджанцев, уйгуров, туркмен, казахов, монголов, хакасов, чувашей, алтайцев, калмыков, кумыков, бурят, якутов, долган и других.

Тем самым, данные лингвистики также могут быть экстраполированы на Ботайскую культуру, подтверждая, что ее носители были тенгрианцами.

Тенгрианство в свете культурфилософии. Известно, что в образе Тенгри объединились различные ипостаси Мироздания: Мир как Абсолют и как видимая, осязаемая реальность, включающая Небо, Солнце, Луну и Землю; Мир как божественнокосмическое образование с его иерархическими уровнями; наконец, Мир как совершенная Гармония – идеал [Абрамзон, 1971].

Характерными особенностями тенгрианства являются представления о Небе как порождающем начале всей Вселенной. С этим божеством связаны и представления о бессмертной душе, перевоплощении, циклическом времени и трехмерном пространстве, структурной основой которого является круг (цикличность, идея возврата) и квадрат (как символ четырех сторон света) с непременным остовом – Древом мира, объединяющим трехчленную модель мира (низ-середину-верх). Поиск бессмертия, представления о загробной жизни как продолжении земной, понимание автономности души, способной к перевоплощению, – эти идеи нашли отражение и в захоронениях, которые существовали в нескольких формах: в форме трупосожжения и как ее разновидности – экскарнации (предварительного удаления мягких тканей хищными птицами), в жилищах-захоронениях, в нишах – ящиках.

Как показывают многочисленные исследования по тенгрианству, маркерами тенгрианства, значимыми как в глубокой древности, так и в современный период, являются:

- космоцентрическая модель мира;
- медиаторский статус шамана,
- идея бессмертия;
- культы коня, огня и предков.

Данные особенности тенгрианства отличаются также и тем, что они могут быть представлены не только в Ботайской, но и в других древних культурах, что свидетельствует о значительной роли в тенгрианстве общечеловеческих и мировых культурных универсалий [Аязбекова, 2017], а также о той исключительной роли, какую сыграло тенгрианство в мировоззрении и религии других народов. Однако, взятые в совокупности, эти отличительные

особенности, имея культуру-особенную окрашенность, отличают тенгрианство от других религий.

Конечно, научно-обоснованные факты принадлежности ботайцев к пратюркской и тюркской гаплогруппе R1b, а также к тюркской языковой семье можно считать достаточными для утверждения о распространении тенгрианства в ботайской культуре. Однако с учетом широкой локации распространения гаплогруппы R1b и языков алтайской языковой семьи полностью подтвердить или опровергнуть гипотезу о тенгрианстве ботайцев смогут только сами ботайские артефакты. А потому обратимся к ним.

Тенгрианство ботайцев в свете археологии.

Космоцентрическая модель мира. Основные черты картины мира ботайцев, как и многих степных народов, кристаллизовались в течение многих тысячелетий и были обусловлены кочевым образом жизни, в котором наблюдения за небом и небесными светилами являлись важнейшей жизненной необходимостью, поскольку в соответствии с передвижениями небесных светил выстраивался весь временной жизненный цикл.

Именно этот взгляд на Мир и понимание своего места в нем предопределили широту, многомерность и многоуровневость ботайской картины мира, не только связанной с геополитическим пространством Земли, но и устремленной ввысь, в Космос. Тем самым, модель мира ботайцев можно определить как космоцентрическую.

В основе космоцентрической картины мира – понимание, осознание и восприятие Космоса, Мироздания как целостности, упорядоченности и организованности в соответствии с законами Вселенной. В ней все явления находятся во взаимосвязанности и взаимоподчиненности. отождествление единого Космоса и всех составляющих его явлений определяет уподобление Космосу человеческого общества, благополучие и упорядоченность которого напрямую зависят от Неба. Упорядоченность Мира – в его структурировании по вертикали и горизонтали. В особой мере подчеркивается связь и взаимозависимость Космоса и Земли. Этой цели подчинена архитектура, композиционные особенности которой подчеркивают «открытие» интерьера Небу [Аязбекова, 1999].

Связь Человека и Космоса определила особенности строения жилищ, имеющих в верхней композиционной точке окно (а зачастую, и дверь). Такую конструкцию жилья имеют все строения кочевых народов. Строго под этим выходом в мир находится очаг, объединяет пространство огня и пространство космического микрокосма-выхода лестница, которая так же, как и бакан в юрте (символ мирового древа), осуществляет связь между собой трех миров Вселенной – верхнего, среднего и нижнего.

Моделирование космоса обнаруживается также в строении ботайских жилищ – в округло-многоугольной форме жилища, имеющего шаровое перекрытие (свод), с центром – очагом (искусственное солнце) и круглым дымовым отверстием, осуществляющим одновременно магическую космогоническую роль. Эту же роль выполняло и центральное строение ботайского общества, где проводились сакрально-магические ритуалы [Зайберт, 2009: 242-243].

Медиаторский статус шамана.

В тенгрианстве духовную связь Земли и Космоса выполняет шаман, своей деятельностью объединяющий три мира Вселенной – нижний, средний и верхний;

Ботайские захоронения обнаруживают еще одно подтверждение тенгрианских представлений установления связи между тремя мирами. Одним из таких ритуалов является обезглавливание трупа, другой способ установления связи с Космосом – трепанация черепа. Найденные в Ботае археологические раскопки останков обезглавленного шамана с просверленным отверстием на трепанированном черепе, сделанным еще при их жизни [Зайберт, 2009: 159], свидетельствуют о миротворяющей функции шамана.

Жилища-захоронения являются достаточно распространенной практикой в тенгрианской цивилизации. По всей видимости, эта практика связана с тенгрианскими

представлениями о культе предков и воскрешении души. Такие жилища, под полом (или в напольной части) которых найдены захоронения, обнаружены и в Ботае.

Так, захоронение в ботайском поселении, судя по всему, шамана отличается от групповых захоронений. Прежде всего, оно обнаружено в жилище (№ 44), в канавообразном углублении, заполненного костями животных (возможно, используемых в ритуальной практике шамана). Яма была перекрыта линзой светло-коричневого суглинка, в западной части стены располагалась массивная плита сланца, состыкованная с самим котлованом. Именно здесь и был обнаружен трепанированный и декапутированный череп погребенного. Причем, трепанация отличалась особой сложностью, поскольку череп имел не одно, а два сквозных отверстия. О том, что череп принадлежит шаману также свидетельствует наличие глиняной маски (к моменту раскопок она имела вид отмученной красной глины, обнаруженной на самом черепе). [Зайберт, 2009: 159]. В этой связи В.Ф.Зайберт подчеркнул: «сам факт трепанации черепа живого человека свидетельствует о понимании ботайцами значения мозга как центра нервной деятельности, а просверленные отверстия свидетельствуют о хороших знаниях анатомии человека, так как отверстия не затронули мозг. Факт функционирования отверстий на черепе при жизни человека доказан антропологами и может свидетельствовать о принадлежности человека к людям особого разряда - шаманам, жрецам или святым, имевших высшую связь с духами или силами природы через ощущения страшной боли и мистических обрядов. Судя по возрасту умершего (37-40 лет) шаману и его поселку сопутствовала удача после трепанации 14-15 лет, до 20-25 лет. И после смерти шамана его череп выполнял функцию охраны благополучия (факт нахождения черепа с шейными позвонками и глиняной маской у входа в жилище)» [Зайберт, 2009: 243].

Идея бессмертия. Интересным с точки зрения единства религиозных представлений является использование охры, символизирующей кровь и выступающей в качестве необходимого жизненного источника для возрождения погребенных. Следует заметить, что использование охры в погребениях имеет ярко выраженный ритуально-сакральный характер, широко распространенный на территории всей тенгрианской цивилизации. Такие захоронения с охрой широко представлены не только в ботайской культуре, где ее скопления обнаружено в захоронении шамана, но и в погребальной обрядности Сибири, Алтая, Анатолии, на территории Бурятии, Казахстана, Азербайджана, в Ставрополье и других местах распространения тенгрианства.

Культы коня, огня и предков. Ряд артефактов, обнаруженных в ходе археологических раскопок, может быть интерпретирован как культовый. В особой мере это относится к культуре коня.

Конь является самой важной составляющей жизнедеятельности ботайца. Признано повсеместно, что ботайская культура является одним из самых ранних доказательств domestikации лошади. Именно здесь, в Ботае этот процесс достиг наибольшего совершенствования. А потому лошадь становится самым главным атрибутом хозяйственной, производственной и сакральной жизни ботайцев.

Одним из проявлений культа коня является представление о его медиаторской функции в погребальной обрядности. Многочисленные курганы, петроглифы, мифы и легенды, эпос народов Великой степи свидетельствуют о том, что конь у кочевников был не только средством передвижения и источником питания и одежды, но и выполнял многие сакральные функции. Важнейшая среди них – медиаторская, способствующая переходу души умершего человека из среднего мира в верхний.

Представление о Небесном коне как посланнике Тенгри проявляется и в ботайской культуре. Так, кости лошади обнаружены в местах погребений, где черепа лошадей использованы для сооружения ограды погребальной камеры. Кроме того, в ходе раскопок на ритуальных площадках обнаружены выкладки черепов в две линии [Зайберт, 2009, с. 242]. Кости лошадей становятся источником подсчета времени (календаря), большое их скопление обнаруживается в местах очага и порога – в этих сакрально значимых местах жилища кочевников.

Культ коня определяет и специфику других культов – предков и огня. Так, почитание огня как источника жизни также может быть прослежено в обнаруженных артефактах ботайской культуры. Интересным представляется совмещение культа коня и культа огня. Об этом могут говорить обугленные кости коня, найденные в очажных ямах, а также выкладки костей коня по окружности очага.

Совмещение культов коня и огня приближает нас и к пониманию культа предков в ботайской культуре. О наличии такого культа говорят жилища-захоронения, где наряду с погребенным найдены как кости коней, так и следы очага.

Из этого можно сделать вывод о том, что в ботайской культуре, как и во всей тенгрианской цивилизации идея бессмертия раскрывается через культы сакрального (Небесного) коня и очага. А почитание предков, стремление обеспечить их в мире ином, сохранение их останков в жилище, - все это говорит о развитой системе религиозных представлений ботайцев, аналогичных тем, что мы видим во всем ареале распространения тенгрианства: как в периоды верхнего палеолита, неолита и энеолита, так и в период формирования и развития тюркской цивилизации.

Выводы:

1. К периоду раннего средневековья, когда уже были сформированы тюркский суперэтнос и тюркская цивилизация, уже значительное время (23 тыс л. назад) существовал прототюркский генетический уклад.
2. Насельники ботайской археологической культуры, принадлежа к прототюркскому генетическому укладу, являются представителями алтайской языковой семьи в ее тюркской ветви.
3. Особенности сакральной жизни ботайцев является вера в Небесного бога Тенгри.
4. Тенгрианство ботайцев проявляется в существовании в социальной структуре общества шамана, имеющего высокий статус, в космоцентрической модели мира, трехмерной по своему составу, в связанной с этой картиной мира идеей бессмертия, а также с культурами – коня, огня и предков.
5. Ботайская культура не является замкнутой интровертной археологической культурой. Она развивалась в многообразных связях со всей тенгрианской цивилизацией и определялась ее особенностями.

Данные выводы являются важными с точки зрения дальнейшего осмысления феномена Ботайской культуры. Вместе с тем их можно в некоторой степени считать предварительными, поскольку остальные поселения, входящие в состав Ботайской культуры еще мало исследованы. А это значит, что требуются дальнейшие археологические раскопки, которые и далее могут обосновать тенгрианский цивилизационный статус не только достаточно хорошо исследованного поселения Ботай, но и всей Ботайской археологической культуры.

Литература:

1. Телебаев Г.Т. Категории «TENIRI» И «QUT» в тюркских письменных источниках // *Tarixin fəlsəfəsi: retrospektiv və perspektiv. Философия истории: ретроспектива и перспектива. The Philosophy of History: Retrospective and Perspective.* БАКИ - БАКУ – BAKU – 2018. – С. 133-147.
2. Телебаев Г.Т. CONTINUITY IN THE USE OF THE CONCEPT OF TENGRI IN ANCIENT TURKIC AND MEDIEVAL WRITTEN MONUMENTS // *BAYBURT ÜNİVERSİTESİ YAYIN NO: 24 1. Uluslararası Türk Halklarının Felsefi Mirası Sempozyumu. Birinci Baskı, 2019. Kapak Tasarım Figen Meşeli. Fotoğraflar: Ömer KÜFREVİ. ISBN: 978-605-9945-23-3. Sertifika No: 43026. Baskı ALTAY MATBAASI. Kadızade Mah. Namam Sok. No: 13. Tel: 0458 211 57 29- bayburtgunlugu@gmail.com. BAYBURT. – P. 449-461.*
3. Аязбеков С.А., Аязбекова С.Ш. 2021. Цивилизации Великой степи: философско-культурологический анализ (к проблеме начала). 2-е изд. Нур-Султан: АСТ Полиграф. – с цвет. илл. 352 с. (Серия «Цивилизации и искусство Великой степи»).
4. Klyosov A.A. Ancient history of the Arbins, bearers of haplogroup R1b, from Central Asia to Europe, 16,000 to 1500 years before present. *Advances in Anthropology.* - 2012. - №2. – С. 87–105.
5. Клёсов А. А. История ариев и эрбинов. Европейский Запад против европейского Востока. – М.: Концептуал, 2019. – 320 с.

6. Клёсов А.А. Ископаемые ДНК в 2021 году. ДНК-генеалогия и «геномная популяционная генетика». Часть 5 // Вестник Академии ДНК-генеалогии. Научно-публицистическое издание Академии ДНК-генеалогии. - Volume 15. - 2022. - No. 8. – August.
7. Allentoft M. E., Sikora M., Sjögren K.-G., Rasmussen S., Rasmussen M., Stenderup J., Damgaard P. B., Schroeder H., Ahlström T., Vinner L., Malaspinas A.-S., Margaryan A., Higham T., Chivall D., Lynnerup N., Harvig L., Baron J., Della Casa P., Dąbrowski P., Duffy P. R., Ebel A. V., Epimakhov A., Frei K., Furmanek M., Gralak T., Gromov A., Gronkiewicz S., Grube G., Hajdu T., Jarysz R., Khartanovich V., Khokhlov A., Kiss V., Kolář J., Kriiska A., Lasak I., Longhi C., McGlynn G., Merkevicius A., Merkyte I., Metspalu M., Mkrtychyan R., Moiseyev V., Paja L., Pálfi G., Pokutta D., Pospieszny Ł., Price T. D., Saag L., Sablin M., Shishlina N., Smrčka V., Soenov V. I., Szeverényi V., Tóth G., Trifanova S. V., Varul L., Vicze M., Yepiskoposyan L., Zhitenev V., Orlando L., Sichevitz-Pontén T., Brunak S., Nielsen R., Kristiansen K., Willerslev E. Population genomics of Bronze Age Eurasia // Nature. - 2015. - № 522. - P.167–172. - doi:10.1038/nature14507 Medline
8. Haak W., Lazaridis I., Patterson N., Rohland N., Mallick S., Llamas B., Brandt G., Nordenfelt S., Harney E., Stewardson K., Fu Q., Mittnik A., Bánffy E., Economou C., Francken M., Friederich S., Pena R. G., Hallgren F., Khartanovich V., Khokhlov A., Kunst M., Kuznetsov P., Meller H., Mochalov O., Moiseyev V., Nicklisch N., Pichler S. L., Risch R., Rojo Guerra M. A., Roth C., Szécsényi-Nagy A., Wahl J., Meyer M., Krause J., Brown D., Anthony D., Cooper A., Alt K. W., Reich D. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe // Nature. – 2015. - № 522. P. 207–211. - doi:10.1038/nature14317 Medline
9. Jeong Ch., Balanovsky O., Lukianova E., Kahbatkyzy N., Flegontov P., Zaporozhchenko V., Immell A., Wang C.-Ch., Ixan O., Khussainova E., Bekmanov B., Zaibert V., Lavryashina M., Pocheshkhova E., Yusupov Y., Agdzhoyan A., Koshel S., Bukin A., Nymadawa P., Churnosov M., Skhalyakho R., Daragan D., Bogunov Y., Bogunova A., Shtrunov A., Dubova N., Zhabagin M., Yepiskoposyan L., Churakov V., Pislegin N., Damba L., Saroyants L., Dibirova K., Artamentova L., Utevska O., Idrisov E., Kamenshchikova E., Evseeva I., Metspalu M., Robbeets M., Djansugurova L., Balanovska E., Schiffels S., Haak W., Reich D. & Krause J. Characterizing the genetic history of admixture across inner Eurasia // The American Journal of Human Genetics. - 23.05.2018. - doi: https://doi.org/10.1101/327122
10. Outram A. K., Stear N. A., Bendrey R., Olsen S., Kasparov A., Zaibert V., Thorpe N., Evershed R. P. 2009. The earliest horse harnessing and milking. Science 323. P. 1332–1335. doi:10.1126/science.1168594 Medline
11. Outram A. K. The Oxford Handbook of the Archaeology and Anthropology of Hunter-Gatherers, V. Cummings, P. Jordan, M. Zvelebil, Eds. Oxford University Press. 2014. - 29p.
12. Аязбекова С.Ш. «Тюркская цивилизация» в системе цивилизационных классификаторов // Альманах "VIA EVRASIA". 2012. 1. - Болгария. - [Электронный ресурс].
13. Аязбеков С.А., Аязбекова С.Ш. Тюркская цивилизация: теоретический и исторический контекст // Тюркский альманах. - Астана. 2014. - С. 172-195.
14. Гордон Холмес Фрейзер. Тенгри, Худай, Деос и Год. Слово «Бог» на различных языках. – Эл. ресурс. - URL: <http://s155239215.onlinehome.us/turkic/50Religion/TengriKhudayDeosGodRu.htm>
15. Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. - М.: ГРВЛ. 1991. - С. 62-63.
16. Этимология «Тенгри» // Этимологическая база С. А. Старостина. – Эл. ресурс. URL: https://starling.rinet.ru/cgi-bin/etymology.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2faltet&text_number=2306&root=config
17. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Л.: Наука, 1971. – 290 с.
18. Аязбекова С.Ш. Сакральная история и география: тенгрианская цивилизация в зеркале археологии // Альманах «Мәдениет. Культура. Culture». 2017. № 1. - С. 14-35.
19. Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов. - Алматы: Институт философии и политологии МОН РК. 1999. - 285 с.
20. Зайберт В. Ф. Ботайская культура. – Алматы: КазАқпарат, 2009. – 576 с.

**КЫРГЫЗСКО-КАЗАХСКОЕ БЫТИЙСТВОВАНИЕ И НОМО ZIFFRUS В ЭПОХУ
ЦИФРОВОГО КОЧЕВЬЯ**
**KYRGYZ-KAZAKH EXISTENCE AND HOMO ZIFFRUS IN THE ERA OF DIGITAL
NOMADIC SPACE**

Абдрасулов Саветбек Мисиркулович*

Annotation: The author presents his vision of the Kyrgyz-Kazakh existence and about its differences from the Russian, Western and Eastern existence. Introducing the concept of Homo Sophos (wise man), shows its difference from Homo Sapiens (reasonable man). By introducing also such concepts as Homo Ziffrus and digital nomadic space, he is trying to comprehend the current state of mankind.

Keywords: Kyrgyz-Kazakh existence, Homo Sophos (wise man), Homo Sapiens (reasonable man), Magnanimity, Generosity, nomad, neo-nomad, Homo economicus (economic man), Homo Ziffrus (digital man), digital nomadism, digital nomadic space.

*Өзөктүү өлкө өнүгүп келечеги кең болот,
Өзөксүз өлкө жем болуп келечеги жок болот.
Саветбек Абдрасулов*

Бытие кыргызов и казахов географически схоже с русским тем, что с одной стороны Восток, а с другой Запад. Но при ближайшем рассмотрении мы увидим, что это совсем не так. Я далек от мысли, что между ними нет сходства. Есть, но это тема отдельного обсуждения. Хотя и эта тема тоже будет охвачена в рамках данного доклада, где в общих чертах укажу не только на сходство, но и на влияние русского бытийствования на бытие кыргызов и казахов.

В данном выступлении мне бы хотелось показать отличие кыргызского и казахского менталитета от русского, а также показать сходство и различие кыргызского и казахского. Многие об этом пишут и сходство их в том, что они говорят об одних и тех же культурных основаниях, таких как оседлая и кочевая, акцентируя наше внимание на то, что кочевые народы менее развиты в отличие от оседлых западных и восточных стран в цивилизационном развитии, на которое указывает формационная теория марксизма. Карл Маркс писал «об азиатском способе производства», и то, что он излагает в «Капитале», касается только Европы. Вот что об этом пишет культуролог и философ Михаил Эпштейн: «Азиатское общество стало рассматриваться в советской науке как античное, рабовладельческое, хотя К.Маркс в своей рукописи «Формы, предшествующие капиталистическому производству» (1857-1861) специально подчеркивает, что «это не относится, например, к Востоку при существующем там поголовном рабстве». Поголовное рабство у деспотического государства стадияльно предшествует рабовладению как институту частной собственности». [Эпштейн.] Как видим, при рассмотрении азиатских народов в расчет бралась как доминанта только экономическое развитие, понимаемое как изменение, прогрессивное для человека.

Цивилизационный, т.е. технико-технологический подход рассматривал экономические преобразования как точку отсчета ведущего человека, общество к всеобщему счастью. Однако время показало неверность такого подхода. Ибо люди, живущие в экономически благополучных странах, не особо счастливы, если не сказать несчастны, что и побуждает их от безысходности идти на суицид. Это не означает, что в других менее развитых странах люди не идут на суицид. Идут. И это было бы ярким подтверждением рассмотрения экономического развития как инструмента, ведущего человека к счастью, если бы не суицид людей, живущих в экономических развитых странах. Из этого можно сделать вывод, что чисто цивилизационный путь развития человечества – это не путь сохранения, раскрытия и развития человеческого в человеке, если не сказать его ограничением.

* Кандидат философских наук, заведующий кафедрой философии, Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына, s.abdrasulov@mail.ru

Одномерно и линейно рассматриваемый мир видит мир Востока и особенно кочевой мир как мир отсталый и неразвитый. Но если исходить из того, что развитие человечества может быть многомерным и вариативным, тогда кочевой мир может оказаться другим, т.е. как выбор другого, отличного от признанной европейцами пути развития, активно, если не сказать агрессивно навязываемый всему миру.

Попробуем чуть иначе посмотреть на кочевой мир, на кочевой способ бытия. И тогда, быть может, мы уловим нечто другое, что и делало наших предков стойкими и уверенными, самодостаточными и великодушными.

Если русское бытийствование – это особое бытийствование в ритме «между», в ритме распятости между Западом и Востоком, то кыргызское может и казахское бытийствование имеет свое место. И это место и есть место человека. Только на этом месте человек чувствует себя человеком, т.е. тем, кто не нарушает бытие других. Это место гармонии. А Запад и Восток с позиции гармоничного центра, в котором бытийствует кыргыз и казах есть отклонение от гармонии [Абдрасулов, 2021; 39–42].

Кыргызы и казахи почти утратили свое уникальное гармоничное бытийствование. Бытийствование, предполагающее центр мира, предполагающее наличие в себе и гармоничное сочетание в себе того, что называется Западом и Востоком. В то время как Запад осознает себя Западом, а Восток Востоком.

Кыргызы и казахи, долгое время, находясь под влиянием России, усвоили несвойственный, но почти схожий на свое бытие русских – бытие в ритме «между». Они сменили свое бытие, вмещающее в себе и Запад и Восток на бытие желающего определиться либо как Запад, либо как Восток. И, также, как и русские, живущие в ритме неопределенности и желающие жить определенной жизнью, побуждало их следовать то за одними, то за другими, т.е. то за Западом, то за Востоком, или становиться полем для всяких экспериментов. Культивируя русский способ бытия, кыргызы и казахи, как и русские, начали чувствовать себя производными или по отношению к кому-то недоразвитыми, вызывающими у них чувство неполноценности, неуверенности и несамодостаточности. Это нарушило гармоничное бытие кыргыза и казаха. Народы, которые веками жили взаимодополняя бытие друг друга, стали делать акцент на противопоставлении. Да, есть различие между нашими народами – мы, кыргызы, народ горный, а казахи – народ степной, и это наложило свой отпечаток и на культурный лик этих народов. Если кыргыз – это Айкөл (Великодушный), то казах – Кеңпейил (Широта души). Если кыргыз – это вертикаль, то казах – горизонталь. Вместе они дополняли друг друга. Если казах ценил в кыргызе его айкөлдүк (великодушие), то кыргыза восхищала кеңпейилдик (широта души) казаха. Они друг у друга перенимали то, что делало их уверенными и самодостаточными.

Это уникальное бытийствование и не менее ценное взаимоотношение, обогащавшее оба народа, почти утеряно. Пока окончательно не утратили их, может быть пора вернуться к своему ментальному бытию в ритме Ордо, порождающего полноценность и самодостаточность являющихся основой Айкөл (Великодушия) и Кеңпейил (Широты души). Именно такое бытийствование порождало особое отношение к другим народам – «Ал деле бирөөнүн баласы да», «Аны деле бирөө аппагым деп чоңойткон да». В этих обращениях к своим сородичам можно заметить онтологический посыл отношения к другому, как к самому себе.

Что значит относиться к другим, как к самому себе. Относиться к другому, как к самому себе, это значит относиться уважительно. Т.е. другой тоже заслуживает уважительного отношения к себе, исходя из онтологического посыла, суть которого в том, что другой такой же человек, как и ты. И как человек, он заслуживает уважительного отношения к себе. В то время как в некоторых культурах мы можем заметить уничижительное отношение к другому, к примеру, у русских «басурмане» или в религиозных конфессиях – в христианстве «варвары», в исламе «кафир». В этих обращениях сквозит отношение к другому не как к себе подобному, а как к тому, кто, по сути своей, является недочеловеком. Отсюда другой не заслуживает

уважительного отношения к себе, а заслуживает уничижительно-пренебрежительное отношение, допускающее глумление над ним. Чего непозволительно делать кыргызам и казахам. Это сильная сторона данного бытийствования, но он же является слабой стороной. Ибо позволял и позволяет другим проникать в их мир, не только не руша свое, но и позволяя им распространять свое среди других. Так чужое, сосуществуя в пространстве другого, не просто сосуществует, а предпринимает попытку покушения на истоки другого и постепенно добивается успеха, вытесняя истоки другого и выдавая свое как основу бытия истинного человека. Тем самым чужой обретает статус своего, что дает ему основание к вытеснению духовных основ того, кто когда-то дал возможность ему длить свое в его пространстве.

Бездумная и поголовная исламизация наших народов может привести к тому, что мы можем окончательно утратить тот уникальный центристский гармоничный способ бытия, присущий только нам. Такое изменение нашего бытия усиливается изменением цивилизационным.

Наше духовное кочевье сменено бездушным неокочевьем оседлого человека. Но и мир неокочевья обретает новый лик, становясь миром цифрового кочевья.

Неокочевье – это когда мир превращен в один большой многоквартирный дом, внутри которого и кочует современный человек, именуемый неокочевником или цифровым кочевником. [Кужелева-Саган, Спичева, 2020; 72–87]. Но эти квартиры начали изолироваться друг от друга, желая спастись от опасной и заразной болезни и действуя по принципу спасения своей квартиры в горящем доме. Именно она показала, что современный человек уже живет в другом мире, в мире цифрового кочевья.

Оседлый человек желал, так же, как и кочевник, быть свободным и независимым. И эту мечту он осуществил, клонируя свой мир и превращая весь мир в одно большое кочевье. Образно говоря, человек XX века, которого можно назвать неокочевником, клонируя свой мир как свою комнату, превратил весь мир в один большой дом с множеством комнат, функционально схожих друг на друга, где теперь он мог жить одинаково безопасно как в своей комнате.

Итак, неокочевье – это попытка перепланировать дома в один большой функционально однородный многокомнатный дом. Если раньше кочевник кочевал со своим жилищем, то теперь весь мир превращен в одно большое жилище, в один большой многокомнатный дом неокочевника и посему нет необходимости кочевать в нем со своим жилищем. Теперь он кочует сам по комнатам своего дома, т.е. внутри своего мира вещей. Желание обезопасить себя побудило его изменить разнообразный мир людей, культуры в единообразный мир цивилизации. В многообразном мире люди творили и создавали свой мир, свою культуру и защищали его своим государством. Войны происходили между ними в надежде присвоить мир соседа, а самих их превратить в обслуживающий персонал. Такому ходу вещей не были рады соседи, и они ждали момента, чтобы опрокинуть мир в пользу себя и превратить бывших хозяев в свой обслуживающий персонал. В единообразном мире неокочевья никто никого не желает структурно изменить. Они могут и по-прежнему думать, мнить, что они хозяева себя, своего мира, не подозревая того, что их мир уже давно вписан в новый миропорядок неокочевника, где ты со своим миром, именуемым культурой, государством, превращен в интерьер дома неокочевника. Теперь неокочевник может кочевать, путешествовать по своим функционально единообразным комнатам, различающимся друг от друга только интерьером.

Кочевник – это тот, кому удалось гармонично встроить себя и свой мир в мир природы и оседлого человека, а неокочевник – это человек оседлой культуры. Для понимания ментальности оседлого человека стоит обратить внимание на то, как он огораживает территорию своего дома. Оседлый человек боится чужого, и чтобы чужое, по его пониманию, не разрушило и не подчинило его, ему необходимо отгородиться от других изгородью, забором, мощными стенами и крепостями или первым проявить активность в отношении чужого, т.е. сделать чужого, чужое своим, подчинить его себе. В такой ментальности оседлого человека мы видим то, что побуждает и мотивирует его к колониальным захватам чужих

территорий, стран. Эта боязнь чужого и желание подчинить чужое себе и приведет к рождению нового мира – мира неокочевника.

Неокочевник построил окружающий мир природы и других людей, культур в свой мир, превратил в интерьер своего многоквартирного дома. Кочевник – это тот, кто ведет кочевой способ бытия, суть которого в перекочевке человека с места на место. Однако это всего лишь внешняя видимость, которую замечают многие. Но немногие, такие как Георгий Гачев улавливали то, что кочевник, передвигаясь, остается неподвижным. [Гачев, 2013.] Он центрирован на себе и не переделывает мир под себя, а как бы висит над ним, созерцая, познавая и любясь мудрым устройством Мироздания. Постигание мудрого устройства мира вызывает в нем желание заботиться и оберегать его, а не разрушая, изменять его. В этом суть и место кочевника в гармонично устроенном Мироздании. Неокочевник не видит в нем ценности, ценность он обретет только в том случае, если он будет встроен в его мир, в мир неокочевника. Желание построить предполагает и изменение окружающего его природы и людей, если они по каким-то параметрам не соответствуют миру неокочевника.

Кочевник центрирован на себе таким образом, чтобы вместить себя в мир и в то же время вместить в себя весь мир, не изменяя его. Неокочевник тоже центрирован на себе, но только как тот, кто вмещает в себя часть мира, притом часть мира, измененного в угоду ему. Это маленькое отличие создает два нравственно различных мира.

Мир, в котором мы живем, это мир цифрового кочевья, отличный и от мира кочевника и от мира неокочевника. В начале скажем, что это тот же организованный неокочевником многоквартирный и многоуровневый дом, но использование его иное. Если неокочевник перемещался с комнаты в комнату только сам, чтобы лицезреть разный интерьер комнат, при этом как бы оставаясь в пространстве своей комнаты, то человек мира цифрового кочевья живет в ритме телепорта. Эта новая реальность, в которой нет особой необходимости самому перемещаться по уровням и комнатам, ибо он устроил такой мир, который может быть представлен одновременно перед человеком цифрового кочевья, которого я бы назвал *Homo Ziffrus* (человек цифровой).

Мир под наблюдением, под всевидящим оком. Теперь нет необходимости воспитывать человека, пытаться управлять им, опираясь на моральные устои. Достаточно как собаке Павлова выработать у *Homo Ziffrus* инстинкт следования правилам и наблюдать за соблюдением правил. За соблюдение – поощрять, а за несоблюдение – наказывать, сужая возможности его жизнедеятельности в социуме. Или чипизировать все общество и тем самым сделать его тотально подконтрольным и управляемым с помощью всевидящего ока.

Изначально мир был заселен оседлыми и кочевниками. Оседлых можно назвать *Homo Sapiens* (человек разумный). Человек разумный обустроивал свой мир на основании разума. Все обустроивалась по принципу целесообразности, что и станет основой цивилизационного сдвига в развитии оседлых обществ. Кочевников можно назвать *Homo Sophos* (человек мудрый). Человек мудрый, в отличие от человека разумного, обустроивал свой мир не разумно, а мудро. Мудрость в том, что он не подстраивал мир под себя, а пытался подстроиться под мир так, чтобы не нарушать гармонию мира. Мудрость кочевника заключалась в нахождении своего места в гармонично организованном мире и жить в унисон с ним.

Желание разумного человека подстроить мир под себя привело к тому, что оседлый человек начал изменять окружающий мир под себя. Он начал потребительски относиться к миру, что и привело его к рождению мира неокочевника, которого правильно именуют *Homo oeconomicus*. [Капелюшников, 2019; 40] Суть человека экономического в том, что он окружающий мир природы и других людей рассматривает как средство, ведущее к его цели – обретение власти и материального блага как основы счастливой жизни. Развитие такого подхода привело к рождению нового мира и нового человека. Этот новый мир можно назвать миром цифрового кочевья, а человека *Homo Ziffrus* (человек цифровой). На первый взгляд в

этом человеке, если его можно назвать человеком, можно уловить отрешенность от эмоционального мира. Этот мир организован на основе суперразума, сверхразума.

Сверхразум рассматривает человека как биомассу. А биомасса и есть тот материал, из которого конструируют Homo Ziffrus – человека цифрового. Человек цифровой – это уже новое существо, которого сложно будет назвать человеком, ибо он становится, точнее из него пытаются сделать абсолютно подконтрольное существо, благодаря цифре управляемого искусственным интеллектом избранных. Таким образом, если мир неокочевья сменяется миром цифрового кочевья, то неокочевник, т.е. Homo oeconomicus, превращается в Homo Ziffrus.

Для того чтобы выжить в новых условиях как человеку, потомку людей, живших в гармонии с миром, да и миру в целом нужна новая философия, говоря точнее, особая философия, которая бы являлась не только любовью к мудрости, но и самой мудростью. Каковой была мудрость наших предков, не раз сохранявшая и выводившая их из тупиковых состояний времени.

Может быть нам кыргызам и казахам пора вернуться к своим истокам и быть самими собой, т.е. Айткөл и Кеңпейіл и как в былые времена совместно возродить и развить гармоничный путь бытийствования наших предков, ведущий к спасению себя и мира в целом.

Может быть это и есть наше предназначение.

Литература:

1. «Азиатский способ производства» / Михаил Эпштейн. <https://www.svoboda.org/a/28839869.html>
2. Абдрасулов С.М. Специфика кыргызского бытийствования. /Материалы международной научно-практической конференции «Философия культуры: кыргызское бытийствование и способ бытия Запада и Востока», посвященной 60-летию кыргызского мыслителя Советбека Абдрасулова. -19 июня 2021 г., / отв. ред С. М. Абдрасулов. – Бишкек: Издательство КГУ им. И. Арабаева, 2021. – С. 39 – 42.
3. Кужелева-Саган И.П., Спичева Д.И. Феномен цифрового кочевничества в современном междисциплинарном дискурсе. / Вестник Томского государственного университета. 2020. № 454. С. 72 – 87.
4. Национальные образы мира: Общие вопросы: русский, болгарский, киргизский, грузинский, армянский / Георгий Гачев – М.: Книга по Требованию. 2013. – 234 с.
5. Кто такой Homo oeconomicus? [Текст]: препринт WP3/2019/07 / Р. И. Капелюшников; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. – (Серия WP3 «Проблемы рынка труда»). – 40 с.

ТҮРКІЛІК БОЛМЫСТЫҢ СИМВОЛДЫҚ БЕЙНЕСІ

Рыскиева Айымжан Әбуқызы*

Мәдениеттің феноменологиялық категорияларын талдауда теориялық егжей-тегжейлі қарастырылатын мәселенің бірі символ екені белгілі. Ең алдымен, символ дегеніміздің өзі не және оның мәні неде десек, философиялық зерттеу үрдісінде символ барлық құбылысты түгел қамтитын жинақтауыш ұғым ретінде сипатталады. Бұл тұрғыдан алғанда, символды табиғи болмыстың бейнесі және оның мәдени-мағыналық көрінісі деп толығымен айта аламыз. Олай болатын себебі, мәдени шығармашылық табиғаттан өріс алады, ал жаратылған объективті әлем мәдени әлем. «Символ адам санатына енудің құдіретті құралы, сондықтан да, мәдениет символдық мағынаға ие болған харекет ретінде көрініс табады», «жалпы мәдениет туралы айту, символ туралы айту деген сөз» [1].

Символ мәдени құндылықтар мен мән-мағыналардың шоғырланған маңызды көрінісінің түрі ретінде мәдениет құралдарының рухани мүмкіндіктерін жүзеге асырады. Мәдениеттің таңбалық көрінісінің қатарында анықтауыш сипаттағы басты орынға ие болған

* Философия ғылымының кандидаты, Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университеті, Дінтану кафедрасы меңгерушісі

символ өзінің мәнінде барлық мәдени феномендер мен элементтерді, сонымен қатар жалқылық пен жалпылық, шектілік пен шексіздік, нақтылық пен абстрактілік, сезімдік пен парасаттылық, материалдық пен идеалдық сияқты даму категорияларын қамтып, барынша кемеліне жеткен адам болмысының әмбебапты формасын бейнелейді.

Әдетте, мәдениеттің маңызды ерекшелігіне адамның абстрактілі болмысымен қатар, әлеуметтік болмысын да жатқызамыз. Мәдениеттің субъектісі жеке адам емес екені белгілі, ол барлық жекеліктердің жиынтығы, яғни, өзара бірлікте анықталатын тарихи және әлеуметтік тұтастық. Ал құндылық пен мән-мағына категорияларын мәдениет негіздерін анықтайтын алғышарт деп айтамыз. Символ ұғымын кең мағынада алып қарасақ, оның сан алуан мәдени шығармашылық тәсілдерін қамтитындығын көруге болады. Жалпы мәдениет тарихында кез келген объектінің өзіндік символдық сипаты анықталмаған болса, оның семиотикалық жүйесі толық танылмайтындығы айқын. Құндылықтар мен мағыналардың сан алуан көріністеріне назар аударсақ, символ мәдениеттің шынайы өмір сүруінде символдылықтың терең деңгейін ашып, олардың әрқайсысы қоғамдық сананың формасында философиялық, құқықтық, адамгершілік, көркемдік-эстетикалық, діни-әпсаналық, ғылыми және т.б. символдардың көрінісіне сәйкес келеді.

Символды мәдениеттің семиотикасы тұрғысында сараптаған Юрий Лотманның пікірінше «мәдениет тарихының барлық материалды әлеуметтік кодтар жүйесі мен ауқымды ақпараттар тұрғысынан талдануы мүмкін, яғни бұл ақпараттар таңбаларда бейнеленіп, оны ұжым санасына жеткізуге мүмкіндік береді» [2]. Осы тұрғыдан, символ әлеуметтік кодтың маңызды факторы бола отырып, әлеуметтік-мәдени мұраларды жинақтаушы, сақтаушы және жеткізуші екені даусыз. Яғни, Юрий Лотманның ой желісімен пайымдасақ «символ мәдениеттің жадысы» деген идеяға саяды. Символдарды түсінуде әр түрлі түзілістер мен қосылыстар нәтижесінде ортақ көзқарастар арнасы қалыптасуы мүмкін. Десек те, кеңістік пен уақыт аясындағы, немесе Лев Гумилевтің сөзімен айтсақ белгілі бір ландшафтты мекен ететін ұлттық мәдениеттерге – өзіндік идентификациясының өзегі мен ұйытқысы болатын ұлттық символдар тән екендігін айтуымыз қажет. Бұл символдар ұлттың өзіндік бет бейнесін көрсетеді, бітім-болмысын айқындайды, дүниені тануы мен дүниеге деген көзқарастар жиынтығының астарын ашып береді, мәдени ғаламының сыр-сипатын айшықтайды. Символдық таным ұлт менталитетінің қоғамдық жүйесіне тікелей әсер ететін факторлардың бірі, символдың маңызы туралы байыптағанда – ұлттық тәуелсіздік психологиясына, ұлттық санаға дем беруші, ұлтты біріктіруші рөліне де баса назар аудару қажет. Ойымызды түйіндесек, мәдениеттің рухани біртұтастық табиғаты, ішкі ділдік өзегін құрайтын бұл символдарсыз ұлттың өзіндік сәйкестігі, бірегейлігі анықталмайды.

Дәстүрлі түркілік дүниетаным – ұлттық болмысымыздың ілкі бастауы, алғы негізі. Қазақ халқының тарихи тамыры, мәдениетінің қайнарлары да осы түркілік дүниетанымда көрінеді. Өзіміздің түпнегізімізді тануымыз, түбі бір түрік тектес халықтардың ортақ бірлікке ұйып, ынтымақтасуының да алғышарттары осынау ұлы мұрамыз – түркілік танымды байыптауымыз бен бағамдауымызда, көкірек көзімізге түйюімізден басталады. Түрік мәдениеті, түрік өркениеті – бұл ұлттық болмысымыздың зерттеу мен қарастыруға тиіс аршылмай жатқан қабаты. Бұл үшін ең алдымен негізін – категориалдық аппараты мен зерттеу әдіснамасын қалыптастыру керек.

Өйткені, «дәстүрлі түркілік дүниетаным – ойлау мен тіл, мәдениет пен дүниетаным арасындағы өзара үндестік заңдылықтарын реттейтін ұлттық-мәдениеттік дүниетанымның алғашқы тарихи типі. Исламнан бұрынғы тарихи, мәдениеттік қабаттардағы тілдік, ділдік және ойлау құндылықтарының жиынтық болмысы» [3]. Дәстүрлі дүниетанымның сипаты сол ұлттың аңыздары мен әпсаналарында, фольклорында, өнер, әуез, поэзиясында, дәстүрлерінде болады. Рухани кеңістіктің өзіндік болмысын да айқындайтын осы белгілер, таңбалар, символдар. Шынтуайттап келгенде, кеңістік пен уақыт аясындағы дәстүрлі мәдениет ұлттық бітім-болмыстағы кеңістік пен уақыттың өзіне тән дәстүрлі өлшемдерін қалыптастырады.

Мәдениеттің шынайы толыққанды әлем суреттемесіне айналуы үшін аталған кеңістікті әртүрлі нышандар мен символдарға толтыратын, түрлі түсті бояуларын барынша қанық қылып, реңк беретін адамзат мән-мағынаға толы тұтастықта өмір сүреді. Анығында, кез келген кеңістік оған белгілі бір мән-мағына таңылғанда ғана символдық сипатқа ие болады. Өйткені «адам болмыстар мен құбылыстардың мәні мен ақиқатын түсіндіре алмайтын белгісіз, қараңғы әлемде тіршілігін жалғастыра алмайды. Сондықтан адам осындай бейберекет әлемді өзінің рухани баспанасы хәліне келтіріп, өңдеуге ұмтылады. Ол әлемді, ғарышты жүйелеу, реттеу және өзін сол жүйенің белгілі бір жеріне орналастыру үшін мифтер мен символдарды қолдану арқылы әлеммен үйлесімділікте болуға тырысады. Адам бұл қуатты өзін жаратқан мәдениеттен алады. Әрбір мәдениет өлім мен өмір мәселелерін толғайтын белгілі бір құндылықтар жүйесін қалыптастырады» [4].

Байырғы түріктер рухани тәжірибелер үрдісінде өмір сүрудің өзіндік үлгісін құрды. Түркілік болмыс әлемінің бұл бейнесі адам мен табиғат, қоғам мен адам қарым-қатынасы, кеңістік пен уақыт, моральдық, адамшылық құндылықтар, басқа халықтармен мәдени байланысы негізінде айқындалады. «Дәстүрлі мәдениеттерде символдар мәні ұзаққа сақталады, ал бұл «ұрпақтар арасындағы қақтығыстарға» жол бермейді, өйткені мәдени парадигма ұзақ уақыттар арасында күрт өзгерістерге ұшырамайды. Бұдан дәстүрлі мәдениеттерде эволюция жоқ, олар қатып-семіп қалған деген пікір тұмауы керек, оларда өзгерістер орын алады, алайда бұл өзгерістер мәдениеттің «архетиптік» негіздерін жоққа шығармайды. Символ-рәсімдердің мәнін ашу, этномәдени тұтастықтың дүниеге қатынасын, рухани құндылықтар жүйесін, адам мен оның ғарыштағы орны туралы көзқарастарын, ұлттық әлем картинасын айқындауға мүмкіндік береді» [5].

Символдық ойлаудың ерекшеліктерінің бірі – нақты ұғымдарға қарағанда құбылыстарға көп жүк артатындығы. Бұл онсыз да құпиясы мол әлемді сырға бөктіретін ерекшелігі жағынан мистикалық натурфилософиялық немесе пантеистік дүниетанымның қалыптасуына алып келеді. Бұл – көшпелі қоғам адамының табиғатпен үздіксіз үндестікте, жоғарыдағы кеңістіктер мен уақыттар ішінде өтіп жатқан тіршілігін, өмір сүру, өлім құбылыстарын мәнге, рухани мазмұнға айналдыратын рухани-дүниетанымдық процесс» [6].

Түркілік дүниетанымға берік дәстүршілдік пен мыңдаған жылдар бойы қалыптасып, ғұрыпқа айналған символдық сипат тән екенін қуаттай келе, бұл екеуінің – ғұмыр-тіршілікте адамшылықпен өмір сүру асқақ мұратына негізделген түркілік дүниетанымның басты этикалық бағыт-бағдарын анықтайтынын атап көрсетуімізге болады.

Ғалымдарымыз дәстүрлі түркілік мәдениеттің символдық жүйесінің басты символдық ұғымдары ретінде келесілерді атайды, олар: «дүние суреттемелеріне қатысты көшпелі символдарға «үштік әлем» (аспан, жер-су, жер асты), «әлемдік ағаш», «ата жұрт», «аспан таулары», «соңғы теңіз», «киелі от», «тамыр», «аспан шырақтары», «жеті қат жер», «жеті қат көк», «алты тарап кеңістік», «жеті тарап кеңістік», «сегіз тарап кеңістік», «мүшел», «уақыт ырғақтары», «жыл қайтару» және т.б. жатады» [7]. Осы символдар арқылы біз түріктердің табиғатты, жаратылысты, тіршілік заңдылықтарын терең танып білгенін аңғарамыз.

Байырғы жазба ескерткіштердің мәнін аша түсетін сипаттарды атағанда біз олардың түрік өркениетінің белгілері екенін аңғарамыз. Бұл символдық концептілер түрік дүниетанымының символдық ғаламынан мол ақпарат береді, түрік өркениетінің рухани төл қазынасымен табыстырады. Жоғарыда аталғандардан тіршілік ерекшеліктері мен табиғат құпияларына, аттары айтып тұрғандай әлем қозғалысы мен дамуына байланысты символдық түсініктерді жиі кездестіреміз. Бір сөзбен айтқанда қоршаған ортаға, халықтың өзіне тән өмір салтына байланысты символдардың қалыптасқанын байқаймыз.

Символдардың сан алуан ілкі негіздері мен кескіндері мифтік дәуірлерде өмірге келді. «Мифтік заман, мифтік таным мифологиялық ойлау жүйесін қалыптастырды. Мифологиялық ойлау, көркемдік таным аясында белгілі бір танымдық ұғымдар, белгілер мен нышандар, тотемдер мен есім сөздер, заттар, тұтас ұғымдар, көркемдік символдар пайда болып, санада қалып қойды. Сөйтіп, біртіндеп мифтік кезең оқшауланып шықты. Мифтік категориялар

сарапталды. Өркениетті үрдістің бір байламы осында жатыр. Антикалық дүние табиғатымен ұштасатын жаратылысы дара түркі мифологиясы және оның кейінгі ұлттық мәдениетімізде түрленуі ұлттық танымымыздың өзіндік ерекшелігін даралай түседі» [8].

Көптеген жағдайда қоғамның жүйелі құрылымы терең астарлы философиялық ойдан тұратын сандық символдар универсумымен анықталады. Соның ішінде жиі қолданыс табатын сандық өлшем үштік екені белгілі. Әдетте үштік – бірліктің, тұтастықтың, бейбітшіліктің символы. Зерттеушілер жалпы түрік мәдениетінің жан-дүниесінің кемелдігі мен тұтастығы, оның үштік негізге барып тірелетінінде екендігін атап көрсетеді: «Бай табиғаттың, түрлі климаттық жағдайдың негізінде «шаруашылық» (оазистік мәдениет), «бостандық» (номадтар мәдениеті) және «жайлау» (аралас мал шаруашылық-егіншілік мәдениеті) өте бай мәдениетті қалыптастыруға мүмкіндік берді. Бұл үштік белгілі бір дәрежеде әмбебаптықтың, тұтастықтың, дербестіктің салдары ретінде түрік халықтарының дүниетанымы мен рухани мәдениетінің ашықтығының материалдық негізі болды» [9].

Түрік дүниетанымында кез келген әлем жүйесі үш бөліктен тұрады. Әлемнің үштік құрылымы туралы түріктердің барлық аңыздары мен әпсаналарында айтылады.

Осыған байланысты байырғы түріктердің космогониялық түсінігі бойынша әлем үлгісі жоғарғы, ортаңғы және төменгі әлем бірлігінен құралған. Байырғы түріктердің мұндай әлем бейнесіндегі жоғарғы әлем сакрал, трансцендент құдайдың әлемі, Тәңірі болып саналады, ортаңғы әлем – адамдар немесе жердегі метафизикалық әлем. Төменгі әлем – метафизикалық рухтар әлемі. Мұндағы адам бейнесі үлкен ғалам ретінде көрініс табатын болса, мифологиялық әлемді құрушы ретінде ол – мөлтек ғалам. Осы іспеттес түсініктер ежелден-ақ фольклор мен аңыз-әңгімелерде, мифологиялық сарында жазылған мәтіндерде, аспан әлемі, жер асты және адам әлемдері ретінде көрініс тапқан. Мәселен, қазақтың көптеген ертегілерінің кейіпкерлерін алсақ, жер асты, жоғарғы аспан әлемдеріне барып, сонынан адам әлеміне игілікпен оралып жатады. Ғарыштың үш сатысы бір-бірімен тығыз байланысты. Әлемнің мұндай вертикал құрылымы діни көзқараспен сабақтасып, оның кейбір жалғасы түрік халықтарының дәстүрінде сақталды. Сондай-ақ, қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі кеңістік үш сатыдан тұрды. Жоғарғысы – көк аспан, яғни тәңірге табынды, ортаңғысы – адамзат тіршілік ететін әлем, төменгісі – жер асты өлім патшалығы.

Қаржаубай Сартқожаұлы түрік қағанатының ел басқару жүйесінің де үштік жүйеге негізделгенінің ұзақ тарихы барлығын бағамдайды [10]. Тіршілік ету барысында салт-жоралар мен әдет-ғұрыптар өз жалғасын тапты. Белгілі ғалым Ақселеу Сейдімбек «осы орайда, қазақ арасындағы үш жүздік құрылымның атауы да осынау байырғы таным-түсініктен, көне наным-сенімнен бастау алып қалыптасқан деп білеміз. Күнге табынып, Күнді тіршілік атаулының тірегіне балап, дүние кеңістікті күн жолы бойынша бағдарлаған көшпелі бабаларымыз Күннің шығар жолындағы тайпаларды – Ұлы жүз, орта тұстағы тайпаларды – Орта жүз, батыс өңір тайпаларын – Кіші жүз деп атаған. Бұл тұрғыдан келгенде, «жүз» сөзінің мағынасы бағдарбағытты, кеңістікті білдіреді» [11] – деп қазақ этносының үш жүздік құрылымын байырғы түркілік дүние суреттемесі мен дәстүрлі мәдениеттен бастау алатынына нұсқайды. Үштік ұғымының түркілік болмысқа тән сипат екендігін зерделеген Зира Наурызбаева «Екінші жағынан алғанда, континентальді масштабта көшпелі түрік-моңғолдары Евразияның әскери әулеті, кшатрийлер деп тұрғылауға болады. Бұл көшпелілердің мыңдаған жылдарға созылған әскери үстемдігінен, стратегиясы мен тактикасынан, қару-жарағынан ғана емес, басқа факторлардан да көрінеді. Көнетүрік әдебиетінде адам (түрік халқы) «аспан-адам-жер» үшемдік жүйесінде орта элемент, аспан мен жердің арасындағы дәнекер ретінде аталады. Бұл – кшатрийлік, космологиялық деңгейі. «Түрік» сөзінің этимологиясын кейбір лингвистер вертикалдік позициямен байланыстырады. Дүниенің кіндігі – аспантекті адам жайлы түсінік түрік мифологиясында кеңінен етек алған. Вертикал позицияда тұру, өзінің нұрлы табиғатын таныту, басқа емес – осы, патшалық-әскери әулетке ғана тән» [12] – дейді.

Түріктердің космогониялық көзқарастары әртүрлі жүйеде құралған. Онда әлем жаратылысы шексіз уақыт пен кеңістік бастамасы ретінде деп түсіндірілді. «Әлемнің кеңістік

пен уақыт үлгісі оның орталық өсіне қатысты негізгі космологиялық объектілер арқылы анықталады. Үштіктен тұратын әлемнің вертикал ортаңғы, жоғарғы және төменгі құрылымы, олар әлемдік ағаш, ғаламдық тау бейнесі айқын көрінеді. Бұған әртүрлі табиғи да әлеуметтік те құбылыстар жатады. Жоғарғы жағы – бұл ағаштың ұшар басы, аспан, аспан шырақтары, таудың шыңы, өзендердің қайнар бастаулары, құстар – бұл жоғарғы әлем. Төменгі әлем – ағаштың тамырлары, үңгірлер, шатқалдар, сулар, жан-жануарлар, інде өмір сүретін жәндіктер – төменгі әлем дүниесіне жатады. Ортаңғы әлемге – ағаштың діңгегі, алқаптар, жазық дала, адам, жан-жануарлар жатады – бұл адам әлемі» [13].

Көптеген әлем халықтарының мифологиялық көзқарастарында өмір ағашы әлем мен адам бірлігінің рухани символы. Түріктердің көзқарасында әлемдік ағаштың аналогы әдетте қайың болып есептелгенмен, эпикалық шығармаларда көбінесе әлемдік ағаш бәйтерек болып саналады. Бұл жерде ежелден келе жатқан архетип бәйтерек ағашын мысалға алсақ болады. Ағаш – байырғы түріктердің әлемдік бейнесінде құрылымдық бастама болып, осы образбен вертикал бойынша болмыстың барлық саласымен байланыста болады. Ағаш – әлемнің өсі мен оның орталығы. Бұл уақыттық және кеңістіктік координатасының санағына дәлме-дәл келеді. «Әлемдік ағаш», «аспан ағашы», «өмір ағашы» әртүрлі ұғымды білдіргенімен, олардың мифологиялық ұстындары бір-бірімен тығыз байланысты. Өмірдің қайнарлары, өлімнен кейінгі өмір немесе адамның дүниеге келгенге дейінгі жанын мысал ретінде келтірсек болады. «Қозы көрпеш – Баян сұлу жырында Бәйтерек образы Шоқ терек арқылы берілген. Қозы көрпеш – Баян сұлу осы Шоқтеректің түбінде кездеседі. Яғни адам мен құдай (жаратушы) арасын да қосатын Бәйтерек. Адамның Құдайға деген махаббатының, ашық сезімінің куәсі Шоқ ағаш, Қозы көрпешке пана болған Шоқ ағаш, Қозы көрпеш өлгенде де осы Шоқтеректің түбінде өледі. Қозы көрпештің қайта тірілуі де адам баласының тіршілік туралы көзқарастарына сәйкес [14].

Осы тұста, елордамыз Астана төріндегі бүгінгі Қазақстанның ұлттық нышанына айналған Бәйтерек ескерткішінің негізінде түріктердің символдық болмысы бейнеленгенін айта кеткеніміз орынды. Еліміздің мемлекеттік символдары – көк байрағымыз бен елтаңбамызда да халқымыздың өзіндік болмыс-бітіміне негіз болған түркілік өркениеттің іргелі символдары айқын көрініс тапқан. Тудың ортасындағы жарқыраған күн, көк аспанда еркін шарықтаған қыран, елтаңбамыздағы шеңбер формасындағы шаңырақ пен екі жағында орналасқан қанатты тұлпарлар ұлтымыздың дүниетанымының мәнін барынша ашып бере алады. Иә, заманауи, техникалық тұрғыда дамыған, өрелі мәдениетті қалыптастыру да сүйенетін, күш-қуат алатын рухани тамырларымыз, өрелі өркениетіміз бар. Ата-бабаларымыздың мыңдаған жылдық символдары, рухани дәстүрлерінің де қадір-қасиеті ұлықталып, төрге оздырылып, бүгінгі өскелең ұрпақтың олардың мәнін ұғынып, тарихи жақындығы барын сезінуі санамызды оятып, кемелдендіре түсетіндігі хақ. Антропология ғылымы саласында ұзақ уақыттан бері жүргізіліп келе жатқан зерттеулер де адам баласының өзін топпен, өз қауымымен, оның идеялары, дүниетанымы, кеңістігімен байланыстырып, онымен біртұтастықта екендігін түйсінудің аса маңызды өмірлік қажеттілік екенін дәлелдеп келеді. Сондықтан да түркілік өркениеттің тарихи символдарының ойымызда жатталып, санамызда сақталып, қазіргі кездегі жаңғыруы өткеніміз бен бүгінімізді жалғап, келешекке сеніммен қараған ұлт мұраты мен арман-аңсарларын да паш етіп тұрғандығы анық. Рүстем Қадыржановтың пікірінше «осы қадір-қасиетті дүниенің негізінде ұлттық біртектілік қалыптасады. Өйткені, ұлттық біртектілік пен этномәдени символизм тығыз байланыстағы және өзара байланысты категория. Этномәдени символизм ежелгі шығу тегі бойынша құндылықтар мен символдарды қамти отырып, ұлттық біртектілік пен ұлттық мәдениет арқылы анықталады. Сонымен қатар ұлттық біртектіліктің мазмұны көп жағдайда этномәдени символизмнің мазмұнымен, яғни ұлттық элитаның өз ұлтының біртектілігін қалыптастыру үшін символдарды құрастырып, олармен манипуляция жасауымен анықталады. Міне, сондықтан Қазақстанның ұлттық біртектілігінің мазмұны мен жай-күйін анықтау үшін оның этномәдени символизмінің мазмұны мен жай-күйін анықтап алу қажет» [15].

Өкінішке қарай, орнын толтыруымыз тиіс олқылықтарымыз жеткілікті. Осы орайда, белгілі саясаттанушы Айдос Сарым «Ұлттық символдар һәм ұлт үшін күрес» деген тақырыптағы мақаласында бұл мәселені қаузап келіп, «мәдени-тарихи ескерткіштер кез келген мемлекеттің идеологиясының, имиджінің құрамдас бөлігі болып табылатыны дау тудырмайды. Белгілі бір тарихи ескерткіштер мен архитектуралық кешендердің бүтін бір ұлттар немесе елдердің әлем таныған символына айналып жатқанының көптеген мысалдары бар. Осының арқасында аталмыш ұлттар өздерін кеңінен насихаттап, елдеріне миллиондаған туристерді тартып жатады. Мысалы, Қытай десек, көз алдымызға Ұлы Қытай қорғаны, Франция десек – Эйфел мұнарасы, Мысыр десек – перғауындардың пирамидалары еске бірден сап етеді.

Ал біздің еліміздің, ұлтымыздың осындай символы бар ма? Өзімізді әлемге паш ету үшін қандай нышанды ұсына аламыз? Осы сұрақтарға жауап беру үшін жақында «Стратегия» талдау орталығы еліміздің түкпір-түкпіріндегі 1500 адамның арасында арнайы сауалнама жүргізген екен. Сауалнама кезінде респонденттерге «Сіздің пікіріңізше Қазақстанның қай тарихи-мәдени ескерткіші еліміздің символы деп тануға болады?» деген ашық сұрақ қойылыпты.

Сауалнама қорытындылары ел тұрғындарының жартысына жуығы ешбір ескерткішті символ деп танымайтынын көрсетеді (Диаграмма). Респонденттердің қалғаны алпысқа жуық ескерткіштер, тарихи және табиғи кешендерді атапты. Солардың ішіндегі ең жиі аталғандардың ішінде сақ дәуірінен келе жатқан «Алтын адам» мүсіні (12 %), елордадағы «Астана-Бәйтерек» кешені (11 %), Абай атамызға арналған әдеби, рухани, архитектуралық ескерткіштердің кешені (9 %) және Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Йассауидің мазары (4 %) бар екен. Ел тұрғындарының пікірінше дәл осы ескерткіштер қазақ елінің символы, бренді бола алады-мыс. Сөзімізді қорытар болсақ, жағдай маз емес» [16] – деп атап көрсетеді. Өз ойын қорытындылай келе бірнеше түйін жасаған ғалым: «ең қорқыныштысы – Алтайдан Атырауға дейінгі орасан зор кеңістікті, дала мен қаланы, жаңа мен ескіні, буын мен буынды біріктіретін бірде-бір нақты тарихи-мәдени ескерткіштің, символдың жоқтығы. Елімізді, жерімізді, ұлтымызды әлемге танытпақ түгіл, өз жыртығымызды жамайтын, жоғымызды түгендейтін жалпыұлттық символдардың жоқтығы бүгінгі идеологияның екі аяғынан ақсап тұрғандығының айқын белгісі! ...«Тарихи Қазақстан» мен «Жаңа Қазақстанның» арасы жақындап, бірімен-бірі толығып, бірінен-бірі туындап отыратын жағдайға жетуі керек. Ұлтымыздың ұйысуы үшін қазақ өз тарихы мен дәстүрін мемлекеттік деңгейге көтеріп, мемлекетті тарихиландыруы тиіс. ...Ұлт мәселесі тіл, тарих және мәдениет мәселелерімен шектелмейді. Тәуелсіздігіміз бен ұлттық мемлекеттігіміздің болашағы үшін күрестің жаңа кезеңі ұлттың алдында тұрған саяси, әлеуметтік, экономикалық, рухани, философиялық мәселелердің күрделенуімен ерекшеленеді» [16] – деп бағамдайды.

Иә, одан бері салыстырмалы түрде біраз уақыт бұл жайт бізді әрқашан ойландыруы тиіс аса өзекті мәселе. Қазіргі жаһандану мен ақпараттар тасқыны қоғамында ұлттық мәдениет өткен дәуірлердегідей әлем назарынан тыс, құпиясын сақтап өмір сүре алмайды. Әлемдегі ахуалдың барған сайын күрделеніп, әлеуметтік жағдайдың төмендеп, қоғамның рухани-интеллектуалдық тұрғыда құлдырауы мәдени-этникалық жікшілдікке ұласып, қарулы қақтығыстарға шиеленісуде. Осы жағдайда еліміздің алдында жаһанданудың саяси-экономикалық талаптарына бейімделумен қатар, оның антиәлеуметтік мәдени ықпалын еңсеру, бейбітшілік қағидаттарын анықтау, жалпыадамзаттық және елдік мұраттарға бастайтын символдар мен құндылықтарды азаматтардың санасына жеткізу, яғни қоғамның мәдени бірлігін нығайту міндеті тұр. Ендігі кезеңде мемлекетіміздің толыққанды тәуелсіз елге айналуы осы міндеттерді шешумен де тығыз байланысты екендігі анық.

Әдебиет:

1. Свасьян К.А. Проблема символа в современной философии. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1980. – 226 с.

2. Лотман Ю.М. К проблеме типологии культуры // Труды по знаковым системам. – Тарту: Тартуский университет, 1978. – 166 с.
3. Кенжетай Д. Дәстүрлі түркілік дүниетаным және оның мәні // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана: Аударма, 2005. – Т.1: Ежелгі көшпелілер дүниетаным. – 73 б.
4. Гуревич П.С. Философия антропология: учебное пособие. – М.: Вестник, 1997. – С. 181.
5. Затов Қ. Зороастризмнің тарихи тамырлары мен діни ілімі // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана: Аударма, 2005. Т. 1: Ежелгі көшпелілер дүниетаным. – 312-313 б.
6. Молдабеков Ж. Қазақтың халық философиясы // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана: Аударма, 2006. Т. 7. – 36 б.
7. Габитов Т., Әлімжанова Ә. Исламға дейінгі түркі халықтарының мифологиясы мен діни сенім-нанымдары // Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 т. – Астана: Аударма, 2005. – Т. 1: Ежелгі көшпелілер дүниетаным. – 496 б.
8. Габитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 20 б.
9. Нысанбаев А., Аюпов Н., Габитов Т.Х. Тюркская философия: десять вопросов и ответов. – Алматы, 2006, – С. 7.
10. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түркілердің мемлекеттілігі және ел басқару жүйесі // Абай. – 2014. – №6. – 8-20 б.
11. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау: оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 90 б.
12. Наурызбаева З. Трайбализм, ұлттық идеология және ұлттың болашағы // <http://otuken.kz/index.php/publzira/343-2014-09-04-06-37-42>
13. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир /Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. – Новосибирск: Наука. Сиб.отд-ние, 1988. – С. 22-23.
14. Артықбаев Ж.О. «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жыры – адамзат тарихымен бірге жасасып келе жатқан жыр // 14. Маргулан А. Труды по культуре письменности казахского народа. – Астана: «Алтын кітап», 2007 – 237 б.
15. Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт Философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 168 с.
16. Сарым Айдос. Ұлттық символдар һәм ұлт үшін күрес // <http://old.abai.kz/node/2054>

ТҮРКІ ДӘУІРІНДЕГІ ДАЛА ӨРКЕНИЕТІ: НАНЫМ-СЕНІМДЕР МЕН ДІНДЕРДІҢ АЛУАН ТҮРЛІЛІГІ STEPPE CIVILIZATION IN THE TURKIC ERA: DIVERSITY OF BELIEFS AND RELIGIONS

Мырзахмет Ғалия Кенесбайқызы*

Annotation. The article describes the diversity of beliefs and religions of the early Turkic period. In the Turkic era, the steppe civilization was distinguished by a wide variety of beliefs and religions. The main feature of the medieval history of the Great Steppe was the significant development of beliefs and religions. This is especially characteristic of the period from the V century to the XIII century, that is, the era of the Turkic kaganates. On the one hand, their own religious beliefs and practices formed the basis of the worldview of nomads. On the other hand, other religions and spiritual values actively spread along the Great Silk Road.

Keyword: History, Turkish, Religion, Tengri, Buddhism

Түркі дәуірінде дала өркениеті нанымдар мен діндердің алуан түрлілігімен ерекшеленді. Ұлы даланың ортағасырлық тарихының басты ерекшелігі нанымдар мен діндердің айтарлықтай дамуы болды. Бұл әсіресе V ғасырдан XIII ғасырға дейінгі кезеңге, яғни түркі қағанаттарының дәуіріне тән, – дейді шығыстанушы ғалым, тарих ғылымдарының докторы Кенже Торланбаева. Бір жағынан, өздерінің діни нанымдары мен тәжірибелері көшпенділердің дүниетанымдарының негізін құрады. Екінші жағынан, басқа діндер мен рухани құндылықтар Ұлы Жібек жолында белсенді түрде таралды. Түркілердің діни өкілдіктері тәңіршілдік деп аталды. Сонымен қатар, Тәңірі басқа құдайлардан айырмашылығы

* Магистр, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Gala_19.80@mail.ru

материалдық емес еді, оны аспанның көлеміндей рух ретінде құрметтеді. Ол осы дүниені жаратушы Құдай Әке ретінде танылған көшпенділердің рухани өмірінде үстемдік етті. Дәл осындай Тәңіршілдік түркі рухани мәдениетін пұтқа табынушылықтан ерекшелендірді. Басқаша әсер еткеніне қарамастан, түріктер үшін Тәңірі Жоғарғы Құдай болып қала берді. Мұны белсенді түрде таралған басқа философиялар мен діндердегі тұрақтылық құбылысы деп атауға болады. Бұл оның түріктердің өмірінде үстемдік құрғанын және Жаратушы ретінде танылғанын білдіреді. Тәңірінің адалдығы көшпелі қоғамның тұрақты рухани жай-күйін айғақтады. Тәңірі табиғи күштерді бейнелеп, олармен үйлесімді өмір сүруге мүмкіндік берді. Тәңірі-аспанның жоғарғы Құдайы, аспанның өзі де, Тәңірі де аспан, яғни көрінетін табиғи объект деп айтуға болады. «Тәңірі» сөзі өте ежелгі және Басында аспанды, ал уақыт өте келе – көктегі рух ретінде Құдайды білдіреді. Біздің ата-бабаларымыз оны көктегі Құдай дегенді білдіретін көк Тәңірі деп атағаны кездейсоқ емес.

Ежелгі наным-сенімдерге сәйкес, Тәңірі әлемде тәртіп пен үйлесімділік орнатты және, әрине, түріктердің қамқоршысы болды. Жер бетінде ежелгі құдай ғибадат ету және құрбандық шалу орындарына айналған биік таулар мен ағаштарды бейнелеген. Мысалы, Алтайдағы Бодын-Инли тауы (Жер Тәңірісі) түріктердегі қасиетті таулардың бірі болып саналды. Тауларды қастерлеу-көптеген пұтқа табынушылық діндерде байқалған өте ежелгі құбылыс. Мысалы, Үндістандағы гректер немесе Гималайлар арасындағы Олимп тауына табынуды еске түсіріңіз. Түркі билеушісі қаған жыл сайын халықтың үлкен тобымен Тәңірге арналған құрбандық шалып отырған. Көне түріктердің түсінігі бойынша Тәңір құдайы бірнеше сипатқа ие. Түркілердің түсінігі бойынша әлемді жаратқан және барлық дүниенің тағдырына иелік ететін құдай – Көк тәңірі. Бұл жағынан алғанда тәңір кейінгі мұсылмандық «Алла», «құдай» ұғымдарына жақын келеді.

Ислам діні таралғаннан кейін де түркілердің, оның ішінде қазақтардың Алла ұғымындағы тәңір сөзін жиі қолдануы олар туралы түсініктердің ұқсастығынан деп түсіну керек. Көне түркілер тәңірден басқа жер, суға да мінажат еткен. Себебі адамның да, малдың да, өсімдіктің де өнуі, өмір сүруі жерге, суға тікелей байланысты. Түркілерде тәңірмен бірге отбасы және балалардың қамқоршысы болып Ұмай ана саналды. Тәңірі және Жер-Сумен бірге түркілер сиынатын құдайлардың қатарына Ұмай ана да кірді. Бұл Тоныккөк құрметіне қойылған ескерткіштен анық байқалады. Онда сәтті жорықтардың бірін сипаттаған кезде «Көк тәңірі, Ұмай ана, қасиетті Жер-Су, міне, осылар бізге жеңіс сыйлады!» деп жазылған [1].

Тәңіршілдікте ата-баба рухына (аруаққа) табынуға зор мән берілді. Қазақтарда аруаққа табыну әлі күнге дейін маңызын сақтап келеді. Оның терең философиялық және рухани-адамгершілік мәні бар. Осы ғұрып арқылы жас ұрпақ ата-бабаны құрмет тұту, өз халқының тарихын сыйлай білуге тәрбиеленеді. Қорқыт ата түркілерде халықты Тәңірмен жалғастырушы болып есептелді. Түркілер Қорқыт атаның ауруды емдеп, бақытсыздықтан сақтайтынына, балаларды түрлі сырқаттардан қорғайтынына сенді. Жалпы, адамзат өркениеттегі әйгілі мәдени ошақтардың ұдайы көшпелілер мекені мен жапсар өңірлерінде дүниеге келіп отырғаны кездейсоқтық емес. Әлемдік діндердің бастау тегіне Тәңірлік діннің өзекті қағидалары арқау болған. Тәңірлік дін уақыт пен кеңістікті игеруге талпынған, қоршаған ортамен тіл табысуға ұмтылған адам баласының алғашқы таным түсінігі еді. Тәңірлік дін көшпелілердің өмір сүруінің кепілі болып, өмір салтына айналды. Қазақтар күні бүгінге дейін таңның атуы мен күннің батуына дейінгі уақытты 5-ке бөледі: таң, сәске, түс, екінді, ақшам. А.Тарақтының материалдарында көрсетілгендей, қазақтар әрбір маусымды өз ішінде 3-ке бөледі: қоңыр күз, сары ала күз, қара күз немесе қыстың басы. Осынау өмір салтының өзегінен бір жылды 12-айға бөлетін таным-түсінікті бастау тегі аңғарылды. Көшпелілер мәдениеті өзінің 3-мың жылдық ғұмырында Жерорта теңізі мен Қиыр шығыс елдеріне қарағанда шығармашылық эволюцияны бастан өткерді [2].

Неміс ғалымы Г. Дерфердің пікірінше, тәңіршілдік – адамзаттың бір құдайға табыну діндерінің бірі. Тәңіршілдік басқа әлемдік діндерге әсерін тигізіп, оларды жетілдірді. Қыпшақ тайпалары Тәңірге табыну дәстүрін ұзақ уақыт сақтап келді.

Тәңірлік діннің арғы тегінде шаманизм жатыр. Шаманизм дінінің негізгі қағидасы бойынша дүние түгелмен рухтардан тұрады. Жанды-жансыз дүниенің де рухтары бар. Шаманизмді құраушы діни сенімдердің тотемизм, фетишизм, анимизм, магия деген түрлері бар. Тотемизм дегеніміз – адамдардың өздерін белгілі бір хайуанаттан тарадық деп түсініп, соларға мінажат етуі.

Көне түркілердің, ежелгі қазақтардың тотемі қасқыр болған. Фетишизм – белгілі бір заттың адам өміріне оң ықпал ететініне сену.

Орта ғасырларда Қазақстан жерінде діни идеологиялық ахуал өте күрделі еді. Бір жағынан қазақтың ата-бабаларынан келе жатқан дәстүрлі діні – тәңірге табыну, шаманизм болса, екінші жағынан бұл өңірде зороастризм дінінің, буддизмнің, христиандықтың да ықпалдары болды.

Түркі дәуірінде қазақ жеріне буддизм діні де енген. Бумын қағанның ұлы Мұқан қаған будда дінін қабылдап, буддалық насихат кітаптарды түркі тіліне аудартқаны белгілі. Түркі қағандарын буддизмнің «Адам өлтірме, өтірік айтпа, ұрлық жасама, қызулы ішімдік ішпе» деген уағыздары қызықтырған болса керек. Будда храмдары Жетісу жеріндегі Ақбешім, Краснореченск ортағасырлық қалаларында, Сайрамда табылды. Қазақ жеріне V ғасырда несториандық бағыттағы христиан діні де аздап таралды [3].

Римдік діндер Нестор Христосты «ол – құдай емес, адам, құдайдың жердегі өкілі ғана» дегені үшін Шығыс Рим империясынан қуылған еді. Осы несториандық ағым VII-VIII ғасырларда Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан жерінде таралып, христиандық шіркеулер көптеп салынған. Алдымен христиандықты қабылдаған қарлұқтар болған, шіркеулер Тараз, Мерке, Қойлық, Жамұқат, Науакент, Фараб т.б. қалаларды қазғанда табылды.

Жалпы христиан дінін қазақ жеріне одан Шығыс Түркістанға, тіпті сонау Моңғолияға дейін таратқандар Нестордың ізін қуушы сириялық христиандар болды.

X-XI ғасырларда христиан дініне керейлердің, наймандардың біразы кіргені жөнінде тарихи деректер бар. IX ғасырдан бастап қазақ жеріне орныққан мұсылман діні христиандықты ығыстыра бастады. Христиан шіркеулері көп жерде мешітке айналдырылды. Кей жерде христиандық пен мұсылмандық қатар өмір сүрді.

Түркі қағанаты заманында Орталық Азия мен Қазақстан жерінде манихей діні де таралды. Сонымен бірге, адамдардың ақыл-ойы мен жүрегіне басқа діни көзқарастармен әсер етуге асықты. Мысалы, Тараз қалашығында археологтар христиан және еврей ғибадат үйлерінің, мешіттердің қалдықтарын, діни мақсаттағы түрлі керамикалық мүсіншелерді қазды. Жібек жолы буддизм, иудаизм, манихейлік, зороастризм, несторианизмнің таралуына ықпал етті. Бірақ бұл сенімдердің ешқайсысы ұзақ уақыт бойы танымал бола алмады. Түркі қағанаттары діни төзімділікпен ерекшеленді, осыған байланысты қала халқы миссионерлердің ықпалына көбірек ұшырады. Мысалы, зороастризмнің негізгі жақтаушылары отырықшы аудандардың тұрғындары болды. Осылайша, зороастризм ескерткіштері Сырдария қалаларында, Жетісу аумағында табылды.

Ертедегі түріктер арасында отқа табыну, жануарларға табыну, өсімдіктерге табыну еңінен тараған. Византия тарихшысы Менандр түрік қағаны Дизабұлға елші Земархтың келуін сипаттай келіп, былай деп жазады: «Түріктердің осы тайпасының ішінен кесел біткенді аластай аламыз деп өзіне-өзі сенетін біраз адам Земархқа келді де, римдіктердің өздерімен бірге ала келген заттарын бір жерге үйді, одан соң ливан ағаштарының бұтақтарын лаулатып жағып, скиф тілінде әлдебір тағылық сөздер айтып сыбырлап, дабылдарын ұрғылап, үйіліп жатқан заттарға қайта-қайта төнді. Шытырлап жанып жатқан бір бұтақты ортаға әкеліп, құтырына айғайлап, кәрін төгіп, ойнақтаған жын-шайтанды қуғандай болды. Жұрт бұл адамдарға жын-шайтанды аластап, бізді кесел- пәледен құтқарады деп сенеді; өздерінше барлық кеселді аластадық деп сенген олар Земархтың өзін осы оттан өткізіп, өзімізден де пәле-жаланы аластадық деп сенгендей болды». Қала тұрғындары мен отырықшы халықтың отқа табынғаның археологиялық материалдар растайды. Баба-Ата қаласы жұртының қамалын қазып, аршыған кезде сарай кешенінің ең басты залында, жердің қалың қабатына қарағанда,

отқа байланысты діни ғұрып өткізілген. Қалалардың жұрттарын қазғанда қой мүсіндері шығады, олардың осы жануарларға табынумен байланысты екені даусыз. Отырар алқабындағы Көк-Мардан қаласының орнынан VI-VII ғасырлар қабатынан от жағу үшін тақыт орнатылып, қошқармүйіз түрінде жапсырмасы бар қуыс жасалған ғибадатхана қазылып алынды. Орта ғасырлардағы көптеген авторлар «ұлы» тастың құдіретті күшімен жаңбыр жаудыра алатын түрік «сиқыршылары» туралы жазады [4]. Түріктердің сиқырлы күшке, шаман бақсы-балгерлеріне сенетіні жайлы парсы тарихшылары мен географтары да жазады. Өлген түріктер ертедегі шаман ғұрпымен жерленген. Деректемелерде жерлеу ғұрпының сипаттамалары сақталған, өлген адамды биіктеу жерге тігілген киіз үйге қойған. Туыстары құрбандыққа әкелген қойлары мен жылқыларын табалдырықтан асырып қойған да, сонан соң киіз үйді жеті рет айналып өткен. Үйді айналып, есік алдынан өткен сайын беттерін тілгілеп, жылайтын болған; сонан соң белгіленген күні өлген адамның атын, киімдері мен заттарын алып, оларды өлген адамның денесімен бірге өртеген.

X-ғасырда мұсылманшылықтың толқын-толқын таралғаны байқалады. Со кездегі Орта Азия тұрғындарының лек-лек болып Исламға қосылғаны тарихи әдебиеттерде баяндалады. Мәселен, 960 ж. 200 мың шатыр (үй, түтін) түркі халқы Ислам дінін қабылдаған. Ұзақ саны 2 миллионға жететін осы көпшіліктің мұсылмандыққа кіруі бәшәриет уә түркі халықтарының тарихындағы аса ірі уақиға. 1232 ж. қайтыс болған көрнекті тарихшы Ибн әл-Әсир осы уақиғаны қысқа һәм нұсқа ғып келтірген; «Түріктерден екі жүз мың шатыр адам мұсылман болды» .

Шындығына келгенде, Әмәуи дәуірінде басталып, Аббаси дәуірінде кемеліне жеткен түрік қуаты, түрік факторы 10 ғасырдан астам уақыт Исламияттың қызметшісі һәм қылышы болғаны хақ. Ислам дінінің осы күнгі жағырапияларға таралуында, ғылым-білім, техника, өнер салаларындағы теңдессіз туындыларда түркі халықтарының үлесі мұғазам (аса зор). XXI-ғасырға қадам басайық деп тұрған шақта, түркілердің Ислам үмбетінің құрамындағы және халықаралық аренадағы маңыздылығының тағы да өсіп келе жатқанын байқаймыз. Иә, осы түркі халықтары құрған мемлекеттер мұсылман үмбетінің басын қосқан, бір билікке ұюына атсалысқан, Қытай мұхитынан Әндүлүске, яғни Атлант мұхитына дейінгі шетсіз-қиырсыз аумақтағы мұсылмандардың біртұтас сипаттарға ие болуына қызмет еткен-ді.

Пайғамбарымыздың замандас түрік қағандығы және түріктер туралы хабардар болғаны, хатта түріктер хақында хадистер айтқаны көптеген әдебиеттерде келтіріледі. Жоғарыдағы тарауларда көрсетілген «Түріктер сендерге тиіспесе, сендер де оларға тиіспендер» сияқты хадистер осының айғағы болса керек [5].

Ұзақ ғасырлар бойы Ислам әлемінің дүние жүзілік саясаттағы уәкілшілігін түркілер жасағаны мәлім. Негізінен миладтан бұрынғы ғасырларда белгілі мөлшерде отырықшы болған, кейін көбінесе көшпелі өмір салтын ұстанған түркі халықтарының ұлан-ғайыр аумаққа тарап, әр түрлі бөтен ұлттармен бірге өмір сүріп, олардың мәдениетінің, діні мен тілінің тәсіріне ұшырағаны мәлім. Кей жағдайларда антропологиялық кескін де мүлдем өзгеріп кеткен. Оғыз тобындағы батыс түркілері ежелгі бракисефальдық кескінін сақтағанымен, қарлұқ-қыпшақ тобындағы шығыс түркілері мұңғұлбейнелі (монголоид) типке қосылған. Мәдени ықпалдасудың қаншалықты дәрежеге жеткені Орхон тастарында, түрік қағанаты құлап бара жатқан шақтың өзінде ел билеуші ханзадалардың, бекзаттардың, ақсүйектердің табғачтарға (қытайларға) еліктегені, ат пен атақтарын қытайшалағаны суреттеліп, ашына мысал етіледі.

Әсіре ұлтшы зерттеуші Зәкария Китапчының пікірі бойынша түріктер арасында таралған Арилық және Сами (семит) діндер, атап айтқанда бұддашылық, отқақұлдық, христиандық түріктердің мәрттік, батырлық, жауынгерлік сықылды ұлттық қасиеттерін, аң-сезімін қоректендірудің орнына қаймықтырушы рөл атқарған. Нәсілшіл автор аталған еңбегінде Жібек жолы керуендері арқалы жиі жолаушылайтұғын миссионерлердің жылмын еңбегінің арқасында көптеген түріктердің бұдда дініне кіргенін айта келіп, дін ауыстырудың жоғары дәрежелі мемлекет қайраткерлеріне дейін жұққанын мысалға келтіреді. Шынында,

атақты түрік билеушісі Білге қаған бұддашылықты түрік мемлекетінің ресми дініне айналдыру туралы ұсыныс жасаған-ды. Білге қаған «Қытай патша әулетінің ресми, мемлекеттік діні бар, түрік мемлекетінің де ұлттық діні болу керек» - деп, осындай ойға келгенін айтады. Алайда, қытай елінде оқып, тәлім-тәрбие алған Тонйұққұқ (644/646?-731) уәзір, қағанға бұдда дінінің түріктердің жауынгерлік рұхына сәйкес келмейтұғынын, мемлекеттік билікке кері ықпал тигізетұғынын айтып, әрең-зорға дегенде райынан қайтарады [5].

Жоғарыда келтірілген дәйектерден байқалғандай, Исламға дейін түркі халықтарында тұтастай біркелкі бір дін болған емес. Түрік ұлыстары, тайпалары мәдениет сатысы өскен сайын көптәңірлі нанымдардан алыстап бірте-бірте бір-тәңірлі діндерді қабылдай бастаған. Олардың Исламияттан бұрын тұрпайы қоғамдарға тән діндерді тастап, отқақұлдық, бұддашылық, манихейшілік т.т. сықылды өз шамасынша ахлақи (этикалық) және фәлсәфалық түсініктері бар нанымдарды қабылдауы табиғи құбылыс. Мүмкін, осы сатылардан өтудің өзі хақ дін Исламның теңдессіз алыптығын, шексіз ұлылығын, Бір Аллаһ Тағалаға ғана тәсілім болатұғын ықыласын, шынайылығын түсінуге зерделерді, жүректерді дайындаған шығар. Біртәңірлі діндерді кезегімен жөһиттік, христиандық ретінде қабылдағаннан кейін, Ислам туын көтерген Пайғамбарымыздың VII-ғасырда хақ дінге бүтін адамзатты шақыруына түрік ұлыстары да құлшына ұмтыла қосылғаны ақиқат. Содан бастап Исламият барша түріктердің біртұтас дініне айналды, олардың біртұтас ұлт болып қалыптасуына ұйытқы болды, өзара қырғын соғыстарды тоқтатты, тілдің біркелкілігін сақтады. Түркілер Исламның жауынгері һәм жаршысы сипатында тарихта аса маңызды орынға ие болды.

Еуропалықтар үшін түрік және мұсылман атаулары мағна жағынан тым жақын сөздерге айналды, тіпті синоним болып кетті десек жаңылмаспыз. Түркілер Африка құрлығының ішкі аймақтарында, Еуропаның орталық елдерінде, Азия құрлығының көптеген түкпірлерінде Исламның нұрын шашқан, Исламдық құрылымдар мен ұғымдарды апарған, орналастырған, әділеттіліктің белгісіне айналған мұсылман халқы болды. Осы күннің өзінде Еуропаның барлық елдерінде, Америка құрлықтарында, Тынық Мұхиттағы дәулеттерде мектептер, мешіттер, қоғамдар ашып, мұсылманшылықтың қызметін істеп жатқан тағы солар.

Түріктер бұрынғы діндердің ешқайсысына осындай берік болып, құрбандыққа жанын пидә еткен емес. Бұрынғы діндердің бүгінде аты аталғанымен заты түгімен жоғалып кеткен. Осы тұрғыда белгілі ағылшын ғалым Леуис (Lewis) былай дейді: «Түріктер Исламға кіргеннен соң, олар осы діннің арқасында жап-жаңа бір тұлғаға ие болды және де олар өздерінің өткен тарихтағы қылықтарынан тез алшақтап кетті, тіпті ұмытып кеткен деуге болады» [5].

Түріктердің Ислам тарихында жасаған еңбегі мен қызметінің көлемін осы кітаптың құрамында айтып жеткізу мүмкін емес. Тарих беттерін ашқанымызда Аллаһ Тағаланың Құранында баяндалған осы уағдасын орындағанын көреміз, ағайын. Ислам нұрымен абыройланған түркілердің алдында, ендеше, аса ұлық мақсаттар пайда болған-ды: Аллаһ ризалығы үшін өмір кешу, Оның Баянын жан-жаққа тарату, Исламның хақ туын шартарапта желбірету. 623 жыл құдіреттілікпен, абыройлылықпен билік жүргізген Осман Патшалығы осының нағыз айғағы. Түркілер өздерінің кеңбейілділік, мәрттік, жомарттық, батырлық сықылды қасиеттерін одан ары дамытқан хақ діннің жолында бір сәт ойланбай жанын пидә ететұғын.

Ислам дінінің түркілердің ұлттық қасиеттерін қорғап қана қалмай, одан ары дамытқанын жоғарыда атап өттік. Бұл шындық тек қана түркілер үшін емес, Исламиятты қабылдаған басқа ұлттардың барлығында бірдей.

Әдебиет:

1. Нұрпейіс К. «Ұлттық рух» //Ақиқат, 2000, № 10, 3-9 б.
2. М. Кемел. «Даналық дәрістері», «Күлтегін-тоныкөк». 55-б
3. Аманжолов. «Түркі халықтарының тарихы». I том, 177-б
4. Бейсенбайұлы Ж. Бітігтастағы Білге таңушы «Егемен Қазақстан» 2002, 28 сәуір.
5. Мұртаза Бұлғатай, «Түркілердің ислам тарихы және мәдениетіндегі ерекше орны», 4 Наурыз, 2019

ҚҰТ - САКРАЛДЫ ҰҒЫМ
KUT - SACRAL CONCEPT

Жаңабаев Жылбек Маратұлы*

Annotation. The article discusses the content of "Kut" as a sacred concept. The semantic stem of the ancient Turkic word "qut" is taken to the content of the concept of "Kut". Based on the content of the semantics of the vocabulary "Soul, Life Force, spirit", the sacred, sacred understanding of the concept of "Kut" in the traditional consciousness and the beliefs associated with it are grouped.

Keywords: Kazakh philosophy, Kut, sacred, worldview, beliefs.

Дәстүрлі мәдениет пен дүниетанымды зерттеушілер «құт» ұғымының әмбебапты, абстрактылы, сонымен қоса, трансценденталды категориялық ерекшеліктерін алға тартады. Дегенмен «құт» ең алдымен дәстүрлі сананың мазмұнын құраушы дүниетанымдық ұғымдардың бірі саналатындығы белгілі. Біздіңше, оны бірі, «құт» ұғымының семантикалық алаңының әралуандылығынан және екіншісі, сол әралуандылықтан туындайтын мағыналардың толысуы, ығысуы, трансформациясынан көрініс табатын секілді. Соңғысы, белгілі қазақ ғалымы Ғазиз Телебаевпен тілге тиектеледі. Оның пайымдауынша, көне түркілік «qut» ұғымының әр кезеңдерде трансформацияға ұшырағандығын және «жер бетілік» мағынаға қарай өте түскендігін, көп жағдайда онтологиялықтан гөрі, этикалық қатынаста түсініледі [Телебаев, 2017:67].

Ал, қазақтың танымал ғалымы Серік Нұрмұратов мұсылман дінінің таралуымен құт ұғымы Алладан келетін киелі нұр, қуат көзі, күллі берекенің бастауы түсініктерімен байытыла түскендігін жеткізеді [Нұрмұратов, 2016: 89].

Ұлтымыздың біртуар ұлы Шоқан Уәлиханов өз еңбектерінде «Құт» байлықпен ішінара астасатын бақыт идеясы мәнінде түсініледі [Уәлиханов, 2013: 98,111] - деп, адам баласы өзіне «құт» келгендігін немесе дарығандығын байлық, бақыт күйінде сезінеді деген мәнде жеткізеді. Кешегі Абылай заманында да «құт» елдің, жердің берекесімен бірге байлықтың, дәулеттіліктің күйі меңзелгендігі «Сабалақ - Абылай» жырының мына бір жолдарынан аңғарылады. Тыңдалық:

Алады Шөмішбай бай есін жиып,
Қуанып кейде жылап, кейде күліп.
Құшақтап Сабалақты жібермепті,
Құтым деп қайта-қайта бетін сүйіп [Бабалар сөзі, 2009: 278].

Шыныменде қазақтың ұлттық болмысында «құт» деген терең ұғыммен өмірдің барлық саласы байланыстырылады. Кез-келген әлеуметтік немесе рухани құбылыстың мағыналық, мазмұндық, құндылықтық көрінісі жеке адам үшін немесе бүтіндей халық үшін құтты, қайырлы болмаса, онда оның өзіндік келбетінің әлеуметтік субъект үшін мәні де жоғалатыны анық. Бұл тұжырымдар өз кезегінде өткен тарихи кезеңдердегі және қазіргі таңдағы әлеуметтік процеске әлеуметтік практикаға берілген жан-жақты және оңды аксиологиялық сипаттама болары сөзсіз [Нысанбаев, 2015:85].

Дәстүрлі дүниетанымда «құт», «құтты», «құттылық» деген түсініктерінің мәні өте тереңде. Оның көне түркілік бастауы семантикасының алаңы көне түркі сөздігінде [ДТС, 1969:471-472] беріледі. Зерттеушілер [Экба, 2008: 237], [Исабекова, 2008: 56] ондағы «жан, өмірлік күш, рух» семантикасын бастапқы, әрі маңызды санап, көне түркілік «qut» ертедегі түркі халықтарының дүниетанымдарынан сыр шертетіндігін және қай дәуірде болмасын «qut» өзінің түркілік тектілігіне қызмет етумен келетіндігін баса айтады. Бұл, өз кезегінде сакралдылық «құт» ұғымының дүниетанымдық мазмұнында ұяланғандығын танытады.

* Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты

Көне түркілік «qut» сөзінің семантикалық алаңындағы «жан, өмірлік күш, рух» негізінде «құт» ұғымының сакралды мазмұнын пайымдау және оның дәстүрлі санадағы қасиетті, киелі түсінілуі және онымен байланысты наным-сенімдердің кейбір тұстарын топшалау мақаламыздың басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Біздіңше, көне түркілік «qut» лексикасының «жан, өмірлік күш, рух» бастапқы семантикасы ғана емес, сонымен бірге басты субстантиві деуге де болады. Осы жағынан топшалағанда «құт» көне түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымының ұстындарын паш етеді.

Дәстүрлі түркілік дүниетанымның негізгі ұстындары Тәңірлік діни дүниетанымнан бастау алған. Бұл ойлау жүйесі бойынша адамның және оны қоршаған ортаның негізі, яғни ғарыштың «иесі» мен «киесі» -Тәңір. Мысалы дәстүрлі түркілік дүниетанымда көк аспан киелі, өйткені ол Тәңірдің мекені, әрі сипаты; «жер мен су қасиетті, өйткені ол – Тәңірдің құты, несібесі, ел-халық қастерлі, өйткені олар -Тәңірдің жердегі аманаты; қаған /хан/ киелі, өйткені ол – Тәңірдің еркін білдіруші және оның аманаты болып табылатын елдің сақтаушысы, және т.б. болып киелілік қатары жалғасып кете береді [Д.Кенжетай, 2005: 74].

Көне руникалық жазба ескерткіштеріндегі (Орхон, Енисей, Талас) жазбаларда «Теңгі» мен «qut» лексикалары жие оқылады және ең маңыздысы «qut» жазбасы «Теңгі» - ден кейін беріледі. Сірә, бұл, жоғарыда айтылған «иесі» мен «киесі» - Тәңір екендігін танытып қана қоймай, оны үнемі еске салумен, бекумен байланысты болар. Ол хақында түрік ғалымы Мехмет Тезкан (Mehmet Tezcan) «Көне ирандықтардағы хварно түсінігі және оның түркілік Құтпенен байланысы» [M. Tezcan, 2007: 167] еңбегінде бір құдайға, яки Тәңірге сенген және өздерінің қуаттылықтарын Тәңірлік шығу текпен бекіген, соның белгісіне билеушілер өз есімдерін «құт» атауымен байланыстырған дейді. Көне түркілік жазбаларда кездесетін «Тәңірқұт», «Идікұт» атауларының мәні соған саяды. Сонымен бірге «Тәңірқұт» ұғымы қаған билігімен, оның атақ, даңқ дәрежелерімен байланыстырылады [С.Максуди, 2002: 116-117-188].

Дегенмен бұл жердегі тағы маңызды мәселе, «Тәңір» мен «құт» арақатынасы қатысты келеді. Ол жөнінде белгілі қазақ ғалымы Ғазиз Телебаев көне түркілер Тәңірдің құдіретіне сенгендігіне біздер ешқандай күмән келтірмейміз. Бірақ, Тәңір біреуге құт дарытты деген жазуды біз еш жерде кездестірмейміз. Көне жазуларда адамға ол қалай берілетіндігі нақты көрсетілмеген. Соған қарағанда бұл «Тәңір» мен «Құт» арасындағы байланыс сол уақыттағы көне түркілер үшін шешімі жоқ құпия, сыр болғанға ұқсайды. Сол бір уақытта, бұл, әлем мен адам болмысының мәнді мәселелеріне қатысты болғандығы белгілі [Телебаев, 2017:66] дегенді. Мұндағы «Тәңір» мен «Құт» арасына қатысты құпия, сыр, біздіңше, «жан, рух» мәселесіне қатысты келеді. Түркілерде «құт» «жанның» баламасы ретінде түсінілгендігін қазақ ғалымы Қ.Ғабитханұлы [Ғабитханұлы, 2006: 72] жеткізсе, исламға дейінгі наным-сенімдердің ұлт дүниетанымындағы көріністерін зерделеген белгілі қазақ ғалымдарымыз Н.Ж.Байтенова мен А.К.Дүйсенбаева көне түркілердің наным-сенімдері бойынша адамның тәні Жерден жаралғанымен Рухы Тәңірден. Рухтың түркілік атауы - Құт [Н.Ж.Байтенова, А.К.Дүйсенбаева, 2013: 46] ұстанымын ортаға салады.

Көне түркілік «qut» ұғымының «жан» мағынасында түсінілуіне қатысты айтарымыз, біздіңше, көне түркі сөздігін [ДТС, 1969:471-472] құрастырушы орыс зерттеушілері өздерінің аталмыш ұғымды «жан, өмірлік күш, рух» мағынасында түсінетіндіктерімен негіз еткенге ұқсайды. Оған әлемдік діндердегі, оның ішінде христиандық дүниетанымдағы «душа» ұғымы да ықпал етуі мүмкін. Сол секілді «душа» «благо», «благодать» ретінде құдайдың адамға берген қайтарымызсыз игі сыйы мәнінде түсініледі.

Ол хақындағы ұстанымды пікірді Оңтүстік Сібір түркілерінің дәстүрлі дүниетанымдарын зерттеушілері [Алексеев, 1992: 59] М.Ю Арчимаева: *«В настоящее время доказана некорректность применения православного термина «душа» к верованиям тюркоязычных народов, так как круг явлений, описываемых этим термином, велик и*

включает разнородные, а порой противоречивые элементы [Арчимаева 2011:4]-деп қорытады.

Сондықтан да, көне түркілер «жан» семасымен тансық болды ма, әлде болмады ма, ол жағы анық айту мүмкін емес. Өйткені, көне түркі жазуларымен жазылған жазба ескерткіштерде «жан» семасына қатысты деректер кездестірілмейді. Шамасы, «жан» сөзі орыстың «душа» сөзін аудару салдарынан да енуі мүмкін. Десе де, «жан» не парсы, не араб сөзі болсадағы, көне түркі сөзі еместігі анық.

Орда - балық бітіктасындағы: «... Теңіриде qutum: yuyqa bolti:...» (Ordu –balyq II, 1-12.) және Күлтеген жырының үлкен жазбасындағы: «Әкем қаған осылай елдік пен билікті орнатып, ұша барды» жазбалары «құт ұша барды», «құт ұшып кетті» метафоралық мәнде код символдармен көмкеріледі. Яғни, негізінде ертеде «жан» ұша барды, ұшып кетті мәнінде түсінілсе, қазіргі тілдік лексиконымыздағы астарында «құтыңды ұшырма», «құтым ұшып кетті», «құтымды ұшырды» бақытынан айырылу, дәулеттің азаюы, ырыс-несібенің кемуі түсініледі. Әрине қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымы лексикасында «құт қонған», «құт қонсын», «құт қонар», «құты ұшты» өзімен бірге дүниетанымның жүйелі концептілі ұстындарын көрсететіндігі белгілі. Дегенмен мұндағы «қону» және «ұшу» лексемаларын назарға алсақ, онда құс тотемдерімен байланысты болған және бұлар өзімен бірге мифоғұрыпты наным - сенімдер әлемін құраған. Қазақ халқының ертедегі мифтік әлемін зерттеуші Қ.Ғабитханұлы «Ертедегі адамдардың дүниетанымында құс –жоғары әлемнің бейнесі, аспан тәңірімен тілдесіп тұратын, көк пен жерді байланыстыратын күш ретінде қаралған» [Ғабитханұлы, 2006: 20] - деп атап өтеді. Ғалымның аспан тәңірісімен тілдесіп тұрады дегеніне қарағанда құс Көк пен Жердің арасындағы жаратылыс әлемінің атсалысушысы болғанға ұқсайды. Онымен байланысты наным сенімдер үлгісіндегі ырымдар көптеген халықтарда кездесетіндігін Джеймс Фрезер де өзінің «Алтын бұтақ» [Дж.Фрезер, 2001:177] атап өтеді.

Зерттеуші М.Қ. Ескеева «құт» мифонимін «құс» сөзімен байланыстыруға болады. Көне түркілер дүниетанымында қайтыс болған адамның жаны құс болып ұшып кетеді деген ұғымның қалыптасуы да осыған саяды [Ескеева 2011, 85] десе, «құт» мифонимі қандай құспен байланысты болуы мүмкін дегенге, Н.Бөгенбаев құс бейнесі ұзақ-қарға болуы бек мүмкін. Себебі ұзақ-қарға түркі халықтарының дүниетанымына өте жақын тотемдік мәнге ие құстардың бірі [Бөгенбаев, 2014: 121] дейді.

Біздіңше, көне түркілік «qut» лексикасынан «berqut» сөзі өріс алған секілді. Мәселен, қазақ тіліндегі «бүркіт» сөзі көне түркілік «berqut» сөзінен өзгешеленсе, орыс тіліндегі нұсқасындағы «беркут» алыстай қоймағанға келеді. Оны орыс зерттеушісі О.Б.Симакова да растайды, яғни, «беркут» сөзі орыс тіліне түркі тілінен енгендігін [Симакова, 2004: 13]. Осындай пікірді ресей фольклортанушы ғалымы П.П. Червенский ұстанады [Червенский, 2010: 11-12].

Біздің пікірімізше «berqut» лексемасы көне түркілердің «ber» және «qut» деген екі ұғымдарының бірлігінен құралған болуы керек. Мұндағы «ber» сөзі –алу, беру, иемдену мағынасында болса, «qut» -жан, рух, өмір қуаты семантикасына сәйкес. «Berqut» сөзі (маған) бер «құт» мағынасында топшалаанады. Давлетшиннің пікірінше, «Тәңір» сөзі көп жағдайда «бер» эпитетімен бірге – Бер Тәңір (Бір Тәңір. Г.Д) болып қолданылады» [Давлетшин, 2002:11]. Олай болса, «беркут» лексикасын «бір құт» мағынасында да қабылдауға болар-ақ, яғни, жанның біреу, жалғыз екендігін, екінші бір жағынан жанның бір-ақ мәрте берілетінін меңзелейді деуге болады. Тағы бір мәселе, «беркут» құсының адам құтының /жанының/ мәңгі емес екендігінің еске түсіруші мәнінде де түсінілуі, ия меңзелуі. Мәселен, Күлтегін бөрігінде бейнеленген құс бейнесі мәні соған саяды.

Сібір түркілерінің діни наным-сенімдерін зерттеушілердің жанның бірнеше қалыптары болғандығын алға тартады. Мәселен, буор құт (жер бетілік құт), салғын құт (ауа құт) және ие құт (ана құт) [Алексеев, 1992:59]. А.В.Анохин телеуттердің көзқарастарында «адам жаны жеті қасиетке ие болып табылады. Олар: құт, дьула, тын, юзют, сюна, сюр және дьалсалкын. Бұлар

өмір сүрудің әртүрлі қалыптары немесе құттың әртүрлі нышандары [Анохин, 1929: 253] дегенді тілге тиек етеді. В.И.Дьяконованың [Дьяконова, 1975:45] көзқарасынша, тувиндік шамандар адам тірі кезінде оны тірі жан етіп тұратын белгілі бір өмірлік күш немесе энергия бар. Ондай күш екеу. Бірі, «тын» - «тыныс алу» болса, екіншісі, «сағыш» - «ақыл», «ой».

Бұл көзқарастардан мынаны ұғынуға болады, яғни, құт, дьула, тын, юзют, сюна, сюр және дьалсалкын Тәңірмен берілетін құпия, сырға толы өмірлік күштің, қуаттың қасиеттілігінің мына өмірдегі көрінісі деуге келінкірейтін сыңайлы және құпия, сыр «құт» көрінісінде ғана адаммен танылады деуге болады.

«Қасиеттілік» ұғымын зерделей түскен қазақ ғалымдары Қ.А.Затов пен С.У.Абжаловтың «Құт» қасиеттіліктің осы дүниедегі көрінісі, М.Элиаде тілімен айтар болсақ, иерофаниясы» [Затов&Абжалов, 2017:140] дегені тірі болуды, бар болуды ұғындыртады.

Теологиялық бағытта еңбектер жазып жүрген АҚШ ғалымы Глория Шааб (Gloria L.Schaab) символдардың күрделі табиғаты, қызметі мен болмысын тануға қатысты терең зерттеулер жасаған. Оның пайымынша, адамның символдарды Құдайлық болмыстың көрінісіне балауы басым. Осыған жағынан келгенде ол символдарды қасиетті деп айтуға болады. Қасиетті символдар – бұл, «...*the sacred symbol is a grace...*» [Gloria L.Schaab, 2008:70] ағылшын тілінен аударғанда «*grace*» ұғымы мағынасы жағынан орыс тіліндегі «*благодать*» дегенге жақынырақ келеді. Ағылшын - орыс тілінің толық сөздігіне сүйенсек, онда «*благодарность*», «*благоволение*», «*милость*», «*милосердие*», «*молитва*» деген ұғымдарымен берілген. Міне, осы ұғым ғалымның пікірінше, тіршілік болмысын босатушы саналады. Құдайлық қуат адамзатқа осы қасиетті символ арқылы жанама немесе тікелей болса да дарытылады дейді. Себебі, «құт» дегеніміздің орталық нүктесі адамның өзі. Одан басқа ештеңе емес. Ал, қалғандары өмірлік күштің, тіршілік қуатының ықпалымен өрістеледі деуге болатын шығар. Ғазиз Телебаевтың сол бір уақытта, бұл, әлем мен адам болмысының мәнді мәселелеріне қатысты болғандығы белгілі дегеніндегі меңзегені осы болар.

«Құт» - ең алдымен «адам деген кім?» деген сауалдың төңірегінде өріс тапқан мәселе. Бұл өзімен бірге көне түркі дәуірінде, оның мифоритуалды дүниетанымында антропоцентристік болғандығын көрсетеді. Өйткені адамнан басқасы құтқа ұмтылмайды. Қазақ «құтты кісі», «құтты келін» деуменен құт дегенді адамның өмір тіршілігінен алыстатпаған. Оны үнемі жақын тұтып отырған. Оны бүгінгі лексиконымыздағы қолданысы дәлел. Бұл айтылғандар «құт» дегеннің субстантивті мәнін сегіз қырлы бір сыры барға балауы табылады. Енді аталған ұғымның экзистенциалдық мәніне келсек, оның мәні оп-оңай анықталады қояды. Ол адамның ең алдымен тірі болуы, бар болуы, аман болуы. Сірә, одан асқан тілек, қуаныш жоқ шығар.

Демек, «құт» «Адам-Әлем» қатынасының құндылықты- дүниетанымдық дінгегі. Өйткені, әрісінде көне түркілерде, берісінде көшпенді қазақ халқында «Әлем» дегенде «Тәңір», ал «Тәңір» дегенде «Әлем» меңзесе керекті. Протоқазақтардың синкретті дүниетанымдары осы тұстан бастау алып, оларды бір-бірінен бөліп жармай, киесіне барша тіршілік әлемі қабылданған деп топшалаймыз.

«Құдайлық – киелілік» қатынасының мәні Тәңірдің жарылқауында. Олай дейтін себебіміз, Тәңірге қатысты «жаратты» дегенді кездестірмейміз. Ал, «жарылқау», «жарылқады», «жарылқағандықтан» лексикалары Күлтегін жазбасының мазмұнында бірнеше рет кездеседі. Мәселен, Күлтегін жырында: «*Теңгі jarılqadun ücün, özim qutın bar ücün qayan olurtım*» «Тәңірі жарылқағаны үшін, өзімнің құтым бар болғаны үшін қаған (болып) отырдым» (КТк.9) делінген.

Мұндағы «*Теңгі jarılqadun*» дегенді Тәңірі қолдады немесе қолдау білдірді деп түсінсек, онда Адам-Әлем «құдайлық киелілік» қатынастан туындаған және ол екі арақатынас ортасын көне түркілер «құт» деп таныған. Күлтегіннің Үлкен жазуында да ең алдыменен жоғарыда Көк Тәңірі, одан кейін төменде қара жер жаралған, осы екеуінің ортасындағы адам –құт жаралғандығы.

Төбесінде Тәңірі, төменінде аяқ басар қара Жері бар зерделі адам баласын «Құт» демеске болмас. «Адам – Құт» нағыз антропоцентристік концепт және біз осы жағынан келгенде көне түркілік дәстүрден алыстаған жоқпыз. Керісінше, «Құт» ұғымын дәстүрлі түсінік етіп, дәстүрлеріміздің діңгегіне айналдырдық. Иесі Тәңір не берсе де, өз құтымен, берекесімен береді. Бір қозы туылса, бір түп жусан артық шығады. Сол секілді нәресте туылса, онымен бірге ырыс - несібесі де бірге келеді деп түсініледі. Бұл да болса, «ие» мен «кие» арақатынасының образды-символдық бейнеленуі және киелі әлемді құрметтеу құт әкеледі білсе керек. Киелі әлемге зұлымдық жасап, құрметтемегенге қарғыс жаудырылып, кесепақа ұшырайды, басынан бақ кетіп, бәлекет кетпейді деп білген. Ондай адамдарды «құтсыз» деп таныған. Құтсыз адамның өмірі мәнді, өміршенді болмайды. Бастаған ісі сәтсіз, жиған дүниесі игіліксіз болады. Басқаша айтқанда, берекесі болмайды деп білген. М.Қашқари тілімен айтқанда, «Құтсыз адам құдыққа түссе, жел алып шығар» адамға айналады.

Профессор Ғ.Телебаевтың «теңігі» көне түркілердің басты онтологиялық ұғымы да, «qut» - негізгі этикалық ұғымы» дегенде де меңзегені осыған саяды [Телебаев 2017, 64 б.].

Сондықтан да адам баласының ең алдымен киелі әлемді қадір тұтуы қажеттігі күн тәртібіне қойылған. Өйткені, әйел бейнесінде тұлғаландырылған «ие» Ұмай ана береді деген [Потапов, 1972: 265-280]. Л.Г.Потапов түркі халықтарының діни түсініктерінде «Ұмай» мен «құт» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты. Десе де, «Тәңір» мен «Ұмай» сенімдеріне қатысты бір таңқаларлық мәселе, бұл ер мен әйел сенімдерінің шекаралық өрістерінің болуы. Протоқазактар ертеде Тәңір мен Ұмайға құрметпен қарай отыра, ер кісі Ұмайға, әйел кісі Тәңірге табынбаған болуы керек. Өйткені бұл мәселеге қатысты деректерді әдебиеттерден кездестірмейміз.

С.Ақатайдың жазуынша қазақ халқында Ұмай – ана культінің реминисценциясы үйлену дәстүрінен байқалады және ол көп жағдайда ерінің шаңырағына келген тұстағы жас келінге арналған отқа май құю ырымымен байланысты дейді. Ұмай жас келіннің ендігі кезекте ана атанып, шаңырағын көп сәбилі ету меңзелінеді. Бұл өзімен бірге әйелдің тәңірі ері болғандығын білдіреді ырымдардың, салт-дәстүрлердің өзегі.

Десе де, дәстүрлі қоғамда ырым бұзылған, дәстүр жайымен қалған жағдайлар аз болмағанды. Соның бір өнегесі, ақиық ақын Мұқағали Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасында баяндалады. Поэма мазмұнында адамдардың киелілік әлеміне қол сұғып, жауыздық танытқандығы, киелі аққуды өлтіргені сөз болады.

Бала өмірін құтқаруға бел байлаған ана, атадан мирас болып келе жатқан дәстүрді аттап, ырымға құлақ аспай, тіршілік әлемінің тыныштығын бұзып, бәрінен де бұрын құдайын ұмытқан, ерін тыңдамаған еді. Дегенмен құндылықтарды ұмыту, оны аттап басу ана сенімін ақтамады, бала өмірін сақтап қала алмады. Яғни, құт әкелмеді, келмеді, керісінше құтын кетірді, қашырды деуге болады.

Дәстүрлі дүниетанымда «құт» қашанда киелі де, қасиетті саналады. Киені халқымыз жанды және жансыз заттарда болатын ерекше тылсым күш. Ол адамнан бастап аң-құс, жер-су, ғарыштық денелерге дейін, тіпті адамның кәсібі мен есімдерімен де ұштасатын ерекше қасиет мәнінде тұспалданады. Мәнісін айтқанда, киесі мен қасиеті ғасырлар бойы жойылмастан, жоғалмастан, ескірместен халқымызбен бірге жасасып келеді деуге болады.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріне үңілсек, онда «киелі» сөзіне келесідей түсініктер беріледі: «ескі, қасиетті» және «қадірлі, абыройлы, ардақты» [ҚТСС, 1971: 45], «Бірдененің пірі, иесі, қасиеті. Киесі атты [ұрды] - қарғысына ұшырады. Киесіне жолықты [ұшырады] - кесепааты тиді» [ҚТТС, 2008: 394], «пірі, қорғаушысы, желеп-жебеушісі», сондай-ақ, «қамқоршы», «қожайын» [Қаз.сөздігі, 2013: 641].

Көріп отырғанымыздай түсіндірме сөздіктерде семантикалардың негізгі басымдығы «қасиетті» мағынасымен бірге, «иесі», «қадірлі, ардақты», «қарғыс», «кесепаат» мағыналарына беріледі. Оларды бір-бірімен қосып оқысақ, иесін ардақтамаған, қадірлемегенге қарғыс пен кесепаат дегнді білдіреді.

«Құт» - өмірлік күш, қуат мәнінде тірі нәрселердің баршасына тән. Соның негізінде көбееді. Жарық дүниеге сәби құты келеді. Ері әке, әйелі ана атанады. Дәстүрлі қоғамда ұрықсыз еркекті белі қуатсыз десе, әйелді бауыры құтсыз деген. Яки, құт қуатының ұрпақты болуын тіршілік мәнділігі санаған. Осы орайда қазақ «құтпан» сөзін біліп айтқанға ұқсайды. Себебі, ол аталықтың қуаты. Көшпенді халықтың тіршілік тірегі болған төрт түліктің көбеюінде де «құтпан» орны жоғары.

Қазақ ғалымы Сәбетқазы Ақатай дүниетанымдық синкретизмнің [Ақатай, 2001: 29] негізінен адамдардың өмірлік бағдарымен байланысты түсінілгендігін айтады. Осы тұрғыда келсек, қазақ халқының өмір сүруінің тірегі мал шарушалығы болғандығы белгілі және «құт» көп жағдайда молшылық мәнінде түсінілсе керекті. «Maldyn qutu» [Малов, 1951: 415] түсінігі соның негізінде қалыптасса керекті. Ол факторды жоққа шығаруға болмайды. Қазақ: «Мал құт болса есепке кіреді, жұт болса азапқа бітеді» дегенде санын меңзегені анық. Дегенмен біздіңше, «жан» семантикасын есепке алсақ, «maldyn qutu» - малға, төрт түлікке «тірі жан» қатынасы түсінілген. Яғни, «малды ауылда құт бар» деуменен «мал бар жерде жан бар» да бірге меңзелінген. Бір-бірінен «мал-жанын аман ба?!» -деп, жан аманшылығы сұралған. Өйткені, жаны бардың иесі бар деп түсінген.

Түйіндей келгенде, әлімсақтан халқымыз «құт» - жәй айтыла салынатын ауызекі жеңіл сөз емес, ол қорғасындай салмағы бар текті сөз, жақсы сөз деп, жақсы сөзді жарым ырысқа балап келетіндігі белгілі. Бүгіндегі «Құтты болсын!», «Құт дарысын!», «Құттықтаймыз!» ізгі тілектерінің айтылуында да осы текті сөздің, жақсы сөздің өнегесі үнделеді.

Ертеден - ақ, ұғым мазмұнын жақсылыққа жорыған халқымыз, «құт» бар жерде не нәрсе болсадағы жанданады, өседі, өнеді. Кемтігі толып, жоғалғаны түгелденеді деп есептейді және солай болатынына ләйім да сенеді.

Қысқасын айтқанда, «құт» - дәстүрлі дүниетанымның жоғарғы шыңы және адам мен әлем қатынасына қатысты дүниетанымның негізін, бағытын, құндылықтар жүйесін танытады. Әлемнің, адамның, жалпы тіршіліктің жаратылысы хақындағы дүнигекөзқарастың өзегіне айналған сакралды ұғым.

Әдебиет:

1. Телебаев Г. О древнетюркской категории «Qut» // Мысль. - 2017. - №8. - 64-68 с.
2. Нұрмұратов С. Қазақ халқының рухани құндылықтары: тарих және қазіргі заман // Адам әлемі. -2016. -№3 (69). - 87-94 бб.
3. Уәлиханов Ш. Тәңірі: Таңдамалы. – RS; Халықаралық Абай клубы, - 2013. - 392 б.
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. –Астана: «Фолиант», 2009. 57-том.
5. Нысанбаев Ә. Қазақстан халқының рухани-құндылықтық әлемі // З.К.Шәукенова және С.Е.Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2015. - 178 б.
6. Древнетюркский словарь // В.М. Надеяев. Изд. «Наука». - Ленинград. - 674 с.
7. З.Н.Экба «Понятие «kut» в пратюркской языковой картине мира» //Актуальные проблемы общего и регионального языкознания: Материалы Всероссийской научной конференции посвященной юбилею Т.М.Гарипова. Т.П.-Уфа, 2008. С.237-243. Издательство БГПУ - 354 с
8. У.К.Исабекова. Концепт «Qut» в историческом ракурсе // Язык и культура. -2008. №37. 48-59 сс.
9. Кенжетай Д. Ежелгі көшпелілер дүниетаным: 20 томдық; Құраст.: Т.Ғабитов, Д.Кенжетай; ауд.: Ә.Әлімжанов [ж.б.]; сарапшы: Д.Раев. Астана, 2005. – Қазақ халқының философиялық мұрасы. 1-том. -496 б
10. Tezcan M. Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti. Yıl 2007, Cilt 22, Sayı 2,167-193. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5055/68918>
11. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право. Перевод с турецкого языка Рафаэля Мухамметдинова. – Казань: Изд-во «Фэн», 2002. -412 с.
12. Ғабитханұлы Қ. 2006. Қазақ мифологиясының тілдік көрінісі. –Алматы: «Арыс», -168 б.
13. Байтенова Н.Ж., Дүйсенбаева А.К. Қазақстандағы исламға дейінгі наным-сенімдердің ұлт дүниетанымындағы көріністері // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. -2013. -№3 (44). -43-50 бб.
14. Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск: Наука. Сиб.отд-ние, 1992. -242 с
15. Арчимаева М.Ю. Концепты «жизнь», «смерть», «душа» в традиционном, мировоззрении хакасов. Грамота, 2011. №3 (9) в 3-ч. Ч.3. с.13-17.

16. Фрэйзер Дж. Золтая ветвь: Исследование магии и религии: В 2 т.Т.1/ Пер. с англ. М.Рыклина. – М.: Терра-Книжный клуб, 2001. -528 с.
17. Ескеева М.К. Көне түркі жазба мұраларының лингвофилософиялық негізі. Монография. – Астана, «Сарыарқа» баспасы, 2011. -320 б.
18. Бөгенбаев Н. Түрк дәуіріндегі Алтай өңірі: саяси тарихы және әлеуметтік – мәдени құндылықтары // 6D020100- Түркітану. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалынған диссертация. - Астана,- 2014.
19. Симакова О.Б. Лексико-семантическая группа «Орнитонимы» (на материале русского и французского языков)». Спец: 10.02.01 –русский язык. 10.02.19 –теория языка. Авт.диссерт.канд.филол.наук. Орёл-2004. 28 стр.
20. Червинский П.П. Фольклор и этимология. Лингвоконцептологические аспекты этносемантики. – Тернополь: Крок, 2010. -420 с.
21. Давлетшин Г. Некоторые сюжеты из области духовной культуры древних тюрок. Дрекетюрский мир: история и традиции. Материалы одноименной научной конференции. Казань, 2002 г. – 144с.
22. А.В.Анохина. Душа и ее свойства по представлению телеутов. Сборник музея антропологии и этнографии. Т.VIII. 1928 г. Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/08/08_03/mae_viii/ © МАЭ РАН]
23. Затов Қ.А.,Абжалов С.У. Діндегі қасиеттілік ұғымы. ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. -2017. -№1 (59). -135-141 бб.
24. . Schaab G.L, 2009. Sacred symbol as theological text. The Heythrop Journal, - 2009. –Vol. 50. – P. 58-73. // <https://doi.org/10.1111/j.1468-2265.2008.00431.x>
25. Потапов Л.П. Умай –божество древних тюрок в свете этнографических данных. Тюркологический сборник, 1972. –М.: Наука, 1973. –С. 265-286.
26. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/ бас ред. І.Кенесбаев. 2 том. –Алматы: Рауан, 1971. - 956 б.
- 27 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. бас. Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. -968 б.
28. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі)/ Құраст.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков және т.б. –Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. -1488 б.
29. Акатай С. Древние культы и традиционная культура казахского народа. Монография. Алматы, -2001. -406 с.
30. Малов.С.Е., Памятники древнетюрской письменности. Тексты и исследования. Издательство Академии наук СССР. -Москва, 1951. -451 с

POIESIS НОМАДИЗМА POESIS OF NOMADISM

Жакупбекова Дана Амангельдиевна*

Annotation. This article puts forward a hypothesis that the dichotomy of nomadism and settled way of life is embedded in the canons of classical philosophy. This means that the search for a method for studying nomadism involves the deconstruction of the philosophy of settled life.

Keywords: Nomadism, sedentarity, factology, sacredness, poiesis.

В данной статье мы предприняли попытку обосновать дихотомию оседлости и номадизма с помощью различных понятий *poiesis* и *praxis*, двух видов деятельности, активной и продуктивной, одна из которых, по мнению Аристотеля, соответствует полисной жизни, другая нет [Аристотель, 2010: 35].

На протяжении почти 200 лет коллекция Эрмитажа пополнялась уникальными артефактами раскопок с различных территорий Российской Империи. Однако фундаментальный труд по истории Древнего Востока 1953 года не упоминает о народах Сибири и Алтая [Агеев, 1953]. Нам представляется, что подобная парадоксальность связана с классическими канонами, затрудняющими описание «не-классических» социальных объектов, к которым относятся кочевые общества [Керимов, 2007: 5].

О необходимости иной социально-философской парадигмы писал известный исследователь ранних кочевников А.И. Мартынов. Автор справедливо отмечает, что существенные различия кочевой и земледельческой цивилизации не позволяют определять

* Магистр философии, аналитик ЦИОМ, dana.tamen@mail.ru

особенности кочевой культуры с позиции оседлости [Мартынов, 1989:284]. В таком случае, одна из важнейших задач отводится поиску метода интерпретации обнаруженных археологами артефактов кочевых культур. Речь идет о приоритетности фактов перед умозрительными построениями различных версий генезиса кочевых обществ.

В этом заключается основная теоретическая сложность, с которой сталкиваются исследователи-эмпирики. Так, в работе Н.Н. Крадина и Т.Д. Скрынниковой представлен подробный анализ историографии о кочевниках, а также типология теоретических концепций истории кочевых обществ, в которых классические каноны эволюции социального и исторического процесса оказались препятствием на пути осмысления специфики номадизма. На это указывают дискуссии по поводу понятий «цивилизация», «вождество», «номадный способ производства» и др. [Крадин, Скрынникова, 2022: 47].

Следует учитывать, что западный «философский опыт – это опыт оседлости, философия является продуктом и результатом перехода от кочевничества к оседлости, одним из институтов оседлой культуры» [Нуржанов, 2011: 30]. Степь изначально противостоит городу, поэтому «номадизм становится опасной, подрывной силой для Института культуры, он изгоняется из Системы на маргиналии. Номадизм это подрыв кода, являющегося результатом оседания, кристаллизации опыта в технико-урбанистическую цивилизацию, которая запрещает свободное перемещение и осуждает отсутствие оснований (корней) как порок» [Нуржанов, 2011: 33].

Для нас важно замечание автора относительно того, что оседлость современна греческому полису, «политическому образу жизни», сменившему «пастушеский» образ жизни. «Цивилизация всегда оседла, требует оседлости в качестве условия своей возможности, и как таковая она исключает кочевничество как что-то опасное, угрожающее, сомнительное для себя. Исключает не только вне, но и внутри себя как подрывной, преступный элемент [Нуржанов, 2011: 34].

Следуя данной логике, попытаемся выяснить, что это за «подрывной элемент», исключенный из городской культуры. Рассуждая о природе полиса как государства, Аристотель убежден, что «во всех людей природа вселила стремление к государственному общению». Тех, кто живет «вне закона и права» он признает наихудшими из всех [Аристотель, 2010: 31]. При этом философ рассматривает два вида деятельности – *poiesis* и *praxis*, продуктивную и активную.

Главный принцип полиса – умение организовать активную деятельность, *praxis*, а «также искусство наживать состояние» [Аристотель, 2010: 47]. Что не так в *poiesis*, за что предпочтение было отдано *praxis*? Возможно, именно *poiesis* отвечает природе кочевого образа жизни, для которого характерен феномен «бесполезной траты» или «потлача».

Актуальность различий оседлой и кочевой политик подтверждает уникальное исследование «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» И.В. Ерофеевой [Ерофеева, 20]. Изучение истории кочевого общества казахов в период позднего средневековья велось на основе внешних источниках, как правило, придворных хронистов соседних государств, которые освещали события межгосударственной политической жизни с позиции собственных стран.

По мнению И.В. Ерофеевой, в многозначных формулах обращения казахских правителей к российским монархам отразились особенности степной политической культуры. Данный труд позволяет взглянуть на историю степи глазами самих кочевников и открывает простор для изучения особенностей социальной жизни посредством интерпретации субъективной, личностной истории и мировосприятия. История Степных правителей на протяжении 150 лет, отраженная в дипломатической переписке, открывает иную историю номад.

С целью верификации гипотезы о *poiesis*ной природе номадизма проведем сравнительный анализ работ Н.Я. Бичурина, С.И. Руденко, М.П. Грязнова, Тамары Т. Райс, А.Х. Маргулана, В.Зайберта, Э.Р. Усмановой, Е.Д. Турсунова, И.В. Ерофеевой. Статей А.В.

Дюрменовой, Т.Д. Скрынниковой, Васютина А.С., Онищенко С.С., Косинцева П.А., Самашева З.С., Тадиной, О.П. Игнатъевой.

Изначально наше внимание привлек необычный обряд захоронения, описанный в работе Н.Я. Бичурина. В течение «похоронного» процесса бальзамированное тело умершего «кочевало» в сопровождении лошадей, покрытых красочными попонами и в масках, затем помещалось в погребальную камеру кургана. Важной деталью является то, что «Умершего весной и летом хоронят, когда лист на деревьях и растениях начнет желтеть и опадать; умершего осенью или зимой хоронят, когда цветы начинают разворачиваться» [Бичурин, 1851: 270].

Согласно исследованиям М.П. Грязнова и С.И. Руденко, Пазырыкские захоронения также относятся к осеннему периоду [Грязнов, 1950]. Описание практики бальзамирования для последующего погребения умершего в весенне-осенний период также приводится в работе Тамары Т. Райс «Скифы: строители степных пирамид». Автор приводит важные сведения о том, что скифы поклонялись Великой Богини Огня и животных Табити-Весте, которая изображалась с ребенком на руках [Т.Райс, 2021].

Следующий этап поиска привел к целому ряду открытий женских погребений андроновской культуры, который выявил характерную для степной культуры Евразии традицию женских «накосных украшений». Так, по мнению Э. Усмановой, в погребальном обряде женский головной убор фиксирует мировоззренческий аспект символического единства похоронного и свадебного обрядов жизненного цикла, где каждый из них отражает «двуединный момент смерти-зачатия и воскресения-рождения» [Усманова, :61].

Об этом свидетельствуют накосные украшения и специфическая конусообразная форма головных уборов, убранство и «сакральные» предметы, обнаруженные в погребальных камерах. Головной убор невест был окрашен в красный цвет, символ жизни и плодородия, и декорировался всевозможными амулетами из бронзы, золота и меди. Накосные украшения очевидным образом символизируют продуктивную «женскую природу», согласно терминологии Аристотеля, *poiesis* жизни.

Обнаруженные А. Маргуланом комплексы некрополей Бегазы-Дандыбаевской культуры Центрального Казахстана периода неолита и бронзы, «города мертвых» представляли собой солярные святилища, сопровождавшие добычу меди и золота [Маргулан, 1966]. Комплексы обнаруженных некрополей свидетельствуют о ритуалах и жертвоприношениях, связанных с поклонением солнцу и огню, что отвечает скорее принципам *poiesis*, нежели *praxis*. Открытые археологами на территории Казахстана различные усыпальницы обнаружили покрытые золотыми пластинами одежда и различные предметы, числе которых некрополь «Золотого Человека». Таким образом, хозяйственная деятельность кочевников была опосредована ритуальной практикой.

На это указывает, открытая в 80-ые годы прошлого столетия В.Ф. Зайбертом Ботайская культура. Обнаруженный остеологический материал в раскопках Ботая, а именно «многочисленные примеры культов коня в виде захоронений отдельных сочленений и особенно черепов лошадей», безусловно, не оставляя сомнений в верности сакральной гипотезы доместики лошади. Автор предполагает, что «культ коня» является частью более сложного сакрального комплекса [Зайберт, 2018:56].

Раскопки Ботайских поселений свидетельствуют о перемещениях его жителей летом на расстояния 150-200 км., принятым в традиционной историографии за сезонные кочевья. На существование особых сакральных практик указывают реконструкции жилища первых кочевников, выполненных по принципу «дарбаза» (в переводе с тюркского врата), сферическая форма которого на протяжении многих столетий сохранилась в конструкции переносного жилища. Под порогом жилища были обнаружены следы захоронений. По мнению В.Ф. Зайберта, кочевников порог это табу, символическая граница двух миров, своего рода интенция к представлению ботайцев о единстве нижнего, срединного и высшего миром.

Возвращаясь к артефактам из Пазырыка, попытаемся «визуализировать» концепт кочевой эстетики. Среди множества предметов наиболее живописным является известное войлочное панно с изображением восседающей на троне женщины в короне в окружении лебедей и предстоящим перед ней всадником. Особенность данного сюжета в том, что согласно древнетюркской кочевой мифологии Лебедь символизирует Богиню Умай, дарующую жизнь, хранительницу очага.

В этой связи весьма актуально исследование семантики ногайской свадебной юрты в статье А.В. Дюрменовой [Дюрменова, 2008:31]. По мнению автора, элементы декора позволяют провести параллель между символикой «тюркской пальметты» или «крестовидной розетки» с «роговидной» формой головных уборов женских каменных изваяний XI-XII веков половецких степей и монгольских петроглифов.

Характерно, что юрту вышивали и собирали исключительно женщины. Автор высказывает предположение о том, что истоком данного «магического посыла» могла служить «женщина-роженица», поскольку «тюркская пальметта» повторяет анатомическое строение матки.

Сюжет о сакральной символике древних кочевников также представлен в статье Т.Д. Скрынниковой, где приводится подробный анализ генеалогии Верховных божеств древних тюрков [Скрынникова, 2008:83]. По свидетельству автора, наиболее почитаемое у кочевников было именно женское божество «Умай» или «Божество-Солнце». Характерно, что Умай существует как послед, женский детородный орган, солнце-утроба.

Поскольку в мифологии древних кочевников образ оленя-лошади восходит к «Божеству-Солнцу», «Умай», и, в то же время является атрибутом погребальных обрядов, следовательно, солярный символ представляет собой символ генерации жизни. Возможно, именно *poiesis* позволит раскрыть сакральный инвариант номадизма.

Обратимся к другим эмпирическим данным, представленным в сборнике трудов «Древние и средневековые кочевники Центральной Азии». В статье Васютина А.С., Онищенко С.С. «Жертвоприношение лошадей в кургане № 11 могильника Ваганово-1 из Кузнецкой котловины (верхнеобская культура)» ставится проблема интерпретации обнаруженных археологами «послепохоронных ритуалов» в виде большого количества останков лошадей [Васютин, Онищенко, 2008:128].

Как отмечает автор статьи «Лошадь в структуре традиционной культуре южных алтайцев» Игнатъева О.П., в традиционном представлении южных алтайцев «лошадь – существо высшего порядка» [Игнатъева, 2008:130]. Традиция обязательного дарения коня детям родственниками матери, в свадебных, похоронных церемониях, совместной трапезы после принесения в жертву божествам верхнего мира, трансформируется в национальный обычай многих кочевых народов.

Авторы статьи «Лошади Алтая в скифо-сакское время» Косинцева П.А., Самашева З.С., ссылаясь на описания археологических раскопок разных лет, утверждают, что для скифо-сакского периода характерно непереносимое совместное погребение лошади вместе с человеком [Косинцева, Самашева, 2008:137]. С ними солидарен автор статьи «Конь и всадник: в эпосе, погребальной традиции и в наскальном искусстве Алтая» Кубарев В.Д., писавший о древнем обычае тюрков хоронить воина вместе с боевым конем [Кубарев, 2008:143].

Обычаи алтайцев, описанные Тадиной Н.А. в работе «Лошадь как сакральный дар с «теплым дыханием» в ритуальной практике алтайцев», позволяют представить сакральную роль лошади в повседневной жизни современных алтайцев [Тадина, 2008:156]. Все, что связано с лошадью, становится для человека оберегом, поскольку лошадь сотворена небесным божеством. Таким образом, культ лошади в погребальном обряде отражает их «поэтическую» «беспольность». Сакральное отношение к лошадям связано с метафорой солярной символики, что послужило основанием доместикации.

Вывод о сакральном характере *poiesis* имеет важное значение в сфере изучения тюркского фольклора. К примеру, в уникальном исследовании многообразия жанров, типов

носителей фольклора Е.Д. Турсунова неизбежно возникает тема сакральных оснований фольклора. Автор придерживается классового подхода, пытаясь обосновать точку зрения о том, что «изменения и развитие культурных традиций» как обусловленными «причинами социально-экономического порядка» [Турсунов, 2004:14], а процесс зарождения и формирования носителей устно-поэтической традиции опосредован социально-экономическими процессами, а зарождение шаманизма в качестве специфической религии относится к возникновению классового общества.

Кроме того, дуальное разделение родов, деление на три крыла, три жуза находили свое объяснение посредством изменения в экономике. Однако возникает вопрос, о каких изменениях в социально-экономическом плане идет речь, если быт и хозяйство кочевых обществ оставались неизменными на протяжении всей его истории, не проявляя признаков классового общества?

В качестве заключения данной статьи можно отметить, что фокус понятия *poiesis* позволил обнаружить сакральный инвариант номадизма, представленный в солярно-лошадной символике. Другой вывод заключается в признании перспектив *poiesis* в качестве метода концептуализации номадизма, минуя рамки классической парадигмы оседлости.

Литература:

1. Аристотель Политика /Аристотель; перевод с др.-греч. С.М. Роговина. М.: РИПОЛ классик, 2010. – 592 с.
2. Авдиев В.И. История Древнего Востока. Л.: Государственное издательство политической литературы, 1953. – 759 с.
3. Керимов Т.Х. Неразрешимости /Т.Х. Керимов. М.: Академический Проект; Трикста, 2007. – 218 с.
4. Мартынов А.И. О степной скотоводческой цивилизации Итыс. до н.э. /А.И. Мартынов // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алама-Ата: 1989. – С 284-292.
5. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. – 2-е изд., доп. – М.: Академический проект, 2022. – 598 с.
6. Нуржанов Б.Г., Ержанова А.М. Культурология в новом ключе: Учебное пособие для ун-тов. – Алматы, 2011. – 372 с.
7. Ерофеева И.В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов / И.В. Ерофеева. – Алматы, 2014.
8. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В трех частях // Ч. I. Санктпетербург: 1851. – 484 с.
9. Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган // Л.: Гос. Эрмитаж, 1950. – 92 с.
10. Райс Тамара Т. Скифы строители степных пирамид. / Карпова Л.А., Райс Тамара Т. М.: ЗАО «Цетрполиграф», 2021. – 223 с.
11. Усманова Э. Р., Логвинов В. Н. Женские наконечники украшений Казахстана (эпоха бронзы) / Э. Р. Усманова, В. Н. Логвинов. – Караганд. гос. ун-т им. Е.А. Букетова, Кустан. гос. ун-т им. А. Байтурсынова. Лисаков. музей истории и культуры народов Верх. Притоболья. – Лисаковск, 1998. – 64 с.
12. Маргулан. А. Х., Акишев К. А. Древняя культура Казахстана / А.Х. Маргулан, К.А. Акишев. – Алма-Ата: «Наука», 1966. – 435 с.
13. Сакральные контексты Ботайской культуры: / - Астана: 2018. Казахский научно-исследовательский институт культуры.
14. Дюрменова А.В. Древние изобразительные сюжеты населения Степи в традиционных войлочных изделиях ногайцев /А.В. Дюрменова // Древние и средневековые кочевники Средней Азии / Под ред. А. А. Тишкина. – Барнаул: Азбука, 2008. – 256 с. – С. 30-34.
15. Скрынникова Т.Д. Проявление культа солнца у народов алтайской языковой семьи / Т.Д. Скрынникова// Древние и средневековые кочевники Средней Азии / Под ред. А. А. Тишкина. – Барнаул: Азбука, 2008. – 256 с. – С. 82-86.
16. Васютин А. С., Онищенко С. С. Жертвоприношение лошадей в кургане № 11 могильника Ваганово-1 из Кузнецкой котловины (верхнеобская культура) / А. С. Васютин, С. С. Онищенко // Древние и средневековые кочевники Средней Азии / Под ред. А. А. Тишкина. – Барнаул: Азбука, 2008. – 256 с. – С. 128-130.
17. Игнатъева О.П. Лошадь в структуре традиционной культуре южных алтайцев / О.П.Игнатъева // Древние и средневековые кочевники Средней Азии / Под ред. А. А. Тишкина. – Барнаул: Азбука, 2008. – 256 с. – С. 130-133.
18. Косинцев П. А., Самашев З. С. Лошади Алтая в скифо-сакское время / П. А. Косинцев, З. С. Самашев // Древние и средневековые кочевники Средней Азии / Под ред. А. А. Тишкина. – Барнаул: Азбука, 2008. – 256 с. – С. 137-140.

19. Кубарев В. Д. Конь и всадник: в эпосе, погребальной традиции и наскальном искусстве Алтайя Лошади Алтайя в скифо-сакское время / В. Д. Кубарев // Древние и средневековые кочевники Средней Азии / Под ред. А. А. Тишкина. – Барнаул: Азбука, 2008. – 256 с. – С. 143- 146.
20. Тадина Н.А. Лошадь как сакральный дар с «теплым дыханием» в ритуальной практике алтайцев / Н.А. Тадина // Древние и средневековые кочевники Средней Азии / Под ред. А. А. Тишкина. – Барнаул: Азбука, 2008. – 256 с. – С. 152- 157.
21. Турсунов Э.Д. Происхождение носителей казахского фольклора – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 322 с.

ВОИНСКИЕ ТРАДИЦИИ НОМАДОВ NOMAD MILITARY TRADITIONS

Мурат Арман*
Карабаева Кулзария Усерхановна*
Бейсенбаев Марат Абдимомынович*

Annotation. The program reflects the fundamentals of the philosophy of martial arts, on which the training and training process of many years of training of athletes is based, the structure and methods of training are presented, and the necessary material for the training program is provided.

Keywords: Military traditions, nomads, society, philosophy, generational continuity

Казахи – народ мың өліп мың тірілген (тысячи раз умиравший и вновь воскресавший), писал Жұбан Молдағали в поэме “Я Казах”. Вызывает восхищение, что казахский народ каждый раз находил в себе силы вновь подняться из пепла и продолжать жить, несмотря на перипетии судьбы, сумел сохранить и передать потомкам главное богатство – национальные традиции и обычаи. Каждое поколение казахов – вне зависимости от эпохи и условий, в которых оно жило, свято выполняло наказ предков, выраженный в пословице: “Алты жыл аш болсаңда атаңнын салтын ұмытпа” (Хоть шесть лет голодай, но обычай отцов не забывай).

Казахский народ, даже в самые трудные исторические времена смог сохранить и передать, в качестве наследия, будущим поколениям бесценные воинские традиции, воинскую доблесть, честь и отвагу, честь воина Великой степи – воина без упрека и страха. И это не удивительно, ведь как писал немецкий экономист и социолог Альфред Вебер: “*Мировая история творилась под аккомпанемент топота громадных масс конницы кочевников*”, а французский мыслитель, философ эпохи Просвещения Шарль Монтескье: “*Из всех народов мира..., ни один не превзошел кочевников славою и величием завоеваний. Победоносным кочевникам не хватало только историков, которые прославили бы память о их чудесных подвигах*”. И словно отвечая на этот тезис, автор и пионер в продвижении проекта: “Возрождение воинских традиций кочевников Евразии для патриотического воспитания подрастающего поколения Республики Казахстан на основе популяризации боевого искусства NOMAD” Мұрат Арман Сүйіндікұлы, мастер казахских боевых искусств, кандидат исторических наук, учитель высшей категории, специалист по военному делу кочевников Евразии, обладатель медали Генерала Сабыра Рахымова за патриотическое воспитание молодежи, заявляет и обосновывает с исторической стороны, что основа всех современных Восточных единоборств имеет корни из воинского искусства кочевников. Так, через “Шёлковый путь” эпохи Саков и уйсун, и в результате продолжительных боевых набегов берут своё начало кунг-фу, каратэ, дзюдо и другие.

Подробно с данным материалом можно ознакомиться в книге «Қазағым мықты ғой» авторства Мұрат Армана Сүйіндікұлы.

* Кандидат исторических наук, Шымкентский университет, jeleznyj_arman@mail.ru

* Кандидат сельскохозяйственных наук, доцент. Шымкентский университет, Kulzaria67@mail.ru

* Магистр, Шымкентский университет, beisenba_m@mail.ru

Данная книга является путеводителем настоящей программы обучения, в части руководства к действию в реализации программы обучения боевому искусству NOMAD и мотивирующим фактором, так как имеет мощнейший патриотический посыл.

Идея возрождения воинских традиций кочевников Евразии, у автора, возникла в 1995 году, в период обучения в Международном Казахско – Турецком университете имени Х.А. Яссауи на факультете Мировая история. Изучив такие труды как «Древние тюрки», «Великая степь» учёного историка Л.Н. Гумилёва; Трилогию «Көшпенділер» писателя Ильяса Есенберлина и многих других учёных исследовавших данную тему, автор вдохновился мужеством отважных предков, которые были сильны духом на поле боя, проявляя своё воинское мастерство. Таким образом, началась разработка национального боевого искусства, которая в самом начале проекта имела название «Воинское искусство кочевников Евразии».

В 2012 году, на свет появляется концепция нового интеллектуального продукта – боевого стиля на основе древних воинских традиций кочевников Евразии. И в этом же году, для Международного звучания, получает своё конечное название «Боевое искусство NOMAD».

Боевое искусство NOMAD – вид силового единоборства, включающий систему воспитания на основе воинских традиций кочевников Евразии и укрепления «национального духа» среди казахстанской молодёжи. В своём арсенале приёмов имеет элементы – казак күресі, бокса, каратэ и т.д.

В этом конкретном случае, это нельзя назвать плагиатом, а скорее, восторжествованием исторической справедливости, так как все эти виды единоборств, берут свою основу с воинского искусства кочевников Евразии в результате продолжительных кровопролитных битв, которые проходили на древней территории Великой Степи.

Занятие и овладение спортсменами боевым искусством NOMAD, культивирующим национальные духовно-культурные ценности, пропагандирующим здоровый образ жизни, выступающим за сохранение национальной идентичности на основе возрождения воинских традиций кочевников Евразии для дальнейшего сохранения и передачи доблестного воинского наследия предков батыров подрастающему поколению, способствует не только патриотическому воспитанию молодежи и оздоровлению нации, но и повышению уровня национальной безопасности Республики Казахстан.

Цели боевого искусства NOMAD:

1. Возрождение воинских традиций кочевников Евразии для патриотического воспитания подрастающего поколения Республики Казахстан;
2. Популяризация национального вида спорта;
3. Пропаганда здорового образа жизни;
4. Повышение уровня национальной безопасности;
5. Сотрудничество с ассоциациями и федерациями Республики Казахстан, профилирующими смешанные единоборства для продвижения отечественных спортсменов на международный любительский и профессиональный уровень.

В рамках реализации поставленных целей предусматривается массовое открытие спортивных клубов (школы батыров) по обучению боевому искусству NOMAD и интеграция в программу занятий физкультурой в школах и ВУЗах всех специальностей и форм обучения и других учебных заведений, профилирующих силовые единоборства, в которых будут проводиться занятия профессиональными тренерами, мастерами спорта.

Виды занятий:

- Групповые;
- Индивидуальные.

Целевой группой боевого искусства NOMAD является население (дети, взрослые, все, кто ведет здоровый образ жизни и ориентирован на результат от занятия спортом, а так же хочет обучиться приемам личной самообороны).

Боевое искусство NOMAD – универсальная система обучения приёмам атаки и защиты, с оружием и без его применения, основанная на воинских традициях кочевников Евразии 1 тысячелетия до нашей эры. Ставит целью формирование полноценной личности и твёрдого характера, закаляя волю и тело, на основе воинского наследия кочевников Евразии. Использует форму правил полноконтактного боя, с применением ударной техники и техники борьбы как в стойке, так и на полу (партер). Разработано мастером казахских боевых искусств, кандидатом исторических наук, учителем высшей категории, специалистом по военному делу кочевников Евразии, Мұрат Арманом Сүйіндіқұлы в период 1995-2012гг.

Техника комбинирует систему атаки: удары руками и ногами по телу “по всем этажам”, броски, захваты, заломы, подсечки, тычки, удушения, удержание, выдавливание, болевые приёмы с системой защиты: блокировка, уклоны, высвобождение. Кроме того оригинальная форма единоборства, имеет систему атаки с применением холодного оружия и противодействует ей защитой при помощи базовых элементов, а также аналогичных и вспомогательных средств. Ведь главной целью древних стилей было, несомненно, эффективное устранение врага, основным направлением современной интерпретации стал спорт и самооборона.

Философия. Боевое искусство NOMAD — это методика всестороннего формирования личности, объединившая в себе древние воинские традиции кочевников Евразии и образы современного мира, и систему духовно-нравственных ценностей, позволяющих воспитать учеников, сильных духом и телом, истинных патриотов своей страны. Девиз: *“Отанды сүй, халықты құрметте, намысыңды берме!!!”*

Основной принцип: *“Кто помнит свои корни, тот непобедим!”*

Существует большое количество существенно различающихся боевых искусств. Однако их можно разделить на две большие группы: использующие оружие (фехтование, арнис, кэндо) и не использующие оружие (большинство единоборств). Которые, в свою очередь, имеют определенные боевые техники.

Ударную, либо технику сцепления (захват, броски, ловушки, укладывание на лопатки), либо объединяющую все техники (смешанные единоборства – ММА), но, тем не менее, исключая использование приёмов с оружием и другими предметами.

Боевое искусство NOMAD входит во все вышеперечисленные группы и имеет в своём арсенале все техники, так как является комплексной системой, но в отличие от боевого самбо, который также входит в эти группы и использует все техники, приёмы боевого искусства NOMAD имеют своё оригинальное происхождение и самобытность, в то время как самбо, по своей сути, является синтезом множества боевых искусств, впитавших, вместе с приёмами борьбы, в себя ценности и нравственные принципы народов, передавших самбо часть своей культуры. При этом, в отличие от философии боевого искусства NOMAD, где связь этого вида единоборства с верностью заветам предков и почтение их воинского наследия выводится для конкретного частного случая и связана с сохранением и продолжением славных воинских традиций предыдущих поколений, причинно-следственная связь самбо с советским, а затем российским патриотизмом не объясняется.

Основные преимущества

- Доступность;
- Патриотическая составляющая продукта –

Вклад в государственную программу «Рухани жаңғыру: Болашаққа бағдар», а именно, культивирование национальных духовно-культурных ценностей на основе возрождения воинских традиций кочевников Евразии для патриотического воспитания молодежи;

- Широкое прикладное применение.

В спортивном направлении разрешены к использованию приёмы борьбы, ударные техники, дозволенные Международными правилами соревнований по смешанным единоборствам ММА. Имеется разработанная программа обучения и чёткий регламент (возрастные, весовые, половые категории, тренировочная защитная экипировка,

соревновательная униформа и снаряжение, судейство, техника безопасности и прочие стандарты).

Обучение базируется на комплексе физических упражнений и спаррингах – полноконттактных тренировках, которые играют главную роль в обучении и при подготовке к соревнованиям. Исключены занятия с оружием и другими предметами. Существует внутренняя система квалификационных степеней и спортивных достижений. Спортивное направление имеет индивидуальный стиль, при котором учитываются данные ученика, его технико-тактические и физические характеристики и в дальнейшем, для успешных выступлений на соревнованиях, в большей степени, развивается та или иная техника. При этом всё, большое внимание уделяется морально-волевому, психологическому, физическому развитию воспитанников.

Данное направление предназначается для успешной самозащиты в уличной драке и прочих чрезвычайных ситуациях, делающий акцент на быстрой нейтрализации угрозы жизни. Активно используются спортивные технические действия, приспособленные для современных ситуаций самообороны. Нет чётких правил и нет различия между тренировками для мужчин и женщин. Система не является спортивной. Отсутствует специальная форма одежды и соревнования. Исходя из того, что при уличном нападении не будет жалости или снисхождения, ответная реакция (как атака, так и защита) направлена на нейтрализацию угрозы и спасения настолько быстро и безопасно, насколько это возможно, и рассчитана на использование в ситуациях потенциальной угрозы жизни. Делается акцент на поражение уязвимых точек агрессора и использование в качестве помощи любого доступного предмета. В целом, требуется сначала устранить непосредственную опасность, предотвратить дальнейшие агрессивные действия, а затем нейтрализовать агрессора. В некоторых обстоятельствах во избежание развития опасной ситуации допускается превентивное нападение. В то же время, при обучении показывается, как смягчить приёмы адекватно ситуации и подчёркивается необходимость соблюдения пределов необходимой самообороны.

Особенности направления позволяют уже в течение первых месяцев освоить наиболее простые и надежные приемы защиты и превентивного нападения.

Предназначено для сотрудников органов внутренних дел (полиции), частных телохранителей и групп быстрого реагирования (охранные агентства). В состав данного направления входят приёмы обезоруживания, обездвигивания и задержания при помощи болевых в стойке и партере, а также конвоирования. Используются методы ножевой защиты. Все приёмы основаны на базовых для боевого искусства NOMAD ударно-бросковых техниках, дополненных элементами противодействия огнестрельному оружию.

Для спецподразделений существует допуск приемам тотальной нейтрализации противника с оружием и без.

Специализированное направление служит универсальной системой выживания человека в экстремальных условиях с использованием оружия и без его применения, целью которого является выполнение поставленных задач. В перспективе, данная система может быть интегрирована в программу боевой подготовки регулярной армии и стоять на вооружении отечественных войск, так как методика воспитывает гражданина патриотом, приобщая бойца к традиционным воинским знаниям предыдущего поколения.

По сути, оригинальная форма единоборства, интенсивно использует уворачивание и контратаки длинному холодному оружию, такому как мечи и копья, при помощи базовых техник, аналогичного оружия, вспомогательных средств, а также кинжалов и другого короткого холодного оружия. Изучаются техники в неизменной форме, поэтому в ней также присутствуют и акробатические элементы (прыжки, кувырки, перевороты и др.), перекочевавшие с искусства верховой езды, которое является неотъемлемой частью воинских традиций кочевников Евразии. Лошади хорошо подходили для военной тактики степных кочевых народов Центральной Азии, которые активно и очень эффективно использовали своё всадническое воинское мастерство против своих врагов, поэтому, в отличие от других

направлений боевого искусства NOMAD, степень полного контакта между участниками схватки минимальна, а для сокрушения противника используются точные удары безопасными аналогами холодного оружия наносимые в жизненно важные точки тела, при этом, наряду с техникой защиты от контратак активно используются удары ногами, так как сверхзадачей воина в древности было выбивание всадника с седла. Адаптировано под современное искусство фехтования, ведущее свою историю от традиционных кочевнических техник владения мечом. Так же, как и другие направления боевого искусства NOMAD, ставит целью формирование полноценной личности и твёрдого характера, закаляя волю и тело практика, но уже на основе приобщения к традиционному воинскому мастерству владения оружием.

Рассматривается как проект отдельной спортивной дисциплины, а так же, благодаря красочности и самобытности своих элементов, традиционное направление подходит для показательных и постановочных выступлений и может найти своё применение в культурно-массовых мероприятиях (фестиваль по национальным видам спорта, игры народного спорта) и киноиндустрии.

Основным методом действия общества являются уроки фехтования на занятиях физкультурой в школах и ВУЗах всех специальностей и форм обучения.

Литература:

1. Мұрат А.С. «Қазағым мықты ғой»// Кн. Для патриотич. Воспитания казахстанской молодежи, Шымкент, 2014.
2. Ерофеева И. В. Символы казахской государственности. Позднее средневековье и новое время. Алматы, 2001.
3. Ерофеева И.В. Герои Актюбинской земли// История Актюбинской области, 2006.
4. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. М., 1975г.
5. Казанцев И.М. Описание киргиз-кайсаков. // Букеевской орде 200 лет. 124Н. 1. Алматы, 2001.

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ІЗГІЛІК-ЭТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕСІ THE PROBLEM OF MORAL AND ETHICAL EDUCATION IN KAZAKH PHILOSOPHY

Сағиқызы Аяжан*
Шүршітбай Майра*

Annotation. The problem of humane and ethical education in any society is one of the most important tasks. We attribute the spiritual values of the national culture to the basis of such education. In this article, the basis of moral and ethical education in Kazakh culture was philosophically explained. The authors turned to the historical and cultural roots, traditions and spiritual values of the people in order to reveal the essence of humane and ethical education. Education is the only tool that improves and improves a person and society. As a person Masters the world of culture, he begins to accept various ideas and ideals, principles of language and order, ethics, knowledge, virtue, intellectual property, spiritual values are the key to finding a person's place in society. At the same time, a review of the works of people's educators and Alash intellectuals was made, who considered the issue of education in depth, pointed out that education is the basis of the formation of the ideal, ethics and morality of the individual

Keywords: culture, traditions, National Education, worldview, ethics, virtue, values, spirituality.

Қазақ халқының рухани бай мұрасы, этикалық құндылықтарға толы философиялық ойлары оныңәлемдік тарих сахнасындағы біртұтас феномен ретінде қалыптасуына ықпал етті. Қоғамның құндылықты және ізгілікті саласы өзге салаларға қарағанда әлдеқайда маңыздылыққа ие. Бұл қазақ қоғамының этикалық компоненті күнделікті өмірге үйлесімді енгенін көрсетеді. Этиканың ең басты нысаны мораль болғанымен, ол мораль арқылы

* Философия ғылымдарының докторы, профессор, Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, ayazhan@list.ru

* С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің докторанты

тұлғаның тәртібін моральдық реттеумен байланысты өзге де спецификалық, философиялық ғылыми бағыттарды қамтиды. Соның ішінде болашақ ұрпақ тәрбиесі уақыт соддыруға болмайтын, ертең күтпейтін өзекті мәселе. Әр кезеңде де қоғам алдында тамыры да, жүрегі де елім деп соғып, халқының ділі мен мәдениетін, тарихы мен салт дәстүрін бойына дарыта білген, туған жерін түлетіп, егемен елінің еңсесін биік көтеруді өзінің міндетті парызы санайтын ұрпақ тәрбиелеу мәселесі тұрды. Тәрбиенің негізгі аспектісі тәрбиенің өзге түрлеріне қатысты интеграциялық функцияны атқаратын ізгілікті тәрбие болып табылады, себебі ізгілік қоғамдық ұстанымының мәнін көрсетеді.

М. Жұмабаев тәрбиедегі басты мақсат - баланы тәрбиешінің дәл өзіндей қылып шығару емес, келешек өз заманына лайық қылып шығару екендігін алға тартады. Әр тәрбиешінің қолданатын жолы - ұлт тәрбиесі болғандықтан, ұлтын сүйген адам өз ұлтының бақыты үшін өз бақытын құрбан қылатындығын жеткізіп, жан тебіренісі, ұлттық тәлім-тәрбие мектебінің мұрасы арқылы жас ұрпақты тәрбиелеу бүгінгі күннің негізгі міндетіне айналып отырғанын көрсетеді [1; 8].

Халықтың ауыз әдебиетінде, халықтың салт-дәстүрлерінде, балалар ойындарында сақталып келген халықтық тәрбие — халық ділін байыту жолындағы іздену, тану процестерін қамтамасыз етудің ғылыми нысанасы болып табылатындығы айқын. Бүгінгі таңда қазақы сарында тәрбие беру жолында сал-серілік дәстүр арқылы тәрбие берудің ұлттық сананы қалыптастыруға, эстетикалық тұрғыдан жетілдіру басымдылығын қамтамасыз ету де өзіндік маңыздылыққа ие. Себебі сал-серілікте этномәдени тәрбие берудің өзіндік бір құралы болып табылады. Олардың шығармашылығында шындықты тайсалмай жеткізу, барлық өлеңдерінде адамға деген сүйіспеншілік идеясы жатыр [2; 72]. Сал-серілердің тіпті жүріс-тұрыстарында көзге ерсі көрінетін әрекет, қылықтар болмаған. Олардың бойында алғырлық, кербездік, жомарттық, намысшылдық, сыпайылық қасиеттері тоғыса отырып, ойын-сауық өнерін көркемдік сипатта халыққа жеткізу арқылы, ұлт мүддесі мен халық игілігін биікке көтеріп отырды. Жалпы салт-дәстүрлер, өмірлік тәжірибені, халық даналығын қалыптастырып қана қоймай, ақыл-ой мен рухани сабақтасты жетілдіре түседі. Сал-серілік сияқты қазақы салт-дәстүрлер қалыптасқан әдеп пен астарлы сынның сабақтары болып табылады. Мұны игергендер сауық- сайраннан өзге, әр нәрсенің шегін, өлшемін іздестіріп, төзімділік пен сабырлыққа, келісім мен ымырашылдыққа ұмтылады.

Сонымен қатар, қазақ дүниетанымында тектілік этикалық категория ретінде тұлғалық сананың деңгейіндегі ерекше қасиеттің үлгісі және қазақы тәрбиенің бірден-бір негізі болып табылады. Тектілік феномені тек қан арқылы берілетін биологиялық қасиет қана емес, бұл ұрпаққа ата-бабалары арқылы жетіп отыратын дүниетанымдық, ділдік, психологиялық бейімділіктер. Оның нақты көріністері ата-баба рухына тағзым ету, ата-ана алдындағы парыздарды орындау, үлкенді құрмет тұту, кішіге ізеті, болашақ ана ретінде қызды мәпелеп өсіру және т.б. арқылы аңғарылады. Ұлт дүниетанымындағы аталмыш категорияның құндылығы туыстық қатынастар жүйесіндегі адами қарым-қатынас мүдделерінің кеңінен ашылуында. Бұл тұлғаның бойына терең түсінікпен қатар биік рухты да дарытады. Санасы қазақтың дархан даласына деген иелігін сезініп, салт-дәстүрді құрметтеп, елім деп елжіреп өскен ұрпақ қана сын сәттерде ел мүддесі үшін кеудесін тосып, қорғап шығары айқын. Ұлы Қытай ойшылы Конфуций «текті адам» тек этникалық ұғым ғана емес, ол саяси-мәдени ұғым екендігін алға тартты. Ол халықты басқарады, ал басқарудың негізгі қайнар көзі — басшының өз басының әдептілік қасиеттерін өзінен төмен тұрғандарға мысалдар арқылы паш ете білу. Конфуцийдің бұл идеясының өзектілігі бар. Текті адаммен қатар, текті әулеттерді қалыптастыру ізгілікті қоғамның басты шарты деуге болады, ол - ұлттық руханияттың нағыз алтын арнасы. Ұлттық руханияттың қасиеттері қоғамда да, жеке адамдардың да бойынан көрініс табады. Ізгілікке, рақымшылыққа талпыну қабілеті барлық адамның бойында болғанымен, туа біткен қасиет емес. Оған адамдар тәрбие мен білім арқылы келеді.

Сұлтанмахмұт Торайғыров тектілік феноменін халықтық ұғыммен өлшей отырып, адам бойындағы тектілік қасиетін сақтап, одан әрі насихаттайтын ұлттық тәрбие екендігін көрсете,

былай дейді:

Ерікті ен даланың құсынша ұшып, Ержеттім кеңшіліктің сүтін ішіп. Алтай, Ертіс, Сырдария, Есіл, Жайық, Арасын қоныс қылдым ірге жайып.

Елім, жерім, қорғайтын ерім болып,

Ер жеттім ен далада лықа байып [3; 45].

Дәстүр сабақтастығының көрінісі және әлеуметтік ортадағы тектілікке негізделген гармонияны орнату талабы қазақ қоғамын ілгері дамытуға, жоғары ізгілікті қалыптастыруға ықпал ететін тұлғалық қасиеттерді биік бағалауға бейімдеді. Әл-Фарабиден бастап Абайға дейінгі ұлы тұлғалардың, кейіннен Алаш зиялыларының ізгілікті тәрбие төңірегіндегі өрелі пайымдарында ұлттың тарихы мен мәдениетіне, рухани құндылықтарына негізделген тұлға болмысын қалыптастыруға ерекше назар аударғаны белгілі. Бұл қазіргі таңда да өз өзектілігін жойған емес. Неміс философы Карл Ясперстің адамның миы ақпараттар толқынын көп сіңірген сайын оның қабылдауы, керісінше, әлсірей түсетіндігін тұжырымдаған еді. Аталмыш тұжырым заманауи әлемнің шынайылығына айналып отыр. Қазақтың рухани әлемінде ұрпақ санасының қабылдау деңгейі мен зейін қоя білу қабілетіне аса назар аударуының себебі адамзаттың келешегі адамның рухына келіп тоғысатындығы. Өйткені адамның рухани дүниесінің қалыптасуының астарында оның мәдениетінің

түптамыры, ұлттық тәрбиесі, өмір сүру тәжірибесі жатыр. Қоғамның берік дамуы адамның қабілеттері мен жоғары қасиеттеріне, тәрбиесіне байланысты болып келіп, сол арқылы көрініс табатын құндылықтар арқылы сақталып отыратындықтан қазақ руханиятында тектілікке үлкен мән берілген болатын. Ал қоғамның, керісінше, рухани деградацияға ұшырауының астарында тұлғаның табиғи болмысынан айырылуы жатады. Осы себептен оның бойындағы танымын, тәлімі мен тәрбиесін, мәдени өрісін паш ету арқылы рухани негізін сақтап қалу ел алдындағы маңызды мәселе болып қала бермек.

Ізгіліктік-этикалық нормалар арқылы кез келген ұлттың зиялы өмір сүруінің мәнін айқындауға болады. Қазақ халқының рухани өрісін құрып, кеңейтіп отыратын ұлттық дәстүрдің, ақын- жыраулардың ауыз екі шығармаларының тәрбиелік әлеуеті зор. Қазақы дәстүр ұрпақтың ізгілікті тәрбиесі саласында, тұлғаның рухани тұрғыдан өзін-өзі жетілдірілуі, кемелденуі мәселесінде өзінің сабақтастығымен ерекшеленіп келді. Өйткені халықтың дәстүрі, ауызекі шығармашылығы ұрпақтар байланысындағы өзара құрал бола отырып, руханият пен ізгіліктің өзіндік институты, ұлттық тәрбиенің тірегіне, ұлт өмірінің энциклопедиясына айналып, ұрпақтың рухани-ізгіліктік тұрғыдан қалыптасуына, оның бойына қоғамның дәстүрлі құндылықтың сіңісуіне үлкен ықпал етті. Рухани мәдениет қашан да әр жеке адамның ішкі көрінісінің, рухани құндылықтарды қалыптастырып, сақтаудың формасының сипаты болып табылатындықтан, рухани-ізгіліктік және құндылықтық сананы қалыптастырудағы әлеуеті жоғары. Академик Ә.Н. Нысанбаев қазақ халқының көптеген ойшылдары өз шығармашылықтарында рухани-ізгіліктік құндылықтарға үлкен мән бере отырып, олардың идеясы ХХІ ғасырдағы ұлттық мәдениет пен руханияттың қайта жаңғыруының қайнар көзіне айналғандығын атап өтеді [4; 49].

Ұлттық болмысқа деген құштарлық, ұлттық салт-дәстүр, тіл мен мәдениетті қалыптастыруға деген ықылас, ұлт қасиетін игеруге деген талпыныс ұлтжандылыққа лайық ізгі қасиет болып табылады. Ал ұлтжандылық рухани орталықты, рухани қолдауды қажет етеді. Бұл қасиет арқылы халықтың қажеттілігі мен құндылықтары құнтталып, оны қадір тұтуға талпыныс оянады, сонымен қатар, оның астарында ұлтына жанашырлық танытып, ортасына жақсылық пен сүйіспеншілігін танытатын мінез-құлықты тәрбиелеу мәні жатыр. Ұлтжанды тұлғаның әлеуметтік қасиеті, өресі де биік болады. Тұлға өз бойындағы жан мен тән үйлесімділігін ұлттық рух желісіне бағыттап алады, ұлттық мұрат-мүдде жолында тайынбайды және де қоғамды, өз қоршаған ортасын ар-намысы мен ұяты арқылы бағалайды.

Қазақ халқының ізгіліктік-этикалық тәрбиесі қазақ жыраулары тарапынан да жырланып, тәлімдік көзқарастарының насихатталуы ешқашан да үзілген емес. ХV ғасырда өмір сүрген Шалкиіз жырау:

Жақсының жақсылығы сол болар,
Жасанмен бас қосып, сөйлемекке ар етер;
Жаманның жамандығы сол болар.
Сөйлесе дәйім бетін қара етер;
Бір жақсыға басын қосып сөз айтсаң,
Сол жаман сырынды сақтамай,

Әрдайым дұшпаныңа әр ісінді қор етер, – деп жаман мен жақсының аражігін адами ізгіліктік тұрғысынан ажыратып, көрсетіп береді.

Ағайынның ішінде бір жақсысы бар болса,
Қоңқалаған көп жаман, сол жақсыны көре алмас.

Қиын қыстау кез келсе, бағанағы жақсысын,

Қос арғымағын қолға алып, күнінде іздесе де таба алмас, – деп қазақ қоғамының бүгінгі күнде де өзекті болып отырған мәселесін көтереді. Осылайша, адамның бойындағы рухани тазалық пен кеңпейілділікті қалыптастыру тәлімдік өсиет екендігін жырлайды [5; 82]. Жақсылық мен жамандық ұғымы дүниетанымдық ұғымдар қатарына жатады. Бұл ұғымдардың жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесіне деген тікелей қатынасы бар, олар арқылы тұлғаның ізгілікті мұрат, моральдық ұстанымдар туралы түсініктері жүзеге асырылады

Ұлттық дүниетанымда ізгіліктік-этикалық тәрбие жүйесінің маңыздылығы зор. Батыста рационалды ғылымға, ал Шығыста жантану мәселесіне басымдық берілсе, қазақ даласында «адам болу» ұстанымы қашанда бірінші қатарда болды. Сондықтан қазақ дүниетанымында имандылық, ар мен ұят, обал мен сауап, жақсылық, игі істер, құт пен бақыт әдеп пен адамгершілік белгісін беретін негізгі этикалық ұғымдар ретінде жүрді.

Ұлттың ой-өрісі мен рухани құндылығын, тәлімі мен тәрбиесі, даналығын сипаттауда сөз өнерінің, соның ішінде мақал-мәтелдердің де рөлі ерекше. Кез келген халықтың рухани мұрасы ізгі тәрбие турасындағы құнды идеялар мен тәжірибеден тұрады. Осы орайда қазақ халқының ауызекі шығармашылығы тәрбие үрдісінің рухани өрісін толықтыра түсетін қайнаркөз болып табылады. Ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келген ауыз әдебиетінің құнды мұралары, өнеге үлгілері ізгі тәрбие берудің мүмкіндіктерінің мәні зор екендігін дәлелдеп берді. Академик Д. Кішібеков қазақ халқында нақты жүйеленген философия жоқ, оның философиясы қарапайым философия дәстүрінде екендігін пайымдайды. Біздің мақал-мәтелдеріміздің өзі-ақ тұнып тұрған философия. Мақал-мәтелдердің идеялық мағынасы адам бойындағы адамгершілік, ізгілікті қасиеттерді оятып, отансүйгіштікке баулуға бағдарланған [6; 168].

Қазақтың мақал-мәтелдері ізгілікті этикалық құндылықтарымен ерекшеленеді. Оның бойында өзін-өзі ұстаудың, гуманизмнің алтын ережелері, нұсқаулары, білімге жетелейтін тәрбиелік кешен жатыр. Бұл ізгілікті-этикалық қарым қатынасты реттеудің неғұрлым тиімді формасы болып табылады, сонымен қатар, қазақ мәдениетіндегі рухани тәжірибені ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын қазына. Олардың бойында моральдық нормалар бекітілген. Халық қашанда ар-намыс, әділеттілік сынды ізгі қасиеттерді жоғары бағалай отырып, ол туралы өз пайымдарын қысқа қанатты сөздер, сөз тіркестері арқылы жеткізіп отырды. Ұлттық тәрбие арнасында «ар», «намыс», «ұят» ұғымдарын үнемі кездестіреміз.

Ежелгі түркілік мақал-мәтелдер халықтың ізгілікке аса мән бергендігінің бірден-бір дәлелі. Халық әрқашан адамның мінез-құлығының өлшемі қандай, ізгілік пен кері пиғылдың бастауы неде жатыр деген сынды сұрақтармен толғанды. «Адам туа жаман емес, жүре жаман» дейтін халық даналығы бойынша саналы ғұмыр адам бойындағы ізгі қасиеттердің ықпалымен жүзеге асырылған қайырымды істердің жиынтығынан тұрады. Бұл жерде адамнан тек данышпан сөздер ғана емес, сәйкес іс-әрекеттер талап етіледі. Ақыл саналы ғұмыр жолындағы шамшырақ екендігін «Ақыл дария, алсаң да таусылмайды» мәтелімен жеткізілген. Сонымен қатар, халық далалығы адамның өзі-өзі жетілдіруге талпынысын жоғары қойып «Сегіз қырлы, бір сырлы» деп, жан-жақты тәрбиеленудің рөлін көрсетеді. Қазіргі таңда рухани құндылықтар, ізгілік ұғымдары халық даналығы арқылы ауызекі тілде сақталып, жақсы сөздерді жан

азығына айналдырды. Ал өсек, мақтаншақтық, сатқындық, жалқаулық қасиеттерін адамзаттың ізгілігіне кереғар әрекеттер ретінде «Жақсымен жолдас болсаң жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң қаларсың ұятқа», «Ақымақ күлкіге, жалқау ұйқыға тоймас», «Жемісті ағаш жер бауырлап өседі, жетелі жігіт ел бауырлап өседі», «Еңбек мұратқа жеткізер, жалқаулық абыройды кеткізер», «Тәрбиесі келіскен адам табысты болар, өнер, білім үйреніп, бақыт қонар», «Жақсы ай мен күндей, әлемге бірдей» деген мәтелдерімен жеткізді [7; 172].

Адамның зияткерлік деңгейі оның отбасындағы тәрбиесі мен табиғи жаратылысының мүмкіндіктеріне сүйенеді. Ал оны ары қарай жетілдіріп, шындайтын тетіктерге өзара қарым қатынас, білім, ғылым, үнемі өзін жетілдіру жолдары жатады. Мақал-мәтелдер осындай қажеттіліктерді растап отыр. Ізгілікті-этикалық тәрбиеге жол бастайтын парасатты сөздер жамандықтан бойын аулақ ұстап, қайырымдылыққа қадам бастырады, саналы әрекет аясын кеңейтеді. Осындай нақыл сөздер парасаты толыққан тұлғаның жетіле түсуіне негіз бола алады. Ал ол жоғары парасаттылыққа рухани даму арқылы, ақыл ойының аясы кеңейіп, тәрбие деңгейін шындай түскенде қол жеткізе алады. Нәтижесінде адам тек ізгі, қайырымды әрекеттерді жүзеге асыруға талпынысы арта түседі.

Әдебиет:

1. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
2. Сағындықұлы Қ. Елеулі есімдер, бағалы басылымдар. – Алматы: Информ-А, 2001. 398 б.
3. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т. 1. – Алматы: Ғылым, 1993. 280 б.
4. Нысанбаев А. Становление исламской философии в Казахстане. – Алматы: ИФПР, 2000. с.167
5. Бес ғасыр жырлайды: екі томдық. - Алматы: Жазушы, 1989.-248 б.
6. Кішібеков Д. Сыдықов Ұ. Философия. Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994.-344 б.
7. Мусаева Н.Р., Есимова А.Е. Мусаев Р.А. Қазақ мақал мәтелдерінің интеллектуалдық және тәрбиелік қуаты. ҚазҰУ хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. №4 (62), 2017 –Б.172

**ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ РЕЛИГИОЗНОЙ
КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ
PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE SPIRITUAL VALUES OF THE RELIGIOUS
CULTURE OF THE KAZAKHS**

Алимжанова Алия Шарабековна*

Annotation. Spiritual and moral values in the history of Kazakh culture are the fruit of centuries-old creative activity of the people, reflecting a person's attitude to the surrounding world, his understanding and desire for its spiritual and practical development. Without the main spiritual core, manifested in a personality-colored characteristic, without the participation of human presence, spiritual culture, as well as its value basis, cannot be preserved and exist for a long time. The viability of spiritual culture is much more durable compared to material culture, which falls into disrepair - into an "uncultured state" much faster, because it is subject to external influences. And spiritual culture is preserved due to the fact that it reflects the inner world of culture, relatively longer, because it is protected from external influences that a person first takes on himself, then passing through himself, produces into the outer world of his culture. The system-structural approach will allow us to.

Keywords: value, spirituality, religion, ethnoculture, Kazakhs, Westernization

О сущности религии нет единого мнения. О роли религии, как одной из форм общественного сознания М.С.Орынбеков говорит: «...является вечной и представляет собой непреходящий атрибут всякого общества, равно как и право, а потому никогда не исчезнет» [Орынбеков, 1997: 3]. И.Кант считал религию осознанием людьми своих моральных обязанностей; Гегель подменил понятие Бога понятием абсолютной идеи, придав решающее значение в религии интеллектуальному моменту; Л.Фейербах определял религию как связь

* Кандидат философских наук, Ассоциированный профессор, профессор КазНАИ имени Т. К. Жургенова, asha.001@mail.ru

между людьми; Дж.Фрезер главным моментом в религии считал обрядность, культ; марксизм определял религию как веру в сверхъестественное, как иллюзорное отражение действительности. Сегодня слово «религия» определяется в науках для обозначения любой системы взглядов и действий, которой придерживается какая-либо группа людей и которая служит индивиду схемой ориентации и объектом поклонения.

Возрастающее место религии как духовно-нравственного основания в общечеловеческом развитии очевидно. Принятие религии оказало определенное влияние на формирование духовно-нравственных ценностей в истории философии культуры казахов. О ее роли и месте в становлении казахского общества посвящено немало работ. Свой взгляд на проблему воздействия религии на культуру тюркских народов, изложила профессор С.Ш. Аязбекова, она пишет: «обращение в ислам многих тюркских народов (в особой мере это относится к протоказахам) имело достаточно условный формальный характер, поэтому та картина мира, которая была оформлена на протяжении многих веков доисламского периода, оставалась достаточно стойкой и живучей вплоть до конца XIX-XX веков» [Аязбекова, 1999: 103].

Духовная ситуация эпохи Восточного Ренессанса стала основным условием подъема теоретического сознания всех восточных перипатетиков арабо-мусульманского мира. С одной стороны, продвижение естественных и специальных наук, в том числе гуманитарных, таких как описательная история, закладывало в их миропонимание потенциал эмпирической ориентации. В том же направлении действовали импульсы, исходящие из религиозной веры и идей креативной трансцендентной теологии. С другой же стороны, сильное действие оказывал исторический авторитет и, главным образом, теоретическое значение философии в сочетании с извечно человеческой немеркнувшей привлекательностью рациональной гносеологии, аподейктической достоверности в предметной области умозрительного познания – все это достаточно прочно удерживало и направляло их по пути традиционного философского рационализма. Научный подход в исследовании окружающего мира арабо-мусульманскими учеными отчасти был продиктован и практическими потребностями мусульманской общины. Познания в различных областях науки (медицине, математике, астрономии, физике и т.д.) позволяли общине координировать методы управления, а также принципы налогового обложения и организации.

Культурно-историческое наследие арабо-мусульманского мира оказало благотворное влияние на формирование духовно-нравственных ценностей казахского народа. Арабские ученые, перенявшие все лучшее, что сохранилось от культурного и научного наследия не только Греции, Индии, Ирана, но и Вавилона, Финикии и Египта трансформировали его и в другие области знания. Ознакомление арабов с важнейшими научными открытиями древних греков, персов, индусов имело колоссальное значение в процессе формирования новой культурной общности. Первоначально, в эпоху утверждения ислама под наукой понималась грамотность, знание Корана и богословия. В дальнейшем, находятся сторонники и проповедники ислама и на казахской земле, так распространяется исламская религия, со своими ценностными ориентирами. С принятием ислама казахская общность расширила свои возможности по утверждению идеалов духовной жизни.

Одним из видных основателей исламской религии на казахстанской земле является Кожа Ахмет Иасауи. Его философию суфизма можно понимать как одну из тех многих направлений мировоззренческого поиска, способствовавшего раскрытию проблем духовных ценностей. Суфизм предстает как одна из сторон социального мира, отражающего особые человеческие способности, необходимые для возвышения над бренностью человеческого бытия. Суфии – это люди, благодетельность которых заключается в том, чтобы стремиться к достижению Истинности бытия в земной жизни, освободиться от людских пороков и сохранить духовные ценности как: «совесть», «достоинство», «этичность», «честь», «справедливость» и т.д. В его религиозном учении долг каждого человека заключается в том, что только победа в борьбе со своими грехами способствует познанию социокультурного мира. Но человеку для этого надо быть терпеливым и пройти ступени шаригата, тарихата,

магрипата, хакиката, то есть освоить философию суфиев и жить в соответствии с ценностями духовности.

Этот преобразующий человека прорыв божественной духовности в социум и реализуется в виде общечеловеческих и духовных ценностей, но были в истории культуры народа моменты, когда роль и место религии в общественной жизни рассматривались как чуждое проявление духовной идеологии.

Два века атеизма, поддержанного на государственном уровне, как утверждает М.С.Орынбеков, «нанесли сильный урон религии, что немедленно отразилось на моральном облике общества и выразилось в абсолютном падении нравов, нравственном вырождении людей» [Орынбеков, 1997: 11].

Это говорит о том, что недооценили роль религии в идейно-нравственном развитии молодого поколения, являющейся значительной опорой нравственности, ибо в ней раскрываются человекотворческие функции культуры. Знание и верное толкование заповедей Корана позволяли освоить правильные жизненные устои общества, духовно-нравственные ценности. Требование Корана «не лги», «помоги ближнему» и т.д. воспитывало совестливую молодежь, формировало отзывчивость. Идеи нравственности, заложенные в религии, предупреждали подрастающее поколение от безнравственных поступков, формировали стремление жить в ладу с окружающими людьми, т.е. способствовали установлению добрых отношений к окружающему миру, воспитывали добродетельных.

Так, роль религии, как духовно-нравственного основания имеющего ценностную основу для формирования общества и культуры значительна.

Таким образом, религия является духовным инструментом формирования нравственных ценностей, так как в ней сосредоточена главная идеология жизни – жить по совести, соответствующей истине, творить добро и бороться за утверждение жизни на земле.

Но необходимо отметить, что в основе формирования современного религиозного мировоззрения лежит многовековой опыт народа. Со времени распространения ислама на территории среднеазиатского региона мусульманство и доисламские культы тесно переплетаясь, создали духовно-нравственные ценности, основанные на вере, так как именно она является проводником общечеловеческих ценностей. Не зря в философии Иасауи вера утверждается как главная категория религии, как необходимая ее составляющая. Ибо любое достижение человека сначала оформляется верой в него, поэтому имеет успех, все основано на вере. [Нурмуратов, 2000: .95].

Из дореволюционных исследователей этнографии казахов доисламские верования и обряды казахов рассматривали Ч.Валиханов, А.Диваев, И.Алтынсарин, А.Алекторов и др. Например, Ч.Валиханов в своих работах «Следы шаманства у киргизов», «Тенгри (бог)» исследовал вопросы происхождения религии и древних верований. А в работах А.Диваева описаны суеверные приметы, различные обряды, шаманство, имеющее место в жизни и быту казахов.

Ислам приобрел немало своеобразных черт за счет сохранения пережитков доисламских религиозных традиций как: поклонения Тенгри, Жер-Су, Умай, шаманизм и язычество, проявившихся во всех сферах народной жизни. Сложению религиозного сознания оказали влияние поклонение добродетельным силам, благодаря чему происходит круговорот мироздания, возможность жизни и появляются средства к существованию.

Возникновение первичного культа благодетелей и стоящих за ними природных сил является основой всего того, что предшествует и возникновению феномена вечной благодарности потусторонним силам, благодетелям, которые покровительствуют людям в их борьбе за выживание. Это явление способствует расценить борьбу добрых и злых сил уже как производное от изначального понимания добродетели.

Кочевники свое мировоззренческое отношение к действительности выражают посредством верований в божественные силы природы. Поклонение Небу занимало центральное место, оно считалось вершиной мира (Хан-Тенгри), срединный мир – земля

(Жер), где текла вода (Су), которые и представляли источники существования. Они способствовали сохранению рода, спасали людей и потому наделялись божественными чертами, то есть считались божествами, несущие добро людям. О силе их и возможностях никто не сомневался, поэтому старались их задобрить, и приносили в жертву скот.

Духовно-нравственная культура казахов включает в свою структуру и *культ предков*. Он опирается на космологические представления о прозрачности границ между миром живущих и миром духов, органичности и непрерывности связи прошлого, настоящего и будущего. Верили в то, что души умерших воздействуют на нас, от них зависит судьба, удачи, неудачи, бедствия. Они могут покровительствовать, помогать, оберегать, карать, наказывать, если человек совершает серьезные проступки. Но нельзя думать, что все действовали под страхом возмездия. Скорее считалось, что каждый должен быть благодарен своим предкам за жизнь, подаренную им, за воспитание, любовь и заботу. Это понимание того, что, забыв родителей, можно прервать преемственность поколений, и что нельзя предавать, забывать того, кто дорог. Поэтому сохранилась поговорка «әкеңе не қылсаң - алдыңа сол келеді», означающая - как поступишь со своими родителями, того ожидай и от своих детей. Это, скорее всего, предупреждение молодежи от безнравственных поступков.

Культ предков занимал заметное место в верованиях. Ч.Валиханов отмечал, что казахи в трудные минуты жизни призывают имена своих предков. Всякую удачу приписывают покровительству аруахов. В честь аруаха приносят в жертву разных животных, а иногда нарочно ездят на поклонение к их могилам, принося жертву, просят их о чем-нибудь.

Шаманство – одно из самых заметных явлений в религиозных традициях казахов, сохранившихся от доисламской жизни. В его основе лежат сформовавшиеся в глубокой древности представления о духах. Шаманство (баксылык) обусловлено верой в особую связь отдельных людей с духами. Помощью духов объяснялась способность шаманов (баксы) лечить больных людей, гадать, отыскивать пропавшие вещи и скот. Шаманам приписывалась также власть над явлениями природы, умение совершать чудеса. Шаманы занимали важное общественное положение, будучи жрецами. Шаманами были в основном мужчины. Главным ритуальным предметом шамана был кобыз – смычковый инструмент с 2-мя струнами из конских волос, который в народных верованиях наделялся чудесными свойствами. Игра на кобызе рассматривалась как признак связи с духами.

Известно, что в среднеазиатском шаманстве часто применялось при лечении больного вращательное движение, об этом впервые сказал Ч.Валиханов, который объяснял смысл вращательных движений шаманов стремлением перенести на какой-либо предмет болезнь, вселившуюся в человека. Занятие шаманством у казахов считалось наследственным. Духи, покровительствующих и помогающие шаманам, принадлежали к категории пери, хотя в народе их называли джинами. Отдельные шаманы называли своих духов ангелами (пері). Духам придавали человеческий облик, воображали великанами. Нередко духи представлялись в образе животных и птиц – коня, волка, орла. Многими чертами был близок к шаману и казахский диуана. Диуана - люди, общавшиеся с духами, способные прорицать, лечить, насылать и отвращать беды и болезни. С шаманской практикой сочеталась и деятельность знахарей, гадалелей, колдунов.

О значении митраизма для народов, основным средством пропитания которых было скотоводство, М.С. Орынбеков утверждает, что «этот культ предписывал трудолюбие и работоспособность в хозяйственных делах, отвагу и мужество – в военных походах, в силу чего расценивался как оптимистическая и жизнелюбивая концепция...» [Орынбеков, 1997: 18]. Выступая наследником древней пары богов Тенгри и Жер-Су, митраизм, наиболее близко отвечал запросам степняков, поэтому был охотно ими воспринят.

Согласно Орынбекову М.С. митраизм был ценен тем, что его бог охранял клятвы и наказывал обманщиков. Л.Н.Гумилев писал: «А так как клятвы, случалось, нарушали и в те времена, то Митра получил узкую специализацию-охранять клятвы и наказывать клятвоотступников, т.е. он боролся против предателей» [Гумилев, 1990: 115]. Митраизм, таким

образом, был направлен на борьбу со злом, его можно характеризовать как добродетельное начало, присущее древним качевым этносам.

Семантическим ядром традиционного мировоззрения казахов являются понятия, сопровождаемые ритуальными обрядами и традициями. В них отсутствуют «простые вещи», сводимые к утилитарному, прагматическому использованию, но все, что окружает человека и служит ему, обнаруживает свой двойственный характер: все природные объекты, предметы быта, жилище, одежда, пища выполняют не только утилитарную функцию, но являются символами, требующими интерпретации и выражающими не только сопричастность к миру трансцендентному, невидимому, но социальные коды, организующие и коррелирующие связи и отношения людей согласно их полу, возрасту, степени родства, богатству, происхождению. Все это в свою очередь, можно отнести к отработанным социокультурным механизмам, как конфессиональные нормы и обязательства, этические требования.

Колонизаторская политика Российской империи в Казахстане привела к духовному кризису, нанесла вред менталитету и религии, этике и ее нормам, традициям и обычаям и т. д. Приобретаются отрицательные, вызванные потерей незаисимости народом привычки в характере людей, как робость и не решительность, появляется «психология поработанных». В трудных условиях, когда народ не знал возможностей выхода из создавшегося положения, лучшие сыны народа как Чокан, Ибрай и Абай стремились решить сложные проблемы национальной этической и религиозной системы, внося тем самым определенный вклад в развитие общественно-философской мысли своего времени.

Абай стремился соединить ценности, принятые исламской религией и русского образования в соответствии требованиям времени и на этой основе призывал формированию человека. Абай ясно понимает не соответствие параметров обезличенной европейской системы образования для казахского общества, и принимает направление, основанное на принципе «быть человеком». Абай стремится органически соединить традиции кочевнических нравственных качеств с российским образованием и восточным учением «совершенного человека», пришедшего вместе с исламом. Поэтому призывает к единению Разума, Сердца и Воли. Абай принимает бога сердцем. Мусульманство для казаха в условиях колонизации, предлагается как сила, способствующая сохранению своего собственного я. Человечество создано любовью, люби бога так же как душу сладко; люби человечество как родню свою – это единственно верный путь; если хорош, то живи хорошо согласно канонам ислама. Согласно Абаю, любовь к богу - есть любовь к человеку. Бог создал человека близкого к природе.

«Всевышний создавая человека, наделил его пятью органами чувств, зная об их необходимости человеку. Он дал глаза, чтобы видеть, без них мы не могли бы наслаждаться красотами мира. Чтоб можно было открывать и закрывать глаза, даны веки, чтобы уберечь их от ветра и сора, даны ресницы, чтобы отвести от глаз пот, стекающий со лба, даны брови» [Абай, 1995: 106]. Абай приводя примеры необходимости всех органов чувств, данных богом, убеждает, что ничего просто не дано человеку и умение дорожить имеющимися возможностями должно служить во благо жизни и ее продолжения. Сотворенный богом, человек обладает высоким разумом, гармонически сочетающего в себе духовную и нравственную силу, необходимого для жизни. Он часть Вселенной.

Абай решается возволить народ из бездны братоубийственного грехопадения, указывая единственный путь к спасению – через сердце к Всевышнему, к нравственности. «Береги в себе человечность. Всевышний судит о нас по этому признаку».[Абай, 1995: 86]. Согласно его учению, ценности которыми должны дорожить люди – это духовное совершенствование народа, заключающегося в неустанном поиске истины, разгадке духовной сущности человека, его призвания, стремлении к справедливости и сохранении достоинства и т.д..

В начале XX века сформировались направления, признавшие необходимость изменения традиционной нравственной культуры казахов. Под влиянием идей Турецкого «Танзимата» и Российского миллетства и жадидства формируется *религиозно-реформистское* движение, представителями которого являются М.Ж.Купеев, Г.Караш, Г.Мусагали, А.Адилбайулы,

А.Кердери и др. Жадидство в переводе на казахский язык означает «возрождение, для сохранения государственности придерживаться новых направлений». [Ғабитов, 2000: 63-64].

Второе направление - пантюркизм. Представителями этого направления являются известные: М.Шокай, М.Жумабаев, Т.Рыскулов, М.Ходжаев и др., которые призывают рассматривать традиционную казахскую этику в контексте целостности тюркской цивилизации. Основными особенностями этого направления являются возрождение исторического сознания, основанного на идеи тюркской целостности, тентрианства, отделение от Запада и Востока, и признание казахского народа как преемника тюркской культуры.

Третье направление, сформированное в казахском обществе, *реформистское либерально-демократическое* движение, рожденное национальным движением Алаш, сторонниками которого являются А.Байтурсынов, А.Бокейханов, М.Дулатов, Ж.Аймаутов и др. Кодар А. отмечает, что движение Алаш в сфере духовной культуры имело три тенденции: первая – просвещенческая (А.Бокейханов, А.Байтурсынов, М.Дулатов); вторая – ностальгическое расставание с кочевническим миром(Ж.Аймаутов, М.Ауэзов); третья – новое национально-мифическое творчество(М.Жумабаев). [Ғабитов, 2000: 142].

В годы независимости происходит возрождение религиозных ценностей и в религиозной культуре казахов определились главные направления по сохранению духовных ценностей и проблемы, возникшие с падением морали в эпоху тоталитаризма, глобализации и индивидуализации, обесценивания фундаментальных ценностей казахстанского общества под воздействием чужих культур. Реакцией наций на ту унификацию многоликой религиозной национальной культуры, которую семьдесят лет осуществлял тоталитарный режим, является то, что этносы, в том числе и казахский, смогли обратить внимание на религиозные ценности национальной культуры, истоки, обычаи и мировоззрение, в которых главным содержательным смыслообразующим стержнем является нравственность. Намечаются стратегические планы на восполнение религиозных духовных ценностей, утверждаются главные ценности по обеспечению миролюбивой культуры, основанные на исторически принятых обществом принципах норм морали. Возрождение национальных ценностных приоритетов возможно только через духовно-нравственное обновление и формирование основ нравственных качеств каждого отдельного человека.

В условиях казахстанской действительности глобализация иногда приобретает вид антиисламской культурной агрессии, как считает Г. Телебаев, со стороны сильных мира под видом «небходимо-неизбежного». Особенно отмечается роль американоцентричной глобализации, проявляющейся в универсализации человеческих ценностей и культуры, которая выражается в формировании унифицированных средств массовой информации, литературы, искусства, кинофильмов, попкультуры и многого другого. Последствиями этой агрессии могут явиться гомогенизация мира, намерение устроить жизнь людей по одним принципам, единым ценностям, обычаям и нормам поведения, стремление все универсализировать, в том числе этнические культурные ценности, присущие определенному этносу и являющиеся одной из составных частей культуры мира [Телебаев, Шайкенова, Омирсеитова, 2002: 6].

Литература:

1. Абай. Избранное. - Алматы: Бюро «ЕЛ», 1995. - С. 106
2. Аязбекова С. Восток на исходе XX века: художественная культура этноса в мире современности (к понятию «бикультура») // Адам әлемі-Мир человека. -1999. - № 2. - С. 52-64.
3. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. - Л., 1990. - С. 115
4. Ғабитов Т. Қазақ этикасының қалыптасуы мен дамуы үрдістері - Алматы: Раритет, 2000. - 321 б.
5. Нурмуратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау. - Алматы, ҚР БФМ Философия және саясаттану Институты, 2000. – 180 с.
6. Орынбеков М.С. Верования древнего Казахстана. - Алматы, 1997. - С. 3
7. Телебаев Г., Шайкенова А., Омирсеитова А. Казахская культура сегодня: ценности, потребности, институты. - Астана: Елорда, 2002. С. 6

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ АХЛАҚ ФИЛОСОФИЯСЫ

Төребаев Омар Әкімбайұлы*
Садықов Дарын Кәукенұлы*
Сердалиева Айгерім*

«Құтты білік» ұзақ уақыт тезінен өткен және өзінің жетістігімен авторының есімін аспан көгіндегі жұлдыздай етіп, әлем әдебиетінің тарихына жазып қалдырған классикалық түркі әдебиеті мен мәдениетінің айрықша ұлы ескерткіштерінің бірі. Түркі тілінде жазылып әлемге әйгілі болған «Құтты білік» дастанының авторы Жүсіп Баласағұн Хас Хажыб түркі әлемінің XI ғасырдағы аса көрнекті ақыны, данышпан ойшылы, энциклопедист- ғалымы, қоғам қайраткері болған. Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанын хижра есебі бойынша 462-ші жылы, яғни жаңаша жыл санау есебі бойынша 1069- 1070- ші жылдары жазып бітірген. Өз заманының өзіндік адамгершілік кодексі «Құтағду білік» басқару даналығын, тұрмыстық және адамдармен қарым-қатынасты үйрететін жол, көрсетіп, бағыт сілтейтін этикалық дидактикалық тұрғыда жазылған шығарма. Белгілі философ М.С. Орынбеков «Бұл шығармада сол кездегі қоғамның әлеуметтік шындығы көрініс тапқан Сондықтан да нақты философиясы көзге ұрып тұр» [1, 32 б.] деп жазады.

Әлеуметтік философияның маңызды бір мәселесіне қоғамдық әлеуметтік жіктелу талдау жатады. «Құтты біліктің» әлеуметтік-саяси философиясының мәні неде деген сұрақ қойсақ, онда оны адамдық ізгілікті, ынтымақтастықты дәріптеу деп жариялауға әбден болады. Ынтымақтастыққа негізделген қоғамда мемлекет көркейіп, гүлденеді. Мұндай мемлекетте адам құқығы аяқ асты болмайды: елі бай, қазынасы толы, халқы бейбітшілік пен береке-бірлікте өмір сүреді.

Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік философиясында, яғни оның шығармашылығы мен қазіргі заман талаптарының арасындағы белгілі бір үндестікті көреміз. Байлық пен руханилықтың қайшылығы дастанда дәулет, қанағаттың пікірталасы ретінде келтірілген. Және бұл парадигманың негізінде сол кездегі ислам әлеміне тән қайшылықты бағдарлар тұр. Бір жағынан, дін фәни дүниедегі пендешіліктен арылып, мәңгі бақи дүниеге тақуалықпен тіпті, кей жағдайда сопылық аскеттікке ұмтылуға шақырады. Екінші жағынан, исламдық философия мен білімдік перипатетикалық бағытының өкілдері өз ізденістерінің адамдардың күнделікті ақыл-парасаттық қызметіне қарай бағыттады. Адамның тіршілікке келуі мен өмірлік мағыналары бұл дүниеден бас тартуы емес, керісінше, осы өмірден нағыз, шынайы бақыт, құт іздеуімен бағаланады, ал адамның өзі болса болмыстың құнды бір бөлігіне жатады. Түркі дүниетанымы мен қазақтың дәстүрлі рухани мәдениетінде қанағат өмірлік маңызды принцип ретінде қабылданған. Адамның шын байлығы- оның әлеммен, адамдармен, мәдениетпен қарым-қатынасындағы игілігінде, барлық сезіміндегі ашық-жарқындығында, әдемілік пен үйлесімділік, жақсылық пен әділдік атаулыға ұмтылысында болып табылады. Адамды қатыгездік пен әділетсіздіктен азат ету әрекеті өмірден қашып, жетілу әлеміне баруда емес, оның өмірдегі адамдық толық қалпында сақталуында жатыр. Бұл мұратқа жету жолында тарихи жан әлеуметтік кедергілердің- қатыгездік пен езушілік, біреудің бай, біреудің кедей болуы жағдайының бар екені рас, әрине. Бірақ бұл құдыретті шектеудің аржағында адам қайтіп және қалай өмір сүреді, ол өзінің қажеттіліктерін неде деп біледі деген мәселелер тұр. Бақытқа рухани және денелік күштердің үйлесімді дамуының, тұлғалардың моральдық жетілуінің, әділеттіліктің сақталуының нәтижесінде қол жетпек. Жүсіп Баласағұнның байлықты әділеттілікке қарсы қоятын әлеуметтік принциптен шыға білген. Тіпті XX-ғасырдың өзінде әлемнің үштен бірін қамтыған социалистік жүйенің байлықты әділетсіздік деп

* философия ғылымының кандидаты, Оңтүстік Қазақстан медицина академиясының доценті

* тарих магистрі, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің оқытушысы

* Эрзинжан Бинали Йылдырым Университетінің докторанты (Түркия)

уағыздап, кісілік, адамгершілік, әдептілік құндылықтарынан шығарып тастағаны белгілі. Бұл жағынан алғанда, «Құтты біліктің» авторы тереңірек пайымдайды. Жүсіп бойынша, Дәулет (Айтолды) Әділеттіліктің (Күнтуды) басты уәзірі, ақылшысы болған. Оларды бір-бірінен бөліп қарастырған сыңаржақтыққа жатады. Бұл туралы Қ. Бейсенов өз ойын былай түйіндейді әділеттіліктің ақ туы іспеттес, күнтуды Елік-орталық, кіндік тұлға. Себебі, ізгілікті қоғамның мәңгілік арқауы-әдептілік. Ол-ана сүгімен сүйекке сіңген қасиет. Ал, ақыл да, дәулет те, қанағат та, сезім де туылғаннан емес, жүре бітер қасиеттер және тұрақты болмайды. Дәулет баянсыз, тұрақсыз, түлеп, жаңғырып тұрады. Ақыл адалға да, арамға да бітеді, қанағат сарандықпен де шектесуі мүмкін. Олардың әрқайсысы жеке дара алып қарағанда дүниеге тұтқа болмайды, адамды бақытқы жетектей алмайды. Бұлар әділеттің төңірегінде топтасса ғана үміт оты көрінеді. Әділет, бақ, ақыл мен қанағат диалектикалық бірлікте болған жағдайда ғана халық бақытқа кенеледі. Себебі, бектің бақыты-халықтың бақыттылығында. Бақыт жеке басқа тән ұғым емес. Ол-халықтық сипаттағы ұғым. Өз халқын бақытқа жеткізген билеуші ғана бақытты болмақ. [2, 13 б]. Міне, қысқаша тұжырымдағанда, «Құтты біліктің» айтпағы осы. Біз бұл арада ұлы бабамыз әл-Фарабидің Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары деген еңбегінің заңды жалғасын, көркем сөзбен өрнектелген нұсқасын көріп отырғандай әсер аламыз. Демек, мәселе оның диалектик болғанында емес, хас хаджиб Қарахандар мемлекетіндегі барлық әлеуметтік топтардың орны мен маңызына бекер тоқталмайды. Қоғамның әрбір мүшесі өз орнына сай болып, толыққанды, жасампаз әрекет еткенде ғана құт пен бақытқа жетуге болады.

Түркі данасы өз еңбегінде адам мен қоғам өміріндегі әділеттілік туралы оны заңға негізделген қоғам ретінде түсіндіреді. Бұл қағиданың үлкен теориялық және өмірлік мазмұны бар. Әдетте, философиялық әдебиетте әділеттіліктің 4 түрін атап өтеді: 1) жазалаушы әділеттілік; 2) теңдік ретіндегі әділеттілік; 3) мүмкіндіктер әділеттігі; 4) адам құқықтарына негізделген әділеттілік. Әрине, осыдан қаншама ғасыр бұрын Жүсіп Баласағұн әділеттіліктің қазіргі озық түсінігін береді деп отырғанымыз жоқ. Сонда да, хас хаджибтің еңбегінде бұл бағыттағы талай құнды пайымдауларды кездестіреміз.

Зұлым күшпен бек ұзаққа бармайды:
Күш зорлыққа халық шыдап қалмайды
Асыл сөз бар, қыздырмасын елді-кек!
Күшпен ұзақ ұстай алмас елді бек! [3, 2216].

Бұл сөз жолдарынан тура бүгінге күндегі қызу талқыланып жатқан талай пікірталастың нышаны айқындалып тұрғандай. Бұл жағынан алғанда, X-XII ғасырларда өмір сүрген түркі даналарының дүниетанымын азаматтық философия деп атауға толық негіз бар. Осы дәуірдің бастауын әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактаттарынан көреміз. әл-Фарабидің азаматтық философиясында басты зерттеу объектісі қала (әл-Мадина) болғандығы және қала деп ол әлеуметтік-мәдени топтарды айтқандығы белгілі. Бұл дәстүр Жүсіп шығармашылығында жалғасын тапқан. Аталмыш түсініктегі қалаларды ізгілер және терістер деп бөлуде жалпы мұсылманды Шығысқа тән құбылыс. Жүсіп үшін де әлеуметтік топтарды құндылық негіздері бойынша сараптағандағы ең басты принцип-ізгілік, мейірімділік. Ойшыл адамның мейірімділік қасиеттерін мақтан көтеріп жазған, өйткені ол үшін ең бастысы-рахымдылық принципі болды.

«Құтты білікте» теріс қылық надан адамдар ісі деген Сократ пен Платонның ой түйіні айқын сезіледі. Білім жамандықтан қашып, қайырымдылыққа қарай қадам бастырады, білім адамның саналы әрекет аясын кеңейтеді, сөйтіп білім парасатты толысқан жеке адамның қалыптасуының негізі болып табылады.

Баласағұнның әлеуметтік-этикалық концепциясының кіндік идеясы, барлық мәселені ар соты алдында әділ шешу. Жоғары парасаттылыққа жеке адамның рухани толысуы нәтижесінде бәрінен де бұрын ақыл-ойдың дамуы және білімге ие болу арқылы қол жетеді.

Ғұлама ақынның айтуынша, адамды білім арқылы, қайырымдылыққы жаттықтыру арқылы қайырымды іске баулуға болады, өйткені білім арқылы білімсіз ғалымға, ауру емдеу арқылы сауға айналып жатқан жоқ па? Дәл осы сияқты білім, тәрбие, өзін-өзі ұстай білу арқылы салауаттыққа, моральдық және рухани толысуға әкеледі. Ал, бұлар бақытқа жету үшін қоғамдағы адамға қажетті дүниелер. Жүсіптің білімсіздік-тәрбие, ағарту арқылы жазуға болатын әлеуметтік ауру деген пайымдауы Ибн-Синаның әлеуметтік іліміне мейлінше жақын. Баласағұнның парасаттылық, ізгілік идеялары, жақсылық пен жамандық ұғымдары мұсылман қағидаларында айтылатындай, негізінен құдайға емес, қайта адамның өзіне, оның парасатты сенімдеріне, көзқарастарына қатысты дүниелер.

Жүсіп Баласағұнның айтуынша, адамның ақыл-ойы, білімі сияқты қайырым көзінің көмегімен адамның мінез-құлқын анықтайды. Ағартудың өз жолы, жөні бар. Ізгілікті қоғамдағы барлық адам өздерінің қоғамдағы алатын орнына қарамастан өз бақытын табуға мүмкіншілік беретін осы жол. Кім қайырымды болып, жамандық атаулыдан безсе, соны бақытты адам деуге әбден болады. Нағыз бақыт адамдардың ынтымақ-бірлігінде және халыққа қызмет етуінде.

Тектілік қоғамдағы қалыптасқан ақсүйектік өлшемдерді сынап келіп, Жүсіп өз әрекетінің арқасында, ақсүйек тұқымына жатпай-ақ, кез-келген адам ізгі бола алады дейді. Қайырымды адам қоғам мүддесін жеке басының қамынан жоғары қояды. Адам толық жетілуге тек қоғамда, қоғамның басқа мүшелерімен қарым-қатынаста өз елінің игілігі үшін пайдалы жұмыс атқара жүріп қана жетеді. Адам қоғамға пайда әкелуі керек- дейді Жүсіп Баласағұн.

Адам жасаған игіліктер келесі ұрпақта қалатын және жалғасатын болғандықтан, қоғамның әрбір мүшесі жақсы ісі, екіншісі-үлгілі сөз айтады. Пенделік бақытты дәріптей отырып, ол адам игілігін одан да іздемейді.

Жүсіп Баласағұн тәрбие және білім беру мәселелеріне көп көңіл бөліп, оны бүкіл ата-аналардың бірінші кезектегі міндеті, парызы деп білді. Заттар болмысы көк тәңірісімен қалай байланысты болса, тұлғалардың парасатты қасиеттерінің қалыптасуы да ата-аналарға, қоршаған ортаға сондай қатысты дейді ғұлама.

Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік философиясындағы қоғам және адам мәселесі жөніндегі топшылауымызды, ақынның әлеуметтік өмірдің теріс жақтары жөніндегі ойларын саралаумен аяқтайық. «Құтты білік» жай ғана этикалық-дидактикалық поэма емес, оны сол заман утопиясы деген пікір де шолақ. Жүсіп өз дастанында белгілі бір әлеуметтік-мәдени тұтастықтың шынайы парадигмаларын аңғарып, оларды жоғары адамгершілік тұрғысынан шешуге немесе өрістеу бағдарларын айқындауға ұмтылады. Бұл сипатта «Құтты білікті» Данте Алигьеридің «Құдіретті комедиясымен» салыстыруға толық негіз бар. Екі тамаша туынды да руханият дамуында жарқ еткен кісілік қасиеттермен бірге, қоғамдық өмірдің теріс белгілеріне шығармашыл баға берілген. Кінә мен күнәһарлықтың сан алуан түрлеріне адамзат атынан айып тағылған. Бұл жерде құдай мен адамиат жақын мағынада қолданып тұр.

Дүниенің жарық, жарқын қырларымен қоса, оның көмескі, таса, шолақ жақтарына назар аудару жалпы түркі халықтарының дүниетанымына тән құбылыс. Мұнда, мәселен әл-Фарабидің қайырымсыздар қалалары, Қорқыт қайғысы, зар заман, Асан қайғы... т.б. айтуға болады. Бұл мәселе «Құтты білікте» Қанағаттың атынан Ақылға айтылған дүние айыптары туралы бәйттерінде арнайы көтерілген.

«Құтты білік» дастанының бақытты, құтты қоғам түзету басты мақсат болғандықтан, ақын-ойшыл Платон, Аристотель, әл-Фараби ілімдерінен нәр алып, идеалды мемлекет идеясын қолдайды. Жүсіп Баласағұнның айтуынша, идеалды мемлекеттегі әртүрлі қарым-қатынастар гармониялық түрде болуға тиіс. Сол гармонияға жетудің негізгі алғышарты ретінде ойшыл адамды алады. Саясаттың субъектісі де, объектісі де-адам. Олай болса, жеке адамның да әлеуметтік топтыңда мүдделері мен мінез-құлқын жете білу қажет. Шайыр халқының атынан сөйлеп саясат жүргізіп, ал өмірде оны ұмытып кетуден сақтандырады. Тарихтың көзі де, өзі де-адам, дамудың ыстық жүрегі де адам. Табиғаттың жаратқан құбылысының ең күрделісі де, құпияға толы әлемі де адам-деп Жүсіп Баласағұнның басты

идеясын тұжырымдайды Қ. Назханов. Бұл қағида «Құтты білік» дастанының антропоцентризмдік, гуманистік сырын ашып береді.

Ал енді Жүсіп Баласағұнның ел басы туралы көзқарастарына келсек, олар оның басқару жөніндегі ілімінің маңызды бөлшегі болып табылады. Сондықтан кейбір ғалымдар «Құтты білікті» басқару ілімі деп те атаған.

Дастанның кіріспесінде Жүсіп Баласағұн төрт маңызды ұғымдарды айтып өтеді: олар, әділет, дәулет, ақыл-парасат, қанағат [3, 56].

Әділдікті күнтуды Елік деп атайды да, оны ел басқаратын бекке теңеп, ақын-ойшыл өзінің негізгі идеясын танытады: ел басының негізгі қасиеті-әділеттілік. Соның арқасында Күнтуды Елік елін басқарып, заңды түзу жүргізіп, біліктілікті пір тұтып, халқын құтқа жеткізеді. Өз халқын осындай дәрежеге жеткізген ел басы қандай болу керектігі «Құтты білік» дастанында екі түрде айтылған: біріншіден, Оғдүлміш (ақыл) елікпен сұхбаттаса отырып, әңгіме барысында ел басы туралы пікірлерін ортаға салады; екіншіден, аталмыш мәселе бүкіл шығарма көлемінде өз шешімін табады. Жүсіп Баласағұн бектік істі алла-тағаланың бұйрығы, сыйы деп түйіп, оның династиялық қалыпта болуын қалайды. Әрине, биліктің атасынан ұлына берілгені XI ғасыр заманына сай келеді, өйткені қоғамның тұрақты болуына, алға басуына, дамуына ықпал жасайды.

Сонан соң Жүсіп Баласағұн ел басы болуға лайықты бек қандай болу керегіне көп көңіл бөледі.

Жүсіп Баласағұн кісілік сирек кездеседі дей отырып «Бәрін таптым, тек кісілік таппадым, кездесе егер, жүзін көру-баққаным» [3, 56] деп оны құрметтеп, пір тұтады. Сонымен қатар Жүсіп Баласағұн әділетті құтқа, бақытқа жетудің жолы деп санайды: Сол жолда бектің есімі әділет арқылы мәңгілікке қалуға мүмкін. Түйіндеп айтқанда, ақын-ойшыл әділетті бектің негізгі қасиеттерінің біріне жатқызып, Сократ, әл-Фарабидің дәстүрін жалғастырып, оны жалпы адамзаттық құндылықтар деңгейіне көтереді.

Әділеттілік қасиетімен қатар Жүсіп Баласағұн ізгілік қасиетін пір тұтады. Дастандағы төрт кейіпкерлердің бәріде ізгіліктің жолына түскен адамдар. Тіпті, Жүсіп Баласағұн ізгілікті жоғары қойғаны соншалықты, ол оны діни-моральдық мәселелермен байланыстырады. Ізгілікті оң деп, ессіздікті сол деп есептеп, онын-жұмаққа, солын-тамұққа теңеп, ақын ізгіліктің екі дүниеде де болатынын айтады. Олай болса, ізгілікті адам, оны аты өлмейді, ұрпақтарға өнеге бола алады.

Жүсіп Баласағұнның әйгілі дастанын тек мемлекет құрудың жолдары мен ел басқару ережелері деп түсінуге болмайды. Кітапта рухани аңсарлар, әлеуметтік астарлар, даналық ой-тұжырымдар, этикалық түйіндер, қарым-қатынас әдептері, тіршілік сырлары, тәңірлік және адамдық болмыс, адам бойындағы пенделік және періштелік сипат, өмірлік мұрат пен мақсат, жаратылыс мәні әдемі өріліп, сан түрлі пайымдаулармен күрмелген. Адамзаттың шын мәніндегі өркендеуінің бастамасы олардың рухани кемелденуінде екендігі дәлелденген.

Әдебиет:

1. Орынбеков М.С. История философской и общественной мысли Казахстана (с древнейших времен по XII в.). – Алматы, 1997.
2. Бейсенов Қ. Қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу үрдістері. – Алматы, 1994.
3. Баласағұн Жүсіп. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, 1986.

АБАЙ И ЕГО СТРЕМЛЕНИЕ ИЗМЕНИТЬ МИР К ЛУЧШЕМУ ABAY AND HIS STRIVE FOR CHANGING THE WORLD FOR THE BETTER

Акылбаева Индира Муратовна*

Annotation. The article deals with the problem of philosophical understanding of the wise words of Abai Kunanbayev, hakim of the Kazakh steppe. The words of edification are analyzed on the basis of the idea of "striving to change the world for the better", which emphasizes the importance of the philosopher's moral advice for humanity throughout the global world. On the basis of critical analysis and reflection, the moral project of the perfect human thinker is interpreted within the framework of "Adam Bol", "Tolyk Adam", as well as the virtues and vices of the human essence of being. Thus, Abai supposed that the world can change for the better if it based on the development of such qualities in a person as the desire for knowledge, science, diligence, justice, honesty, humanity, kindness, conscience and moderation.

Keywords: Abai, Words of edification, morality, humanity, a perfect person.

Созидательная сила философских знаний и нравственности принадлежит известному гуманисту Абаю Кунанбаеву, где аристотелевское «познание начинается с удивления» [Моисеев, 2015: 15]. Его историческая миссия приходится на неоднозначный, сложный XIX век, в котором проблема несправедливости и человечности в условиях колониализма казахской степи стоит очень остро. Поэтому необходимо остановиться на идеи «стремление изменить мир к лучшему», которую реализовал Абай посредством мудрых слов в и заложенный в ней огромный потенциал человеколюбия и честности. Он был сторонником мирного, морального пути преобразований, он понимал, что изменить жизнь к лучшему в казахской степи возможно только, изменяя самого себя. Миросозерцание философа было направлено на создание образца человека высокой духовности. Его слова имеют силу времени и прогноза для настоящего и будущего поколения человечества, потому что мы обращаемся сегодня к его мудрости, находясь в поиске ответа на извечные, жизненные вопросы нравственности «Что такое хорошо и плохо?».

Необходимо отметить, предназначение Абая как мудреца казахской степи было заложено в шежире. Родословная философа свидетельствует о том, что в четвертом поколении предок Иргызбай был соратником знаменитого хана Аблая и родоправителем, а его сын Ускенбай слыл среди народа честным бием и справедливым судьей. Его внук Кунанбай, унаследовав лучшие качества деда, отличался бойцовскими достоинствами, отличался красноречивостью и религиозностью, получил к своему имени «кажи» после хаджа в Мекку [Акбалаева, 2020].

Абай, рожденный в знатной семье родоправителя, бая Кунанбая из рода тобыкты, получил судьбой несколько имен, в которых отражено глубокое понимание казахской степи и прелоопределение быть философом, мыслителем, поэтом. Существует семейное поверье, что богом данное первое его имя «Ибрагим» произнес известный философ Аннет баба, которого увидел в пророческом сне Кунабай. В детстве, как писал М. Ауэзов в романе – эпопее «Путь Абая», его ласкательно называли «Телькара», но прославился он в своей жизни под именем Абай, что означает «внимательный», «осторожный», «милый». Это имя, дано ему бабушкой Зере, которая воспитала его, знала много легенд и сказаний, была первым учителем жизни для него [Ауэзов, 2012: 13]. Несмотря на то, что Абай не реализовал мечту отца, который видел его будущее как родоправителя и бия в лучших традициях своих предков прадеда Ыргызбая и деда Ускенбая, он был погружен в степную жизнь, сталкиваясь с несправедливостью, унижением, но в тоже время проявлял почитание и любовь к Родине. Он не только учился сам, но активно стремился продвигать знания в казахскую степь, лучшие, общечеловеческие ценности и идеалы справедливости, труда, честности, подвергая осуждению корысть, невежество, несправедливость и празднолюбие. Он сам прошел путь просвещения,

* Кандидат исторических наук, профессор Университета КАЗГЮУ имени М.С.Нарикбаева, i_akylbayeva@kazguu.kz

приобщался к устному народному творчеству, учился в медресе имама Ахмед-Ризы и русской школе, где познал идеи философских мыслителей.

Абай не был теоретиком в философии, а был практиком, он отразил всю природу жизненных ситуаций, которые происходили в казахской степи, что является уникальным явлением познания. Кроме того, важно отметить, что он следовал принципам честного отражения действительности, не создавая позитивные иллюзии степной жизни. Чтобы изменить мир к лучшему мыслитель предлагает человечеству «познать самого себя», следуя лучшим традициям античного философствования, как начало мудрости. Познавая себя, ты узнаешь природу вселенной, бога и души.

Особое понимание человеческой морали и весь жизненный опыт Абай отразил в своем произведении «Гаклия» или «Қара сөз», где 45 слов представляют собой назидания и советы, написанные в виде бесед с глубокой нравственной сущностью. «Слова назидания» были им созданы к концу жизни, уже в первом слове философ подводит критический итог своего пути: «Хорошо я жил или плохо, а пройдено немало: в борьбе и ссорах, судах и спорах, страданиях и тревогах дошел до преклонных лет, выбившись из сил, пресытившись всем, обнаружил брэнность и бесплодность своих деяний, убедился в униженности своего бытия. Чем теперь заняться, как прожить оставшуюся жизнь?» [Tyulemissov, 2020:73]. Снова ставит перед собой извечный вопрос экзистенции о смысле существования, словно преодолевая чувство безысходности и отчаяния. Он стремится показать, что «проект жизни» человека зависит от свободы его выбора, чтобы быть самим собой. Абай принимает решение, что бумага и чернила становятся его утешением и он записывает свои мысли для будущих поколений человечества.

Философ в словах назидания сфокусировал весь опыт философии, «любви к мудрости», просвещал степь и приобщал к высоким материям познания окружающего мира, начиная от Анахарсиса, Аль-Фараби, Сократа, Аристотеля, Канта, Гегеля, Фейербаха. Он заложил основы национальной философии, вводя элементы познания посредством диалога, спора, создал притчи и высоко поднял роль степного «мудрого слова» для глобального мира. Его философские традиции продолжили представители национальной интеллигенции Ш. Кудайбердиев, Мыржакып Дулатов, Ахмет Байтурсынов, Мухтар Ауэзов. Алихан Букейханов был первым биографом Абая Кунанбаева. В начале XX века он опубликовал статью «Абай (Ибрагим) Кунанбаев — казахский народный поэт» в газете «Семипалатинский листок». Один из европейских путешественников охарактеризовал Абая «степным Цицероном», а в народе он получил высокое звание «хаким» обладатель мудрости, выбрав путь просветителя казахского народа [Гарифолла Есим, 2012: 7].

Опережая время, Абай отражает в своей философии идеи сохранения национальной идентичности в условиях реалий колониализма, обращаясь к лучшим традициям казахской степи. Ценность единства и чувство общности выступали святыней для казахского народа. При этом философ отразил в словах назидания философский проект совершенного человека с высокой моралью «Адам бол» - «Будь человеком», «Толык адам» - «совершенный, цельный человек». Его размышления о человеке и его поступках отражают проблемы не только современного общества, но и всего глобального мира. Человек выступает вершиной творения, он верил в его нравственное самосовершенствование, ставя вопрос: «Человек ли он?», таким образом отвечая на основной вопрос философии об отношении духовного к материальному [Tyulemissov, 2020:89]. Путь человека проблематичен, но в нем всегда присутствует вера в моральное саморазвитие, поэтому Абай, с одной стороны, как философ – идеалист, подчеркивает важность сердца и души человека в совершении хороших поступков. Человек с сердцем и душой является батыром, имеющим простые, общечеловеческие качества милосердия, доброты, любви, которые вступают в противоречие с пагубными привычками зла, безволия и безудержного бахвальства, скверных дел.

Каждое слово представляет чувства, размышления и эмоции философа, показывая всю палитру вечной борьбы морали с безнравственностью и порочностью общества. При этом Абай не просто создает идеал человека, но и показывает обратную сторону сущности бытия,

как бы предостерегая человечество. Он критикует пороки лени, обмана, лжи, безделья, хвастовства и праздной жизни, таких людей он называет бесполезными для общества, при этом человек труда сочтет такую жизнь унижительной [Tyulemissov, 2020:133]. Глобализм проблемы морали Абая подтверждается мыслью Д. С. Милля, который писал о том, что «никакой умный человек не дал бы согласия быть глупцом, а профессионал своего дела – недоучкой, разумный – самолюбивым и подлым, даже если бы им доказали то, что глупец намного больше доволен своей жизнью, чем они» [Милль, 2013:51]. Мыслитель Абай желает помочь казаху степи изменить себя и отношение к окружающему миру, обрести новые качества, меняющие его жизнь к лучшему.

Философ поднимает важные гносеологические вопросы стремления познать мир. Он стремится заглянуть в глубину истины познания, выделяя ее амбивалентность, двойственность роли телесного и духовного. Насколько жизнь человеческая подвержена невежеству, отсутствию стремления к знаниям, возвращаясь вновь в животное состояние, теряя то любопытство к окружающему, «что в детстве заставляло нас забывать о еде и сне? Почему мы не избираем путь тех, кто ищет знаний?» [Tyulemissov, 2020:81]. При этом Абай дает совет, что познание невидимых и видимых тайны вселенной заключается в душе человека, которую необходимо множить и пополнять знаниями, расширять стремлениями, ибо блага души выше плотских потребностей.

Абай, как бы заглядывая вперед, обращается к созидательной ценности труда, что особенно актуально в XXI веке, когда человечество живет в обществе потребления и иждивенчества. Он призывает бороться с бездельем. Труд в работе философа важная категория бытия, которая совершенствует нравственно человека и меняет окружающий мир к лучшему. Труд непросто деятельность направленная на достижение материальных благ и средств жизни, а это стремление к знанию. Он соединил труд с научным познанием и диалектикой. Можно провести аналогию с мыслью Ф. Энгельса о роли труда в процессе превращения обезьяны в человека, где орудийная деятельность создала культуру, великое достижение человечества, отделившего его от животного мира с присущими только ему достойными ценностями «быть человеком», о которых писал Абай.

Особое место в словах назиданиях философ уделяет науке, следуя новым знаниям, которые активно продвигались в мировой философской мысли XIX – XX веков, где идеи романтизма, идеализма, прагматизма, философии жизни стремились изменить мир к лучшему. Но, Абай отличался тем, что мечтал гуманизировать науку, она становится добродетельной в его знаниях. Философствуя о науке и человеческих свойствах, он обращается к ней для решения спора, кто важнее, сердце, воля или разум? В каждой из трех категорий он видит роль познания окружающего, их достоинства и в тоже время сколько в них содержится недостатков жестокости, лукавства и коварства присущие человеческой цивилизации. Наука выступает мерилем добродетели, показывая путь человечности, где есть место миру и согласию. Как советовал Абай: «Вам следует объединиться и во всем повиноваться Сердцу. Если вы все трое мирно уживетесь в одном человеке, то прахом с его ног можно будет исцелять незрячих. Не найдете согласия, я отдам предпочтение Сердцу. Береги в себе человечность. Всевышний судит о нас по этому признаку. Так сказано и в писаниях,» — сказала Наука» [Tyulemissov, 2020:92].

Абай в своем произведении проводит путь нравственного самосовершенствования человека через бога. Насколько философ поднимает извечные вопросы доводов бытия бога и его антропоморфизма. Он открывает тайны познания божественного через простые, всечеловеческие ценности любви, справедливости несмотря на различие религий и языков. По существу, философ отвечает на основной вопрос философии, что разумное и духовное должны находиться в гармонии, где благоразумный человек вершит добро, это долг верующего [Tyulemissov, 2020:138].

Совершенство человека путь не из легких, но насколько важно понимание такого качества как совесть в советах Абая. С него начинается наука о совести, которая играет

важную роль в морали, ежедневных поступках каждого из нас. Умение краснеть за неподобающие дела является человеческим достоинством, кто не имеет стыда, тот не имеет веры (иман). Все лучшие качества человека заложены в совести, в дальнейшем продолжил науку о совести племянник Абая Кунанбаева, Шакарим Кудайбердиев. Он соединил все нравственные ценности, заложенные Абаем в мусульманское слово «уждан» как целостность справедливости, доброты и скромности [Барлыбаева, 2011:180]. Переживание за свой народ, его будущее, вера в духовное возрождение человека отличает философию Абая и Шакарима.

Нравственность человека невозможна без золотой середины. Знать меру всему выступает важной составляющей нравственности Абая. Разумность, чувство середины является противостоянием соблазнам добродетели человека. Тратить больше, чем позволяют средства, обременять излишней заботой о внешности, пресыщаться материальным приводит к бессмысленности человеческой жизни. Умеренность в благах, стремление повернуть пресыщение к стремлению совершенствоваться духовно, способны правильно постичь ничтожность бытия и жить умом, совестью, волей и хорошим нравом. Мера всех вещей Абая является продолжением взглядов тюркского философа Аль-Фараби о «канағате» как лучший нрав человека [Барлыбаева, 2011:22]. Философы ставят первоосновой нравственности разумность и умение довольствоваться жизнью, не поддаваться порокам жадности и расточительства. Чтобы быть счастливым человеку надо соблюдать чувство меры. «Қанағат» является путем стремления человека быть лучше.

В словах назидания человечеству Абай заложил идеалы глубокого осмысления и гармоничного сосуществования с окружающим миром. Добродетель и невежество сопутствуют человеческой судьбе. Человек не рождается с готовыми добродетелями, он должен трудиться духовно, познавать и развивать себя. Не потерять смысл жизни в бессмысленности, бездуховности главный призыв его философии и в этом он является новатором своего времени. Дальнейшее развитие казахской степи он видел в познании и изменении себя, а его проект быть человеком совершенным, цельным основан на ценностях просвещения, трудолюбия, добра, честности, долга. По существу, новый человек Абая – это человек познающий себя и меняющий жизнь к лучшему.

Литература:

1. Моисеев В.И. Философия науки. Учебное пособие. – Москва: «ГЭОТАР-Медиа», 2015. – С. 15.
2. Акбалаева Ш. Сын своего отца: Кунанбай и Абай. Вечерняя Астана. 14.04.2020.
<https://vechastana.kz/syn-svoego-otca-kunanbaj-i-abaj/>
3. Ауэзов М. Путь Абая. - Алматы ИД «Жибек Жолы», 2012. - Книга 1. - С. 13.
4. Абай. Слова назидания. Перевод: Tyulemissov Madi. Слово 1,14, 42, 7, 17, 45. tmadil@gmail.com
5. Гарифолла Есим. Хаким Абай. Астана: Фолиант, 2012. – С. 7.
6. Милль Д. С. Утилитаризм. Ростов-на-Дону. Донской издательский дом, 2013. – С. 51.
7. Барлыбаева Г.Г. Эволюция этических идей в казахской философии. - Алматы, 2011. – С. 22, 180.

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ
АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯДАҒЫ ЭТИКАЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУДЕГІ РӨЛІ**
**ETHICAL VALUES OF THE KAZAKH PEOPLE AND THEIR ROLE IN SOLVING
ETHICAL PROBLEMS IN INFORMATION TECHNOLOGY**

Бекенова Жумагул Нурдаулетовна*

Annotation. The emergence and development of technology in Kazakhstan is an inevitable progressive phenomenon from a historical and cultural point of view, with many historical and social foundations. The article is about the fact that today the self-expression of the nation depends only on its technical and economic potential. The one who unilaterally inhibits his development today necessarily turns out to be dependent on others. This is a principle that no one can argue with, so any country that has gained independence is forgotten about the development of technology and technology in order to turn its independence into a true sovereign. But it is worth finding out to what extent spiritual and cultural independence is in a time when independence is relative without it. The immanent spiritual qualities inherent in the nation, worldview, psychological, in general, in the most common modern terms, are being destroyed. The article considers ethical values of the Kazakh people as a means of countering the negative influence of technology.

Keywords: value philosophy, technology philosophy, ethical issues, responsibility, information technology

Қазақстандағы техника пайда болуы мен дамуы көптеген тарихи-әлеуметтік негізі бар, тарихи-мәдени тұрғыдан сөзсіз прогресстік құбылыс болып табылады. Біріншіден, ол мүлде болмаған феномен деп айту қиын, екіншіден, қазіргі әлемдік даму контекстінде және тарихи-мәдени типология тұрғысынан біздің елді техникасы жоғары дамыған ел деу тағы қиын. Бұл жерде қазан төңкерісінің нәтижесінде орнаған кеңес үкіметі Қазақстанның қазба байлығына байланысты оны барынша өнеркәсіпті елге айналдыруға күшін салғанын, кең тараған дәстүрлі ауыл шаруашылығын да сол кездегі мүмкіндіктерге орай техникамен барынша қамтамасыз еткенін айтқан жөн. Қазақстандағы қазба байлықтың молдығына байланысты көптеген завод, фабрикалар ашылды, соғыс уақытында өнеркәсіпорындары көшіріліп әкелінді. Соған қарамастан ұлттық жұмысшы табы қалыптасуы өте күрделі сұрақ сияқты. Қалай болса да жоғары мамандық таңдауда қазақ жастары қоғамдық-гуманитарлық саланы көбірек таңдағаны талассыз. Бірақ қазір еліміздің барынша техника мен технологияны игеруге ұмтылып отырған ел екені талас тудырмайды. Қазақстанға техника келуін және ол процессті зерделеудің тек өнеркәсіп емес, экономика емес мәдениет тұрғысынан да қызығушылық тудыратын жақтары бар. Біріншіден, «дәстүрлі-өнеркәсіптік» оппозициясы тұрғысынан Қазақстан бұрынғы дәстүрлі мәдениетке, соның ішінде көшпелі мәдениетке жататын ел, сондықтан мәдени, дүниетанымдық проблемалардың техногендік дәуірде құндылықтық аспектіде шешілу ерекшеліктері арнайы зерттеуді қажет етеді. Екіншіден, аграрлық елден өнеркәсіптік елге айналу барысында міндетті түрде болатын басқа да проблемалардың Қазақстандық ерекшеліктері басқа елдермен салыстырмалы зерттеуді керек қылатын сияқты [1].

Қазақтар көшпелі мәдениеттің өкілдері әрі мирасқоры болғандықтан оның дәстүрлі техникасы мен технологиясы көшпелі жағдайда өмір сүрумен және дәстүрлі көшпелі шаруашылық түрімен тығыз байланысты. Себебі әрі қыста суық, боранды жазда аптап ыстық жағдайындағы континентальдық климатта өмір сүрген қазақтарға отырықшылардан мүлдем өзгеше технологияларды ойлап табуға, оны ұрпақтан-ұрпаққа беруге, сақтап қалуға тура келді. Қазақ дәстүрлі көшпелі мәдениетіндегі технологияларды бірнеше бағытқа айырып қарауға болады. Олар: көшіп жүруге бейімделген үй-киіз үйді жасау және құру, киіз басу технологиясы, көшпелі өмір салтымен байланысты тамақты бұзылмайтын етіп сақтау үшін өңдеу, алып жүру, пісіру технологиясы, ат ер-тұрмандарын соның ішінде қайыстарды дайындау, ағаш өңдеу технологиясы, құдық (әсіресе шыңырау) қазу және шегендеу жолдары,

* әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия кафедрасының PhD докторанты, zhumagul.nurdauletovna@gmail.com

жоғарыда айтылып өткен ұсталық технологиясы, көрік ұстау және көрік басу, музыка аспаптарын жасау. Көшпелі үшін ең бастысы әрине, мал, сондықтан мал бағу, табиғат құбылыстарын білу, малды күтудің де өзіндік күрделі, ғасырлар бойы қалыптасқан технологиясы болғаны сөзсіз. Сонымен қатар магияның, шамандықтың, бақсылықтың, сынық салудың өзіне тән қазақы технологиялары болғанын да ешкім жоққа шығара алмас деп ойлаймын. Қазақ оның бәрін біз жоғарыда осыған дейін сөз қылғанымыздай «өнер» деп атады. Осы еңбектің жоғарыдағы тарауының бірінде қазақтарда homo faber ұлт тіршілігін анықтаушы қасиет болған жоқ деген пікір айтылып, бірақ homo symbolicus, homo ludens қасиеттері мәдениетте зор роль атқарғаны көрсетілді. Шын мәнінде әлдебір статистикалық тұрғыдан ұлттық мәдениет заттарының инвентеризациясын, тізімін жасауды қолға алсақ, ол басқа мәдениеттен кемшін шығуы мүмкін, бірақ рухани, дәстүрлік символикалық, ритуалдық, ырымдық, белгілік мұраларды, көзге көрінбейтін, ұлттың тұла бойы мен рухынан туындап жатқан қасиеттерді жинақтар болсақ біз ешкімнен кем емеспіз. Қазір өкінішке орай біз экономика адамы, құрал жасаушы адам қасиеттерін толықтай игерудеміз. Ұлтқа тән имманентті рухан дүниетанымдық, психологиялық, жалпы қазіргі көп тараған терминмен айтқанда менталитеттік қасиеттер жойылу үстінде. Бұл қасиеттер құралдық – заттық емес. Шамасы, мәдени-әлеуметтік кеңістікте заттың көбеюі рухани дүниенің азаюына әкелетін сияқты. Қазақтар әрине, кеңес үкіметінің ұжымдық- жоспарлы еңбек дәстүрін игерді, бірақ дүниеге сезімдік қабылдаушылық қасиет қалды, адами-рухан дүние кешу мен пессимистік психология сақталды. Тек жаңа, нарықтық экономикалық қатынасқа көшу ғана халықты сілкіндірді, нарықтық психология ұлт бойындағы кейбір жағымсыз қасиеттер оянуына, ал ұлттық дәстүрдің материалдық тұрғыдан шектен шығар сипат алуына әкелді. Тойлар, құдалық, қонақжайлық, сый-сипат көрсету, жағымпаздық ерекше материалдық қарқын алды. Сондықтан батыстың негативті қасиеттерін ала отырып, кейбір нарық қоғамына тән позитивті қасиеттерді, мысалы, үнемділік, есеп, еңбексіз отырмау тәрізді дағдыларды ескермеу белең алды. Техника - үнемі жаңа нәрселерді шығаруды, ойлап табуды, жетілдіруді қажет етеді. Соның арқасында күнделікті аса қажетті және мыңдаған түкке қажеті жоқ дүниелер пайда болды. Сонымен қатар бұрын қолдан жасалған, технологиялық төзімділікке, ұзақ қолдануға есептелген орнына тез сынатын, жиі ауыстыруды қажет ететін заттар пайда болды. Бір-ақ рет іске асатын, үнемі жаңадан алуды қажет қылатын заттар дәстүрлі сана тұрғысынан «астамшылық» туралы көзқарас қалыптастырды. Бұрынғы әр нәрсе қастерлі, құнды, жанұялық реликвия сияқты болса, қазір олар тек зат қана. Олардың дәстүрлі фетиштік қасиеті жойылды [2: 91].

Қазақстанға техника құралдарының келуі туралы тарихи және фольклорлық әңгімелер көп. Олардың бәрі жоғарыда айтылған мәселені зерттеу барысында ескеруді қажет етеді. Соның ішінде атақты қазақ суретшісі Әбілхан Қастеевтің «Түрксіб» сияқты көркем өнер туындысын да тарихи және мәдени материал ретінде зерттеу шарт. Бұл шығармадан көшпелі-атты мәдени ортаға алғаш поезд келуі суреттелгені белгілі. «Шайтан арбаның» келуі әрі танданыс, әрі қорқыныш және әлдебір азарт тудырып тұрғаны көрінеді. Қазақ қоғамының техникаға үйрену көзқарасы эволюциясында «шайтан арба» ұғымы кең тараған. Арба ұғымы түсінікті болғанымен оның «шайтандығы» сұрақ туғызады. Шайтан-ібіліс, дьявол, негативті, ерекше адамда жоқ шаршамайтын күш иесі. Бұдан оның табиғаттан тыс күші, иррационалдығы көрінеді. Оның діни-мифологиялық бейнесі бұл жерде жаңа ассоциативтік өріс туғызады, кейін осы техникатектік лексемалық қор ұлттық тілде үлкен орын алып, техника дискурсы әртүрлі био-антропоморфалық сипатқа ие болады. Шамасы көп мәдениеттерге тән машинаны, поезды осылай қабылдау жалпы танданыспен қатар әлдебір тереңге бұққан, түсініксіз қорқыныш, ол бойына бүккен қаупті сезіну байқалатындай. Әрине адам арыстанға тап келсе де солай болатын шығар, бірақ ол сан рет айтылған, әлдебір архетиптік сезім болуы мүмкін. Міне, қазақтар машинаны осындай күшке телиді. [3: 416].

Қазақ жастарының техникаға бет алуы, оны игеруі кезінде ұлт үшін, оның дәстүрлі санасының өзгеруі үшін үлкен маңыз атқарды. Алғашқы техниканы меңгерген қазақтар

құрметке ие болды, олар туралы мақалалар жазылып, өлең, жырлар шығарылды және техниканы игеру барысындағы әлеуметтік, мәдени, психологиялық, моралдық қиындақтар мен өзгерістер көрсетілді. Белгілі қазақ жазушысы Ә.Кекілбаев: «Ылғи қозғалыс үстіндегі көшпелі шаруашылық өз аяғына жалынған мал болмаса, қозғалмайтын қор жинауға құлықты емес еді. Демек, дүниеге кіріптарлықта сүйекке сіңбеген. Ендеше, біздің бабаларымызға басты мұрат-басының қадірін асыру ғана болған сияқты. «Жігітке жүз өнер де аз», «сегіз қырлы, бір сырлы» дейтін қағидалар тегіннен тегін тумаса керекті. Өйткені, жорық үстіндегідей ылғи жол үстіндегі тіршілікте де барлық өнер өз бойыңнан табылмаса, басқа біреуге амалсыз кіріптар болуға тура келетін еді». Яғни, қазіргі қызмет көрсету мен кәсіптік мамандандыру бұрын дифференцияланбаған (әрине бәрі емес) күйінде болған. Бұрынғының адамы ол функцияларды атқаруды табиғи нәрсе санаған. Олардың әрекеті «мақсатталған іс-оны орындау- істен қанағат алу» тізбегінен құралса, қазіргі қажеттік орындалуын былай тізуге болатын сияқты: «мақсатталған іс-тетігін табу-нәтижесі», бұл процесстен адам қанағат, әсер алмайды, себебі оны өзі іске асырмайды, тек біткен істің нәтижесін көреді. Бұл жағынан белгілі бір «жаттану» жайлы айтуға да болады. Ал көп адам еңбектен ләззат алуды немесе жұмыстан кейін өзі үшін сүйікті іспен айналысуды доғарды, себебі амалсыздан орындалатын, шығармашылық емес жұмыс адамды мезі әрі шектеуге әкелді [4: 396-397].

Біріншіден, жанұялар аралық бәсеке, даңғойлыққа ұласқан мақтаншақтық жанұяда жасөспірім балаларға дейін автокөлік алып беруді жаппай дәстүрге айналдыра бастады. Оның өзі дәулетті әрі беделді ата-аналар балаларының автокөлікті жауапсыз және жүру тәртібі тұрғысынан сауатсыз басқаруынан туындайтын апат оқиғаларының күрт көбеюіне әкелді. Дәстүрлі қоғам мүшелері үшін маңызды сұрақ техника дәстүрлі қоғамды жоюға қатысты ма? Біз оған «иә» деп жауап беруге мәжбүрміз. Себебі техниканың көптеп келуі өмір сүру дағдысының өзгеруіне, адами қатынастардың жаңа түрлері пайда болуына әкелді. Адамдарды бағалауда жаңа өлшемдер пайда болды. Өткен ғасырда ауылдағы көлік жүргізушілердің үлкен беделге ие болуы осының көрінісі. Дәстүрлі қоғам сондай-ақ өзінің наным-сенімін техникаға қатысты қолдана бастауы да қызық мәдени құбылыс болғаны сөзсіз.

Елімізге техонтектік-ақпараттық қоғам элементтері келуі ата-ананың жанұядағы ролін одан сайын өзгертті. Бала толықтай ақпаратпен мәдени тәрбиені сырт көзден, теледидардан, интернеттен, дискалардан алатын болды. Ата-ананың қамқорлық жасаушы, әсіресе қаржылық қамтамасыз етуші функциясы алдыңғы орынға шыға бастады, себебі бұрынғы кеңестік жүйе жанұяның әлеуметтік статусын қолдауға тырысты және дәстүрлі қазақ жанұясының құндылықтары әлі болса да сақталды. Бірақ нарықтық экономика, ақпараттық еркіндік пен байланыс құралдары ата-ананың бала өміріндегі тәрбиелік функциясын шектеуге алып келді. Қазіргі қоғамда қазақ баласының жаһандану дәуірінде қалыптасушы мүлдем жаңа ұрпағы пайда болуда. Сондықтан ескі педагогикалық әдістер мен көзқарастар, ескі мораль олар үшін қабылдауға қиын бола түсуде, ұлттық құндылықтар заманға сай техникалық деңгейде идеологиялық-мәдени бәсекелестікке дайын емес. Оның өзі жас ұрпақ тарапынан ұлттық мәдениетке, салт-дәстүрге деген нигилизм мен скепсис тудыруда. Бұл жерде әңгіме батыстың тәжірбиесіне сүйене, олардан сабақ ала отырып біздің қоғамда техникалық жетістіктерді шектеу керек деген сөз емес. Оларды тарату, дамыту керек, себебі шектеу мен тиым салу ендігі бәсекелестіктің жолы емес [5: 482].

Ортаңғы және үлкен ұрпақ өткен ғасырдың аяғында белсенді болды, ұлттық, патриоттық сезімге сүйене отырып үлкен тарихи оқиғаға- тәуелсіздікке өз үлесін қосты, желтоқсан оқиғасына белсене қатысты, бірақ қазіргі таза техногендік мәдениет өкілі санауға болатын қазақ баласының құндылықтар жүйесі өзгелеу, бұл ұлттық идентификациялау үрдісінің қалыптасуына өзінің кері әсерін тигізуі әбден мүмкін. Бұл жас ұрпақ қазақстанның жоғары технологиялық елге айналуының негізі болып табылады, бұлар оқушыдан көрушіге айналған ұрпақ, өкінішке орай техникалық жетістікті моралдық құндылықтан жоғары қоюда олардың өмірлік ұстанымына айналып кету қаупі жоқ емес. Қазақ баласының соңғы жүз жылдықтағы тағдырына жазған нәрсе біресе адамгершіліктен саяси идеология жоғары болып

шығады болмаса компьютер мен жоғарғы технология адамгершілік нормаларынан да жоғары болып шығады.

Ұлт тұрғысынан қарасақ ең бірінші факт техника- ұлттан тыс, бөлек тұрған феномен. Сондықтан ол үшін ұлт деген құбылыс роль атқармайды. Бұл жалпы адамзаттық процесс, бірақ жоғарыда қарастырғанымыздай ұлт оған бір жақты қарамайды, ең болмаса алғашқы тарау кезінде оны қабылдау тұрғысынан сұрақтар туып отырады. Оған әртүрлі антитехникалық, алармистік көзқарастар куә. Ұлт техниканың арқасында даму мүмкіншілігін алады, ол техникалық жетістіктерді ұтымды қолдана алған жағдайда өзінің әлемдік қоғамдастықта орнын алуына тетік табады. Сонымен қатар ұлт өкілі этно-мәдени кеңістіктен шығып кету, әлдебір космополиттену қауіпі де туады [6: 482].

Жаһандану жағдайындағы ұлттық егемендік мәселесін зерттеген А.Захаров былай тұжырым жасайды: «Жаһандану дәстүрлі мағынасындағы ұлттық егемендікті (суверенитет) фактілік түрде жойды...Бірақ сонымен қатар дәстүрлі мемлекет әлі де ескінің көзіне айналуға дайын емес. Ол өзін сақтап қалуға ұмтылуда, тіпті жаһанданған әлем жағдайында аман қалуға тырысуда». Ұлттық мемлекеттердің технотектік өркениет заманындағы орны туралы тағы бір теорияның авторы Тоффлер О. адамзаттың соңғы 300-400 жылы әлемді ақ нәсілдің билеуімен өтті, сондықтан оны «ақ интермедия» деп атауға болады дейді. Сонымен қатар ол адамдарды бұрынғыша тек бірнеше нәсілдік белгілер бойынша айыру жеткіліксіз деп есептеп, генетика дамыған сайын дифференциация жасаудың жаңа өлшемдері, мысалы, адамдардың ауруына қарай сияқты пайда болуы мүмкін деген пікір айтады. Ол тарихи тұрғыдан Екінші толқын кезіндегі ақ нәсілдің ақ емес нәсілдерді жаулап алуын индустриализм экспансиясымен түсіндіреді. Назар аударатын қызық топшылау ол 1904 жылғы Жапондардың орыстарды тойтаруын ақ нәсілдің алғашқы жеңілісі ретінде қарап, әлемдік нәсілдер қатынасындағы маңызды оқиға тұрғысында бағалайды. Бұл жапондардың өнеркәсіптік дамуының нәтижесі екеніне назар аударады. Тоффлер соңғы жылдардағы (кітап 1981 жылы жарық көрген) азиялық елдердегі экономикалық күрт өзгерістерге сүйене отырып енді батыстық емес мәдениет батыстың ойлау жүйесіне әсер етуі мүмкіндігін алға тартады. Тағы бір маңызды тұжырымды ол ұлттардың, нәсілдің ішінде минитоппардың пайда болуына, жалпы идентификация процессінің, оның өлшемдерінің, принциптерінің өзгеруіне қатысты айтады [7: 92].

Адам нәсілдің өкілі болып туа отырып өзін әлеуметтік ортада өз еркімен қалаған топпен идентификация жасауы мүмкін, сонымен қатар аз ұлттардың да өзін қайта түлетуіне мүмкіндік мол. Қазақстандық ғалым Қ.Әлжан жаһанданудың ұлттық мемлекеттерге ықпалы жөнінде екі пікір қалыптасқанын атап кетеді. Бір жағында жаһандануды бірегей экономикалық, саяси-құқықтық, ақпараттық-коммуникативтік, ғылыми-білім беруші кеңістіктегі, бірегей гомогендік, космополиттік мәдениетті, трансұлттық саяси таптық және азаматтық қоғамды жаңа типтегі өркениет қалыптасуының игі процессін көретін концепциялар тұр. Бұл процесс, әрине ұлттық мемлекеттердің мәніне, қызметіне, құрылымына, институттарына ықпал етеді.

Сынайы, жаңа ақпараттық технологиялар және әлемдік компьютер желілері интерактивтік коммуникацияда адамдар арасын байланыстырушы ретінде мемлекеттің ролін минимумға жеткізетін сияқты. Автордың пікірінше осыған кереғар көзқарастар әлемдік дамудағы үлкен корпорациялардың, нарықтың ролі қанша мықты болғанымен, ұлттық дүниетаным, діни, мәдени ерекшелік бәрібір өзінің ықпалынан айырылмайды деген пікірлерге қарамастан, әлемдік жаңа тәртіп жүйесінде ұлттық мемлекеттердің ролі мен маңызы шектелуі байқалуда. Алға қарыштап кеткен еуропа, АҚШ жолымен кету болмаса әлі де өзіміздің ешкімге ұқсамайтын әлдебір жолымызбен, евразиялық жолмен кетеміз деп бұра тартатын Ресейге ілесу керек пе осының бәрі шешуді талап етеді. Егер біз мәдениет жолынан өркениет жолына түсетін болсақ, ол өркениетті біз қалайша түсінуміз керек, егер оны Шпенглерше қабылдасақ, онда біз дәстүрді, салтты рухани жан-дүниемізді материалдық зат-дүниеге саналы түрде алмастырғанымыз. Жаһандану міндетті түрде ұлттық, мәдениетте, рухани құндылықта инвентаризация жасауды мәжбүр етеді, мысалы келешетің өкілдері өз таңдауын жасағандай, олар Ертістікті Бетманға, Керқұлатты Кендебайды «өрмекші адамға» баяғыда ауыстырды,

үлкендер бізде орнап жатқан компьютерлік, нарықтық базистік қоғамға қондырма тапқанша болашақ өз қалауын жасап үлгерді. Біздің қоғам болашаққа көбірек сенгісі, қазіргіні тез өтіп кеткісі ал бұрынғыны тез естен шығарғысы келеді. Егер руханилық, мораль, өнер, салт-дәстүр бірікпесе біз батыстың ойшылдары баяғыда қаққан дабылды естімесек, онда сол қателікті қайталаймыз. Себебі ақылды адам өзгенің қателігінен сабақ алады [8: 165].

Қорыта келгенде қазақстандағы техника қалыптасуы, дамуы және оны ұлттық мәдени кеңістік пен уақытта қабылдау әртүрлі бағытта зерттеуге болатын қызық құбылыс екеніне талас жоқ. Бізде адам мен техника бірін бірі толықтыра отырып идеологияға да адамға да қызмет еткен заман болды. Адамның қолы жеткен, үкімет берген техника қазақ даласына, қазақ баласына, оның кезінде кеңес елінде ешкімнен кем болмауына қызмет етті. Қазақстанның мол кен байлығын игерудің арқасында алдыңғы қатарлы техника келіп, ғарыштық айлақ салынды. Заманауи жаһандық экология, адам экологиясы және тағы басқа проблемаларды басымыздан кешіп отырған елге айналдық. Енді қазақ даласы мыңғырған малға толған жайлау болуы, қазақтың кәсібі мал болудан қалғаны тарихи шындыққа айналған тұста техникалық өркениет пен оның жетістіктері және ол тудырған әлі де тудыра беретін жаһандық проблемалар ендігі қазақ тағдырының айнымас серігі болатыны сөзсіз. Демек техника философиясы аясында туатын проблемалар да біз үшін тұрақты мәдени-әлеуметтік феноменге айналатыны талас тудырмайды.

Бүгінгі күні ұлттың өзін көрсетуі тек қана оның техникалық-экономикалық әлеуетіне байланысты. Кім бүгін өзінің дамуын бір жақты тежесе, сол міндетті түрде басқаларға тәуелді болып шығады. Бұл ешкім таласа алмайтын қағида, сондықтан кез-келген тәуелсіздік алған ел өзінің тәуелсіздігін шынайы егемендікке айналдыру үшін техника мен технологияны дамытуға ұмылады. Бірақ онсызда тәуелсіз болу салыстырмалы болып табылатын заманда рухани және мәдени тәуелсіздік қаншалықты дәрежеде екенін анықтау тағы да көңілге қаяу түсіреді және күмән тудырады.

Жоғары экономикалық жетістік, қарыштаған материалдық даму өзімен өзі рухани биіктіктерге жеткізбейді, себебі немістің немесе жапонның озық технологиясының барлық жерде сапасы бірдей, айырмашылығы бағасында, бірақ неміс елінде немесе жапон еліндегі жасалған фильм болмаса басқа да туынды, басқа да қоғамдық құбылыс басқа ұлт үшін құндылық болмауы мүмкін, міне рухани жағынан сақтық туралы осыны айтуға болады. Өз елінде шыққан бренд аталатын қазіргі ұғымның патриотизм, ұлттық құндылық жағынан орны осында. Сондықтан жоғары технологияларды игере отырып оған рухани нақыш беру, материалдық – техникалық құбылысты ұлттық семиосферамен байланыстыру және ұлттық санада бекіту тәрбиелік аспектіде ұтымды мемлекеттік іс. Бірақ, менің ойымша техниканы, әсіресе ақпарат, интернет, компьютер құралдарын ұлттық нақышты тарату мен насихаттауға кеңінен қолдануға болады.

Қазақта сөз мәдениеті жоғары деңгейде дамыған, ол әуелі ауызша болды, кейін жазбаша болды, мысалы, кешегі кеңес үкіметі кезінде қазақтар көп оқитын халықтың бірі екенін танытты, енді сол рухани жетістік компьютерлік, интернеттік сипат алуы керек, ол үшін жаңа формаға ие болып тиіс. Міне, сонда біз жаһандану дауылына қарсы тұра аламыз, ұлт ретінде өзімізді сақтаймыз. Олай болмаған жағдайда, кез-келген материалдық табыс табуға жағдай жасайтын мәдени-рухани құндылыққа бас ұрып кете беруі мүмкін. Маркстің тілімен айтар болсақ, жаһандану материалдық базисті кеңейтсе де қондырма тек этномәдени және жалпы адамзаттық этикалық сипатта болуы тиіс. Ал жалпы адамзат мәдениеті тұрғысынан адамды техникалық қатынастың бөлшегі болудан сақтап, керісінше техниканы адами қатынастың құралы ғана ету идеясын іске асыруға әсер ету жаһандану жағдайында техниканы талдаудың негізгі мақсаты болып табылады.

Әдебиет:

1. Горохов В. Инновационно-ориентированная социальная оценка техники как вид социотехнического проектирования // Alma mater. Вестник высшей школы. №9. 2007.
2. Бекежан Ө.Қ. Техниканың философиялық аспектілері: Оқу құралы. – Алматы, 2007. – 916.

3. Розин В.М. Философия техники. Учебное пособие для вузов. - М.: NOTA BENE, 2001 - 456 б.
4. Иманбекова Б.И. Жаһандану жағдайындағы ғылыми-техникалық саясат // Тұлға. Таным. Шығармашылық. Жаһандану жағдайындағы Қазақстанның орнықты дамуының мәселелері: зерттеу тәжірибесі мен болашағы» халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы. 396-397 бб.
5. Нұрышева Г. Адам өмірінің философиялық мәні. Алматы, 2001. – 240 б.
6. Нұрмұратов С. Өркениетті қоғам және ұлттық идея // Қазіргі заманғы өркениет және ұлттық идея. Алматы., 2008. – 482 б.
7. Бекежан Ө.Қ. Киберкеңістіктегі қазақ мәдениеті: ерекшелігі және проблемалары. 92 б. Дәстүрлі қазақ мәдениеті және қазіргі кезең» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары.
8. Нысанбаев А.Н. Казахская цивилизация как проблема социальной и правовой философии. – Алматы: ИФП МОН РК, 2003. – 165 б.

2-СЕКЦИЯ
ӘЛЕМДІК ФИЛОСОФИЯ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ
ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

2-СЕКЦИЯ
ИСТОРИЯ МИРОВОЙ ФИЛОСОФИИ И СОВРЕМЕННЫЕ
ФИЛОСОФСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

2-SECTION
HISTORY OF WORLD PHILOSOPHY AND MODERN
PHILOSOPHICAL RESEARCH

КУЛЬТУРА И МИР В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ СИМВОЛОВ THE CULTURE AND WORLD IN THE CONTEXT OF SYMBOL TRANSFORMATION

Урманбетова Жылдыз*

Annotation. The modern world represents the peak of the development of technological determinism. An ever newer level of technical and technological progress testifies to the depth and scope of the improvement of human mind. The world of more and more new gadgets allows you to achieve an unprecedented level of comfort, naturally, this cannot but attract, and therefore stimulate in achieving more and more perfect benefits of civilization. However, with all this, it is a person who is distinguished by his desire for another world - the world of spiritual realization of his explicit and hidden sides of the creative soul. This aspect is becoming more and more relevant, especially in the post-pandemic world of our time. Value orientations are in the process of change.

It is no coincidence that it was ideas that inspired man, peoples and mankind to the most significant feats and valor. Very often, many people confuse the civilizational world with the world of culture, believing that the achievements of civilization can and do replace the world of culture. However, despite the peak in the development of technological achievements, a person still needs the spiritual world. This was repeatedly written by many philosophical minds in the 19th and 20th centuries - G. Rickert, N. Berdyaev, F. Nietzsche, A. Weber, R. Kroner, E. Husserl ... History continues, and the first quarter of the 21st century is exactly the same reveals the contradictions of the era of information technology and shows the relevance of the spiritual world.

Symbols occupy a special place in the conscious being of a person. What are symbols and why do people need them? Is it an abstraction that no one needs or a special reality concealing the key to discoveries? What is the meaning of the symbol for a person? Does it make sense, and most importantly, why raise the issue of cultural symbols in an era of technological progress? I can immediately answer that not only does it make sense, but there is a clear need to focus on this phenomenon. For a more complete argumentation, I will allow myself to highlight several aspects in the evidence base - the methodological aspect, historical-cultural, and actually ethnic.

Key words: culture, symbol, world, transformation, history.

Введение

Современный мир представляет собой пик развития технологического детерминизма. Все более новый уровень технико-технологического прогресса свидетельствует о глубине и масштабах совершенствования человеческого интеллекта. Мир все более новых гаджетов позволяет достигать небывалого уровня комфорта, естественным образом это не может не привлекать, а значит, и стимулировать в достижении все более совершенных благ цивилизации. Однако при всем при этом именно человек отличается стремлением и к другому миру – миру духовной реализации своих явных и потаенных сторон творческой души. Этот аспект все более актуализируется, особенно в постпандемическом мире современности. Ценностные ориентиры находятся в процессе изменения.

Неслучайно, именно идеи вдохновляли человека, народы и человечество на самые значительные подвиги и доблести. Очень часто многие путают цивилизационный мир с миром культуры, считая, что достижения цивилизации способны заменить и заменяют мир культуры. Однако, несмотря на пик в развитии технологических достижений, человеку все также необходим духовный мир. Об этом неоднократно в свое время писали многие философские умы в XIX и XX столетиях – Г.Риккерт, Н.Бердяев, Ф.Ницше, А.Вебер, Р.Кронер, Э.Гуссерль... История продолжается, и первая четверть XXI века точно также раскрывает противоречия эпохи информационных технологий и проявляет актуальность мира духовного.

В осознанном бытии человека особое место занимают символы. Что такое символы и зачем они нужны человеку? Это никому не нужная абстракция или таящая в себе ключ к открытиям особая реальность? Каково значение символа для человека? Имеет ли смысл, а главное, зачем поднимать вопрос культурных символов в эпоху технологического прогресса? Сразу могу ответить, что не только имеет смысл, но и налицо явная необходимость акцентирования внимания на этом феномене. Для более полной аргументации позволю себе

* Доктор философских наук, профессор отделения философии Кыргызско-Турецкого университета «Манас», cildiz.urmanbetova@manas.edu.kg

выделить несколько аспектов в доказательной базе – методологический аспект, историко-культурный и собственно этнический.

Методологический аспект существования символов

Методологический аспект выражается в том, что позволяет ответить на вопрос – что такое символы и зачем они нужны человеку. Неслучайно символ называют «языком сознания», которое в моменты культурного кризиса направлено на символическое восприятие действительности [Соссюр, 2004: 43]. По образному выражению Э.Кассирера, сам человек есть символическое животное, поскольку мышление его не только изобилует символами, но и базируется на них. При этом он считал, что «культура всегда символична, и говорить о том, есть ли реальность помимо символа, бессмысленно. Мы стремимся к анализу и постижению фундаментальных способов мышления, представления, воображения и воспроизведения, которые содержатся в языке, мифе, искусстве, религии и даже науке» [Кассирер, 1995: 209]. Это означает, что символы могут выступать методом понимания исторических эпох, их развития и особенностей. Символизм возводится в принцип деяния духа, одновременно с этим и человек мыслит символами. Именно поэтому, «проблема существования человека – это не проблема объективного бытия, а проблема объективной ценности» [Кассирер, 1995: 148]. Человек конструирует мир в символических образах, тем самым осмысливая культуру эпохи, культуры народа и есть понимание и интерпретация символов культуры, сформированных в ту или иную эпоху и у того или иного народа. Исходя из этого, методологическая ценность символов заключается в их способности проецировать дух и специфику ценностей каждой исторической эпохи или периода развития человечества. Соответственно, современность также есть отдельная историческая эпоха, специфика которой и проявляется в наиболее функциональных символах культуры. Вместе с тем необходимо отметить, что современность в проекции истории человечества – это особенный период в истории в связи с беспрецедентной детерминацией технологического прогресса. В этой связи и символы культуры претерпевают значительное изменение: мир гаджетов формирует глубоко технологичные символы, манипулирующие сознанием человека.

Благодаря символам человек способен осмысливать окружающий мир. Сама культура и есть постоянное порождение новых символов в непрерывном потоке, тем самым культура всегда символична. В современности мир культуры столь же динамичен и именно по тому факту, какие символы культуры являются функциональными в настоящем, можно судить о специфике развития культуры эпохи. Тем самым методологический аспект важен для развития теории культуры. Вместе с тем он оказывает непосредственное влияние на сам реальный процесс развития человечества, поскольку способствует формированию тенденций образования все новых и новых символов как проекции системы ценностей современного человека. Наиболее важный аспект методологии заключается в возможности проецирования близлежащего будущего на основе культурных предпочтений человека в данной эпохе. Неслучайно В. Виндельбанд говорил о прогностическом аспекте культуры: создание условного образа будущей культуры позволит соотнести символы и нормы исторически преднаходимой культуры с нарождающимися нормами культуры близлежащего будущего. Культуре необходимо самосознание творческого синтеза, «это самосознание творческого синтеза должно быть центральным пунктом для выработки мировоззрения» [Виндельбанд, 1995: 65]. В каждой культуре прошлого, настоящего или будущего заложены телеологические установки, которые и находят отражение в символах. Трансформация этих норм предполагает и позволяет развиваться культуре. В этом случае можно будет понять существо изменений человека и эпохи, взаимодействие которых находит отражение в культурных предпочтениях, т.е. символах. Существующая в истории развития человечества преемственность выступает основанием для сравнительного анализа культурных символов как центральной категории, формирующей мир человека. Получается, что методологический аспект не только выполняет

роль теоретического ориентира, но и способствует практическому преломлению существа символов в окружающей реальности.

Методологический аспект предполагает значимость философии, которая и есть учение о мировоззрении, соответственно долженствует понять смысл и ценности жизни, исходя из единства бытия. Неслучайно существует понятие «философии символических форм», которая вбирает в себя необходимость, важность, смысложизненность символов как ориентира в постижении сознания и исторической реальности. Тем самым современная эпоха не является исключением и также подлежит анализу, в котором приоритетное значение имеет интерпретация современных символов культуры.

Историко-культурный аспект развития символов

Историко-культурный аспект раскрывает значимость символов как проводников единства исторической цепи развития человечества. В этом случае акцент ставится на преемственной связи самосознания человечества как определенного единства. Получается, что культурные символы позволяют каждому новому поколению приобщаться к духовному наследию, не просто ощущая свою принадлежность к этому миру культуры, а сохраняя преемственность духовной традиции как стержня специфического развития человека и человечества. Культура есть некий целостный феномен, она заключает в себе единство и множественность духа в его проявлениях. Целостность культуры проистекает из феномена сознания, которое в своем самоосуществлении и проявляет себя в культуре. Это означает, что культура обречена на отражение творческой сути сознания, тем самым она предстает в виде воплощенных форм сознания. Порожденные сознанием отдельные части культуры взаимодействуют и одновременно противодействуют друг другу, они пытаются быть самими собой и вместе с тем частями целого – в этом заключается идея культуры. Эти формы сознания проецируют символы, реализующиеся в культуре. Каждая отдельная эпоха истории одновременно представляет эпоху культуры: история есть основание культуры, а культура представляет собой отражение истории. Связующим звеном истории и культуры выступают символы.

Символы, с одной стороны, являются объединительной силой, поскольку бывают такие символы, которые вне зависимости от исторической эпохи имеют фундаментальный смысл для человека и человечества вообще. Это так называемые базовые символы, благодаря которым существует культура как вторая природа, второй мир человека. Такими базовыми символами могут считаться язык, традиции, ритуалы, художественные образы, письменные тексты. Эти символы сопровождают человека на протяжении всей истории существования. Согласно этим символам можно говорить о том, что, несмотря на различия, народы объединяет сам феномен культуры. Тем самым обозначенные базовые символы существуют абсолютно у всех народов, без них ни человек, ни какой-либо другой субъект не сможет воспроизвести или обозначить себя в истории. В этом отношении имеет смысл вновь особо подчеркнуть значимость философии. Неслучайно Р. Кронер определял философию как созидующую тотальность культурных областей души культуры: «Внутри самой культуры должно быть место, особая область, в которой сознание совершает объединение всех областей в их самости: эта особая область и есть философия культуры. В ней и только в ней культура становится целостностью, в ней она осмысливает самое себя, осознает самое себя ... только посредством философской рефлексии культура становится для самой себя действительностью» [Кронер, 1995: 257].

Символы тем самым выступают не только объединяющим культуру началом, но и способствуют ее самосовершенствованию. При этом как мировой дух, по признанию Гегеля, преломляется в народных духах, так и символы, наряду с функцией объединения имеют и функцию отличия. В этом случае символы выполняют роль специфического ориентира в развитии различных систем культуры, критерием целостности культуры конкретного народа. Соответственно символы отдельных культур и есть то, что способствует формированию

уникальной системы духовных ценностей. Как утверждал Гегель, «символ – есть, прежде всего, знак. При простом обозначении связь между значением и его выражением есть совершенно произвольное соединение» [Гегель, 1938: 310]. Символы отдельных культур – не только проекция особенного мира, но и регулятор развития каждой отдельной системы культуры. В таком своем значении они уже выполняют несколько другую функцию.

Этнический аспект самореализации символов

Этнический аспект символов, по сути, концентрирует внимание на мире культуры отдельного народа. Символы в данном случае несут в себе особую энергетику народа, не позволяющую расплескиваться историческому преданию и поддерживающую духовный стержень. Именно поэтому этническая память как регулятор существования народа в истории способствует сохранению этнической идентичности. Межпоколенная трансляция символов культуры проецирует сохранность специфического мира культуры, как в повседневной жизни, так и в ракурсе исторического существования. В данном случае особую значимость приобретает понятие архетипа, представляя собой и творческий синтез символов народа, и историческое предание, способное разворачиваться по мере движения истории вперед. Как считал К.-Г.Юнг, «в действительности от архетипических предпосылок невозможно избавиться законным путем. Поскольку нет возможности объявить архетипы несуществующими, постольку каждая новая завоеванная ступень культурного усложнения сознания сказывается перед задачей: отыскать новое и отвечающее своему уровню истолкование архетипов, чтобы связать все еще присутствующую в нас жизнь прошедшего с современной жизнью...» [Юнг, 1991: 123]. Это фраза К.Юнга перекликается с категориальной значимостью «исторического предания» Н. Бердяева, которое признается в качестве нечто априорного, предшествующего началу процесса исторического бытия, и символизирующего собой истоки этого процесса. «Историческое предание есть нечто большее, чем познание исторической жизни, потому что в символическом предании раскрывается внутренняя жизнь...» [Бердяев, 1990: 20-21]. Каждый народ по мере своего исторического движения раскручивает символы своей ментальной культуры, тем самым вырабатывая и совершенствуя исторические традиции, воплощающие в себе частицу предания. Именно традиция формирует единство человека с историей, эпохой, этнической культурой, отражая судьбу конкретных народов на фоне общей истории человечества. Традиции этнокультурного характера являют собой сохранение особой специфики мира духовности.

Символы в этнической культуре проецируют формирование и развитие этнокультурной идентичности. Как считает исследователь Исакова Н.В. «Культура наиболее полно раскрывается в своей этнической ипостаси» [Исакова, 2001: 97]. В этом случае символы не только проецируют специфику мыслительной деятельности определенного народа, но и являются ключом к анализу ментальной культуры. Историко-культурный аспект развития символов специфицируется в преломлении к истории культуры конкретного народа. Неслучайно историческая память народа играет роль «некоторой духовной активности, определенного отношения к «историческому» в историческом познании, которое оказывается внутренне, духовно преображенным и одухотворенным» [Бердяев, 1990: 16]. Благодаря действию исторической памяти сохраняется собственно душа народа в ее неразрывной связи с душой человеческой. Память обладает способностью в процессе ретроспекции возрождать каждый раз заново историческое предание. Тем самым проецируя его на эпохальную судьбу и образуя историческую преемственность времен и эпох, восходя к своим истокам. Без памяти невозможно историческое бытие человека, народа, поскольку оно теряет смысл без прикосновения к преданию, без признания онтологической субстанциональности духовности. Этническая память реализует процесс первичной социализации человека, когда индивид погружается в язык, систему традиций, сферу воспитания в духе традиционных обрядов и

обычаев, тем самым человек самоидентифицируется в системе этнокультурных традиций, значение которых переоценить сложно.

Этнокультурные символы выполняют роль центрирующего фактора в пределах ментальной культуры определенного народа. В этом отношении необходимо заметить, что этнокультурные символы, с одной стороны, отражают некие базовые ценности как основу ментальной культуры народа, с другой стороны, подвержены давлению исторического времени. Тем самым необходимо понимать, что базовые символы этноса и есть то основание ментальной культуры, которое выполняет функцию этно-исторического предания, развивая преемственность в истории существования. Вместе с тем определенные характеристики этнокультуры не выдерживают проверку временем, оставляя некоторые символы как часть прошлого. В этом смысле надо признать, что символы этнической культуры испытывают прессинг социального ветра перемен. Они в определенной степени зависимы от существа каждой новой исторической эпохи. Именно поэтому и возникает явление кризиса идентичности. Как утверждала Г. Бакиева, «человек не есть только этночеловек, он социален, т.е. приобщен к определенным социальным связям и взаимоотношениям, в контексте исторического времени наслаивающимся друг на друга» [Бакиева, 2000: 35]. В ракурсе социальных процессов развития этническая идентификация может видоизменяться, она подвижна и гибка, это означает, что социальная идентичность более масштабна, нежели этноидентичность.

Кризис идентичности - явление, время от времени возникающее в истории развития человека и человечества, тем самым отражая параллельные изменения самого человека и окружающего его мира. Динамичный процесс развития истории, помимо стабильности, в качестве одного из своих периодов имеет и «период раздвоения, расщепления, когда исторические устои начинают расшатываться в своих основах, начинается историческое движение, исторические катастрофы и катаклизмы» [Бердяев, 1990: 5]. Кризис идентичности – обширный процесс, включающий в себя противоречия всех существующих форм идентичности (этнической, культурной, религиозной, политической, национальной, гражданской...). Каждая из этих форм обнаруживает свои масштабы и глубины, однако они не изолированы друг от друга, соответственно это единый процесс самоосознания человека, этноса, нации, культуры, государства в контексте исторических трансформаций. В разрешении кризиса идентичности не последнюю роль играют символы культуры.

Современность в проекции трансформации культурных символов

Современный процесс развития человечества относится к периоду исторических перемен и катастроф. Глобализация, провозглашенная объективной тенденцией развития бытия, включает в себе двуединые тенденции выражения культурной идентичности и универсальности цивилизационных норм. Философия глобального сознания специфицируется в преломлении к системам культур. Социокультурный ракурс исторического предания и диалога поколений в настоящем отражает соотношение традиционного и современного в системе ценностей, а значит, связан с бытием символов культуры.

Практика социокультурной реальности выдвинула на авансцену актуальнейших проблем бытия культуру как основание развития общества. Именно культура является резонатором противоречий человека и общества, и именно культура предстает критерием цивилизованности нации или государства. Тем самым культура выступает предельным основанием, как единства, так и разногласий в развитии общественных систем. Еще одним существенным моментом в пользу актуализации проблем культуры является тот факт, что глобализация стимулирует самодостаточность и развитость различных систем культуры. Глобализация в качестве естественного своего продолжения выдвинула пост-глобализацию как ответную реакцию на процесс универсализации. Основной канвой пост-глобализации как раз и выступают процессы идентификации. Культурные целостности, способные сохранить свою духовную уникальность, обладают возможностью не потеряться в потоке глобализации.

Современный мир – не монолог одной только одной цивилизационной системы, а диалог совершенно различных, глубоко уникальных систем культуры. XXI век стимулирует процесс культурного разнообразия. Это с необходимостью выдвигает на передний план исторического развития проблему культурной идентификации. XXI век не есть совершенно отдельная ветвь истории, напротив, он продолжает основные тенденции всего исторического развития, как и все прошедшие столетия, раскрывая существо бытия человека и человечества. Вместе с тем особенностью современности является тот факт, что доселе человеческий разум никогда не достигал уровня искусственного интеллекта, тем самым все те процессы, которые сопровождали историю человечества до настоящего периода выступают предысторией совершенства и абсолютизации технологического прогресса. Именно этот фактор выступает разделительной полосой: в настоящем цивилизационные нормы бытия функционируют в качестве доминанты развития, когда как культурные предпочтения являются фоном человеческого существования. О возможности такой тенденции развития философы предупреждали еще в начале XX столетия, которое развернуло кризис XIX века. Согласно О.Шпенглеру, «творческий человек выходит из союза с природой и с каждым своим творением он уходит от нее все дальше. Такова его «всемирная история», история неудержимого, рокового раскола между человеческим миром и Вселенной» [Шпенглер, 1995: 469]. Этот роковой раскол по мере его продвижения в истории превращается в трагедию человеческой жизни. Такое понимание совпадает с трактовкой Бердяева о том, что трагедия и есть проявление судьбы культуры.

Исторические трансформации человеческой истории с неизбежностью рожают новый класс символов, однако это не изменяет того факта, что культурные символы и в настоящем проецируют особенности развития человека. Одновременно с этим надо признать, что порою символы превращаются в симулякры. Сознание человека стало разорванным, в результате чего фрагментарность предстала нормой восприятия мира и его воспроизведения в ценностных ориентациях. Как пишет Ж. Бодрийяр, «Каждая конфигурация ценности переосмысливается следующей за ней и попадает в более высокий разряд симулякров. Каждый новый порядок симулякров подчиняет себе предыдущий» [Бодрийяр, 2000: 43, 122]. Дискретность мира с необходимостью породила разорванное сознание, когда метафизическое одиночество связывается не только с приходом в этот мир и уходом из него, а когда оно сопровождает человека и в контексте его общественного бытия. Неслучайно отчуждение из проблемы превратилось в феномен, отражающий существо современной эпохи.

Заключение

Характеризуя современный мир, можно воспользоваться фразой К.Ясперса о том, что «мир замкнулся. Земной шар стал единым. Обнаруживаются новые опасности и возможности. Все существующие проблемы стали мировыми проблемами, ситуация – ситуацией всего человечества» [Ясперс, 1991: 141]. В настоящем мы живем в мире хаоса и суеты, когда девальвация некогда незыблемых истин, достигла апокалиптического предела. Именно поэтому можно утверждать, что к концу XX века кризис развернулся в полном формате. XXI век – это уже другая история. И в этой связи именно оттого, что новые ориентиры в понимании человека, эпохи и мира не были выражены, переформатирование начало происходить хаотично, когда каждый субъект в своей самореализации был зациклен собственно на себе самом. Именно поэтому и с необычайной силой разворачивается феномен разорванного сознания, которому вторит единый и одновременно дискретный мир, в котором технологический детерминизм играет главенствующую роль. Соответственно культурные символы XXI столетия оказались в зависимости от достижений техногенной цивилизации. Очевидно, существо и формы культурных символов получают свою концептуальность ближе к середине века.

Литература:

1. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 257 с.
2. Кассирер Э. Философия символических форм // Культурология. XX век: Антология. – М.: Юрист, 1995. – сс.163-212.
3. Кассирер Э. Лекции по философии и культуре // Культурология. XX век: Антология. – М.: Юрист, 1995. – сс. 104-162.
4. Кронер Р. Самоосуществление духа // Культурология. XX век: Антология. – М.: Юрист, 1995. – сс. 256-280.
5. Гегель Г.В.Ф. Лекции по эстетике // Гегель Г.В.Ф. Сочинения. – М.: Соцэкзит, 1938. – Т.12. – 460 с.
6. Юнг К.-Г. К пониманию архетипа младенца // Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Политиздат, 1991. – сс.119-129.
7. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – 174 с.
8. Исакова Н.В. Культура и человек в этническом пространстве: этнокультурологический подход. – Новосибирск, 2001. – 344 с.
9. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – 174 с.
10. Бакиева Г.А. Социальная память и современность. – Бишкек: Илим, 2000. – 231 с.
11. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – 174 с.
12. Шпенглер О. Человек и техника //Культурология. XX век: Антология. – М.: Юрист, 1995. – сс. 454-496.
13. Бодрийяр Ж. Америка – Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2000. – 208 с.
14. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

**ПОСТИЖЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФСКОМ НАСЛЕДИИ
ФРИДРИХА НИЦШЕ
COMPREHENSION OF HUMAN IN THE PHILOSOPHICAL HERITAGE OF
FRIEDRICH NIETZSCHE**

Камалиденова Асия Закашевна*

Annotation. This article is devoted to a problem of a man in the work of a famous philosopher Nietzsche "On the Genealogy of Morality"

Keywords: human, morality, Nietzsche, development, values

Известный немецкий философ Фридрих Ницше более знаком нам как автор концепции «сверхчеловека», но по сути его волновала философская проблема человека. Его известная мизантропия была связана с разочарованием в нем. Обратимся к проблеме человека в творчестве Ницше, в частности, к его произведению «К генеалогии морали».

Творчество немецкого философа Фридриха Ницше (1844 – 1900) всегда вызывало особый интерес и неоднозначное понимание его произведений. Его философское наследие подвергалось критике, у других оно вызывало восхищение. Таким образом, существуют самые разнообразные толкования его текстов. С именем Ницше связаны идея Сверхчеловека, Воля к власти, Переоценка ценностей, Вечное Возвращение. Это он сказал, что Бог умер от сострадания к людям. Ницше, который гениально осмыслил античную культуру как фундамент западной культуры вообще и который дал основательный анализ последовательных ее этапов – христианства, Возрождения, Нового времени. Сделано это так ярко, так блестяще и оригинально. Им задеты и затронуты глубинные пласты европейской культуры, к которой он принадлежит сам, подвергнутой им острой критике. Отсюда противоречивость самого творчества немецкого мыслителя. Противопоставление «дионисийского» и «аполлоновского» начал в культуре, искусстве, проведенное Ницше, имело значение для европейской философии. Дионисийское – титанизм, свободная игра, жизненная сила и аполлоновское – размеренность, оформленность. По мнению Ницше, европейская культура пошла по пути подавления дионисийского начала «разумом»,

* Кандидат философских наук, ассоциированный профессор Казахстанско-Британского технического университета, assiak@list.ru

«истиной». Его последующее будущее влияние на умы связано прежде всего с оригинальностью его взглядов на мир, человека, самого себя. Он справедливо назвал себя «философом будущего».

У Ницше генеалогия морали выступает как принципиально новая наука, которая раскрывает происхождение наших моральных предрассудков, разоблачает и разрушает исторический смысл ценностей, охватывающий духовную проблематику европейской истории. Ницше задается вопросом, *откуда*, собственно берут свое *начало* наши добро и зло. Каким образом человек изобрел эти суждения ценности – добро и зло? Какую ценность они представляют? Он выдвигает *новое требование* о необходимости *критики* моральных ценностей. «Выскажем его, это *новое требование*: нам необходима *критика* моральных ценностей, *сама ценность этих ценностей должна быть однажды поставлена под вопрос*, - а для этого необходимо знание условий и обстоятельств, из которых они произросли, среди которых они развивались и изменялись (мораль как следствие, как симптом, как маска, как тартюфство, как болезнь, как недоразумение; но также и мораль как причина, как снадобье, как стимул, как препятствие, как яд), - знание, которое отсутствовало до сих пор и в котором даже не было нужды. *Ценность* этих «ценностей» принимали за данность, за факт, за нечто проблематически неприкосновенное; до сих пор ни капельки не сомневались и не колебались в том, чтобы оценивать «доброе» по более высоким ставкам, чем «злого», более высоким в смысле всего содействующего, полезного, плодотворного с точки зрения *человека* вообще (включая и будущее человека)» [Ницше, 2001: 306].

В нашем обществе принято оценивать «добрый» как нечто более высокое и лучшее, как полезное и плодотворное, чем «злой». Но почему? «Как? А если бы в «доброе» лежал симптом упадка, равным образом опасность, соблазн, яд, наркотик, посредством которого настоящее, скажем, представало бы *нахлебником будущего?*» [Ницше, 2001: 307]. Давайте вместе с философом пустимся в «странствие по чудовищному, далекому и столь таинственному материку морали...» Обратимся к действительной *истории морали*. Ницше полагает, что есть истины простые, горькие, отвратительные, нехристианские, неморальные. Требуется внесение ясности в происхождение понятия и суждения «хорошо» и «плохо». «...Суждение «хорошо» берет свое начало не от тех, кому причиняется «добро»! То были, скорее, сами «добрые», т.е. знатные, могущественные, высокопоставленные и возвышенно настроенные, кто воспринимал и оценивал себя и свои деяния как хорошие, как нечто первосортное, в противоположность всему низкому, низменно настроенному, пошлому и плебейскому» [Ницше, 2001: 312].

Человек становится интересным животным в том смысле, что он обладает душой человеческой, которая «в высшем смысле приобрела *глубину* и стала *злою*, - а это суть как раз две основные формы превосходства, ставившие до сих пор человека над прочими животными!..» [Ницше, 2001: 318].

Существует различие между рыцарски-аристократическим суждением ценности и жречески-знатным способом оценки. В первом случае это мощная, цветущая, здоровая телесность, отсюда – война, авантюра, охота, танец, турниры, сильная, свободная, радостная активность. Злейшие враги всего этого – священники. Потому жречески-знатный способ – это бессилие, слабость, вялость, ненависть ко всему яркому и живому. Греко-римская культура содержит в себе ценности рыцарско-аристократического духа. Это мощь, сила, расцвет, красота, героизм, активность.

Фридрих Ницше вводит интересное понятие *ressentiment*, одно из его важнейших понятий. На французском языке оно означает злобу, злопамятство. В немецком языке отсутствует аналог, ближе всего немецкое слово *groll* (злоба, неприязнь). Воля к власти может быть как активной, так и реактивной силой, т.е. обращенной против самой себя. Слабым, проигрывающим в борьбе и состязании свойственно подавление этой воли, она вытесняется, видоизменяется. Слабые люди нечто недоступное им объявляют аморальным, дурным, порочным, недостойным. «Высшие ценности» слабых осуждают сильных, способных,

активных, деятельных. У слабых из нужды возникает добродетель. Ницше считает высшим типом *ressentiment* священника, который, проповедуя о добродетели, на самом деле стремится к власти над другими людьми.

Согласно Ницше, *ressentiment* есть главный источник морали. Враждебность, озлобление, ненависть, ревность, зависть, злонамеренность, мстительность – таковы его психологические качества. Но самое важное, что ему присуще – это особый вирус, чувство *бессилия*. Конкуренция, которая заставляет сравнивать тебя с другими, если сравнение не в твою пользу, если другой оказывается «лучше», «выше», «благополучнее», то тебя начинает разрушать зависть, ненависть, ревность и т.д. Не забывайте еще о чувстве бессилия.

Ressentiment появляется там, где существует недовольство своим положением. Зависть может вызвать богатство, красота, благородство другого. Но *ressentiment* скрывает свою злобу и ненависть, свою подлинную природу под маской приветливости, благообразия и благочестивости. Немецкий мыслитель описывает две модели *ressentiment*: экстравертированная представляет собой «восстание рабов в морали» и интравертированная – «аскетический идеал». Мораль рабов предполагает недовольство противостоящим окружающим внешним миром, «нуждается во внешних раздражениях» вместо того, чтобы обратиться к самим себе. Аристократический способ оценки «ищет своей противоположности лишь для того, чтобы с большей благодарностью, с большим ликованием утверждать самое себя» [Ницше, 2001: 322]. Ницше проводит следующее различие между благородным человеком и человеком *ressentiment*, плебеем, рабом. Весь ужас в том, что в конце концов раса таких убогих, слабых, немощных людей берет вверх над благородством, над «крепкими и цельными натурами». Последним присуща забывчивость на оскорбления и подлости. «Такой человек *одним* рывком стряхивает с себя множество гадов, которые окапываются у других; только здесь и возможна, допустив, что это вообще возможно на земле, - настоящая “любовь к врагам своим”» [Ницше, 2001: 325].

По Ницше, благородные расы – римская, арабская, германская, японская знать, гомеровские герои, скандинавские викинги. Он приводит обращение Перикла к афинянам. «Ко всем странам и морям проложила себе путь наша смелость, всюду воздвигая себе непреходящие памятники в хорошем и плохом». Лучшим представителям благородной расы присуща беспечность в смысле равнодушия и презрения к безопасности, телу, жизни, удобствам. Им присуща веселость и глубина радости. «...Век героев и полубогов Трои и Фив». Почему исчезли лучшие благородные люди? Человек утрачивает свои сильные стороны и качества. Он становится неким ручным домашним животным. «...*Смыслом всякой культуры* является выведение из хищного зверя «человек» некой ручной и цивилизованной породы животного, *домашнего животного*» [Ницше, 2001: 327].

Отсюда наше отвращение к современному человеку, к самим себе, мы *страдаем* человеком. «...Пресмыкающееся «человек» занимает авансцену и кишмя кишит на ней; что «ручной человек», неисцелимо посредственный и тщедушный, уже сноровился чувствовать себя целью и вершиной, смыслом истории, «высшим человеком»...» [Ницше, 2001: 328]. Ницше отмечает, что Европа смердит такими усталыми, болезненными, посредственными, мелкими людьми. «Скверный воздух! Скверный воздух! То, что ко мне приближается нечто неудавшееся; то, что я вынужден обонять потроха неудавшейся души!..» [Ницше, 2001: 329].

Великий философ ставит диагноз нашему обществу, человеку в частности. Он рассуждает о западном человеке: «Ибо так обстоит дело: измельчание и нивелирование европейского человека таит в себе величайшую *нашу* опасность, ибо зрелище это утомляет... Нынче мы не видим ничего, что хотело бы вырасти...» [Ницше, 2001: 329].

Угнетенные полагают и считают себя добрыми, ибо они не совершают насилия. Они терпеливы, смиренны, праведны. Но это все фальшиво, это есть «самоодурачивание бессилия». «Этот сорт людей из инстинкта самосохранения, самоутверждения *нуждается* в вере в индифферентного факультативного «субъекта», в котором по обыкновению освящается всякая ложь» [Ницше, 2001: 332].

Наш XX век и наступивший XXI подтвердит мысль немецкого мыслителя о том, что «С тех пор человек поставлен на кон и предоставлен самым неожиданным и самым волнующим выбросам игральных костей, которыми мечет «великое дитя» Гераклита, называясь оно Зевсом или Случаем, - он приковывает к себе интерес, напряжение, надежду, почти уверенность, словно бы с ним возвещалось нечто, приуготовливалось нечто, словно бы человек был не целью, но лишь путем, инцидентом, мостом, великим обещанием...» [Ницше, 2001: 370].

Человека поместили в клетку, людей (безликое население) в «жесткую форму путем сплошных насильственных актов, - что сообразно этому древнейшее «государство» представляло и функционировало в виде страшной тирании, некоего раздавливающего и беспощадного машинного устройства». Бесформенному населению придает форму, оформляет государство. «Стая белокурых хищников, раса покорителей и господ, обладая военной организованностью и организаторской способностью». Им удалось создать из населения штампованные формы, самое страшное, им удалось насильственно подавить *инстинкт свободы*. Привить моральную ценность неэгоистического через нечистую совесть и «волю к самоистязанию».

Фридрих Ницше просто раздражает набожный образ мыслей. Ему противно обезличивание, самобичевание, самопожертвование. Аскетическая жизнь противоречива, «сахаристая, слизистая, безропотная покорность», - это жизнь *ressentiment*. «Прочитанное с какого-нибудь отдаленного созвездия, маюскульное письмо нашего земного существования соблазнило бы, пожалуй, к выводу, что Земля является по сути *аскетической* звездой, уголком, заселенными надутыми, высокомерными и гадкими тварями, которые не в состоянии отделаться от глубокой досады на себя, на землю, на всякую жизнь, и только тем и заняты, что причиняют друг другу боль, из удовольствия причинять боль – возможно, единственного их удовольствия» [Ницше, 2001: 404-405]. Все эти больные, слабые, бессильные люди создали «сквернейший воздух, воздух больных». Создана жуткая атмосфера сумасшедшего дома, больницы. Именно они, слабейшие представляют опасность и угрозу для здоровых. «Кто нюхает не только носом, но и глазами и ушами, тот чует повсюду, куда он только нынче ни ступит, нечто вроде атмосферы сумасшедшего дома, больницы – я говорю, как и подобает, о зонах культуры человека, о всякого рода «Европе», где бы она еще ни встречалась на земле. *Болельные* люди суть великая опасность человека: не злые, не «хищники». Заведомо увечные, поверженные, надломленные – *слабейшие* суть те, кто по большей части минируют жизнь под человеком, кто опаснее всего отравляют и ставят под вопрос наше доверие к жизни, к человеку, к самим себе» [Ницше, 2001: 410].

Фридрих Ницше различает мораль сильных и мораль рабов, слабых неудачников. Недопустимо их смешивать. Источник морали бессильных – завистливая злость. Мораль аристократов – отвага, храбрость, щедрость, индивидуализм, сила. По мнению Ницше, человек вместо того, чтобы расти вверх, создавать мир красоты и великих шедевров, прорастает вкривь да вкось. Так рождается больная душа, душевный мрак, чем незаметнее, тем опаснее.

Фридрих Ницше можно критиковать за антихристианство, антисемитизм, даже за преклонение перед греко-римским великолепием. Можно восхищаться его творчеством, можно полностью отвергать и не соглашаться с ним. Оппонентов Ф.Ницше более, чем достаточно.

Известно, что его культ «высшего человека», «сверхчеловека» был истолкован и осмыслен превратно. Сестра Ницше – Элизабет Ферстер-Ницше издала последнее сочинение брата под названием «Воля к власти». Записи Ф.Ницше были собраны и опубликованы таким образом, что немецкий философ выглядит как идеолог германского нацизма. Учение Ницше было основательно искажено и из него сделали «предтечу» нацизма. Можно, конечно, критиковать и спорить по наследию мыслителя. Скорее всего, проблема в другом. В человеке, в нас самих.

Да, идеализированные Ф.Ницше античные Рим и Греция, противопоставляются христианству, христианским ценностям. Добродетелью, по Ницше, становится самоутверждение жизни, воля к власти, силе и мощи. Он ненавидел слабость, бессилие, «стадо», которые приспособляются и побеждают количеством и хитростью, подлостью. Немецкий философ утверждает новые «жизненные ценности» – «волю к власти», «сверхчеловека». Посмотрите какой диагноз человеческому обществу ставит Фридрих Ницше. «Чтобы хоть на время, друзья мои, защитить самих себя от двух злейших эпидемий, которые, может статься, уготованы как раз для нас, - от *великого отворачивания к человеку*, от *великой жалости к человеку!*...» [Ницше,2001: 413].

На мой взгляд, послание великого Фридриха Ницше заключалось в обращении к нам, потомкам. «Я ненавижу обывательщину гораздо больше, чем грех». Посмотрите, оглянитесь вокруг. Только задумайтесь о жизни, как мы живем. Куда исчезли герои, масштабы, величины? Как обмельчал современный человек? Разве мыслитель не предупреждал нас? Его призыв – «человек есть то, что должно превозмочь», «человек есть канат, натянутый между обезьяной и сверхчеловеком». Если отвлечься от некоторых категоричных суждений, то в творческом наследии Ницше можно найти ответы в поисках определения человека как решающего фактора преодоления всеобщего кризиса. Можно победить мстительную зависть слабых, начав с самих себя. Красота человека означает быть полным, многомерным, всесторонним, лучшим человеком, насколько возможно. Полагаю, что самая важная задача и цель такого целостного и всесторонне развитого человека - это преодоление тотального эгоизма. Каждый из нас, на индивидуальном уровне, должен четко и ясно осознать, что наступило время двигаться от вопроса: "что я могу взять от мира?" к вопросу: "что я могу дать миру?" Двигаться от конкуренции, борьбы, состязательности, конфликта к сотрудничеству, сотворчеству, интеграции и созиданию.

Литература:

1. Ницше Ф. Так говорил Заратустра; К генеалогии морали; Рождение трагедии, или Эллинство и пессимизм: Сборник / Пер. с нем.; - 2-е изд. – Минск, 2001.

ФИЛОСОФИЯНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ МЕН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАР THE ROLE OF PHILOSOPHY IN SOCIETY AND NEW PARADIGMS IN TEACHING

Аташ Берік Мұратұлы*
Құранбек Әсет Абайұлы*

Кейінгі уақытта әлемдік философиялық танымда «метафилософия» деген түсінік пайда болғанмен [1, 85-90 б; 2, 24-27 б.], оның пәні мен объектісі, мақсаты мен міндеттері, қызметі және айналысатын мәселелер алаңы нақтыланып, философиялық дискурс аясында жүйелі шешімін тапқан жоқ. Ол бастапқыда, қозғалып отырған мәселені – тарих, құқық, миф, техника философиясы тәрізді және Генрих Струве, Фридрих Кеппен сияқтылар ұсынған «философияның философиясы» [3] деген де бағытқа жанасатын философия тарихындағы «Философияға рефлексиялауды», яғни, философияның өз ішіне үңілу туралы зерделеулердің барлығының жалпылама атауы болып шығады.

Осы тұста, біз метафилософияның қарастыратын мәселелік алаңын былайша тиянақтап бере аламыз:

* Философия ғылымының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия кафедрасының доценті

* Философия ғылымының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия кафедрасының меңгерушісі

– көне замандардан бері үздіксіз жалғасын тауып келе жатқан мәселелік алаңдағы сауалдардың бірі – «Философия дегеніміз не?» деген сұрақ аясындағы талқылауларды талқылау;

– Философияға философиялық тұрғыдан үңілудің интроспекциясы, философияның анықтамалық рефлексиясы және оған сыни көзқарас пен продуктивті ой машығы аясындағы идеялар;

– «Философтың философиясы» немесе «философиядағы философ» т.б. Нақтырақ айтқанда, философтың тұлғалық болмысы, философтың өзіндік ерекше табиғаты, адамның философ мамандығына байланысты мінез-құлық пен дүниетаным өлшемдері.

– «Кеше-бүгін-ертең» кезеңдеріндегі философияның қоғамдағы ролі мен маңызы, беделі мен мәртебесі, қызметі және оларды реконструкциялау, деконструкциялау, верификациялау тәсілдерді қолдану болуы да ықтимал. Мәселен, ол кезде, метафилософия деген атау болмаса, Ф. Бэкон, Р. Декарт сынды ойшылдардың схоластикадан арылуды ұсынуы және кейіннен де бұл ұстанымның қолдау тауып, біршама жетістіктерге қол жеткізуі, позитивизмнің метафизикалық мәселелерді атап көрсетіп, философияның одан арылу қажеттігін ұсынуы философиядағы төңкеріс болумен қатар, шындығында, философияның философиясы туралы философиялық идеялар ұсынушылар еді.

– Философияны оқыту әдістемесі (университеттік философия). Бұл әрине, негізінен педагогиканың әдістеме саласына жатқызылады. Дегенмен, бұл ахуалмен педагогтар айналыса бермейді, философтар да бұл тақырыпқа сирек оралады. Дегенмен, бұл тұстағы маңызды мәселе, философияны оқыту әдістемесі мәселесінің базисіне философиялық тұрғыдан келу, қондырмасы педагогикадағы методика саласы бойынша талқылау;

Бірақ бұл тұста, метафилософияны логиканың барлық түрлерімен шатастыруға болмайды. Бір қарағанда, қарапайым айтқанда, логиканың өзі «ойлауды ойлау» және ол адам ойлауының мүмкіндіктеріне орай, формальді, символдық, математикалық, диалектикалық түрлерге ажыраған. Кейінгі уақытта стандартты емес ойлау, эвристикалық ойлау, сыни ойлау, инновациялық ойлау, шығармашылық ойлау, креативті ойлауды жинақтап, зерделеген отандық ғалымдарымыз «Продуктивті логика» (Өрісті логика) деген бағытты да арнайы сала ретінде ұсынып, өзіндік заңдылықтары мен формулаларын дәйектеген [4].

Бірақ мұндай логикалар адамның ойлауы мен оның заңдылықтарын зерттесе, метафилософия сол ойлаудың туындыларын, яғни, философиялық идеялардың жалпы жиынтығын ішінара немесе тұтас қарастырады, яғни, сол философиялық ойлаудың өнімін зерттейді, ал логика ойлау машықтарының, стильдерінің, бағдарларының механикалық (психологиялық) схематикасын зерделейді.

Біз, ұсынған метафилософиялық мәселелер алаңымыз бойынша, философияның қоғамдағы, ғылыми танымдағы ролі және оны оқытудың өзекті мәселелері туралы өз пікірлерімізді жинақтап береміз.

Бүгінгі күні білім беру орындарында арнайы жеке пән ретінде оқытылып келе жатқан философияның пайда болуы тым көнеден тамыр тартады. «Ғылымдардың атасы атанған» философия, шындығында, қазіргі жаратылыстану, техникалық, гуманитарлық ғылымдардың тууына алғышарт болды, философиядан тарамдалып шыққан осы ғылым салалары бүгінгі күні де әрі қарай өрістеп, өзінің ішінен жаңа бағыттарды тудырып келеді, яғни, философия оларға батапқыда, әу-баста дұрыс бағдар ұсынған!

Ол тек ғылымдардың атасы ғана емес, көне дәуірлердегі жалпы адамзаттық руханияттық синкретизм заманында: ғылыми емес білімдердің (мистика, эзотерия, оккультизм, діни сенімдер, алхимия, астрология сияқты парағылымдар, халықтық медицина) және қазіргі академиялық ғылымдардың да түп атасы болған. Кезінде антик дәуірінде бастапқыда метафизика мен физиканы ажыратып қарастырғандығын, б.з.д. 4 ғасырларда *философ* Демокритің атомдық мектебі дүниедегінің барлығының атомдардан құралатындығын философиялық ойлау машығы арқылы ашқандығы (Физика), б.з.д. III ғасырда өмір сүрген *философ* Аристархтың Күн мен Айға дейінгі қашықтықты есептеп

шығарып, алғаш рет гелиоцентристік жүйені ұсынушы болғандығын және қазіргі тригонометрияның негізін салғандығын (Астрономия), философтардың әкесі саналған Фалестің өзінің әйгілі теоремасын ашумен қатар теңіздегі кеменің жағалаудан қанша қашықтықта екендігін, пирамиданың биіктіген көлеңкесі арқылы өлшеуді тапқанымен қатар, б.з.д. 585 жылғы Күн тұтылуын болжағандығын (Астрофизика), б.з.д. 370 – б.з.д. 285 жылдар өмір сүрген Ликей мектебінің өкілі *философ* Феофрасттың өсімдіктер тарихы жөнінде, өсімдіктердің себебі хақында зерттеулер жүргізіп, ғылым тарихында байқау әдісін ұсынып, 550 түрлі өсімдікті суреттеп, өсімдіктер жылылық пен ылғалды қажет ететін тіршілік иелері деп санап, жануарлар түсінің өзгеруі қоршаған фондық ортаға бейімделуінен екендігін атап көрсеткендігін (Зоология, ботаника) және бұлардың барлығы осы философияны терең меңгере отырып, оны негізге алғандығын кейбір ғалымдар біле бермейді.

Әрине, мұндай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады, бірақ ең бастысы қазіргі ғылыми танымның бастаулары философиялық ойлау мен философиялық әдіснамадан тамыр тартатындығында болып отыр.

Сондай-ақ, көне Мысырдағы философиялық пайымдаулармен туыстас синкреттік білімдерде медицинаның алғашқы негіздері салынғандығы, Тот Гермес Тристемгист ілімінде аурудың пайда болуының жеті себебі мен емдеудің жеті әдісі ұсынылып, онда шайтани зиянды рухтардың әсерін болатын аурулар (қазіргі вирустар мен жағымсыз мінез-құлық) және қан құю (қан ауыстыру) тәсілін ұсынғандығы, ал орта ғасырдағы ислам дүниесінің энциклопедист ғалымдар: әл-Фараби, Ибн Синалардың бастапқыда философиядан сусындағандығы да тарихи шындық. Сайып келген, қазіргі химияның атасы – ахлия екендігін ешкім де жоққа шығара алмайды.

Аристотельдің төл туындысы «Поэтика» еңбегіндегі ұсынылған идеялар қазіргі әдебиет теориясының негізгі категориялары: әрекет, байланыс, шешім, түйін, метафора іспеттес ұғымдар мен түсініктер сол дәуірлерде-ақ тиянақталып тасталынған болатын. Ал әл-Фарабидің «Музыканың үлкен кітабында» қазіргі музыка теориясы мен өнертану теориясының негізгі мазмұны тұтастай қамтылған.

Кейінгі XVIII-XX ғасырларда жеке ғылым болып қалыптасқан дінтану, әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану сияқты қоғамдық ғылымдар, тіпті психологияның өзі де осы философиядан тарағандығы айтпаса да түсінікті. Педагогика ғылымының өзі этикадан бастау алғандығы да жасырын емес. Экономика теориясы Карл Маркстің «Капитал» еңбегі арқылы жеке ғылым ретінде бөлінуінен алғышарт жасады.

Ал қазіргі таңда да медицинадағы терапиялар (Луиза Хэйдің барлық физиологиялық аурулардың адам мінез-құлқына байланысты екендігі туралы ұстанымдары), академик физиктердің бейсызықтық физикасы мен кванттық физикасы, әлемнің голограммалық бейнесі туралы тұжырымдар т.б. олардың қайтадан ерікті-еріксіз түрде философияға оралуына алып келіп отыр.

Ал бүгінгі қоғамдық санадағы философияның маңызы мен рөлі барынша төмендеген. Ол тек Қазақстанға қатысты емес, постмодернистер айтқандай, қазіргі адамзат қоғамында дәстүрлі құндылықтардың құлдырауымен қатар, философия да өзінің орнын айқындай алмай қалған. Кей сәттерде Ричард Рорти философияны ақиқатқа тікелей мүлтіксіз алып баратын жол деген түсініктен арылуды ұсынуы, эпистемологияны жаңаша құруы да [5], шындығында, философияның философиясы мәселесі.

Шындығында, философияға деген көзқарас жағымсыз мағынасына қарай ойысқан. Қоғамдық санада философия өмірге еш қажетсіз, тым абстрактілі, мағынасыз, шешімін таппайтын мәселелермен айналысатын, ешкімге түсініксіз идеялар мен пікірлердің жиынтығы деп түсінілетін көзқарастар басымдылық танытып отыр. Кезінде оны философияның бағыттарының бірі позитивизм де сынап, оны «метафизика» деп атаған болатын.

Бірақ бұл қарапайым қоғамдық санадағы (философ еместер) көзқарас призмасы философияның тек бір қырын, жүздеген бағыттары арасындағы бір саланы ғана негізге алады, олардың көпшілігі философияны экзистенциализммен немесе дінтанумен ғана шектеп

түсінеді, тіпті солармен бірегейлендіріп ұғынады. Шындығында, бұндай үстірт білім экзистенциализмнен басқа эстетика, этика, логика сияқты философияның аясындағы ғылым салаларының болуымен қатар бір-біріне еш ұқсамайтын, кейде бірін-бірі жоққа да шығара алатын жүздеген, әртарапты, әр бағыттағы дүниетанымдық бағдарлар бар екендігінен хабарсыздау болып келеді.

Ал философияны «толығырақ түсіндім» деп санайтын зиялы қауым, жоғары білімді адамдар тобы шындығында, осы экзистенциализм, саясат философиясы сияқты білімдердің шеңберінен шыға алмайды және ой түйіндеулері кәсіби маман болмағандықтан, тек «парафилософиялық» (авт.) деп атауға болатындай деңгейде қалып қояды.

Біздіңше, қоғамдық санадағы білім мәдениетін көтермелеу үшін, интеллектуалды ұлт қалыптастыру саясатының нәтижелі болуы үшін, «зиялы қауым», «жоғары білімді» деген мәртебеге лайық болу үшін философияны меңгеру қажет және оның барлық ғылымдардың атасы екендігін, сонымен қатар, қоғамдық өмір мен ғылымдағы: әдіснамалық, тәрбиелік, дүниетанымдық, болжалдық және т.б. қызметтерін қайтадан ескеруді сұранып тұрғандай.

Сондықтан да, біз білікті маман дайындау үшін, философияның кең ауқымдылығын ескере отырып, ғылымның әрбір саласында білім алушылардың (ғылыми бөлімінде оқитын магистранттарға немесе докторанттарға) ой өрісін кеңейту мақсатында оларға сәйкестендірілген философияның бағыттарын оқытуды ұсынамыз.

Физиктерге – Философияның философиялық мәселелері, экологтарға ғаламдық мәселелер философиясы немесе экология философиясы, экономистерге – экономика философиясы мен бизнес философиясы, лингвистерге – тіл философиясы мен аналитикалық философия, құқықтанушыларға – құқық философиясы мен сыни ойлау, тарихшыларға – тарих философиясы, медиктерге – медицина философиясы немесе денсаулық философиясы, өнертанушылардың барлығына – өнер философиясы, техникалық мамандықтарға – техника философиясы, әдебиетшілерге – миф философиясы, анатомияға – биологиялық философиялық антропология, географтарға – натурфилософия мен географиялық детерминизм, журналистерге – ақпараттық қоғам философиясы мен риторика, зоологтарға – зоология, химиктерге – химияның философиялық мәселелері т.б.

Сонда ғана біз келешекте әлемдік ғылыми кеңістікке еркін өрлей аламыз!

Сонда ғана бізді елімізде әлемге танымал ғалымдар тобы пайда болуына рухани алғышарттар пайда болады!

Сонда ғана жастарымыз ғылым дегеннің не екенін өзі айналысып жүрген саласы бойынша терең түсіне алады!

Қазіргі кездегі ғылымдағы ашылып отырған іргелі, адамзаттың дүниетанымын тұтасымен өгертетін жаңалықтардың көпшілігі осы философиялық әдіснамаға сүйенілгендігін де көп ешкім ескере бермейді:

– астофизикадағы Карл Шварцильд, Джон Уилер және т.б. ұсынған «Қара құрдым» ашылғанан кейін, аналогиялық түрде диалектикалық логика бойынша қарсы құбылыс Игорь Новиков, Стивен Хокинг «Ақ аңғар» да болуы тиіс екендігін гипотеза түрінде ұсынды;

– Альберт Эйнштейннің салыстырмалық теориясындағы уақыттың салыстырмалы екендігі XVIII ғасырдағы Джордж Беркли мен Дэвид Юм айтып кеткен субъективті идеализмді ғылыми тұрғыдан қайталады;

– қазіргі әлемнің голографиялық картинасы б.з.д. 4 ғасырлардағы стоиктердің әлемнің органикалық бірлігі теориясын қайталады;

– Чарльз Дарвиннің эволюционизм теориясының кейбір қағидаттары Аристотельдің, Николай Гартманнның «Болмыстың қабаттары туралы ілімнен» тамыр тартқан;

– қазіргі геноинженерия жетістіктері, мысалы, трансгендеризмдегі қос жынысты адам моделі, баяғы заманғы Платонның андрогинді адам мифологиясынан тікелей қатысты идея;

– қазіргі вирусология іліміндегі заңдылықтарды философиялық тілмен алғаш ұсынған Ибн Сина болатын.

Біздің болжамдарымыз бойынша, әлемдік рухани-моральдік дағдарыстарға орай, келешекте этика мен мораль философиясы барлық мамандықтарға оқытылатын аса маңызды пәндердің бірі болып амалсыздан қолға алынуы ықтимал.

Әдебиет:

1. Брутян Г. А. Философия и метафилософия // Вопросы философии. – 1985. – № 9. – С. 85-90.
2. Зунде А. Я. Метафилософский аспект античной «онтологии» // Античная философия: специфические черты и современное значение. – Рига, 1988. – С. 24-27.
3. Философия философии (метафилософия). Зачем нужна философия // society.polbu.ru/alekseev_philosophy/ch01_i.html
4. Аташ Б.М., Асқар Л.Ә. Өрісті логика. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 82 б.
5. Ричард Рорти. Философия и зеркало природы. – Новосибирск: Изд. Нов.Ун-та, 1997. – 320 с.

ЮРГЕН ХАБЕРМАС: НАУКА И ФОРМЫ ЗНАНИЯ JURGEN HABERMAS: SCIENCE AND FORMS OF KNOWLED

Едильбаева Сания Жакеновна*

Annotation. The article analyzes the ideas of Jürgen Habermas, a representative of critical theory. Habermas considered the topic of science, forms of knowledge in the work "Knowledge and Interest". Habermas distinguishes three types of knowledge, speaks of their theoretical nature, as well as "interests guiding knowledge." Sciences are classified not only by the subject of study, but also by methods, as well as by cognitive interests. He distinguishes three types of sciences: empirical-analytical sciences (based on experience), historical-hermeneutical sciences and critically oriented science (critical sciences).

Keywords: Jurgen Habermas, critical theory, science, cognition, communication.

Исходным пунктом критической теории, представителями которой являются Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно, Юрген Хабермас выступает тезис, что наука является частью общественного труда. Они задаются вопросом, какова роль общества для научного познания, и какова роль науки для общественного развития. Ссылаясь на К. Маркса считают, что наука является составной частью общественного труда, имеет влияние на общественные отношения. Общественные отношения представляют рамки, в которых производятся и используются научные познания.

Юрген Хабермас, обратившийся к социальной критике «Франкфуртской школы», поднял тему форм знания. Восприняв мысль Шелера о не только теоретическом характере трех типов знания, Хабермас говорит о «руководящих познанием интересах».

Ю. Хабермасом была прочитана вступительная лекция штатного профессора философии и социологии Университета во Франкфурте-на-Майне по теме «Познание и интерес». Труд Хабермаса «Познание и интерес» вызвал большой интерес и переведен на многие языки. Это зависело и от того, что Хабермас принимал активное участие в немецком студенческом движении в 60-х годах. Внимание Хабермаса привлекает проблема активной, «политически функционирующей» общественности, находящейся в состоянии кризиса. Она является носителем изменений в современном «позднекапиталистическом» обществе. Хабермас рассматривает проблему «интеракции» (коммуникации, межчеловеческого взаимодействия). Он разделяет две области человеческого существования: сферу труда (взаимодействие людей с природой) и сферу «интеракции» (область межчеловеческого взаимодействия).

В этой лекции Хабермас против деления между научным познанием и естественным жизненным интересом. Это означало выступление против европейского понятия теоретического познания, так как оно отделяется от практического и рассматривается как

* Доктор философских наук, ассоциированный профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби

познание без интереса. Хабермас ставит под сомнение то, что оно считается познанием, при котором интерес молчит.

По Хабермасу науки можно разделять не только по их предмету, области исследования, но и по их методам, а также по познавательным интересам, лежащим в их основе. Под этим понятием понимаются цели научного исследования, выходящие за рамки простого добывания фактов, то есть, цели, которым должно служить получение фактов.

Он считает, что каждой науке в ее познавательном устремлении присущ определенный интерес. Причем в различных науках этот интерес различен. Ю. Хабермас исходит из трех различных познавательных интересов и разграничивает науки на три группы в зависимости от различного интереса. Эмпирико-аналитические науки, позитивные науки - это естественные науки, также социология и политология, национальная экономика. Историко-герменевтические науки, или «гуманитарные науки» в духе Дильтея, историческая наука и литературные науки. И критические науки, к которым Хабермас относит критическую социальную науку «Франкфуртской школы» Хоркхаймера и Адорно, но и другие формы критики идеологии, психоанализ и также «философию», поскольку она освободилась от ее «онтологического объективизма».

Каждой из этих трех групп присущ «определенный руководящий познанием интерес»: естественным наукам «технический интерес», «познавательный интерес к техническому обладанию овеществленными процессами» [Хабермас, 2007: с. 167]. «Технический» познавательный интерес характеризует естествознание и технические науки («научно-техническая рациональность», имеющая целью овладение «внешней природой»). Характерным для эмпирико-аналитических наук, модель которых дают естественные науки, является по Хабермасу «интерес к возможному информативному обеспечению и расширению контролируемых успех действий», соответственно, «познавательный интерес к техническому обладанию материальными процессами» [Хабермас, 2007: с. 167]. Следовательно, естественнонаучные познания служат в этой перспективе цели предоставления знаний, позволяющих формировать и технически управлять с максимальной эффективностью («контролирующие успех») освоением природы. Так, для технического познавательного интереса, исследование свойств типов пород и металлов (в металлургии) может служить интересу для бурения тоннеля сквозь скалы и к тому же достижение «технического обладания» процессом бурения тоннелей.

Хабермас считает, что до XIX века наука и техника не находились в особой взаимосвязи, они развивались параллельно. Появление «онаученной техники» – результат позднекапиталистического развития. «Техника и наука становятся первостепенной производительной силой» [Хабермас, 2007: с. 88].

От интереса к техническому обладанию Хабермас отличает познавательный интерес историко-герменевтических наук, которые можно отнести к гуманитарным наукам. Область «практического» интереса - межчеловеческая «интеракция», в сфере которой вырабатываются идеалы и цели, определяющие самое общее направление использования и развития науки и техники. По Хабермасу, их интерес имеет значение, для «получения и расширения межсубъектного максимально возможного, ориентированного на действие, понимания» [Хабермас, 2007: с. 168]. Следовательно, для герменевтических наук речь идет по Хабермасу о том, чтобы способствовать посредством исследования получению и расширению межсубъектного понимания людей, по которому они ориентируют свои действия. С этой точки зрения, интерпретация произведений искусства служит не только цели получить знания о «духовной жизни» художника, а может также проводиться в интересах способствовать пониманию актуального вопроса, как должна формироваться совместная жизнь человека. Что касается философии образования, герменевтическое изложение концепций образования (например, Канта или Гумбольдта), с помощью каких целей и норм должно сегодня воспитываться и обучаться молодые люди.

Хабермас называет этот интерес «интересом практического познания». Причем

говорится о необходимости соблюдать осторожность, так как, из-за повседневного языкового употребления слова практический, «практический» интерес можно было бы спутать с интересом технического обладания.

Таким образом, гуманитарным наукам присущ «практический интерес», или «интерес к получению и расширению межсубъективности возможного, ориентированного на действие, взаимопонимания». Критическим наукам - «эмансипационный познавательный интерес», обосновывающий в саморефлексии: «Саморефлексия определяется эмансипационным познавательным интересом». Освободительный «эмансипационный» интерес, отражающий стремление человека к освобождению от всех форм отчуждения и угнетения, возникает в связи с переносом технических средств и методов на область собственно человеческих взаимоотношений («интеракции»). Хабермас проецирует эмансипационный познавательный интерес также в прошлое. Ранняя философия древних греков должна была стремиться к освобождению от богов и инициированных ими аффектов, а именно, учитывая аспект интереса, который индивидуум имеет при обнаружении своей идентичности.

Третий познавательный интерес, по Хабермасу, разделяют критические социальные науки вместе с философией. Это «эмансипационный познавательный интерес», имеющий целью освобождение субъектов от мнимо неизменных отношений господства и зависимости. При этом, Хабермас исходит из того, что социальные науки, поскольку речь идет о науках действия (которые должны исследовать и направлять действия человека), как эмпирико-аналитические науки преследуют, цель - вскрыть «номологическое знание», то есть знание о закономерных связях в своей предметной области. Однако, в качестве критических социальных наук, они заинтересованы, кроме всего прочего, и в том, чтобы «проверить, когда теоретические высказывания осмысливают инвариантные закономерности общественных действий вообще и когда они регистрируют идеологически застывшие, но, в принципе, изменчивые отношения зависимости» [Хабермас, 2007: с. 168]. Критическая позиция социальных наук нацелена, следовательно, на то, чтобы отличать неизменные условия человеческих действий от таких условий, которые появляются только из идеологической, соответственно, искаженной перспективы как неизменные, но в действительности могут изменяться. Информация о таких закономерностях и их изменчивость может, по Хабермасу, инициировать у задействованных лиц процессы рефлексии, которые сводятся к освобождению от считающихся неизменными отношений зависимости.

Эти три типа интереса соответствуют сферам жизни, в которых разворачивается общественная жизнь людей: труд, язык, влияние (господство). Так как: «Человеческий род обеспечивает свое существование в системах общественного труда и насильственного самоутверждения; посредством передающей традиции совместной жизни в повседневном общении; и, наконец, с помощью личностных тождеств, которые заново укрепляют сознание отдельного человека в отношении к нормам группы на любой ступени индивидуализации» [Хабермас, 2007: с. 168].

Ссылаясь на социально-теоретический анализ, Хабермас выявляет взаимосвязь возникновения и применения научного познания. Он исходит из того, что общества организуются через язык, труд и господство и что с этими средствами обобществления связаны общие интересы, которые активизируются, со своей стороны, в различных науках. С трудом связан социальный интерес в расширении технического господства, с языком и коммуникацией - социальный интерес к взаимопониманию, с господством, понимаемым как принуждение на службе самосохранения групп, интерес в освобождении от ненужных принуждений. Он считает, что особые точки зрения, под которыми мы понимаем действительность трансцендентально необходимой, фиксируют три категории: информация, которая расширяет наше техническое господство, интерпретации, которые делают возможной ориентацию действия в общих традициях, и анализы, освобождающие сознание из зависимости гипостазированных сил. От взаимосвязи с интересом рода ускользают те точки зрения, которые с детства привязаны к определенным средствам обобществления: к труду, языку и господству.

Эти общественные интересы будут действенны в развитии научных теорий. В основе естественнонаучных теорий и эмпирико-аналитических социальных наук, действующих по модели наук естественных, лежит, по Хабермасу, технический познавательный интерес, в основе герменевтических теорий, историко-герменевтических наук – практический интерес; науки о духе руководствуются практическим интересом, направленным на поиски взаимопонимания, а критически ориентированным наукам присущ эмансипационный познавательный интерес.

В работе «Познание и интерес» Хабермас доказывает этот тезис посредством правил, лежащих в основе научной практики. Правила в сфере эмпирико-аналитических наук, как постановка имеющих форму закона гипотез, выведение прогнозов, независимость наблюдения от точки наблюдения указывают на то, что в основе этих правил лежит интерес в расширении технического господства. Соответственно, правила герменевтики служат упрочению жизненно-практического взаимопонимания. Хабермас пытается на примере психоанализа продемонстрировать, как интерес в освобождении от принуждений кладется в основу методического процесса психоанализа: в ходе реконструирования взаимосвязи возникновения вскрываются ситуации, вызывающие патологическое поведение. Иницируется саморефлексия, которая приводит к снятию симптомов принуждения. «Психоанализ для нас — это единственный осязаемый пример науки, принимающей во внимание методическую рефлексию», освобождая по Хабермасу человека от «систематически искажаемой коммуникации». В сравнении с психоанализом критическая социология должна объяснить взаимосвязь возникновения общественных патологий и способствовать их устранению. Итак, направляющим познание интересом является эмансипация.

Данные мысли Хабермаса оказали большое влияние на идеи образования в Западной Германии. Идея «эмансипационного познавательного интереса» стала определяющей для «новых левых». Актуальным становится понятие "эмансипативной науки", как "критика идеологии", эмансипационного воспитания и образования. У Хабермаса философия образования не рассматривается в трех группах наук. Но им выделяется образовательная сфера. По Хабермасу, «руководящие познанием интересы крепятся к функциям личности, которая соответствует в учебных процессах их условиям экстремальной жизни; которая посредством образовательных процессов осваивает мир социальной жизни в коммуникативной связи; и которая, в конфликте между инстинктивными претензиями и общественным принуждением, создает тождество». То есть образовательное присутствует во всех трех формах интереса.

В работе «О социальных изменениях академического образования» Хабермас занимался проблемой отчуждения человека. В отличие от понимания науки как некоего глобального идеала, Хабермас дифференцирует понимание науки. В данном труде он выделяет три вида наук, именно, эмпирико-аналитические науки (основанные на опыте), историко-герменевтические науки и критико-ориентированные науки (критические науки).

С точки зрения генезиса современной науки (с XVII века) эмпирические науки добились успеха. По Хабермасу, современная наука - это эмпирическая наука, которая основывается на гипотезах, законах и наблюдении. Важным является то, что эмпирическая наука ссылается не только на естественное положение вещей, но и на общественные обстоятельства. Эмпирическая наука предлагает человеку исключительно технические нормы. Это – техническая сила. Эмпирическая наука неспособна и некомпетентна в предоставлении практической силы. Благодаря этому, она потеряла ориентационную функцию науки. Умение обладать совсем еще не означает умение действовать и умение жить. Поэтому Хабермас считает современную науку непрактичной. Естествознание тесно связано с управлением, техникой, промышленностью и экономикой. Условием возможности эмпирической науки является технический контроль над данными - современное экспериментальное познание

находится сегодня во взаимоотношении с техникой, промышленностью, армией. Нейтральность науки во всех отношениях является сегодня на самом деле фикцией.

Из-за изменения функции науки в современную эпоху, Хабермас изменяет также свою оценку образования человека. «Эмпирические науки могут в прямом смысле способствовать образованию технических навыков, но не могут образовать практические способности» [Хабермас, 2007: с. 103]. Гуманистический тезис, что наука «образовывает», не имеет больше значения. Из этого анализа науки Хабермас выводит свой тезис: «Философское убеждение немецкого идеализма, что наука «образовывает», больше не соотносится с эмпирико-аналитическими методами. Теория, благодаря образованию, некогда могла становиться практической силой; а сегодня мы имеем дело с теориями, которые могут без практики превращаться в техническую силу, то есть соотноситься друг с другом без явного перехода на действия совместно живущих людей. Конечно, науки передают сейчас специфические умения, но умение обладать, которому они учат, не то же самое умение жить и действовать, которого ожидали в те времена от научно образованного» [Хабермас, 2007: с. 103].

Если эмпирическая наука может дать человеку только техническую силу, как можно научить практической силе, а именно умению жить и умению действовать. Для практической силы нужны социальные нормы, соответственно, нравственные нормы, которые Хабермас называет «взаимными поведенческими ожиданиями». Эти социальные поведенческие нормы могут обосновываться только в дискурсе. В свободной от господства атмосфере открытости, в которой не действует влияние авторитета традиции и авторитета инструкций, и должен достигаться консенсус. Это значит, что социальные нормы не должны быть зависимы от традиций или превращаться в окаменевшее наставление. «Взаимные поведенческие ожидания, исходящие из понимания мира, напротив, имеют значение для сосуществования людей в ситуациях, в которых необходимое должно быть сделано и может упускаться» [Хабермас, 2007: с. 103].

Хабермас говорит о социальных нормах, выступающих в качестве регулирующих идей. Он полагает под этим эмансипацию и свободу. Человек должен опираться на свой разум, чтобы выработать эти нормы и принять по этому поводу решения. Но эти социальные нормы исходят не из научной интерпретации, как технические нормы, а из интерпретации мира. Обоснование и введение социальных норм являются задачей и целью критической науки. Поэтому образование человека посредством науки, для Хабермаса, это проверка фактов посредством эмпирических наук и обоснование социальных норм с помощью критической науки.

Выделенный Хабермасом эмансипационно-познавательный интерес сыграл важную роль в развитии критико-эмансипаторской философии образования и явился в ней руководящим принципом [Хабермас, 1992].

Литература:

1. Хабермас Ю. Познание и интерес -М.: Праксис, 2007. - с. 167 - 192.
2. Хабермас Ю. Техника и наука как идеология -М.: Праксис, 2007. - 208 с.
3. Хабермас Ю. О социальных изменениях академического образования-М.: Праксис, 2007.
4. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия. М., - 1992.

**ФИЛОСОФСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СЕГОДНЯ: ТОЧКИ РОСТА
И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ***
**PHILOSOPHICAL STUDIES TODAY: GROWTH POINTS
AND DEVELOPMENT PROSPECTS**

Сартаева Раушан Султановна*

Annotation. In the article, the author considers some points of growth and prospects for the development of modern philosophical knowledge, arguing that an approach of marginal coverage and depth – a philosophical approach – is required to analyze what takes place in modern geopolitical space and in the space of modern knowledge of events and phenomena as a whole. In the field of geopolitical space, the author emphasizes the importance of a philosophical approach to analyzing the problems of national-state identity and the institution of the state as the main guarantor of the protection of all types of identity from the level of states to the level of individuals and human identity in general. In the field of scientific knowledge, emphasis is placed on the connection of philosophical and anthropological knowledge with synthesis and integration trends, with the creation of a methodology based on both philosophical founders and the latest achievements in the field of human sciences. In the context of such a connection, new approaches to understanding some worldview universals and the fundamental nature of phenomena such as spirituality and information are considered.

Keywords: philosophical approach, national-state identity, institution of the state, etization, greening, principle of wholeness, spirituality, information.

В наше беспокойное время, время высочайшей степени турбулентности мирового геополитического пространства, время уплотнения и ускорения событийного ряда, смены ньютоново-картезианской парадигмы в науке (процессе научного познания в целом) для анализа и понимания происходящих сложных процессов, как никогда ранее, требуется подход предельного охвата и глубины, а именно: философский подход к имеющим место быть в современном мире событиям и явлениям.

Вектор современного цивилизационного развития в направлении общества потребления чрезвычайно актуализировал проблемы духовности, духовного кризиса. Вопрос тесной взаимосвязи кризиса, имеющего место быть в пространстве всех феноменов культуры, с проблемами духовности, соответственно, также актуализировал необходимость философской рефлексии происходящих в современном мире процессов. Ведь специфика философии как формы знания состоит в том, что она (философия) является формой знания предельного охвата, формой знания, дающего глобальное мироощущение, которое, в свою очередь, позволяет увидеть следствия, перспективы развития мира.

Тенденции экологизации и этизации характерны для всего современного научного познания в целом, в том числе и в философии. Указанные тенденции в сочетании с нарастающей в философских исследованиях антропологизацией наметили перспективы развития философии в форме бинарных концептуальных образований, как-то: философия политики, философия техники (и робототехники), философия естествознания (конечно же, философия экологии), философия культуры в целом и т.д.

Анализ предельного охвата и глубины (философский анализ) требуется для изучения следствий усиления тенденций десоверенизации государственных образований, поскольку эти тенденции связаны с размыванием института государства, который продолжает оставаться основным гарантом сохранения всех типов идентичности, начиная с уровня государства, этноса, индивида и, в конечном счете, до уровня человеческой идентичности в целом.

Субстанциональную основу современных процессов глобализации составляют тенденции унификации и десоверенизации государственных образований. В условиях

* Статья подготовлена в рамках научной программы № BR10965263 «Социальная модернизация казахстанского общества: идейно-мировоззренческие основания, концептуальные модели, социокультурные процессы, социально-политические технологии».

* Кандидат философских наук, ассоциированный профессор, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, raush_sart@mail.ru

разрушения целых государств, усиления тенденций разделения на субъекты и объекты, как на уровне государств, так и на уровне индивидов, актуализируются проблемы национальной, гражданской, этнической, человеческой идентичности, межэтнического взаимодействия.

Особенную остроту в складывающихся условиях приобретают проблемы национальной идентичности, связанные, как известно, с феноменом института государства, то есть, проблемы национально-государственной идентичности.

Проблемы национально-государственной идентичности приобретают особую значимость и остроту в контексте субъектности, прежде всего, для полиэтнических государств «транзитного типа», государств «позднего старта» (по А.Гершенкрону) [Гершенкрон, 2015], государств «третьей волны демократизации» (по С.Хантингтону) [Хантингтон, 2003], к коим можно отнести Республику Казахстан.

В нашей стране национально-государственная идентичность находится в стадии формирования. И определяется, как историей казахской государственности (в контексте «синтетической» точки зрения на проблему государственности, «учитывающей в процессе возникновения государства социально-экономические, религиозные, моральные, военные и психологические факторы» [Василенко, 2000:546]), так и трехсотлетней историей совместного существования с представителями русского этноса, советским и постсоветским периодом истории Казахстана. Будет ли национально-государственная идентичность существовать в форме казахской или казахстанской (гражданской) идентичности, - в любом случае и представители казахского этноса, и представители других этносов, проживающих в Казахстане, должны будут отдать часть своего ресурса этносоциального самочувствия в пользу общего консенсуса.

В настоящее время, с учетом демографических показателей, национального состава населения, наверное, правильнее было говорить о казахстанской (гражданской) идентичности как национально-государственной идентичности. Однако в Конституции РК (статья №7, пункт 1 о государственном статусе казахского языка) заложены основы, условия для развития варианта казахской идентичности.

Исходя из сказанного выше, национально-государственную идентичность в нашей стране было бы правильнее рассматривать как имеющую интегральный характер, основанный, не только на типе рациональности казахского этноса, но и в немалой степени на тождественности многих особенностей типов рациональности казахского и русского этносов, а также типе рациональности «советского человека» и постсоветского человека. То есть, у нас нет оснований для «культурных разломов», которые усложняли бы процессы модернизации. В этом заключается конструктивный потенциал интегральной казахстанской идентичности в контексте перспектив модернизационных преобразований в РК.

Проблема идентичности важна в контексте необходимости единства, солидаризации для решения большого блока так необходимых нашей стране (да и не только нашей) модернизационных задач в условиях глобализации, усиливающих конкуренцию и конфликтные ситуации в мировом мега-социуме.

В государствах «догоняющего» типа, «третьей волны демократизации» [Хантингтон, 2003], «позднего старта» [Гершенкрон, 2015], к которым многие специалисты-обществоведы относят все республики постсоветского пространства, включая Казахстан, модернизационные сверхзадачи требуют, в первую очередь, консолидации усилий всех граждан нашей страны, интеграции.

Не менее глубокий анализ предельного охвата требуется при решении актуальнейших проблем, связанных с переходом мирового мега-социума на новый уровень технологического развития (Четвертая промышленная революция), когда новые технологии, новые средства коммуникации связаны с воздействием на живое человеческое сознание.

Одним из неуклонно развивающихся, важнейших направлений в развитии качества человеческого капитала является сфера робототехники. Это направление (робототехника) является логическим следствием вектора развития современной цивилизации и,

соответственно, несет в себе все ее (современной цивилизации) особенности, дающие, как принято говорить, «на выходе», амбивалентный эффект.

С одной стороны, сфера робототехники выполняет задачи улучшения качества жизни, качества человеческого капитала. Но с другой стороны – порождает комплекс тревожащих, неоднозначных, с точки зрения перспектив развития человека, проблем. Сегодня эти проблемы по-прежнему, как и в античные времена, когда Диоген обращался к Платону с вопросом «кто есть человек?», связаны с вопросом сущности человека.

Современный человек формирует новые типы реальности – виртуальную реальность, пространство робототехнической цивилизации, а также философию этих типов реальностей.

Так, сегодня активно развивается так называемая философия ВЕАМ-робототехники, которая определяется набором заповедей, не являющихся непреложным законом, но формирующих общую философскую концепцию проектирования ВЕАМ-роботов, куда также входят свои собственные три закона робототехники (Марк Тилден) [Веам-робототехника, 2011].

Одно из основных направлений в развитии робототехники – создание искусственного интеллекта. И здесь одной из главных задач является задача нравственных границ, ограничений в поведении искусственных машин, так как сегодня создание искусственных машин не предполагает вложения в них «программ нравственности», что подтверждают упомянутые выше три закона робототехники Марка Тилдена.

Конечно, здесь можно поспорить о том, является ли эта так называемая философия ВЕАМ-робототехники философской. Как, впрочем, и о том, является ли философией все то, что называли ею в двадцатом веке. Вспомним статью профессора Калифорнийского университета Льюиса Фейера «Американская философия мертва», опубликованную им в 1966 году в журнале «Нью-Йорк мэгэзин», в которой он писал об увядании академической философии, превращении ее в бесполезные схоластические эззерсисы или семантико-семиотические узкоспециализированные изыскания лингвистического плана [Давидович, 1997]. Более того, все это, по его мнению, является свидетельством того, что философия как самостоятельная область умственного творчества уже не существует.

Надо отметить, что дискуссии о том, есть ли академическая философия сегодня, ведутся до сих пор. По-прежнему дискуссионным остается вопрос профессиональных компетенций философов. Так, И.Ф. Михайлов пишет о «несостоятельности возможных претензий философии на независимое от науки описание мира», а «анализ и критика научных онтологий предлагается в качестве легитимной сферы приложения философских компетенций наряду с метаонтологией...» [Михайлов, 2019:15]. К.А. Очеретяный пишет, что «философия не знает собственного языка (заметьте: будучи первой формой знания. – Примечание мое. – Р.С.) <...> философия ищет себя в иных средах: в науке, искусстве, поэзии – претендуя на то, чтобы положить конец дисциплинарной разобщенности» [Очеретяный, 2019:67]. Возникает закономерный вопрос: а можно ли, «не зная собственного языка» (выражение К.А. Очеретяного), «положить конец дисциплинарной разобщенности» (его же выражение) в пространстве научного знания? А как же быть с мировоззренческими универсалиями – языком философии и сферой ее профессиональной компетенции?

И такие мнения имеют место быть сегодня, когда как никогда ранее, во всех сферах деятельности человека требуется подход «предельного охвата» (выражение В.Е. Давидовича) – философский подход.

Особенную актуальность такой подход вновь обретает в науке, в первую очередь, в физике, нейрофизиологии, генетике и т. д. Связано это с новейшими научными экспериментами, гипотезами, мировоззренческие следствия которых необходимо осмысливать с точки зрения философии, что признается виднейшими современными физиками, биологами, а также учеными-представителями других специальностей.

Сегодня изменяется статус философии в ее отношениях с конкретно-научным знанием и перспективы развития самой философии. С одной стороны, в связи с новейшими научными

исследованиями в области квантовой физики, астрофизики, синергетики, сознания (и т.д. и т.п.) возникает ощущение вытеснения философского дискурса из онтологических проблем. Но, с другой стороны, возникает еще более острое ощущение в необходимости высочайшего уровня обобщения в науке, что, как известно, по силам, в первую очередь, философии.

Феномен сжатия пространства и времени (глобализация), выражающийся в качественных и количественных изменениях, ускорении и уплотнении событийного ряда, находит отражение и в современном научном знании. Мы являемся свидетелями максимального (за все новейшее время в истории человечества) сближения науки, философии, религии, мистицизма. Активнейшую роль в этом сближении играет современная наука, в особенности, физика. По мнению С. Грофа, а также других известных исследователей, физика подошла к такому рубежу, за которым ей неизбежно придется иметь дело с феноменом сознания [Гроф, 1993] и за которым, по мнению В. Налимова, явно видится «некая изначально заданная данность» [Налимов, 1989]. Поэтому необходимо отойти от бесполезных дискуссий об упадке философии и исходить из того факта, что сегодня, как никогда ранее, во всех сферах деятельности человека требуется глубокий и широкий, именно философский подход, то есть, как никогда ранее, актуальна философская рефлексия.

Требования сегодняшнего дня в развитии философско-антропологического знания во многом связаны с синтезо-интеграционными тенденциями, с созданием методологии, опирающейся как на философские основоположения, так и на новейшие достижения в области наук о человеке.

Современная наука раскрывает перед человеком парадоксальный мир Вселенной, в эволюции которой совершенно иначе, чем в ньютоновско-картезианской модели мироздания, определяется онтологический статус Человека, Разума, Духовности. Вместе с тем в философском осмыслении и мировоззренческой интерпретации сущности новых представлений о бытии, ученые открывают многозначительные параллели, совпадения, перекликания выводов постнеклассической науки с оккультными, мистическими, эзотерическими учениями, системами. Формируется новый взгляд на метафизические концепции мира, человека, сознания, представленные в истории мировой философии, в разного рода мистических и эзотерических учениях.

В физике и космологии необходимость философского подхода связана, в первую очередь, с проблемами объяснения так называемой «тонкой настройки» Вселенной (антропный принцип). А объединяет сегодня физику и философию вполне конкретная проблематика. Скажем, проблема так называемого мирового эфира, о котором говорили древние греки. Современные ученые-синергетики, физики, открывшие реликтовое излучение (как основную часть космического фонового излучения), образовавшееся в момент рождения Вселенной, отождествляют его с тем самым древнегреческим «мировым эфиром» [Чернавский, 2004]. Современные физики, отмечая, что понятие «эфир» было заменено в свое время понятием «вакуум», утверждают, что ныне на роль такого гипотетического понятия претендует «реликтовое излучение», которое изотропно, то есть вобрало в себя все те свойства, наличие которых предполагалось у «эфира». Это излучение, по современным предположениям, наполняет всю нашу Вселенную. Специалисты по реликтовому излучению считают, что пространство и время связаны с реликтовым излучением. Отсюда делается вывод: то, что «в религии называют Богом, в физике называется пространством и временем» (из интервью российского физика И.Дмитриевского в передаче «Гордон», НТВ, 23.01.2002, тема: «Пространство и время – что это?»).

Кроме того, в девяностых годах двадцатого века в физике появилось и стало активно развиваться новое очень интересное направление, – эфиродинамика, – рассматривающее эфир как следующий после элементарных частиц уровень организации материи [Соколов, 2013]. В контексте этого нового направления эфир представляет собой реальный газ, который необходимо изучать.

Физику и философию сегодня объединяют и современные космогонические концепции. Так, суперпарадоксальной для нашего миропонимания, еще не освободившегося от устаревшей ньютоно-картезианской парадигмы, выглядит ультрасовременная космогония, разработанная учеными объединенного института ядерных исследований в Дубне (Россия). Вывод, который следует из этой новой космогонии, состоит в следующем: Вселенная бессмертна, она возникла благодаря идее и развивалась в согласии с волей (вектором) Создателя [Кондрат, 2002:8].

Вот мы и вернулись на крыльях современной науки к «гармонии сфер» Пифагора и к философии Платона с ее концепцией «идея-тело»!

Кстати, одной из активных точек роста научного познания в целом и новой синтезирующей философии является проблема платонической реальности. Почему проблема платонической реальности становится точкой роста современного научного познания? Дело в том, речь идет о новой онтологии. И не только потому, что исследователи по-новому оценили то, что философия Платона, его онтология представляют собой, прежде всего, учение о ценностях, а «этика насквозь онтологична» (Т.Ю. Бородай). А потому, что современные новейшие научные исследования и эксперименты, проводимые учеными разных школ, заставляют по-новому взглянуть на философию Платона, ядро (суть) которой составляет учение об идеях как источниках бытия эмпирических вещей (насколько вещь реальнее своей тени, настолько же идея подлиннее созерцаемой вещи). Возможно, мы живем в платонической реальности, где первоисточником всего зримого нами мира являются идеи, план, замысел, в осуществлении которых человеку принадлежит или отводится определенная роль?

И здесь, в первую очередь, современная физика дает интереснейший материал для исследования мировоззренческих следствий, вытекающих из новейших научных концепций и экспериментов.

В этом контексте суперпарадоксальными выглядят эксперименты и концепции современных физиков, таких как Антон Зайлингер (Австрия, Вена), Макс Тегмарк (Бостон), Мигель Алькобьерра (Мехико), Стивен Шу, Хояо Магуэйхо, меняющие наши представления о природе реальности. Здесь необходимо отметить, что новые представления о природе реальности, складывающиеся в процессе научного познания под влиянием новых научных экспериментов и концепций, весьма близки к так называемой платонической реальности.

Сегодня активно развивается так называемая нейрофилософия - направление в современной философии науки, пытающееся обосновать правомерность редукции психологии к нейронаукам (нейробиологии, нейрофизиологии и нейропсихологии), одной из главных задач которого является исследование компьютерного моделирования природы мозга и сознания, а также возможностей компьютерного мышления [Churchland, 1988; Churchland, 2011].

Кроме перечисленных выше проблем (и, соответственно, «точек роста») в развитии современного философского знания, очень важными точками его роста являются, в первую очередь, экологическая парадигма современного научного познания, новая этика, новый подход к проблемам целостности, «целого», соотношения «части и целого», принципу целостности, а также к феноменам информации и духовности. Перечисленные «точки роста» являются таковыми и в пространстве складывающейся новой социокультурной реальности, для описания, анализа которой требуется новое содержательное наполнение мировоззренческих универсалий о человеке, о мире, о глобальной эволюции человека, мира, социума.

В пространстве формирующейся новой социокультурной реальности перечисленные выше «точки роста» становятся ее конституирующими особенностями.

Сегодня перспективы развития философского знания определяются в немалой степени экологической парадигмой современного научного познания. В современном научном толковании наука экология понимается и как комплексная наука, и как общенаучный подход, и как мировоззрение. Такая «новая» экология, на наш взгляд, явилась одним из важнейших

катализаторов в начавшемся процессе смены научных парадигм. Она способствовала изменению мировоззренческих ориентаций в научном знании, сформировав новое «экологическое мировоззрение».

Экология в своем новом статусе стряхнула, так сказать, «пыль» с многих ключевых проблем философии, «всколыхнула», «оживила» многие важнейшие проблемы, исследуемые философским мышлением, способствовала возвращению их изначальной культурной ценности. В контексте философии это означает, что экологическая проблематика способствовала возвращению многим проблемам их «основного» онтологического измерения. Скажем, проблеме рациональности. Как известно, проблема рациональности, являясь одной из ключевых в философии, заключалась в выявлении смысла «разумности» как предикации бытия, действия и т.д. Затем происходит как бы отход от такого онтологического понимания рациональности: на первый план выходит понимание рациональности как, прежде всего, познавательной стратегии. Но экологическая проблематика в значительной мере способствовала возвращению теме рациональности ее изначальной культурной ценности, которая заключалась в выявлении всего того общего, что лежит в основе всех явлений окружающего нас мира. В таком контексте тема рациональности тесно связана с проблемой всеобщих связей, которую, на наш взгляд, именно экологическое знание подняло на новую научную и мировоззренческую высоту. В связи с этим формируется и новый взгляд на принцип целостности, проблему соотношения части и целого.

Философские исследования в области экологической проблематики привели к формированию такого бинарного концептуального образования, как философия экологии. На наш взгляд, философия экологии представляет собой результат преодоления чисто сциентистской трактовки философии и осознания важности соединения рефлексии над наукой (в данном случае, экологического знания) с этической экспертизой. Философию экологии можно рассматривать в контексте аристотелевского понимания этики (в трех смыслах) и как этическую теорию, и как этическую практику.

К этой области знания, на мой взгляд, можно отнести, прежде всего, экологическую этику, (от англ. environment – окружающая среда). Под ней в настоящее время понимают направление философских исследований, в которых «в качестве моральных проблем человека рассматриваются не только благополучие и социальные связи людей, но и ответственность за благо будущих людей, домашних животных и других форм жизни» [Ермолаева, 2001:422]. философии экологии можно отнести, в первую очередь, бурно развивающуюся экологическую этику, к которой можно отнести, в свою очередь, экологию человека в ее современном состоянии.

Понимание того, что взаимодействие человека с окружающим миром есть, прежде всего, его мироотношение и включение проблем мироотношения в свою предметную область сразу вывело экологию человека за рамки социолого-географо-медико-биологического научного направления на общий научно-теоретический и даже мировоззренческий уровень.

Экологическая этика предлагает ценностную переориентацию сознания от антропоцентризма к биоцентризму и экоцентризму как новому типу экологического сознания, основанному на принципе коэволюции человека и биосферы. Разрабатываются основные характеристики и практические указания по формированию экоцентризма [Тимофеева, 2004].

В рамках этих разработок формируется понятие «экологическая ценность», чему способствовал сущностный диалог между современным человеком и окружающей средой, выявивший смысложизненный характер экологической проблематики.

Как считают многие исследователи, можно констатировать историческую и логическую контаминацию философского понятия «ценность» не только по отношению к основной категории политэкономии – «стоимости», – но и к таким понятиям, маркирующим интенциональность индивида, как благо и цель [Шохин, 2001].

Близость понятия «ценность» к вышеуказанным понятиям, прежде всего, к понятию «благо» (в широком сократовском смысле), служит, в свою очередь, основанием для вывода о

том, что в рамках современной прикладной аксиологии, к понятиям которой, в контексте экологической проблематики, экологической этики, можно отнести и «экологическую ценность», правомочно констатировать близость категории духовность к уже упомянутому понятию «экологическая ценность».

Сегодня, на наш взгляд, есть все основания для формирования нового подхода к пониманию феномена духовности, основанного на новом понимании принципа целостности и новейших научных исследованиях. Суть нового подхода состоит в том, что под духовностью (в контексте сказанного выше) следует понимать не только и не столько мораль или интеллектуальность, но и осознание своего единства с окружающим нас миром и формирование на основе такого осознания новой модели поведения, нового нравственного, поведенческого императива, построенного на гармонии, сотрудничестве и заботе об окружающем мире. Следовательно, понятие «экологическая ценность» отражает такой сущностный диалог между человеком и окружающим его миром, в котором основным является осознание своего единства с окружающим миром и формирование на основе такого осознания стратегии поведения, нравственного императива, направленного в сторону сотрудничества, заботы об окружающей среде.

Основным «каналом выхода» философии в практику остается этика. Новая этика предполагает формирование новой ценностной парадигмы, в основе которой должны быть кардинальные изменения в сознании людей (духовная эволюция), кардинальные изменения в мироотношении, которые помогут сформировать новый поведенческий императив, основанный на новом понимании духовности и принципа целостности и заключающийся в сотрудничестве и заботе об окружающем мире.

Специфика нового понимания принципа целостности и основанного на нем нового понимания духовности и нового поведенческого императива, заключается в новом понимании соотношения части и целого, основанного на так называемом холономно-голографическом подходе. Основная мысль этого подхода заключается в следующем базовом тезисе: в любой самой малой части любой системы содержится информация обо всей системе. Причем такое понимание соотношения части и целого не противоречит явлению эмерджентности, согласно которому у системного целого утверждается наличие свойств, не присущих его подсистемам и блокам. В преодолении своего рода антиномичности вышеуказанной ситуации, на наш взгляд, важную роль играет введение в рамках холономно-голографического подхода понятий субстрата и информации, причем информация проявляется как сущность, а субстрат выступает как явление. Понятие информации в данном контексте несет в себе более глубокое (в отличие от обыденного понимания), «онтологическое» содержание, а именно: имеется в виду та общая база, что лежит в основе всех явлений окружающего нас мира.

Проще говоря, в новом понимании принципа целостности акцент делается не на феномене внутренней детерминированности, самодостаточности объекта, а на едином происхождении каждого отдельного объекта или явления с окружающим миром, с Вселенной. То есть, акцент делается, в первую очередь, на всеобщих связях. Холономно-голографический подход способствует формированию нового понимания «целого», «целостности», соотношения «части» и «целого». Позволяет трансцендировать кажущееся непреодолимым различие между «частью» и «целым» [Гроф, 1993].

Вообще, проблема целостности, «целого», части и целого является одной из ключевых в философии, поскольку несет в себе глубокий онтологический смысл. Поэтому можно сказать, что холономно-голографический подход способствует формированию новых мировоззренческих и концептуально-методологических подходов и в философии, а именно: позволяет объединить, «примирить» метафизику и диалектику, материализм и идеализм в рамках новой синтезирующей философии, которую еще называют интегральной или универсальной.

Развитие современного общества в направлении информационного общества вызвало поток глубочайших трансформаций мира культуры, который представляет собой сегодня динамично развивающееся информационно-коммуникативное пространство.

Кроме того, в результате трансформации современной культуры на фоне глобализации формируется новый духовный контекст общества, «новая духовная ситуация». То есть, определяющее влияние на состояние современной культурно-цивилизационной системы оказывают два феномена – «информация» и «духовность». Современные научные исследования выявляют фундаментальный характер и глубокую связь феноменов «информация» и «духовность», способствуют формированию нового их понимания.

Информация (наряду со знанием) становится мощнейшим ресурсом в развитии современного общества. Более двадцати лет назад известный российский кибернетик Р.Ф. Абдеев в своей книге «Философия информационной цивилизации» (1994) сетовал на то, что «информация до сих пор не признана философской категорией» [Абдеев, 1994:9]. Сегодня, на наш взгляд, имеются все основания (философские и научные) для утверждения правомочности тезиса о фундаментальной сущности феномена информации.

Сегодня, в контексте так называемой интегральной философии (и современных научных исследований), допускается соединение (понятно, что логически обоснованное и доказуемое) разных в своей основе позиций в пределах одной концепции. В рамках такого допущения феномен информации можно рассматривать как фундаментальный в современной картине мира, имеющий в своей основе как трансцендентный (сверхъестественный), так и субъективный, а также материальный характер. Такое понимание информации не является просто конвенциональным, а обусловлено развитием и достижениями современной науки. С тех пор, как кибернетик Норберт Винер написал, что «информация есть информация, а не материя или энергия» [Винер, 1968], прошло более полувека, и современная наука дает очень весомые контраргументы этому тезису.

Ряд таких серьезных современных научных исследований, как исследования британского астрофизика Л. Саскинда [Leonard Susskind, 2008; Левин, 2006], одного из создателей теории «струн», знаменитого американского математика Б. Мандельброта [Mandelbrot, 1982], британского астрофизика Макхоя Майлза и других кажущихся сегодня экстравагантными концепций позволяют сформулировать следующий вывод: информация, которая наполняет пространство всей Вселенной, никуда не исчезает и, более того, формирует наше настоящее, будущее и даже влияет на прошлое. В этом случае неизбежно следует заключение о том, что нравственность, духовность являются не «личным» делом каждого, а «общим» делом. При этом духовность, на наш взгляд, следует понимать как не только и не столько мораль, а как осознание своего единства с окружающим миром и изменение мироотношения человека в сторону духовности с вытекающей из него стратегией поведения, поведенческим императивом, определяющим жизнь в гармонии, сотрудничестве и заботе об окружающем мире. Такая духовность становится практической необходимостью.

Кроме того, такое новое понимание духовности влияет на статус этики, выводя ее за рамки просто нормативно-практической части философии, придавая ей более весомый статус во взаимосвязи сучением о бытии, и поднимает в целом современную философию до высот известного сократовского тезиса о тождестве нравственности и мышления.

Новое понимание духовности подтверждает необходимость этической экспертизы в науке, подводит науку к тому, что этические нормы являются безусловными требованиями ее (науки) рациональности.

Таким образом, можно сделать следующий общий вывод: в современном высочайшей степени турбулентности мире (как в геополитическом пространстве, так и в процессе познания в целом) потребность в философской рефлексии только возрастает. А сложность современного мироустройства, на наш взгляд, не дает ни каких оснований для дискуссий об упадке философии. Упадок и декадентские настроения необходимо преодолеть, прежде всего, в

головах философствующих субъектов, и, как говорится, братья за сложный труд философской рефлексии, засучив рукава.

Литература:

1. Гершенкрон А. Экономическая отсталость в исторической перспективе / научн. ред. А. А. Белых. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2015. – 536 с.
2. Хантингтон С. Третья волна: демократизация в конце XX века. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.
3. Василенко И.А. Государство // Новая философская энциклопедия: в 4-х т. / Институт философии РАН, Нац. Общ.-науч. Фонд; Научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители предс. А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. – М.: Мысль, 2000. – Т.1. «А-Д». – 721, [2] с.
4. Beam-robotотехника. – 2011. - <http://beam-robot.ru/robotics/beam-philosophy.php>.
5. Давидович В.Е. В зеркале философии. – Ростов-на Дону: Феникс, 1997. – 447 с.
6. Михайлов И.Ф. Прошло ли время философии? // Вопросы философии. – 2019. – № 1. – С. 15–25.
7. Очеретяный К.А. Компьютерные игры: формы цифрового опыта // Вопросы философии. – 2019. – №11. – С. 66–77.
8. Гроф С. За пределами мозга. Пер. с англ. – М.: Изд-во Трансперсонального института, 1993. – 504 с.
9. Налимов В.В. Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности. – М.: «Прометей», 1989. – 287 с.
10. Чернавский Д.С. Синергетика и информация. Динамическая теория информации. – М.: «УРСС», 2004. – 288 с.
11. Соколов Д. В поисках преисподней. История вопроса. Интервью А.Б. Гурвица // Тайны и загадки. Ступени. – 2013. – 26. – С. 24-26.
12. Кондрат О. «Темная» сторона Вселенной // Оракул. – 2002. – № 8. – С. 8-9.
13. Churchland S.P. Neurophilosophy: Toward a Unified Science of the Mind-Brain. (1986) Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1988. – 546 p.; Churchland S.P. Braintrust: What Neuroscience Tells Us about Morality. (2011) Princeton University Press. – 288 p.
14. Ермолаева В.Е. Экологическая этика // Новая философская энциклопедия (в 4-х томах): «Т-Я». – М.: Мысль, 2001. – Т.4. – С. 422- 423.
15. Тимофеева С.С., Медведева С.А., Ларионова Е.Ю. Основы современного естествознания и экологии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – 384 с.
16. Шохин В.К. Ценность // Новая философская энциклопедия (в 4-х томах): «Т-Я». – М.: Мысль, 2001. – Т.4. – С. 320-323.
17. Гроф С. За пределами мозга. Пер. с англ. – М.: Изд-во Трансперсонального института, 1993. – 504 с.
18. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. Диалектика прогрессивной линии развития как гуманный общечеловеческий философия для 21 века. – М.: Владос, 1994. – 336 с.
19. Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине. Пер. с англ. – Москва: Советское радио, 1968. - 326 с.
20. Leonard Susskind (7 July 2008). "Introduction". The Black Hole War: My Battle with Stephen Hawking to Make the World Safe for Quantum Mechanics. – Publisher: Little, Brown and Company. – 480 pp.
21. Левин А. Струнный концерт для Вселенной // Популярная механика, 2006. – № 3(41). – С. 78-82.
22. Mandelbrot B.B. The Fractal Geometry of Nature. – San-Francisco: W.H. Freeman and Company, 1982. – 460 pp.

ЖАҢА ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫ
STATE AND LAW PHILOSOPHY OF NEW KAZAKHSTAN

Б. Р. Шенгелбаев*

Annotation. It is known to everyone that the tragic 2022 January events have changed Kazakhstan`s society fundamentally. Therefore, today I would like to share my thoughts about the place of state and law philosophy in New Kazakhstan. The role of this science and philosophers is special in the way of building up a truly democratic country and the peaceful world. History proves this. A good example is Immanuel Kant whose ideas from the end of 18 century influenced substantially the modern international law, namely his tractate “Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf”.

* Заң ғылымдарының докторы, академиялық профессор, Каспий университеті, “Әділет” Жоғарғы құқық мектебі, shengelbayev.b@gmail.com

It is very important now to find answers to the critical questions, what does the principle declared in New Kazakhstan - Justice - mean, what effect should it have on the state and the legal system, what specific measures are needed to implement justice in the short and long term.

Recently, a paradigm related to the legal politics in Kazakhstan has been used: "Strong President, Influential Parliament, Controlled Government". In this regard, the researcher who thinks from the point of view of law inevitably raises the question of what place the judiciary should have in New Kazakhstan. Because it is not mentioned at all in the above-mentioned political slogan. And without an independent court, who will guarantee that the main goal of New Kazakhstan - Justice - will not remain just a declaration? Another alternative can be proposed and implemented to create a -based on the rule of law-state and a politically stable society: Strong President, Influential Parliament, Independent Court.

It is well known that one of the most important steps of the constitutional reform in Kazakhstan is the establishment of the Constitutional Court. In general, the constitution is a nation's attitude towards the state and the legal system, that is -as a matter of fact - its philosophy. Therefore, this issue now requires special attention from the academic community (philosophers, lawyers, sociologists, political scientists, etc.). However, one is clear: The Constitutional Court should be independent from politics, it should base its work primarily on legal principles.

Another important issue for Kazakhstan, which is under the influence of various legal systems, is to search for ways of optimal development of the legal system and conduct in this regard relevant research in the field of state and law philosophy.

Keywords: state and law philosophy, New Kazakhstan, justice, constitutional court, lagom

Ғазиз Тұрысбекұлы Телебаевтың мемлекет қайраткер екені және философияны еліміздің игілігі үшін іс жүзінде қолдануына зор үлес қосқаны баршаға аян. Бұрын қалыптасқан әдет, егер жетістіктер болса, басшының арқасында деп айту, ал нақты сол жұмысты атқарған адамдар туралы үндемеу. Сондықтан көрнекті тұлға профессор Ғазиз Тұрысбекұлы Телебаевтың 65 жылдығына арналған бүгінгі халықаралық конференцияның ерекше мәні бар. Атап айтқанда, Ғазиз Тұрысбекұлы 1997 жылдан 2003 жылға дейін Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде Талдау бөлімі бастығы, Ішкі саясат департаменті директорының орынбасары, директоры болып жұмыс істеді. Мемлекеттік қызметте әлеуметтанулық зерттеулерді енгізуге өз үлесін қосты. Мемлекеттік жастар саясатын, үкіметтік емес ұйымдармен саясатты жолға қоюға еңбек сіңірді. 2009-2012 жылдар аралығында Мәдениет және ақпарат вице-министрі лауазымы қызметін абыроймен атқарғанын өз көзіммен көрдім. Осы қызметті атқару барысында Мемлекеттік тіл саясаты, азаматтық қоғамды қалыптастыру саясаты, ұлтаралық және конфессияаралық қатынастарды реттеу саясаты, ақпарат саясатын дамытуға өз үлесін қосты.

Баршаға мәлім, қасіретті Қаңтар оқиғасы халықты түбегейлі өзгертті. Сондықтан бүгін мемлекет және құқық философияның Жаңа Қазақстандағы орны туралы өз ойыммен бөліскім келеді. Елді жаңғырту жолында осы ғылымның және философтардың ролі ерекше. Тарих бұған дәлел.

Кіріспе бір мысал ретінде – Иммануил Кант, неміс философы. Бұрынғы Königsberg қаласында Пруссия Корольдігінде (қазір Калининград, Ресей Федерациясы) 1724 жылы 22 сәуірде дүниеге келген, сол жерде 12 ақпан 1804 жылы жерленген. Кант – батыс философиясының маңызды өкілдерінің бірі. Оның «Таза ақылға сын» еңбегі философия тарихындағы бетбұрыс және қазіргі философияның бастауын білдіреді. Кант 21 ғасырдағы пікірталасқа елеулі әсер еткен философияда жаңа, жан-жақты перспективаны ашты. Бұған оның «Таза ақыл сыны»2 метафизикаға әсері ғана емес, сонымен қатар «Практикалық ақыл сыны» этикаға, «Пайымдау сынымен» эстетикаға әсері де кіреді. Сонымен қатар, Кант діни, құқықтық және тарихи философия туралы маңызды еңбектер жазды, сондай-ақ астрономия мен геоғылымға үлес қосты [Immanuel Kant, de.wikipedia.org: 1].

Германияда 90-шы жылдары Мюнхен университеті заң факультетінің докторантурасында оқыған кезімде бірінші рет 18-шы ғасырдың ең әйгілі философтарының бірі Иммануил Канттың заманауи халықаралық құқыққа да әсері туралы естідім. 1795 жылы “Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf” жазған трактатында, қазіргі Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) конституциясы ретінде бағаланатын Жарғысында оның 150 жылдан бұрын жазған идеяларының көбі жүзеге асқан. БҰҰ Жарғысының 2(4) бабындағы күш қолдануға

тыйым салу Канттың «Соғысты болдырмау қажет!» деген үндеуімен бірдей [Jochen Rauber, 2009: 58]. Сонымен қатар басқа да идеяларын атап айтсақ: “кейінгі ұрпақтарды соғыс алапатынан құтқару”, “халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау үшін күшімізді біріктіру”, “ешбір мемлекет басқа мемлекеттің конституциясы мен үкіметіне күшпен араласпауы керек”. Осы ойлары БҰҰ Жарғысының тиісті баптарында өз орындарын алды. Кант әрине ғажайып бір философ және де жалпы алғанда оңды тарихи тұлға. Алайда философтардың бәрі Кант секілді гуманист ретінде марапатқа ие емес.

Адольф Гитлер - фашистік Германияның көшбасшысы - үшін Фридрих Ницшенің идеялары үлгі болуы мүмкін деген пікір көп жылдардан бері батыстың және әсіресе неміс философтар әлемінде қызу талқылануда [Wolf Scheller, 2000: 91]. 24 жасында профессор атағына ие болған Ницше 1900 жылы 55 жасында қайтыс болған, негізгі идеяларының бірі - *Übermensch* (басқалардан жоғары тұрған адам, латин тілінде *homo superior*). Бұл философиялық концепциясы «*Also sprach Zarathustra*» дидактикалық поэмасында 1883 жылы жарық көрген. Соны нацистік Германияның идеологтары Гитлердің саяси ұстанымын жүзеге асыру үшін, яғни, өзге ұлттарды жаулап алып, күшпен бағындырып, оларды құлға айналдыру мақсатымен көп пайдаланған.

Яғни, философия ғылымы, философтар тек қана пайда емес, бұрыс жол көрсетсе және насихаттаса, өз халқы және күллі әлем үшін қорлық әкелуі әбден мүмкін. Сондықтан, еліміздегі бүгінгі саяси реформалар кезінде философтардың идеяларының ерекше орны және құны бар.

Бірнеше рет Президент Қ. Тоқаев Жаңа Қазақстан деген ұғымды ол ең алдымен Әділетті Қазақстан деп түсіндірді [Қ. Тоқаев, 2022: 1]. *Бұл көзқарас жалпыұлттық ұстанымға айналса, абзал болар еді.*

Осыған байланысты, елімізде түбегейлі жаңа мемлекет және құқық философиясы қалыптасуы қажет. Халық ереуілдеп, алаңға не үшін шығады? Әділетсіздіктен. Оны біз ашық айтуымыз керек. Елімізде адам жоқ шығар, сотта немесе әртүрлі мемлекеттік органдарда авторитарлық жүйенің және содан туындайтын заңсыздықтың/ әділетсіздіктің құрбаны болған! Мемлекет басшысы айтқан әділетті қауымды құру үшін, менімше, белгілі бір философ немесе саясаткерлердің ойына шектелмей, басқа қалыптасқан елдердің мемлекет және құқық философиясын зерттесек, кішірейіп қалмаймыз, сірә.

Осыған байланысты, ең алдымен, өзім екі жылдай өмір сүрген Швецияны алға тартқым келеді. Себебі біздің елмен ұлттық философия, ішкі және сыртқы саясат жағынан көп ұқсастығы бар. Қазақстанның Мәңгілік ел болу ұлттық идеясы шведтердің *För Sverige in tiden* деген ұлттық ұранына жақын. Асар, әғни, асарлатып, көршілерге немесе жағдайы төмен адамдарға жәрдемдесу (мысал ретінде, ұй салғанда), скандинав еліндегі де қалыптасқан әдет-ғұрып. Ол ішкі ахуалға шектелмей, сыртқы саясатқа да оңды әсер етеді: кедей мемлекеттерге даму үшін қаржы көмегі бойынша Швеция батыс мемлекеттер арасында көп жылдары көшбасшылардың біреуі. Швеция экономикасының көлеміне пропорционалды түрде ең ірі донор 2020 жылы болып табылды: ел дамуға ресми көмекке жалпы ұлттық табысының 1,14% - 6,3 млрд АҚШ доллар – жұмсады [Sweden, 2021: <https://donortracker.org/country/sweden>]. Осыдан шамасымен жүз жыл бұрын Еуропаның ең кедей мемлекеттерінің біреуі болған, ал қазір ол дүние жүзінің ең бай және технологиялары ең дамыған елдердің қатарында. Солтүстік Еуропада алдыңғы қатардағы 10 трансұлттық компанияға 7 швед компаниясы кіреді: 1) Volvo AB, 2) A.P.Moller-Maersk A/S, 3) Volvo Car AB, 4) Nokia Oyj, 5) Ericsson AB, 6) H&M AB, 7) Skanska AB, 8) Norsk Hydro ASA, 9) Vattenfall AB, 10) Scania CV AB.

Әрине жер байлығы шамалы халық мұндай жетістіктерге қалай жетті деген орынды сұрақ пайда болады? Оған жауап - коллективизмде негізделген ұлттық философия және менталитетте: ешкім аш-жалаңаш далада қалмауы тиіс, мемлекет жағдайы төмен азаматтарға көмектесу керек. Ол жәрдем салық арқылы жүзеге асырылады; Стокгольмда бір таныс швед олигархының айтуы бойынша, тапқан пайдасының шамасымен 60 пайызы үкіметке салық ретінде кетеді.

Швециядағы өмірлік философияның негізгі ұғымына тоқталсам. Ол – *Лагом* (*лагом*). Швед менталитетінің орталық символының тікелей бір сөз арқылы аудармасы жоқ, ол жалпы алғанда «Тым көп емес, тым аз емес» ұстанымды білдіреді. Аңыз бойынша, викингтер арасында оттың айналасында отырып, құмыраны айналдыру әдеті болған. Дәмді сусын бәріне жеткілікті болуы үшін барлығына бір жұтым алуға рұқсат етілді - тым көп емес және тым аз емес.

Қазіргі әлемде *лагом* ең алдымен тепе-теңдікке (балансқа) назар аударуды білдіреді. Байқағаным, Швецияда байлар баймын деп шіренбейді, ал кедейлер кедейдіктен аса мұңаймайды.

Әлем мені сіңіріп жатыр, жұмыс менің қорымды сіңіріп жатыр, сондықтан Лагом орта жолды табуы керек, деп сенеді шведтер және өздерінің өмірлік стратегиясын осылай жасайды, әрбір қарбалас күннің артынан босаңсыған кеш өтеді. Бұл дүниетаным елдегі адамдардың шетелдіктерге, оның ішінде еуропалықтарға тым баяу көрінетін мінез-құлқын түсіндіреді. Шведтердің пікірінше, өміріңіздің бір бөлігін баяулату керек, күтулеріңізді шынайырақ ету керек, осылайша жылдам және баяу теңдестірілген, өмірдің әртүрлі салалары үйлесімді түрде бір-бірін толықтырып, бірін-бірі жоққа шығармауы керек. *Лагом* сонымен қатар өз дененде дұрыс тепе-теңдікті сезіну ғана емес, сонымен қатар әлемнің тепе-теңдігіне назар аударуды білдіреді. Іс жүзінде, күнделікті өмірде бұл шведтер үшін су мен электр энергиясы сияқты ресурстарды қайта өңдеу және үнемдеу арқылы жер шарын ғаламда тұрақты етуге деген ұмтылысты білдіреді. Күнделікті өмірде шведтер пәтерлерін қажетсіз балластпен толтырмауға тырысады және оны *лагом* стилінде ұстайды: тек қана сапалы нәрселердің аз мөлшерін ұнатады. Бұл интерьерге де, гардеробқа да қатысты.

Шведтер сонымен қатар әлеуметтік қарым-қатынаста *лагомның* ең жақсы принцип екеніне сенімді. Күнделікті адамдармен жұмыста немесе үйде, ұзақ жиналыстарда немесе адамдар көп жүретін метрода қарым-қатынас жасау - әдетте, қақтығыстармен бірге жүреді. Лагом қоғамында бұл проблемаларды *жоғары қоғамдық сана* мен *әділеттілік* арқылы жеңеді, сонымен қатар командалық рухқа сүйенеді. Лагом философиясында топтағы жеке тұлғаның әлсіз жақтары сіңіріліп, оның күшті жақтары ұжымдағы әрбір адамның игілігіне пайдаланылады. Мұнда жеке күресушілерді - өзін жоғары санайтын - кездестірмейсің, оның орнына құрметпен бірге өмір сүру ережелері қолданылады, олардан барлығы пайда көреді.

Лагом - бұл жай ғана хайп немесе сән емес, шын мәнінде ұлттық сипаттың басты белгісі және швед қоғамының қызмет етуінің негізгі принципі. Лагом салауатты және саналы өмір салтын, ақшаны, суды және энергияны үнемді пайдалануға, сонымен қатар экологиялық таза өнімдерді тұтынуға тәрбиелейді. Бұл шведтер үшін БҰҰ-ның тұрақты даму мақсаттары олардың ежелгі мәдениетінің бөлігі болып табылатынын және әлемдегі тепе-теңдік пен тепе-теңдікті іздеу арқылы қазіргі швед сыртқы саясатында да көрініс тапқанын білдіреді.

Қысқаша елдің мемлекет және құқық философиясы туралы. Швеция құқықтық тұрақтылық бойынша әлемдік көшбасшылардың бірі. Бұл құбылысты елдегі құқық теоретиктері барлық мүдделі тұлғалар мен ұйымдардың ой пікірін ескеруден туындайтын заң шығару жұмыстарының ұзақтылығымен түсіндіреді. Швециядағы заң шын мәнінде оны қолданудың барлық аспектілерін ескеретін қоғамдық консенсус болып табылады. Сондықтан, қабылданғаннан кейін нормативтік акт ұзақ уақыт күшінде қалады, сирек өзгерістерге ұшырайды. *Қазақстанға осы тәжірибені әлеуметтік тұрақтылықты сақтау үшін неге егжей-тегжейлі зерттемеске?* Мемлекет философиясы этикамен, әсіресе мемлекеттік қызметкерлердің этикасымен, тікелей байланыста болу қажет деп ойлаймын. Дипломат ретінде Стокгольмде еңбек етіп, есте қалған жай: саясаткерлер күнделікті өмірде және мемлекеттік қызметті жүзеге асыруда қарапайымдылық танытады, олар өздерінің жоғары мәртебесін ешбір жағдайда көрсетпейді. Үкіметте тек Премьер-Министрдің жеке көлігі бар. Көптеген министрлер мен Риксдаг (Парламент) мүшелері қоғамдық көлікті пайдаланады. Іскерлік келіссөздер кезінде басшылар тарапынан қызметі төмен әріптестерге үстем жағдайды көрсетудің толық болмауы көзге түседі.

Өмірде орта жолды іздеу (*лагомның* негізгі идеясы) швед сыртқы саясатының негізгі қағидасын - бейтараптылықты алдын ала анықтады (көрші Дания НАТО мүшесі, ал Швеция осы жылдың ақпан айында басталған Ресей мен Украина қақтығысына байланысты өтінімесін бергенімен, әлі мүше емес). Шынында да, 18 ғасырдың басындағы Ресеймен Солтүстік соғыстан кейін Швецияның жалпыеуропалық маңызы төмендеді, ал Наполеон дәуірінен кейін шведтер кез келген соғыс түрін жүргізуден толығымен бас тартты. Содан бері Швеция бірінші және екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында бейтараптығын сақтағанның арқасында, 200 жылдан астам ешқандай соғысқа қатысқан жоқ.

Айта кету керек, қазіргі шведтер өткенге көп назар аудармайды. Бүгінгі күні шведтер жан басына шаққандағы ЖІӨ, гендерлік теңдік және бай мен кедей арасындағы төмен айырмашылық рейтингтеріндегі жетекші позицияларын бұрынғы әскери жетістіктерінен гөрі мақтан тұтады. Бүгін жақсы өмір сүру, жақын адамдарға қамқорлық жасау, алыстағы ата-бабалардың жеңістері мен жеңілістерін емес, өз ұрпағының нақты жетістіктерін айналаңыздан көру - бұл қазіргі Швеция. *Өз азаматтарының өмірі мен әл-ауқаты мемлекеттің талассыз басымдығы болып табылады.*

Бір ғасырдан астам уақыт бұрын Швеция қарабайыр ауыл шаруашылығы елі, Еуропадағы ең кедей елдердің бірі болды. Салыстырмалы түрде қатал климатта аман қалу үшін шыдамдылық, тапқырлық және бірлесіп жұмыс істей білу сияқты қасиеттер қажет болды - қазіргі швед қоғамының пайда болуын қалыптастырған ізгіліктер. *Теңдік пен коллективизм* шведтерді сипаттайтын екі негізгі термин. Ешкім басқадан артық емес деген сенім шведтердің дүниетанымында кең таралған. Шведтен жауапкершілікпен және ұқыптылықпен жұмыс істейді және басқалар үшін жауапкершілікті өз мойнына алады. Көптеген шведтер үшін элитарлық ақыл-ой/мінез-құллық, ысырапшылдық және нормадан ауытқыған өмір салты әлі де тыйым болып табылады [Matthias Kamann, 2020: 1].

Елде сыни ойлау ынталандырылады, бұл - шведтердің пікірінше - қоғамның және әл-ауқаттың дамуына көмектеседі.

Швецияның өмір сүру жолын толығымен көшіруді ешкім ұсынбайды, жәй ғана мысал ретінде келтіріледі, қалай ұлттық сана/философия экономика, әлеуметтік өмір және саясатқа оңды әсері туралы баяндау мақсатымен егжей-тегжейлі көрсетілген.

Батысқа қатысты тағы бір айтатын жағдай, мемлекет және құқық философиясы бойынша Швейцария мен Германияның университеттерінде арнайы лекциялар мен семинарлар ұсынылады - *Rechts- und Staatsphilosophie*. Жақсы бір феномен деп есептеймін, себебі *философия әр ғылымның ұйымтқысы*. Фундаменты деп айтса да артық болмайды. Рухани өзегі жоқ заңгерлер жақсылыққа апармайды.

Мемлекет және құқық философияны жандандыру Жаңа Қазақстанға не үшін керек? Баршаға мәлім, конституциялық реформаның ең маңызды қадамдарының бірі – Конституциялық сот құру. Гипотетикалық тұрғыдан, тиісті ережелер орындалған жағдайда, әр азамат сол органға шағымдануы мүмкін. Бұл хақ бұрын тек қана белгілі бір жоғары лаузымдағы тұлғаларға тиесілі болған. Тіпті Конституцияға қайшы келетін Парламент заңдарын да жоққа шығаруға болады. Конституциялық соттың елімізде қандай рольге ие болу керек, саясатпен қандай қарым қатынаста болу керек деген мәселелер құқық теориясының мамандары, философтар үшін ұланғайыр бір тақырып. Осыған байланысты Стокгольм университетінің профессоры Мауро Замбонидың (Mauro Zamboni) пікірі бағалы: *“...Constitutional Courts, though playing a bridging role between the political and legal worlds, are – from an institutional and functional perspective – primarily legal actors. Without a doubt, these Courts play a role in the political game; however, their position as institutional actors should be based upon the direct effects of their decisions (‘outputs’) on the legal arena, rather than on the indirect consequences (‘outcomes’) on the political arena...”* [Mauro Zamboni, 2021:1] Яғни, оның көзге және құлаққа жағымды идеясы, Конституциялық сот саясаттың қол баласы болмау керек, өз жұмысын ең алдымен құқықтық принциптерге негіздеуі тиіс.

Менімше, конституция жалпы алғанда - ол ұлттың мемлекет және құқықтық жүйеге қатысты көзқарасы, яғни философиясы. Сондықтан бұл мәселе қазір академиялық қауымдастықтан (философтардан, заңгерлерден, социологтардан, саясаттанушылардан т.б.) ерекше назар талап етеді. Атап айтқанда, Жаңа Қазақстанда жарияланған қағида - *Әділеттілік* - нені білдіреді, оның мемлекетке және құқық жүйесіне қандай әсері болу керек, Әділеттілікті жүзеге асыру үшін қысқа және ұзақ перспективада қандай нақты шаралар қажет сынды сұрақтарға жауап іздегеніміз және де қазіргі құқықтық жүйемізді билеген заң позитивизмнен қоштасқанымыз абзал.

Әртүрлі құқықтық жүйелердің әсерінде тұрған Қазақстан үшін тағы да бір маңызды мәселе – құқықтық жүйенің оңтайлы даму жолдарын қарастыру және тиісті зерттеулер мемлекет және құқық философиясы саласында жүргізу. Себебі ел заңнамасы рим құқығында негізделген, алайда ислам құқығының ролі күшеюде, атап айтқанда қаржы саласында, және ағылшын common law жүйесі Астана Халықаралық Қаржы Орталығына және шетелдік инвестицияларды тартуға байланысты соңғы жылжары жиі академиялық қоғамдастықтың пікірталас тақырыбына айналды.

Соңғы кезде құқық саясатына қатысты парадигма «Мықты Президент, ықпалды Парламент, бақыланатын Үкімет» қолданылатын болды. Осыған байланысты құқық тұрғысынан ойлайтын зерттеушінің алдында Жаңа Қазақстанда сот билігі қай орынға ие болуы керек деген сұрақты еріксіз тудырады. Өйткені ол туралы жоғарыдағы ұстанымда мүлде айтылмаған. Ал тәуелсіз сотсыз Жаңа Қазақстанның негізгі мақсаты - Әділеттілік – жәй ғана декларация болып қалмауына кім кепіл? Құқықтық мемлекетті және саяси тұрақты қоғам құру үшін тағы бір балама ұсынылып, жүзеге асырылуы мүмкін: *Мықты Президент, ықпалды Парламент, тәуелсіз Сот*. Қазақстан үшін бұл тұрғыда президенттік республика болып табылатын Оңтүстік Кореяның тәжірибесі қызықты [Kyunghoon Lee, Jiwoong Lim, Jin-uk (Joseph) Kim and Jay Junyong Lee, Lee & Ko, 2022: 1].

Және де зерттеулерде еліміздің стратегиялық әріптесі Германияның мемлекет және құқық философиясына ерекше назар аударғанымыз жөн, себебі олар біз көздеп отырған *Әділеттілік* қағидасын іс жүзінде жүзеге асырып, экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан мықты бір мемлекет құрғанын күллі дүние жүзі мойындайды.

Алдымыздағы мемлекет және құқық философиясын дамыту жұмысын бүгінгі халықаралық конференциясына ұйытқы болып отырған ірі ғалым профессор Ғазиз Телебаевтың азаматтық қоғамды қалыптастыру саясаты, ұлтаралық және конфессияаралық қатынастарды реттеу саясаты бойынша бастаған еңбегінің логикалық жалғасы ретінде қарауды ұсынамын.

Әдебиет:

1. Immanuel Kant, 2005, Электрондық ресурсы: https://de.wikipedia.org/wiki/Immanuel_Kant [неміс тілінде]
2. Jochen Rauber, The United Nations – a Kantian Dream Come True? Philosophical Perspectives on The Constitutional Legitimacy Of The World Organisation, 2009, Электрондық ресурсы: <http://hanselawreview.eu/wp-content/uploads/2016/08/Vol5No1Art04.pdf> [ағылшын тілінде]
3. Wolf Scheller, Zum 100.Todestag des Philosophen Der „Fall Nietzsche“ – ein deutsches Verhängnis? Журнал “Die politische Meinung”, Nr. 369/August 2000, S.91-95, Электрондық ресурсы: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=554292c5-ed73-cf8f-93cf-4c7db3fe3466&groupId=252038 [неміс тілінде]
4. Қ. Тоқаев, Егемен Қазақстан газетасы, 27.04.2022, 1ші бет
5. Sweden, 2021, Электрондық ресурсы: <https://donortracker.org/country/sweden> [ағылшын тілінде]
6. Matthias Kamann, Schwedische Arbeitskultur – Hinweise für die Arbeit mit Schweden – Kulturunterschiede, 22/04/2020, Электрондық ресурсы: <https://hejsweden.com/arbeiten-in-schweden-arbeitskultur/> [неміс тілінде]
7. Mauro Zamboni, Constitutional Courts’ Activism and the Relation Between Law and Politics: A Legal Theoretical Contribution, Cambridge Law Review (2021) Vol VI, Issue i, 1–28 [ағылшын тілінде]
8. Kyunghoon Lee, Jiwoong Lim, Jin-uk (Joseph) Kim and Jay Junyong Lee, Lee & Ko, Legal systems in South Korea: overview, Электрондық ресурсы: <https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com> [ағылшын тілінде]

ФАСИЛИТАЦИЯ УЧЕНИЯ В ЦИФРЕ И БЕЗ ЦИФРЫ TEACHING FACILITATION IN DIGITAL AND WITHOUT DIGITAL

Мямешева Галия Хамзеевна*

Annotation. The article discusses the history, concept and principles of facilitation, as well as the practice of teaching facilitation in foreign and soviet pedagogy and andragogy.

Keywords: facilitation, teaching, moderation, team, freedom to learn.

Новая реальность в связи с последними экономической и политической событиями в мире, пандемией (работой удаленке и учебой на дистанте), а также ее последствиями, переходом цифровой реальности на другие уровни (виртуальные с VR, дополненные, дополненные виртуальные с AR, в том числе и трендовые метавселенные) требует нового взгляда на академическое образование в цифровом, гибридном и аналоговом форматах.

Традиционная, классическая, авторитарная модель образования уже не работает в новых условиях. То, что было приемлемо для дисциплинарных обществ (М.Фуко) сейчас начинает «пробуксовывать». Новая реальность вновь напоминает о принципах культуры постмодерн, который был, есть и будет всегда.

Изменилась молодежь, которую мы учим. Кроме черт, присущих своей социальной группе, она имеет поколенческие различия. Это не просто конфликт отцов и детей, это другие ценности и приоритеты в жизни. Это цифровые аборигены – миллениалы и зуммеры. А также появилась новая категория учащихся – представители «серебряного возраста», возрастные студенты.

Если раньше традиционному, академическому образованию противостояли сначала альтернативные образовательные системы педагогов-новаторов, потом появилась сеть образовательных услуг, то сейчас есть образовательный бизнес. Кроме академических университетов существуют и развиваются корпоративные университеты, онлайн-школы и онлайн-университеты, которые дают качественное профессиональное образование, у которых есть опыт и у них можно поучиться.

В нынешней ситуации вновь востребованным становится фасилитатор: фасилитатор-лидер, фасилитатор – преподаватель.

В «Атласе новых профессий 3.0» (2020) фасилитатор указывается как актуальная профессия в сфере менеджмента. «Фасилитатор – это специалист, обеспечивающий успешную групповую коммуникацию с помощью разнообразных инструментов ведения дискуссии. Эта профессия уже существует, но будет становиться все более актуальной по мере того, как будет появляться все больше кросс-отраслевых и кросс-культурных команд, членам которых непросто понять друг друга». Фасилитатор должен обладать такими надпрофессиональными навыками как межотраслевая коммуникация, управление проектами, клиентоориентированность, работа с людьми, навыки художественного творчества [Атлас, 2020: 394]. В XXI веке будут востребованы такие навыки и умения как системное мышление, программирование/робототехника/искусственный интеллект, бережливое производство, мультиязычность и мультикультурность, экологическое мышление, работа в условиях неопределенности, а также критическое мышление, эмоциональный интеллект, управление вниманием и осознанность.

Фасилитация - это не только модное слово и западная процедурная технология, используемая психологами и коммуникаторами для формирования эффективного взаимодействия между людьми, для разрешения конфликтов и кризисов, но и актуальная практика альтернативной образовательной парадигмы. Фасилитация – это организация

* Кандидат философских наук, доцент, доцент Казахстанско-Немецкого Университета, myameshevag@dku.kz

конструктивной совместной деятельности в группе для улучшения способов осознания, выявления проблем и принятия решений, осуществляемая специалистом. Спор, дискуссия, обмен мнениями, административное решение, волевой приказ как недостаточно продуктивные способы решения проблем в XXI постепенно вытесняются фасилитацией. Сегодня не только на Западе, но и в России, у нас стратегическое планирование, разработка имиджа, обсуждение концепции выборной кампании, грамотное проведение собраний, конференций, съездов не обходится без экспертов - фасилитаторов.

Фасилитатор – это эксперт группового процесса. Разрешение конфликтов ранга, власти, насилия, терроризма и т.п. практически невозможно без профессионала, владеющего эффективной технологией решения проблем групповой работы. Фасилитатор не влияет и не изменяет поведение группы, а помогает членам группы определить предмет обсуждения, организовать обмен информацией и сформулировать коллективное решение проблемы. Как нейтральный человек, не имеющий права принимать решения и выступать посредником между данной группой и другими, фасилитатор также не является не судьей и не арбитром. Фасилитатор повышает групповую эффективность за счет согласования мнений внутри группы, определения путей решения проблемы, демонстрации разнообразных методов принятия решений [Чумиков А.Н., Бочаров М.П., 2004: 442-444].

В 1994 году была создана Международная ассоциация фасилитаторов (IAF). Ценностями фасилитаторов являются вера в ценность личности и коллективную мудрость группы, важность каждого члена группы и его вклада в групповое взаимодействие, права группы делать собственный выбор, взаимодействие на основе сотрудничества приводит к консенсусу и дает значимые результаты, профессиональное сотрудничество способствует совершенствованию деятельности. Этический кодекс фасилитатора включает:

1. При работе с клиентами повышать эффективность групповой работы, понимать их ожидания и помогать в достижении желаемого результата.

2. Признавая любой потенциальный конфликт интересов, открыто и честно обсуждать его возможность до групповой работы, чтобы предотвратить его негативное влияние на работу группы. Не использовать «сложившиеся отношения с клиентами для получения несправедливых привилегий, прибыли или выгоды».

3. Уважая культуру, права и автономию группы, не навязывать «ничего, что угрожало бы благополучию и достоинству участников, свободе выбора группы или надежности ее работы».

4. Выбор процессов, методов и техник фасилитации осуществлять в соответствии с достижением поставленных целей и потребностями группы.

5. Создавать атмосферу уважения, безопасности, беспристрастности и доверия, чтобы участники говорили свободно и открыто, уважали индивидуальные границы и особенности участников, могли свободно обмениваться знанием, опытом, проявлять свои способности и таланты.

6. Управлять процессом на основе знаний и опыта о процессах группового взаимодействия, но не содержанием. Знаниями и опытом в содержании ситуации владеют участники процесса.

7. Сохранять конфиденциальность информации: о содержании сессии (встречи), о клиентах, персональные мнения, о поведении членов группы.

8. Постоянно расти и совершенствоваться в профессии, улучшать свои знания и навыки для более эффективной помощи группе в ее работе [Боровикова Н, 2022:27-30].

В англо-американской школе укоренился термин фасилитация (от латинского *facilis* - легкий, простой) -помогать, облегчать, способствовать. В Германии и других странах, говорящих на немецком языке, принято понятие модерации (от латинского *moderari* -председательствовать в споре, дебатах)-сдерживать, умерять, обуздывать. Н.Боровикова считает, что фасилитация и модерация – один тот же процесс, обозначенный разными словами.

И фасилитатор, и модератор «ведут группу к заранее намеченным целям за счет качественно организованного процесса групповой работы». [Боровикова Н, 2022:210-11].

Если германская школа не различает модерацию и фасилитацию, отождествляет их, то американская (Сэм Кейнер) считает, что между ними есть такая грань. Во время модерации дискуссии каждый участник встречи идет к своей цели сам, один, то при фасилитации к цели идут вместе с командой, причем команда усиливается (растет уровень доверия, понимание переходит во взаимопонимание, растет вера в возможность реализации решений) [Кейнер С., 2014].

Для конструктивного взаимодействия американские профессиональные фасилитаторы предлагают регламентированную фасилитацию – фасилитацию в рамках правил и инструкций:

1. Равенство и значимость ценностных ориентаций и точки зрения каждого участника.
2. Концентрация на проблемах, а не личностях, деперсонализация комментариев и возражений.
3. Свобода слова: право высказаться и уважение со стороны других.
4. Фокусирование на анализе идей, а не защите собственной точки зрения.
5. Создание атмосферы открытости.
6. Высказывание комментариев кратко и по существу.
7. Воздержание от угроз и негативных комментариев.
8. Внесение предложений в повестку дня и соблюдение ее.

Процесс фасилитации базируется на трех принципах:

1. Валидная (приемлемая, адекватная) информация: привлечение необходимой информации, обмен ею, обновление.
2. Свободный и компетентный выбор: формулировка общих целей и задач на основе валидной информации коллегиально, без манипуляций и насилия.
3. Внутренняя ответственность за выбор: личная ответственность за принятие решения на основе внутреннего убеждения. Фасилитатор обеспечивает реализацию данных принципов за счет 1) согласования фундаментальных правил группового процесса, 2) обучения членов группы способам более эффективного поведения.

С древних времен были мудрые люди, умеющие управлять дискуссиями, улаживать конфликты, находить истину и мудрость. Это были древние мудрецы, шаманы, религиозные деятели, социальные работники, философы, психологи. Их еще называют людьми помогающих профессий. Среди них и шаманы, и Будда, и Сократ, мастера Дзен и другие мудрецы. Фасилитация родилась как междисциплинарное явление, истоки ее можно найти в социально- психологической сфере, сферах управления и менеджмента, юриспруденции и медиации, обучения и образования, в общественно- политической сфере.

В 70-е годы в Японии начался переход от системы массового производства к системе бережливого производства. Основами «бережливой» экономики являются командная работа, коммуникация, эффективное использование ресурсов и снижение затрат, постоянное совершенствование. «Бережливая» экономика представляет собой эффективный менеджмент и управление качеством, долговременную конкурентоспособность без дополнительных капиталовложений и постоянное внимание к потребителю. В 80-90 годы экономика Германии испытывала серьезные экономические, технические и социальные трудности в связи со сменой модели «тейлористско-фордистского» массового производства и схемы взаимодействий «верхнего» и «нижнего» производственных звеньев, эффективного использования человеческих ресурсов в решении производственных задач. Это стало возможным благодаря появлению таких структур как командная работа в кружках качества и рабочие группы [Чумиков А.Н., Бочаров М.П., 2004: 467-468].

Вместе с интересом к командной работе, кружкам качества, семинарам и новым интерактивным совещаниям возникла потребность в совместном творчестве и коллективном поиске лучших решений. В сфере бизнеса появились технологии Open Space Харрисона Оузна,

World Cafe Хуаниты Брайн и Дэвида Исаака, шесть шляп мышления Эдварда де Боно, родилась немецкая модерация, партисипативная фасилитация(ТоР) [Бехтерева В., Бехтерев С., 2022:23]. В юриспруденции и медиации в связи с теорией естественных прав человека, предложенной Джоном Локком, появилась идея, что человек, субъект имеет право участвовать в принятии решений о себе самом, быть ответственным за происходящее в их жизни и жизни своего окружения. В общественно-политической сфере демократизация жизни, серьезный диалог государства и гражданского общества, антивоенные и феминистские движения дали понимание лидерства, толерантности к разным взглядам, а также инклюзии [Тюрина Г., 2022]

В сфере психотерапии стала появляться групповая работа – коллективная взаимопомощь и взаимовыручка в психологической группе (Т-группы = тренинг-группы К.Роджерса). В сфере формального образования произошел переход дидактики к эмпирическому и групповому обучению. Начало этому движению положил выдающийся американский философ, психолог и педагог Джон Дьюи в начале XX века [Дьюи Д., 2009], а также, на наш взгляд, великий английский педагог–новатор Александр Нилл - создатель школы Саммерхилл (1921) [Нилл А., 2000] и участники французского движения «За новое образование» (ЖФЭН) с 20-х годов XX века [Окунев А.А., 1996].

Помимо различных видов неформального образования появилась андрагогика как наука обучения взрослых с интерактивом и фасилитационными приемами, а также хьютагогика, акцентирующая внимание на самообучение.

Концепцию фасилитации впервые разработал в 40-х годах XX века и применил к сфере образования известный американский психотерапевт и педагог, основатель гуманистической психологии и гуманистического образования Карл Роджерс. Презентация идеи человекоцентрированного типа обучения состоялась в 1952 году в Гарвардском университете на конференции по новым педагогическим подходам. Карл Роджерс считал, что главной задачей учителя должно быть не бессмысленное, традиционное авторитарное преподавание (принудительное, безличностное, интеллектуализированное, оцениваемое извне, направленное на усвоение значений), а фасилитация (стимулирование и инициирование) осмысленного учения. Последняя предполагает гуманистическое, свободное и самостоятельно иницируемое, личностно вовлеченное, оцениваемое самим, направленное на усвоение смыслов как элементов личностного опыта, учение.

Фасилитация учения - это двусторонний процесс, посредством которого и учителя могут научиться жить и способствовать развитию учащегося. Чтобы такой тип учения был возможен, необходимо перенести акцент с внешних параметров традиционной школы (лидерских навыков педагога, его знаний и профессионализма, планирования учебной программы, лекций, обилия книг и т.п.) на внутренние характеристики альтернативной школы - межличностные отношения между фасилитатором и учащимися. Для перехода от преподавания к содействию учению целесообразно, согласно К. Роджерсу, придерживаться трех установок. Фасилитатор должен: 1) быть «живым», подлинным, настоящим человеком со своими мыслями и чувствами, в ситуации «здесь и теперь», в текущем моменте; 2) выразить одобрение, заботу, доверие, уважение к ученику, создавать атмосферу, способствующую учению; 3) слушать с эмпатией, внутренне понимать ученика и с целью повышения успешности учения. Как побудители и катализаторы, фасилитаторы предоставляют ученикам свободу и возможность учиться, а также учатся вместе с ними [Роджерс К., Фрейберг Дж., 2002].

В сфере образования идеи К.Роджерса стали вновь актуальными и востребованными в конце XX века в связи с переходом от модели обучения к модели учения, от парадигмы «образование на всю жизнь» к парадигме «образование на протяжении всей жизни». Неудивительно, что имена Клауса Фопеля и Эдварда де Боно известны не только педагогам и психологам, но и бизнесменам, менеджерам и т.п. Фасилитатор повышает групповую эффективность за счет улучшения процесса совместной работы. Фасилитация бывает базовой и развивающей. При базовой фасилитации фасилитатор управляет процессом, предлагает

эффективные приемы работы, при развивающей фасилитации он обучает членов группы выполнению задачи силами ее членов. В учебном процессе целесообразнее, по нашему мнению, развивающая фасилитация. Фасилитатор повышает групповую эффективность за счет улучшения процесса совместной работы.

По этой методологии, на наш взгляд, работают педагоги в рамках со-творческой образовательной парадигмы. В педагогике, как в любой науке, одновременно сосуществуют классическая (информационная), неклассическая (со-творческая) парадигмы образования. Модели образования и педагогическое общение базируются на философской концепции человека, которой придерживается педагог. Если он использует информационную модель обучения, основанную на простой передаче информации от субъекта-преподавателя к пассивному объекту - студенту, то и отношение к нему будет как к «винтику». А стиль педагогического общения в рамках догматически - репродуктивной модели обучения будет авторитарным. Педагог - моралист (раб) любого студента (мыслителя-творца, эстет-потребителя и моралиста-раба) низведет до своего уровня, подстрижет под шаблоны и стереотипы, постоянно морализируя и считая себя эталоном. Педагог- эстет (потребитель) из студента- творца сделает потребителя, нагружая память готовыми знаниями; студента - потребителя сначала приблизит как одаренного, затем, разочаровавшись в нем, оттолкнет и превратит в раба, а студента – раба не сможет поднять даже до своего уровня. Если педагог-мыслитель (творец) принимает информационно - творческую и со- творческую модели обучения, то он видит в студенте равного партнера, соратника, доверяет студенту, дает большие свободы, формирует активность, самостоятельность, инициативу, ответственность и поддерживает доброжелательные и теплые взаимоотношения с ним. Информационно-творческая модель предполагает решение творческих задач на основе знаний. Со-творческая модель вовлекает студента в разрешение современных проблем «живой науки». Педагог-мыслитель (творец) может любого студента поднять на уровень интуиции, открыть в каждом творца [Бухвалов В.А., 1993:89-91], [Клименко В.В., 1996: 292-326]. Методы мозгового штурма, французских демаршей, мастерских А.Окунева, воркшопов К.Фопеля, шляп мышления, обуви образа действия, медалей оценки и др. Э.де Боно, философского театра, дзен –буддийских коанов, философских сказок, интеллектуального хоккея, мюзикла, документального фильма, философской гостиной, философского сторителлинга – это по сути реализация принципов и инструментов фасилитации [Myamesheva G.K, 2020:118-151].

В условиях онлайн-фасилитации (модерации), как и при дистанционном обучении, появляются свои особенности. Смысл и суть фасилитации не меняется, однако необходимо учитывать возможности и границы работы онлайн. При онлайн-фасилитации нужно знать следующие моменты:

- продолжительность встречи должна быть меньше;
- должна быть техподдержка для адресной помощи участникам и модератор для работы в чате;
- необходимо учитывать время на подготовку оборудования и разогрев участников;
- необходим более четкий контроль тайминга;
- регламент и правила коммуникации следует определить в самом начале встречи;
- информацию следует давать дозированно с помощью разных способов;
- виртуальные доски и онлайн –документы для групповой работы должны быть подготовлены заранее;
- целесообразно предупредить об использовании видеозаписи.

Если фасилитация проводится в гибридном формате, то есть очное присутствие одних и онлайн- подключение других участников, необходимо продумать о работе удаленных участников: подготовить раздаточные материалы, в соответствии с правилами высказывать свое мнение, видеть презентацию докладчика и его комментарии, взаимно действовать с очной частью участников.

При онлайн-фасилитации для контроля эмоционального фона участников используется разогрев- разговор о настроении, ожиданиях для вовлечения в работу. Необходимо также помнить, что существуют законы восприятия информации: кратковременная зрительная память может воспринимать 4-5 простых элементов и 1, 5-2 сложных. Для эффективной работы необходимо нейтрализовать шум: включать микрофоны при выступлении, использовать нейтральный/корпоративный фон экрана компьютера. По правилам нужно выстраивать не только устную, но и письменную коммуникацию (как и что писать). Можно использовать заготовки (видео и другие материалы, например, энеджайзеры). Следует дозировать вопросы (их не должно быть много, иначе снижается качество ответов) и продумать разные виды активностей. Лучше работать в мини-группах в сессионных залах, чтобы каждый участник мог выразить свою точку зрения. Необходимо придерживаться повестки встречи, а идеи и проблемы вне этой темы парковать, то есть собирать в отдельном месте для работы над ними в другое время.

В онлайне есть закономерности группового взаимодействия:

1. Доступ и мотивация- приглашение и вовлечение после настройки системы и авторизованного доступа.
2. Онлайн-социализация: знакомство участников между собой и общение в чате.
3. Обмен информацией: постановка задач, углубление понимания через обратную связь; поиск и персонализацию.
4. Формирование нового знания через управление обсуждением, сравнение разных точек зрения и альтернатив посредством онлайн-конференции.
5. Развитие: поддержка и осмысление опыта, нового знания осуществляется через ссылки на материалы [Боровикова Н., 2022: 48-59].

Таким образом, оналайн- фасилитация имеет свои тонкости и отличия от очной фасилитации, подобно тому, как различаются онлайн- и офлайн-обучение. Ценности, этические принципы фасилитатора, на наш взгляд, соответствуют ценностям и принципам преподавателя новой формации, ценностям и принципам со-творческой модели обучения.

Литература:

1. Атлас новых профессий 3.0. / под ред. Д. Варламовой, Д. Судакова. — М.: Интеллектуальная Литература, 2020. — 456 с.
2. Чумиков А.Н., Бочаров М.П. Связи с общественностью: теория и практика –М.: Дело, 2004. - 496с.
3. Боровикова Н. Ведущий к цели. Практический курс для модераторов и фасилитаторов. - М., Альпина ПРО. – 2022. 246с.
4. Кейнер С. Руководство фасилитатора: как привести группу к принятию совместного решения –М., 2014. 344 с.
5. Бехтерева В., Бехтерев С. Лидер будущего. М., 2022. 312 с.
6. Тюрина Г. Фасилитация: понятие и исторический экскурс // https://f-cc.org/blog_history. Дата обращения 27.09.2022.
7. Дьюи Д. От ребенка – к миру, от мира - к ребенку. –М., 2009-352с.
8. Нилл А. Саммерхилл: Воспитание свободой. - М.: Педагогика-Пресс, 2000. 296 с.
9. Окунев А.А. Как учить не уча, или 100 мастерских по математике, литературе и для начальной школы. -СПб.: Питер, 1996-445с.
10. Роджерс К., Фрейберг Дж. Свобода учиться. М, 2002 - 460с.
11. Бухвалов В.А. Алгоритмы педагогического творчества. – М., 1993. - 96
- 12.. Клименко В.В. Как воспитать вундеркинда. – Киев, 1996. - 463с.
13. Myamesheva G.K. How to teach philosophy: from teaching to facilitation - Almaty: Kazakh-GermanUniversity, 2020 - 160 p.

ЯЗЫКОВАЯ И ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В КАЗАХСТАНЕ LINGUISTIC AND ETHNO-CULTURAL IDENTITY IN KAZAKHSTAN

Болганбаева Шолпан Дуйсенбековна*

Annotation. The article discusses the issues of linguistic and ethno-cultural identity, types of ethnic identity, as well as the importance of the state and Russian languages in Kazakhstan

Keywords: ethnos, language, identity, culture, nation.

Сложившаяся в последние годы языковая и этнокультурная ситуация в Казахстане отличается определенной «двойственностью»: несмотря на придание казахскому языку статуса государственного и повышение статуса казахской культуры, по ряду объективных причин русский язык и русская культура сохранили относительно высокий статус и оказывают влияние на различные стороны общественной жизни как на официальном, так и на бытовом уровне.

Для казахской этнической группы русский язык по-прежнему остается важным средством приобщения к русской и мировой культуре, что обеспечило сохранение его относительно высокого престижа. Кроме того, двуязычные представители казахской этнической группы вынуждены общаться с моноязычными представителями других этнических групп на русском языке, как на бытовом, так и на официальных уровнях. Подобная ситуация расценивается русскими и представителями других русскоговорящих этносов как недолговременная, предполагающая в недалекой перспективе вытеснение русского языка казахским во всех сферах общественной жизни, а представителями казахского этноса — как неприемлемая, несправедливая, оскорбительная для них. В целом, можно констатировать изменение социального статуса этнических групп русских и казахов в сфере языковых отношений: его повышение у казахской и понижение у русской этнической группы, язык который до недавних пор фактически выполнял функции, как государственного языка, так и языка неофициального (межкультурного) общения.

Во всех сферах общественной жизни приоритет и поддержку на государственном уровне приобрела казахская национальная культура, в том числе и связанные с ней традиции и ценности. Значительное влияние на этот процесс оказали средства массовой информации, ориентировавшие общественное мнение в пользу приоритета казахской национальной культуры как основы возрождения нации. Наметилось усиление этнокультурной ориентации казахского населения в сторону традиционной национальной культуры.

Важное значение имеет взаимосвязь языка и этнической идентичности - одна из основных проблем в изучении общественного сознания. Это связано с особым местом языка в ряду основных компонентов этноса и прежде всего с тем, что именно язык издавна рассматривается как один из важнейших факторов этнической идентичности.

В последние десятилетия исследования взаимосвязи языка и этнической идентичности проводятся на различных уровнях анализа: социолингвистическом, этносоциологическом, этнографическом, социально-психологическом и др. Предметом изучения в них выступают: языковые аттитюды, то есть «настрой» на определенное развитие событий, речевые маркеры, социолингвистические стереотипы и т.п. На разных уровнях анализа все больше внимания уделяется тому факту, что этническая идентичность связана не столько с реальным использованием языка всеми членами группы, сколько с его символической ролью в формировании чувства родственности с группой и одновременно в процессах межгрупповой дифференциации. Адекватное социально-психологическое объяснение неоднозначности роли языка в становлении и сохранении этнической идентичности возможно только в межгрупповом контексте. Этнические группы находятся в непрерывном контакте. В

* Магистр социальных наук, старший преподаватель Шымкентского Университета, bsholpan69@list.ru

полиэтническом обществе функционируют различные языки, и этническая идентичность каждой из действующих групп в значительной степени обусловлена компетентностью ее членов в «чужих» языках и степенью соответствия реального и желаемого их использования.

Реальные социальные обстоятельства - резкое изменение статусов этнических общностей и языков на территории суверенных республик бывшего СССР, обострение внимания к проблемам этнической идентичности их населения убеждают в необходимости серьезного изучения взаимосвязи языка и этнической идентичности.

В процессе формирования этнической идентичности в зависимости от сочетания различных причин и условий может складываться несколько ее основных типов. Эти типы выделены на основе эмпирически проверенных критериев и обладают стойкими чертами и признаками.

1. Адекватная идентичность. Образ своего народа воспринимается как положительный, проявляется соответствующее отношение к его истории, культуре, менталитету. В то же время такая позитивная этническая идентичность не направлена против других народов. При адекватной идентичности потребность в идентификации с данной этнической группой и уровень консолидированности с ней зависят не только от самой личности, но также и от ситуации. Поэтому могут иметь место отклонения от «нормы» в направлении ее угасания или даже отрицания.

2. Этноцентрическая идентичность — акцентирование личности на собственную этничность, ее безусловное некритическое предпочтение, восприятие жизни других народов сквозь призму культуры, традиционных установок и ценностных ориентаций своего этноса. При такой идентичности присутствуют элементы этноизоляционизма, замкнутости. Этноцентризм всегда подразумевает противопоставление каким-либо — то определенным, то неопределенным — «они». В этом случае проводится четкое различие между понятиями «мы» и «они», причем установки, обычаи и поведение, характеризующие «нас», некритически рассматриваются как безусловно высшие по отношению к «их» этническим характеристикам.

3. Этнодоминирующая идентичность — тип идентичности, при котором этничность является наиболее предпочтительной перед всеми другими видами идентичности (гражданской, политической, профессиональной и др.). При этом типе идентичности этническая принадлежность воспринимается как безусловно доминирующая ценность. Такая идентичность обычно основывается на представлениях об абсолютизации «этнического», о превосходстве своего этноса и, как следствие этого, сопровождается дискриминационными установками в отношении других этнических групп, признанием правомерности «этнических чисток», стремлением не смешиваться с другими этносами.

4. Этнический фанатизм — такой тип идентичности, при котором проявляется готовность идти на любые жертвы и действия во имя этнических интересов и целей. Причем эти интересы и цели часто понимаются иррационально или абсолютизируются. Люди буквально «теряют головы», у них замутнен разум. Этот тип представляет собой крайнюю форму агрессивной идентичности.

5. Этническая индифферентность — тип идентичности, характеризующий людей, практически равнодушных к проблеме собственной этничности и межэтнических отношений, ценностям своего и других народов. Они независимы от норм и традиций собственной этнической группы, и на их жизненные поступки и поведение в любых сферах деятельности не влияют не только этническая идентичность других, но даже их собственная этническая принадлежность.

6. Этнонигилизм — обычно проявляется в форме космополитизма и представляет собой отрицание этничности, этнических, этнокультурных ценностей. Люди, придерживающиеся этнонигилизма, демонстрируют свою независимость от всего, связанного с этническим феноменом, представляемым ими даже как нечто вредное. Такие люди считают себя «прогрессивными» и принадлежащими человечеству, а не отдельному этносу. Отсюда отрицание всякой этничности, признание этнической идентичности архаичным, ненужным.

7. Амбивалентная этничность — слабо выраженная этническая идентичность, или «двойная» идентичность. Этот тип этнической идентичности распространен в этнически смешанной семье и среди иммигрантов. Для таких людей этническая идентичность — «внутренний референдум».

Разумеется, указанные типы этнической идентичности являются весьма условными. В реальной жизни очень часто нелегко бывает различать один вид идентичности от другого. К тому же надо иметь в виду, что в течение всей жизни человек может быть привержен то одной этнической идентичности, то другой. Кроме того, самих типов и видов идентичностей может быть больше. [Тавадов, 2002: 229].

В Республике Казахстан казахский язык является государственным языком [Конституция РК, 1995: Р. 1, ст.7].

Казахский язык - язык казахского этноса. Б.Х. Хасанов дал следующее определение казахского языка,: «Казахский язык - язык, отличающийся по своей внутренней структуре от всех существующих в мире, других языков, и исторически принадлежащий казахской нации, независимо от его численности, закрепленный в ее национальном сознании, употребляемый ею в различных сферах жизни для полного удовлетворения этнических потребностей, исконно общее средство для всех членов нации, без учета места проживания, пола, возраста, убеждений, профессии и рода деятельности, социального и имущественного положения» [Хасанов, 2007: 141].

Государственный язык, по словам Б.Хасанова, основной компонент социально-коммуникативной системы определенного государства, являющийся средством общения для всего населения на всей территории и в различных сферах жизни» [Хасанов, 2007: 142].

Языковая компетентность, языковое поведение и предпочтение языка изучаются как факторы идентификации со своей этнической общностью. Уровень идентичности определяется прежде всего предпочтением языка, а не его реальным использованием.

Представители коренного этноса сравнивают свою этническую идентичность с казахским этносом, а в качестве признаков, связывающих их с этнической общностью называли язык, историческую судьбу, обычаи, обряды, традиции, черты характера. Казахский язык выступает одним из наиболее ценимых аспектов этнической идентичности. Символическое значение имеет также признак родства с этнической общностью, как «обычаи, обряды, традиции».

Границу различения этнической и национальной идентичностей можно провести на том основании, что этническая идентичность более тесно связана с культурными процессами, а национальная – с понятием государства и концепцией гражданина.

Казахский язык является отражением этнического и языкового сознания казахов.

Языковое сознание отражается в системе нации - этноса, факторах государственных границ, соотношении этноса и языка, став одним из важнейших в развитии этноязыковых процессов, язык на уровне обыденного сознания, на уровне автостереотипа этноса и представлений о данном этносе, в большинстве случаев является самым важным, ранее всего называемом признаком этноса. Безусловно, что определенная языковая общность наряду с общностью территории и культуры является необходимым условием для формирования этноса и роста его самосознания. В связи с этим проблема соотношения этноса языка и государства является предметом заботы внутригосударственной политики, которая зависит от общественного устройства дел в данном государстве, но есть ряд общих закономерностей, на фоне которых складывается конкретная языковая ситуация в той или иной стране. Государство, как правило, заинтересовано в том, чтобы имелся один, понятный всем гражданам данного государства язык, который мог бы служить целям массовой коммуникации. В Республике Казахстан таким языком является казахский язык, выбор которого в качестве государственного продиктован необходимостью сохранить соотношения трех ареалов: языка, этноса, государства.

Языковая политика в Казахстане отражает категорию, связанную с отношениями общества и государственной власти к решению языковых проблем в стране. В однопациональном государстве проведение языковой политики определяется реализацией мероприятий по надзору и регулированию языковых проблем общепационального значения. Значительно труднее осуществлять языковую политику в многопациональном государстве. Языковая политика в этих условиях призвана концентрированно выражать идеологические, социальные и культурные интересы государства, сквозь призму ценностей каждого этноса, являющегося составной частью данного государства. Важность такого принципа подчеркивается и тем реальным фактом, что язык предстает в сознании людей высшей степенью социокультурного феномена, выступает неотъемлемой частью духовной жизни этнического сообщества независимо от его численности, характера расселения и среды обитания в полиэтнической стране.

В Казахстане была выработана уникальная модель мирного сосуществования множества различных этносов и культур. Не последнюю роль в этом играл русский язык – язык коммуникации различных социальных групп. При этом казахский язык остается государственным и дает титульной нации возможность самоидентификации.

В настоящее время русский язык занимает достаточно крепкие позиции в Казахстане. Он имеет статус официального, остается языком межнационального общения, продолжает выполнять важные социальные и гуманитарные функции. Но целенаправленное вытеснение русского языка государственным – казахским языком идет, хотя этот процесс тянется довольно долго, сдерживаясь реальными потребностями общества.

Приоритетное положение русского языка в Казахстане, определявшееся в основном политическими причинами, постепенно обусловило его доминирование почти во всех сферах. Русский язык в Казахстане является официальным языком и второй по числу носителей и первый по владению и уровню распространения [Закон «О языках в Республике Казахстан», 1997: ст.5].

Ежедневно люди обмениваются информацией, общаются, делятся своими мыслями и чувствами с окружающими. Русский язык все больше приобретает международное значение, становится языком различных международных мероприятий и конференций, и с каждым днем усиливает своё влияние на другие языки.

Важно отметить, что дальнейшее изучение влияния компетентности русского языка позволяют выявить более глубокие ценностные уровни культурного самоопределения. Владение русским языком способствует принятию ценностей русской культуры, более ориентированной на личность, более индивидуалистической. Компетентность в этническом и других языках оказывает серьезное влияние не только на формы проявления этнической идентичности, но и на аттитюды к русской этнической общности.

Язык – это ключевое явление культуры, вероятно главный механизм национального единения, инструмент возникновения и воспроизводства нации как социальной структуры. В конечном счете, язык – это стержень национального государства. И поэтому вопрос о языке оказывается не только культурным, но и политическим вопросом.

В настоящее время этот вопрос стоит острее, чем когда бы то ни было прежде. Сегодня практически не осталось стран, в которых проживала бы лишь одна нация. Потому возникает противоречие между государственной структурой и национальным составом общества. Важнейшим выражением этого противоречия является вопрос о языке. С одной стороны, государства для продолжения своего существования и функционирования нуждаются в сохранении и максимальном распространении государственного языка. С другой стороны, существует иноязычное население, требующее соблюдения прав своего языка. Если переусердствовать в защите государственного языка, неизбежен острый конфликт на национальной почве. Если не создать условия для сохранения статуса государственного языка, возможно размывание национальной идентичности, к чему

двигается запад с его концепцией мультикультурализма. Пройти между этими крайностями очень трудно [Журавлев, 2011].

С начала 90-х гг. в Казахстане наступил новый период языкового развития: принят Закон «О языках в Республике Казахстан» и созданы условия для приоритетного положения и развития казахского языка как государственного [Закон «О языках в Республике Казахстан», 1997: ст.4]. Но специфика современной ситуации характеризуется языковой неоднозначностью: хотя этнолингвистическая жизнеспособность казахского этноса, несомненно, возрастает, русский язык продолжает господствовать во многих сферах, так как обретение языком функции регулятора социальной и индивидуальной жизнедеятельности не может быть достигнуто только законодательным путем.

Литература:

1. Тавадов Г.Т. Этнология. Учебник для вузов М.: Проект, 2002.
2. Конституция Республики Казахстан, 1995.
3. Хасанов Б. Языковое сознание и особенности его проявления у представителей русского и казахского этносов (социолингвистический и психоллингвистический аспекты). Алматы, 2007.
4. Конституция Республики Казахстан, 1995.
5. «О языках в Республике Казахстан» Закон Республики Казахстан. 1997.
6. Журавлев Д. Казахстанское «трехязычие» – новая формула эффективной языковой политики. Казахстан: языковая политика для развития страны. 19.09.2011.
7. «О языках в Республике Казахстан» Закон Республики Казахстан. 1997.

**СУЩНОСТЬ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В УСЛОВИЯХ
ГЛОБАЛИЗАЦИИ
THE ESSENCE OF AESTHETIC EDUCATION IN THE CONTEXT OF
GLOBALIZATION**

Шарипова Эркайым Козуевна*
Султанова Кулсара Джумабековна*
Акматова (Тиленбаева) Гульнара Эргешовна*

Annotation. Aesthetic education, being one of the foundations for the formation of the spiritual culture of the individual, in practice is a complex and multifaceted phenomenon. There are a number of its characteristic features: it is active, covers all spheres of human life. It determines the character of a person, is aimed at developing the sensual and intellectual beginnings in him, especially at the initial stage of his life, by means of art, nature, human relationships and the surrounding living space. Aesthetic education is carried out in all types of activities, and with a constant reliance on his emotions. At the same time, each side of education can be given an aesthetic aspect.

Keywords: aesthetics, aesthetic education, culture, personality, person, beauty, feeling

Ситуация в современной культуре, определяемая процессом глобализации, связана с резким изменением экономических, политических и духовных детерминант социального бытия, с выработкой новых интеллектуальных ориентиров, и поиском культурной идентичности. Происходящие перемены вызывают смещения ценностного сознания, когда меняются способы идентификации личности. На современном этапе развития общества особенно остро стоит проблема духовно развитой личности. Глобализация, представляя собой на деле процесс создания единого информационного пространства в масштабах всей планеты, с одной стороны, создает условия для такой личности, а с другой – «конструирует» ее

* Доктор философских наук, профессор, Ошский государственный университет

* Кандидат философских наук, доцент, Ошский государственный университет

* Старший преподаватель, Кыргызско-Узбекский международный университет им.Б. Сыдыкова

совершенно произвольным образом, не только в отрыве от исконной национальной культурной почвы, но и зачастую уничтожая эту почву, подменяя ее массовой культурой. Одной из существенных черт глобализации является именно процесс нивелирования культур, но не ценной взаимных уступок, а главным образом путем распространения собственной и поглощения или вытеснения других из традиционных зон их влияния. Для современного этапа развития человечества характерно распространение так называемой массовой культуры, являющейся результатом производственной и культурной деятельности технически высокоразвитых государств и народов. Именно массовая культура, материально-техническая база которой развивается ускоренными темпами, обнаруживает в настоящее время наибольшую агрессивность и эффективность в плане проникновения и ассимиляции других культур, которые в подавляющем большинстве своем являются этническими по своему происхождению и характеру культурами. Чрезмерно быстрое информационное развитие человечества породило множество проблем, и не в последнюю очередь в сфере эстетического восприятия, оценки, вкуса и связанного с ними эстетического воспитания подрастающего поколения, которое, в значительной мере оторвавшись от исконной культурной, духовной и ментальной почвы, оказалось в состоянии идеологической и эстетической неопределенности. Отсутствие жизненного опыта и устоявшихся представлений и взглядов у юных и совершенно молодых людей часто приводит к тому, что в повседневной жизни они предпочитают навязываемые извне эстетические взгляды, идеалы, вкусы и ценности, которые далеко не всегда совпадают с традиционными. В результате последние вытесняются из национальной культуры и оказываются на обочине исторического процесса.

В современных условиях невозможно избежать и отказаться от внешнего воздействия, не изолировав себя, народ, государство в полной мере, что практически неосуществимо и крайне вредно для тех, кто решил отделиться от остального мира. С другой стороны, внешнее влияние далеко не исчерпывается информационным воздействием. В основе взаимодействия между народами лежит материально-экономическая необходимость, интересы и целесообразность. Люди, народы не могут выйти из системы международных отношений, взаимодействия, не нанося при этом себе существенный материальный ущерб, который сопровождается и значительными духовными издержками.

Хорошо известна мысль известного немецкого поэта, философа, драматурга и теоретика искусства Ф. Шиллера: «Чтобы воспитать человека думающим и чувствующим, его следует, прежде всего, воспитать эстетически» [1]. Действительно, сложно представить себе человека «думающего и чувствующего», но при этом не имеющего ясного представления о прекрасном и его противоположности – безобразном. С другой стороны, следует иметь в виду, что даже если у конкретного человека есть достаточно ясное и развитое представление о прекрасном и уродливом, это не делает его автоматически нравственным и прекрасным, однако это увеличивает вероятность того, что есть или может стать таким [1].

Человек существует в окружающем его мире. Родившись, он по мере своего взросления учится жить, тем или иным встраивается в окружающий его мир. Он должен научиться пользоваться знаниями, накопленными в ходе истории, должен беречь культурные ценности. Эстетическое воспитание в формировании личности играет важную роль. Эстетика предполагает умение отличать прекрасное от уродливого, не только в искусстве, но и в жизни.

В настоящее время в гуманитарных науках существует множество определений понятия «эстетика», и число их постоянно и неуклонно множится. Из всех имеющих определений мы приведем только два. В дальнейшем мы воспользуемся этими определениями в качестве рабочих.

Итак, в соответствии с первым из определений эстетика представляет собой «философское учение о сущности и формах прекрасного в художественном творчестве, в природе и в жизни, об искусстве как особой форме общественного сознания» [2].

Согласно данному определению прекрасное (как и то, что является противоположностью прекрасному) распространяется практически на все явления и предметы

реальности, включая художественное творчество, природу, социальную и личную жизнь, любой вид искусства и др. И все это вместе, пройдя через сознание людей, воспринимается людьми как прекрасное, превосходное, великолепное, привлекательное или, напротив, безобразное, уродливое, некрасивое, непривлекательное. Поскольку каждый человек независимо от его возраста, пола, этнической принадлежности и т.д. так или иначе оценивает окружающую реальность с точки зрения ее привлекательности или, наоборот, непривлекательности эстетика неизбежно становится учением или простой совокупностью взглядов и оценок о том, что прекрасно или не прекрасно, непривлекательно, уродливо и таким образом становится особой формой общественного сознания.

Согласно второму определению «эстетика (от древнегреческого αἰσθητικός – чувствующий, чувственный) – философская наука, изучающая два взаимосвязанных круга явлений: сферу эстетического как специфическое проявление ценностного отношения человека к миру и сферу художественной деятельности людей» [3, с. 773]. В соответствии с данным определением у эстетики есть две основные грани, раздела: эстетика как отношение человека к реальности и эстетика как специфическая форма деятельность человека. Следует отметить, соотношение этих разделов менялось на протяжении всей истории и понималось неодинаково – от попыток сведения эстетики к «философии прекрасного» до ее трактовки как «философии искусства». Неоднократно предлагалось расчлнить эстетику на несколько самостоятельных научных дисциплин – на теорию эстетических ценностей, теорию эстетического восприятия, общую теорию искусства. Однако опыт показал, что эстетические ценности реального мира и художественное его освоение связаны столь тесно, что разорвать их изучение практически невозможно. Это нередко порождало другую крайность, когда отождествлялись художественная деятельность и эстетическая активность человека, т.е. творческая деятельность с эстетическим восприятием. Оба основных раздела эстетики, будучи органически взаимосвязаны, обладают относительной самостоятельностью.

Процесс становления и развития эстетической мысли направлялся рядом факторов: идеологическими и социально-психологическими позициями различных классов и общественных групп, которые эстетика выражает и теоретически обосновывает; особенностями изменяющегося предмета изучения – эстетической культуры и художественной практики; характером философских учений, из которых вырастали или на которые опирались эстетической теории; позициями смежных наук (искусствоведения и литературоведения, психологии, социологии и др.).

История эстетики в собственном смысле началась с формированием научно-теоретической мысли. На первом этапе своего развития, который продлился в Европе до середины XVIII века, эстетика не была еще самостоятельной научной дисциплиной и не имела даже собственного названия. Понятие «эстетика» ввел в научный обиход в середине XVIII века немецкий философ-просветитель Александр Г. Баумгартен, который выделил эстетику как самостоятельную философскую дисциплину.

Искусство и прекрасное издавна были предметом изучения. На протяжении более двух тысячелетий эстетика развивалась в рамках философии, теологии, художественной практики и художественной критики. В процессе развития усложнялся и обогащался предмет эстетики. В античный период эстетика затрагивала общефилософские вопросы природы, красоты и искусства. В эпоху Возрождения эстетическая мысль развивалась в основном в сфере художественной практики, и ее предметом становится художественное творчество и его связь с природой. В начале Нового времени эстетика стремилась формировать нормы искусства. Политика оказала огромное влияние на эстетику Просвещения, акцентировав внимание на общественном назначении художественного творчества, его нравственной и познавательной значимости. Классик немецкой философии И. Кант традиционно рассматривал предмет эстетики как прекрасное в искусстве. Но эстетика, по Канту, изучает не предметы прекрасного, а только суждения о прекрасном, т.е. является критикой эстетической способности суждения. Г. Гегель определял предмет эстетики как философию искусства или философию

художественной деятельности и считал, что эстетика занимается определением места искусства в системе мирового духа. Марксисты определяли эстетику как науку о природе и закономерностях эстетического освоения действительности и художественной культуры общества. Из всего сказанного можно сделать вывод, что предмет эстетики подвижен и изменчив, и в исторической перспективе эта проблема остается открытой. Собственно, наличие множества определений эстетики отражает постоянное изменение как предмета эстетики, так и понимание самой эстетики, подвижность изменений представлений в эстетике, как и изменений представлений о прекрасном и безобразном.

В связи с изменчивостью, подвижностью представлений о прекрасном и безобразном, как и предмете эстетики, возникает правомерный вопрос: имеет ли смысл эстетическое воспитание? По нашему мнению, безусловно, имеет. А подвижность эстетического воспитания (в том смысле, что оно должно приспосабливаться под меняющуюся реальность), обеспечивает ее эффективность.

Не существовало и не существует людей, не имеющих своего представления и взглядов о том, что есть прекрасное, а что уродливое, и очевидно, что если с младенчества человек, не говоря уже целом поколении, будет предоставлен самому себе и на его представление и взгляды о прекрасном общество не будет целенаправленно оказывать никакого влияние, то само общество со временем рискует прекратить быть обществом, т.е. общностью людей, объединенных схожим образом жизни, близостью представлений, взглядов, языком, верой и т.д. – всего того, что заставляет людей объединиться в единое целое и выживать, строить свою жизнь совместно.

С учетом вышесказанного эстетическое воспитание можно определить как целенаправленный процесс формирования у человека эстетического отношения к действительности. Это отношение с возникновением человеческого общества развивалось вместе с ним, воплощаясь в сфере материальной и духовной деятельности людей. Оно связано с восприятием и пониманием ими прекрасного в действительности, наслаждением им, эстетическим творчеством человека. Идеи эстетического воспитания зародились в глубокой древности. Представления о сущности эстетического воспитания, его задачах, цели изменялись, начиная со времен Платона и Аристотеля вплоть до наших дней. Эти изменения во взглядах были обусловлены развитием эстетики как науки и пониманием сущности ее предмета. В наше время проблема эстетического воспитания, развития личности, формирования ее эстетической культуры продолжает оставаться одной из важнейших задач, стоящих перед школой и учреждениями культуры.

Прекрасное в жизни – средство и результат эстетического воспитания. Оно концентрируется в искусстве, неразрывно связано с природой, общественной и трудовой деятельностью, бытом людей, их взаимоотношениями. Система эстетического воспитания в целом использует все эстетические явления действительности.

Эстетическое воспитание является одной из основ формирования духовной культуры личности. Эстетическое воспитание осуществляется в семье, в учреждениях культуры, детских общеобразовательных учебных заведениях, целенаправленно и стихийно, профессионально и средствами народной педагогики. Эстетическое пронизывает все сферы деятельности человека. Оно присуще только человеку. Однако это социальный процесс, а не природный. Эстетически человека необходимо воспитывать.

Эстетическое воспитание на практике сложное и многогранное, комплексное явление. Оно представляет собой воспитание способности полноценно воспринимать и правильно понимать прекрасное в природе, в труде, в общественной жизни, в явлениях искусства, воспитание эстетических чувств, суждений и оценок, воспитание стремления и способности вносить элементы красоты в жизнь, в искусство и в свое поведение. Оно так же является процессом и результатом идейно эстетически направленного обучения, самообразования, воздействия средств массовой коммуникации, в ходе которых усваивается система эстетических знаний, приобретаются специальные эстетически значимые творческие умения,

формируется мировоззрение. И, наконец, эстетическое воспитание – это целенаправленное формирование эстетического отношения человека к искусству и действительности, которое проявляется в развитии человеческих сущностных сил, овладении богатствами эстетической культуры. Эстетическая культура включает в себя эстетические знания, способности, потребности, уровень эстетического воспитания и развития. Способности и умению осуществлять эстетическую оценку явлений действительности и искусства необходимо учиться, как и способности к эстетическому восприятию, способности эстетического суждения, необходимо развивать эстетический вкус. Эстетическая культура характеризуется широтой и глубиной эстетической потребности, возникающей на основе совершенствующихся способностей эстетического восприятия, чувств, вкуса. Она подразумевает развитость образного мышления как творческого процесса, проявляющегося в способности к творческому поиску, в стремлении выйти за рамки уже известного, привычного. Эстетическая культура включает в себя не только человеческую способность фиксировать важную для него созидательную деятельность, но и усвоение, и потребление эстетических ценностей.

Эстетические знания предполагают не только знакомство с основными эстетическими и художественными закономерностями, но и понимание их. Эстетические знания являются базой для эстетического развития личности, они являются основной составной такого явления, как эстетическое сознание. Последнее представляет собой часть общественного сознания, но характерной особенностью эстетического сознания представляется его эмоциональность. По определению Г.З. Апресяна, эстетическое сознание «... та форма или та часть общественного сознания, которая отражает все богатство эстетического отношения человека к миру, выражает его адекватное действенное отношение к гармонии, совершенству, к идеалу прекрасного» [4, с. 30].

Однако эстетическое сознание по своей природе является оценочным, поэтому эстетические знания – необходимый, но не единственный элемент эстетической культуры. Процесс предполагает не только усвоение определенных знаний, формирование устойчивых оценочных представлений, развитие эстетически чувственной восприимчивости, но и закрепление их в поведении, в развитии творческих способностей, в связи с трудовой и игровой деятельностью человека. Определенную роль в структуре эстетической культуры личности играют интеллектуальные элементы. Эстетическая культура способствует расширению объекта эстетического познания, сферы применения эстетических критериев и оценок. Таким образом, от развитости эстетического сознания в целом, от особенностей воображения, интуиции предвосхищения, от чувства гармоничности и дисгармоничности в большой степени зависит процесс формирования личности.

Эстетическое сознание включает в себя чувства, вкусы, оценки, идеалы, суждения и др. Объектом эстетического сознания является природная и социальная действительность, которая освоена культурным опытом индивида. Эту действительность индивид переводит в эстетический план, оценивая с точки зрения полноты ее жизненных проявлений и личностного понимания. Только через сознание эстетические ценности приобретают значимость для индивида. Оно представляет собой сложное системное образование, которое управляет эстетическими проявлениями и культурой личности в ее деятельности, поведении; его ведущие компоненты – эстетические потребности, чувства, вкусы, оценки, идеалы и взгляды, интегрирующие в чувственно-эмоциональном оценочном отношении к искусству и действительности.

Эстетическое сознание – это целостное, эмоционально насыщенное отражение действительности, в котором находит свое выражение эстетическое отношение человека к действительности, его представления о прекрасном и безобразном, возвышенном и низменном, трагическом и комическом и т.д. Сложный, неоднозначный, противоречивый характер мира отражается в эстетическом сознании в специфических формах – эстетических восприятиях, переживаниях, чувствах, суждениях, идеалах. Отмеченная парность категорий

эстетического сознания (прекрасное и безобразное, трагическое и комическое и т. д.) обусловлена, в конечном счете, противоречивым характером самой человеческой деятельности, отношением людей к объективному миру и к самим себе.

По мнению В.И. Логиновой и П.Г. Саморуковой, начальным этапом эстетического освоения действительности является художественно-эстетическое восприятие, представляющее собой «процесс отражения эстетической сущности предметов и явлений окружающей действительности» [5, с. 272].

Эстетическое восприятие играет важную роль в структуре эстетического сознания. От того, насколько развита способность человека к эстетическому восприятию, зависит сила эстетического воздействия на него действительности и искусства.

Эстетическое восприятие характеризуется целостностью и непосредственностью. Непосредственность проявляется в том, что субъект сам находит предмет своего восприятия, открывает для себя его эстетическую ценность и получает наслаждение не только от предмета восприятия, но и от самого процесса. В процессе эстетического восприятия объекта действительности или произведения искусства создается целостное представление о нем, как о едином организме, в котором все элементы связаны между собой, а средства выразительности подчинены содержанию.

Эстетическое восприятие может достигать различной степени глубины, от поверхностного, чисто внешнего схватывания очертаний и бросающихся в глаза качеств произведения до постижения сущности и смысла его, раскрывающегося во всей своей глубине.

Эстетическое восприятие может достигнуть различной степени сложности и полноты. Многое тут зависит от воспринимающего человека — от его подготовленности к такому восприятию, от характера, его эстетического опыта, от круга его интересов и т.д. Но, прежде всего это зависит от самого произведения, от значительности или незначительности его художественного содержания, круга идей и чувств, которые оно вызывает.

Процесс эстетического восприятия отличается сложностью, он протекает в глубине сознания, не имеет внешне выраженных признаков, трудно фиксируется при наблюдении.

Эстетическое воспитание способствует формированию эстетических чувств, эстетического сознания и развитию творческих способностей личности. Эстетические чувства формируются на основе восприятия, эмоций; эстетическое сознание включает эстетическое знание (теорию), эстетические взгляды. Эстетические способности реализуются в деятельности.

Наиболее продуктивно эстетическое воспитание осуществляется в раннем возрасте, это период активного формирования эмоционально-образного мышления, чувственного познания окружающего мира. Эти возрастные особенности способствуют плодотворному эстетическому воспитанию средствами искусства, природы.

Следует отметить, что важным компонентом эстетического сознания являются эстетические чувства. Эстетическое чувство — это «устойчивая (повторяющаяся) эмоциональная реакция на явления как эстетические объекты; это способность людей получать эстетические впечатления и переживать их; это и сами переживания (наслаждение красотой, волнение при восприятии возвышенного, эмоции, вызванные трагическим и комическим в жизни и искусстве)» [6, с. 170]. Эстетические чувства — сложные психические образования, они отличаются многообразием проявления. В эстетических чувствах отражен весь духовный мир человека, его индивидуальность. Эстетическому чувству присущ предметно-ситуационный характер. Оно всегда направлено на предмет и эстетически воспроизводит его в воображении как образ желаемой действительности. Л.С. Выготский описывает закон двойного выражения эстетического чувства, когда чувство перетекает в план воображения, а воображение индуцирует его [7, с. 126].

Литература:

1. Шиллер, Ф. Письма об эстетическом воспитании человека [Текст] / Ф. Шиллер // Шиллер Ф. Собр. Соч.: в 7 т. – М.: Художественная литература, 1955–1957. – Т. 6. – С. 251–358.
2. Эстетика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Эстетика>
3. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия 1989. – 815 с.
4. Апресян, Г.З. Эстетическое сознание. Объективные и субъективные факторы его формирования [Текст] / Г.З. Апресян // Эстетическое сознание и процесс его формирования. – М.: Искусство, 1981. – С. 30–39.
5. Дошкольная педагогика [Текст] / Под ред. В.И. Логиновой, П.Г. Саморуковой. – М.: Просвещение, 1983. – 280 с.
6. Герман, Ш.М., Сктерщиков, В.К. Беседы об эстетике [Текст] / Ш.М. Герман, В.К. Сктерщиков. – М.: Знание, 1982. – 224 с.
7. Выготский, Л.С. Психология искусства [Текст] / Л.С. Выготский. – М.: Искусство, 1968. – 576 с.

**ДЕЛИБЕРАТИВТИ ДЕМОКРАТИЯНЫҢ ДАМУЫ: ТЕОРИЯ МЕН ТӘЖІРИБЕ
THE DEVELOPMENT OF DELIBERATIVE DEMOCRACY: THEORY AND PRACTICE**

Ешмұратов Арман Қанатұлы*
Хамитова Акбота Камојовна*

Annotation. The article deals with the theoretical and practical aspects of deliberative democracy. The authors tend to believe that the institutional model operating in developed countries is successful. Accordingly, successful practices require further study and practical implementation in modernizing societies. The authors make an attempt to consider the concept of the "Listening State" in the context of the development of deliberative democracy.

Keywords: deliberative democracy, "hearing state", political reforms, civil activity, public councils.

2019 жылы басталған Қазақстандағы саяси реформалардың бағыт-бағдары 2022 жылғы қаңтар оқиғасынан кейін айқынырақ формаларды ала бастады. Алайда, аталған өзгерістердің тұжырымдамалық мәселесі институционалдандырылған құрылымдардың әлсіздігінде болып отыр, бұл реформалардың тұрақты түрде әрі толыққанды іске асуына мүмкіндік бермесі анық. Жаңғыру жолына енді ғана түскен елдер үшін қайта құрулардың қажетті шарты – сәтті жүзеге асырылған жаңғыртулардың тәжірибесін қабылдау, сондай-ақ жергілікті ахуалды ескеретін оңтайлы тетіктерді әзірлеу болып табылатынын атап көрсеткен жөн. Жаңғырту саясатын сәтті жүзеге асыру үшін бұл үдеріске халықты барынша тарту қажет екені анық.

Модернизация үдерісі дамушы мемлекеттердің тәжірибесіне батыс еуропалық институттарын енізумен тығыз байланысты болатындығы айқын. Мұндай тәжірибені пайдалану бізге әлеуметтік-саяси және экономикалық дамудың жоғары стандарттарын көрсетіп отырған Батыс қоғамдарының жетістіктерімен байланысты. Бұл жетістіктер тұрақтылықтың негізі болып табылады, өйткені олар көп жағдайда қоғамның басым көпшілігінің мүдделерін көрсетеді.

Батыс елдерінде азаматтық бастамаларды жүзеге асыру үшін жасалған демократиялық мүмкіндіктер бүкіл адамзаттың еркін ойының алға жылжуына ықпал етті. Қазіргі кезеңде азаматтардың белсенділігінсіз мемлекеттік саясатты жүзеге асыруда табысқа жету мүмкін емес екені баршаға белгілі болды. Демек, жаңғыру жолындағы елдер үшін реформаларды жеке тұлғаға бағыттау және оның әлемге көзқарасын өзгерту басты міндет болмақ.

Сәтті іске асырылған шетелдік тәжірибелерді қабылдау Батыс елдеріндегі әлеуметтік-саяси қатынастардың қазіргі үлгісі тұрақтылықтың жоғары деңгейін көрсетіп отыр, ал бұған шешімдер қабылдау процесіне азаматтық қоғамның атсалысуы арқылы қол жеткізіледі.

* Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті кітапханасының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.

* Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті кітапханасының жетекші ғылыми қызметкері.

Қазіргі кезеңдегі Батыс елдеріндегі саяси институттарды дамыту тәжірибесі делиберативті демократия (ағылшын тілінен аударғанда «талқылау» дегенді білдіреді) деген атауға ие болған консультативтік формаларды белсенді түрде ілгерілетуге бағытталған. Көп жағдайда қазіргі кезеңде демократияның консультативтік нысандарының кеңінен таралуы сайлаудағы азаматтардың сайлау белсенділігінің төмендеуіне байланысты болды, бұл өкілді органдардың легитимділігін төмендетуге әкеп соқтырды.

Батыс демократиясы қоғам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастың оңтайлы үлгісін табуға қабілетті екендігін дәлелдеді. Делиберативтілік қағидаттарын ілгерілетудің арқасында билік органдары жанынан азаматтық сектормен диалог орнатуға арналған мемлекеттік институттар құрылды. Делиберативтік демократияның негізгі қағидасы: «Ұсынылатын шешім әсер етуі мүмкін деген адамдардың барлығының талқылауға қатысу мүмкіндігі тең болуы керек» деген қағидаға негізделген [Бусова, 2002: 51].

Кеңесуші демократия институттарының іс жүзінде дамуы демократия теориясы контекстінде жаңа концептуалды көзқарасты қалыптастыруға мүмкіндік берді. С.Чемберстің пікірінше, «әңгімелесуге бағытталған демократиялық теория дауыс беруге бағытталған демократиялық теорияны алмастырады. Дауыс беруге бағытталған көзқарастар демократияны артықшылықтар мен мүдделер бәсекелесетін алаң ретінде қарастырады» [Chambers, 2003: 308].

Қазіргі уақытта ілгерілеу, демократиялық даму, нақты экономикалық өсім азаматтардың қоғамдық өмірдің барлық салаларына белсенді қатысуының арқасында мүмкін болатыны анық. Осының барлығына биліктің атқарушы және өкілді органдары жанынан құрылған қоғамдық институттар арқылы кеңесу принциптерін ілгерілету арқылы қол жеткізіледі.

Демократияны одан әрі дамытудағы маңызды қадам – Парламент заң қабылдаған уақытта делиберативтілікті қамтамасыз ету болып табылады. Шешімдерді делиберативті қабылдауды қамтамасыз ететін азаматтық үн қатысу түрлерінің бірі – қандай да бір мәселелер бойынша ұсыныстар әзірлейтін мемлекеттік органдардың жанындағы қоғамдық кеңестер.

Әлемдік тәжірибеде консультативтік қоғамдық кеңестердің ең тиімді және көбінесе бәсекелес екі түрін бөліп көрсетуге болады:

- 1) мемлекет немесе жергілікті қоғамдастықтар құратын қоғамдық кеңестер;
- 2) үкіметтік емес ұйымдар құратын әуесқой қоғамдық кеңестер, олардың ішінде неғұрлым маңыздылары азаматтық алқабилер деп аталатындар болып табылады.

Көбінесе іс жүзінде құрылған қоғамдық кеңестер мемлекеттік басқару органдарындағы немесе өзін-өзі басқару ұйымдарындағы қоғамдық басқару органдары болып табылады. Кеңестер нақты лауазымды тұлғалардың жанында да болуы мүмкін.

Талқылау мен шешім қабылдау процесіне азаматтық қоғам институттарын қосу – қалыптасқан демократиялық үрдіс. Қоғамдық кеңестердің жаппай пайда болуы ХХ ғасырдың отызыншы жылдарына қарай бұқараның саяси белсенділігінің артуы байқалған кезден басталады. Сол кезеңнің социологтары мен методологтары мұны «бұқара дәуірі», азаматтардың «қоғамда шексіз билік» деп айтуға болатындай жағдайға келу дәуірі деп бағалады [Ортега-и-Гассет, 1991: 40].

Әлемдік саяси белсенділіктің өсуіне Ресейдегі 1917 жылғы социалистік революция үлкен әсер етті. «Жаппай көтеріліс» феномені Батыс елдеріндегі саяси институттардың өзгеруіне әкелгені сөзсіз. Өртүрлі шешімдерді заңдастыру мақсатында қоғамның атсалысуын қамтамасыз ету үшін саяси ортаның қолданған шаралары Батыс елдеріне революциялық сілкіністерді болдырмауға мүмкіндік берді. Оның үстіне шешімдер қабылдау процесіне қоғамдық күштерді қосу оларды жүзеге асырудың тиімділігін арттырды.

Батыс Еуропа елдеріндегі ең көне консультативтік органдардың бірі –Франциядағы конституциялық тұрғыдан негізделген Экономикалық, Әлеуметтік және Экологиялық кеңес. 2021 жылдан бастап бұл консультативтік кеңес 175 мүшеден тұрады. Қолданыстағы құқықтық

нормалар бес жылға сайланатын француз кеңесі мүшелерінің өкілеттіктерін нақты бекітеді. Кеңес үкіметтік емес ұйымдардың өкілдері мен Үкіметті жақтаушылардан құрылады.

«Роберт Дальдың (Robert Dahl) еңбектерінде мұндай консультативтік-кеңесші қоғамдық кеңестер «минипопулуc» деп аталды, бұл халықтың белгілі бір заңды суррогаты – «шағын-халық» дегенді білдіреді, оны бейтарап және объективті кеңесші, манивестант және азаматтардың ерік-жігерін, пікірін, көңіл-күйін жеткізуші деп қабылдауға болады. Қоғамда шиеленіс туындаған кезде, азаматтармен шұғыл түрде байланысу қажеттілігін сезінген билік қоғамдық мүдделерді үйлестіру үшін «шағын халықтан» кеңес сұрай алады» [Руденко, 2009: 163].

Шет елдерде жұмыс істеп жатқан мемлекеттік мекемелер іс жүзінде тәуелсіз субъектілер болып табылады және олардың қызметі негізінен консультативтік сипатта болады. Дұрысында, қоғамдық институттар өз өкілдіктері арқылы қоғамның микромоделін қайта құруға бағытталған, бірақ мұндай институттардың мүшелерін анықтаудың бірыңғай әдісі жоқ және әр ел өз жолдарын әзірлейді. Көбінесе мемлекеттік мекемелердің қорытындылары кеңестік сипатта болады. Биліктің өкілді органдарының қызметіне қатысты мемлекеттік институттар заңнамаға қоғамдық сараптама жүргізуге және талқылау принципін қамтамасыз ете отырып, осы органды айтарлықтай толықтыруға құқылы.

Қоғамдық кеңестердің атқарушы билікке үлкен ықпалы азаматтарды басқаруға тартуды талап ететін заманауи даму міндеттеріне байланысты. Бұл кезеңнің тағы бір қажетті талабы – биліктің іс-әрекетіне деген сенімсіздікті жеңудің тетігі ретіндегі транспаренттілік болып табылады.

Қазақстан модернизацияны басынан кешуші ел ретінде консультативтік демократия тетіктерін белсенді түрде алға жылжыта бастады. Қазақстанда бүгінгі таңда болып жатқан оқиғалар қоғам биліктен басқару мен бөлу жүйесінде толық ашықтықты қамтамасыз етуді талап ететінін көрсетеді. Ұзақ жылдар бойы қалыптасқан басқару жүйесі сәтсіздікке ұшырап, қоғамдағы өзгерген қатынастарға бейімделе алмай, жаңа сынақтарға дайын емес болып шықты. Ал, қоғамның талаптары тек күшейе түседі.

Бұл процесс объективті және қазір оны тоқтату енді мүмкін емес. Азаматтардың шешім қабылдау процесіне қатысу құқығын тануға билік тарапынан қарсылық өлімге әкелетін зардаптарға әкелуі мүмкін. Осыған байланысты мемлекеттік органдардың шешімдерін қабылдауға халықтың азаматтық қатысу нысандарын белсенді дамыту маңызды. Қазіргі уақытта демократияның дамуын айтарлықтай ілгерілететін және әлеуметтік шиеленіс деңгейін төмендететін мемлекеттік институттар жанындағы консультативтік-кеңесші органдарды дамыту оңтайлы болып табылады.

Еліміздің Президенті Қ. Қ. Тоқаев 2019 жылы «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты халыққа Жолдауында «Еститін мемлекет» тұжырымдамасы» деген жаңа ұғымды жариялаған болатын [Тоқаев, 2019]. Президенттің сөйлеген сөзінің контекстінен мемлекеттік басқару аппараты алдында тұжырымдаманы шындыққа айналдыру бойынша нақты тапсырма берілгені байқалады. Түсініксіздікке жол бермеу үшін Президент «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасының негізгі идеясын түсіндірді, ол азаматтардың барлық өтініштеріне жедел және ең бастысы тиімді жауап беру болып табылады.

Алайда, кейінгі күнделікті тәжірибе әкімшілік аппараттың естуге, тыңдауға, ең бастысы адекватты әрекет етуге ниеті жоқ екенін көрсетті. Бұл аймақтарда туындаған көптеген, тіпті болмашы мәселелерді шешу үшін Президенттің жеке араласуына әкелді. 2022 жылғы қаңтардағы оқиғалар басқарудың деградациясының айқын көрінісі болды. Сонымен бірге, мемлекеттік басқару органдарының жұмысын тұжырымдамада айтылған қағидаттар бойынша ұйымдастыру әлеуетінің жоқтығы көбінесе лауазымды тұлғалардың қалыптасқан патрон-клиент парадигмасына негізделген объективті себептерге байланысты болғанын айту керек. Клиентелизм қазіргі шенеуніктердің белгілі бір бөлігін мансап сатысына көтерілуге мүмкіндік берді. Клиентелизм идеалдарының үстемдік құруы жағдайында кәсіби қасиеттер,

әрине, екінші орынға ысырылды, қожайынға адалдық басты критерийге айналды. 2022 жылдың қаңтарында көптеген шенеуніктердің әрекетсіздігі дәл осы адалдықтың көрінісінен болғаны анық.

Соған қарамастан, «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын жүзеге асыру аясындағы мемлекеттік аппараттың жұмысы – уақыт талабы. Ел азаматтарының саяси санасы мен мәдениетіндегі, әсіресе соңғы кездері болып жатқан өзгерістер ерте ме, кеш пе, бұрыннан бар институттардың елеулі қайта құрылатындығын шындыққа айналды. Институционалдандыру халықтың парадигмасын айтарлықтай әртараптандырып, жаңа көзқарасты қалыптастыратыны сөзсіз. Сонымен қатар, 2022 жылдың қаңтарынан кейін саяси хикаяттар өзгерістерді айтарлықтай күшейтті және қорытынды жасауға әлі ерте болса да, бұл көптеген жоғары лауазымды шенеуніктердің шындықты қабылдауында метаморфозаларға әкелді.

Президент Қ. Қ. Тоқаевтың жариялаған саясатын бүкіл мемлекеттік басқару аппаратының дәйекті түрде жүзеге асыруы шындықты қабылдаудың өзгеруінің көрсеткішіне айналатыны анық. Дегенмен, бұл халықтың қысымының арқасында ғана мүмкін болатыны заңдылық.

Осыған байланысты «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» концептуалды негіздерін көрсету, оның іргелі принциптерін түсіну мәселесі ерекше өзекті болып табылады. Айта кету керек, Мемлекет басшысы 2019 жылғы Жолдауында азаматтардың барлық өтініштеріне жедел әрі тиімді жауап беруден тұратын «Еститін мемлекеттің» тұжырымдамалық қағидаттарын түсіндірді [Модернизация, 2020]. Алайда жарияланған «Еститін мемлекет» тұжырымдамасының өзі толыққанды теориялық және әдістемелік толықтыруды таба алмады. Президенттің «еститін мемлекетіне» қатысты практикалық көзқарасын түсінуге тырысатын болсақ, оның саяси әрекеттеріне ерекше назар аудару керек.

Қазіргі Мемлекет басшысының алғашқы күндерден бастап жүргізіліп жатқан саясат тұрғысында шешім қабылдау үдерісіне азаматтарды қосу маңызды бағыт екені белгілі болды. 2019 жылдың жазында Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің құрылуы – соның жарқын дәлелі. Қазір бұл консультативтік ұйым Ұлттық Құрылтай болып қайта құрылды.

Шын мәнінде, «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» ұғымдары Президент Қ.Қ.Тоқаевтың 2019 жылғы жолдауларында берген бастапқы түсініктемелерінен асып түседі және концептуалды аспектілері бойынша делиберативті демократия институттарына жақын. «Еститін мемлекет концепциясы контекстіндегі әлеуметтік-саяси қатынастарды жаңғырту» монографиясы авторларының пікірінше, «еститін мемлекет – бұл институционалдық, құндылық, парадигмалық тәртіптердің тұтас қасиеттік жиынтығы, ол тек естуге ғана емес, азаматтардың үмітіне сәйкес әрекет етуге, сонымен қатар түсінуге қабілетті, өйткені онсыз диалог болмайды» [Модернизация, 2020].

«Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасының маңызды құрамдас бөлігі диалог болып табылады. Өкінішке орай, қоғамымыздың әлеуметтік-мәдени табиғатындағы оң тәжірибелер жоғалып кетті. Көп жылдар бойы халық демократиялық институттардан тыс әлеуметтенді, бұл келеңсіз саяси салдарға әкелді.

Осылайша, «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы Қазақстанның қазіргі саяси философиясының маңызды құрамдас бөлігіне айналып отыр. Алдағы жеті жылда «Еститін мемлекеттің» теориялық-әдіснамалық ұстанымдары консультативтік демократияның айқын формаларына ие болатыны анық. Әрине, бұл принциптер көптеген саяси процестердің траекториясын анықтайтын немесе жариялайтын болады.

Әдебиет:

1. Бусова Н. А. Делиберативная модель демократии и политика интересов // Вопросы философии. – 2002. – № 4.
2. Chambers S. (2003). Deliberative democratic theory. Annual review of political science, 6(1), P. 307–326.
3. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Дегуманизация искусства и другие работы: Эссе о литературе и искусстве. – М.: Радуга, 1991.

4. Руденко В. Консультативные общественные советы: особенности организации и деятельности // Государство и гражданское общество: практика эффективного взаимодействия. Международный опыт: сб. ст. и док. / сост. Е. Б. Тонкачёва, Г. Б. Черепок. – Минск: ФУАинформ. – 2009. – 266 с.

5. Послание Президента Республики Казахстан. Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана. – Нур-Султан. 2 сентября 2019 г.

6. Модернизация общественно-политических отношений в контексте концепции «Слышащего государства» / под общ. ред. Е. Б. Саирова. – Нур-Султан, 2020. – 260 с

ҚОҒАМНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL ASPECTS OF SOCIETY

Серікбай Гульжан Жанисовна*

Annotation. The article analyzes the philosophical and anthropological aspects of the formation and development of society. The transformational processes taking place in society at the present stage have led to a change in the paradigms of development of society, the formation of new social relations. Society, being the basis of the social foundation in human life, covers all spheres of human activity. Intellectual, moral, economic, and technical development of society makes a great contribution to the formation of personal qualities of a person. The author considers society as the main beginning of the socio-economic development of the state, creating a new standard of living for the individual and the population as a whole.

Keywords: society, human, history, humanity, human capital.

Табиғи дамудың белгілі бір деңгейінде адамның өмір сүруінің маңыздылығын, қоғам дамуын түсіндіруге, қоғамдық дамудың тарихи қырларын ашуға деген талпыныстар пайда болады. Сонымен қатар қоғам дамуының ежелгі заманнан осы күнге дейінгі жүріп өткен жолы, әртүрлі тарихи дәуірлер хақында пайда болған метафизика, антропология, диалектика тағы басқа ойлардың әлеуметтік ойдың дамуына әсері сөзсіз.

Философия тарихындағы қоғам және қоғамдық қатынастар негізгі ұстанымы – даму, өркендеу жолы және соны жүзеге асыруға бағыттайтын ілімнің қажеттілігі. Сондықтан да әлеуметтік мәселе ретінде қоғам мәселесі әр заманның ойшылдарын қатты толғандырған.

Қоғам, қоғамдық қатынастар туралы ой-пікірлер адамзаттың даму тарихында алғашқы қауымдық қоғам дәуірінде қалыптаса бастаған. Осыған орай адам баласының санасында «Қоғам дегеніміз не? Қоғам қалай қалыптасады? Оның даму жолдары қандай? Қоғамдық процесстер мен адамның байланысы қандай?» деген сауалдар туындаған. Ежелгі дәуірден бастап адамдар бірлесе отырып бір қоғамға бірігіп, өздерінің тұрмыс-тіршіліктерін тұрақтандыруға бет бұрып, қоғамның даму жолдарын өздерінің практикалық өмірімен байланыстырған. Сол себепті, қоғам дегеніміз, ең алдымен адамдардың бірлесіп, саяси әлеуметтік, экономикалық, рухани іс-әрекеттерін жүзеге асыратын ортасы болып табылады. Қоғамдағы әртүрлі құбылыстарды зерттеуде философия тарихында материализм мен идеализм бағыттарының арасында күрес үздіксіз жүріп келеді. Материалистер қоғам және оның даму жолдарын объективті құбылыстармен, ал идеалистер сана-сезім мен адамның рухани әлеміне байланысты түрде түсіндіреді. Осыған орай, материалистік қоғам өмірін ғылыми тәжірибелер айқындаса, идеалистік бағыттағы қоғам жайлы ой-пікірлер, іс-әрекеттердің дамуына себеп болды, яғни қоғамдағы өндірістік қатынастарды дамыта отырып, қоғамның адамзат өміріндегі мәңгі құбылыс екендігі дәлелденді.

Қоғамның пайда болуындағы негізгі рөлді адамзат қауымы атқарады. Себебі, адамзат баласы өзінің отбасынан бастап белгілі бір ортада қоғамның пайда болуына түрткі болатын, жоғары рухани құндылығы басым тұлға болып табылады. Демек, адамзат қоғамда өмір сүріп, қызмет жасай отырып, сол қоғамның ажырамас бөлігіне айналады.

* Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Философия кафедрасының PhD докторанты, serykbayevagulzhan@gmail.com

Қоғамды ғылыми тұрғыдан түсіндірудің негізі – қоғамдық қатынастар мен байланыстар. Қоғамдық қатынастар негізінен екі түрге жіктеледі: материалдық және идеологиялық. Материалдық қатынастарға табиғат және оның шикізаттарын адам күшімен өңдеп, қоғам өміріне пайдалану жолдарын жатқызамыз. Ал идеологиялық қатынастардың негізін адамды адам арқылы тәрбиелеу, рухани жетілдіру мәселелері құрайды. Идеологиялық қатынастар өз ішінде саяси, құқықтық, моральдық, діни, этикалық және философиялық қатынастар болып бөлінеді [1, 221-223 бб.].

Тарихи-философиялық тұрғыдан қоғамның қозғаушы күштері туралы мәселенің алатын орны ерекше. Себебі осы мәселені зерттей отырып, қоғамның дамуына себеп болатын қозғаушы күштер айқындалады. Ғылыми және философиялық пайымдауларда адам, адамдар қауымдастығы, яғни халық қоғам дамуының бірден-бір қозғаушы күші болып табылады. Өйткені адам қоғамның шикізат көздерін өңдеуші, материалдық және рухани игіліктерді жасаушы, әлеуметтік қатынастарды тудырушы жалпы қоғамның дамуы мен өзгеруін қамтамасыз ететін күш болып саналады.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, адам өзінің ой белсенділігі мен еңбегі арқылы қоғамның дамуына үлес қосушы. Сонымен қатар, қоғамның қозғаушы күші ретінде материалдық, экономикалық қажеттіктер негізгі рөл атқарады. Осы қажеттіктер қоғамның өндіріс көздерінің дамуына, әртүрлі деңгейдегі кәсіпкерлер мен қызметкерлердің белсенді қызмет етуіне, қоғамның әлеуметтік әлеуетінің артуына себеп болады. Сонымен бірге қоғамдық дамудың, бірден бір қозғаушы күші – рухани қажеттіктер. Олар қоғамның этикалық, мәдени, дәни салаларының қалыптасып, адам баласының рухани-интеллектуалдық жетілуіне жол салады. Сондықтан да материалдық-экономикалық қажеттіктер мен рухани қажеттіктер бір-бірімен тығыз байланыса отырып, қоғамның дамуында негізгі рөл атқарады.

Қазіргі тарихи философиялық білім деңгейіне сүйене отырып, қоғам туралы ең алғаш ой-тұжырымдар мен идеялар классикалық грек философиясында пайда болғанына көз жеткізуге болады. Ежелгі грек философиясында Платон және Аристотель есімдері бізді ерекше қызықтырады, себебі қоғам мәселесіне деген алғаш пайымдаулар осы философтардың еңбектерінде анық сипатталған. Аристотель мен Платонның идеялары мен тұжырымдарының негізінде келешек ұрпақтарға рухани мұра болған концепциялар қалыптасты деуге болады.

Қоғам, адамдардың топтасып өмір сүріп, өзара қарым-қатынас арқылы қанағаттандырыла алатын қажеттіліктердің негізінде құралады деп сипаттаған Платон қоғамдағы еңбек бөлінісіне де ерекше назар аударды. Еңбектің теңдей бөлінісін көздеген философ қоғамдағы әр азаматтың өз орны бар екендігін атап көрсетеді. Осыған орай, Платонның қоғам концепциясында адамдар өз мақсаттарына тек қана өзара қарым-қатынастың арқасында ғана жете алады. Сондықтан, полис – бұл өзіндік құрылымы мен міндеттері бар жүйелі бүтін құбылыс ретінде сипатталады. Бүтін нәрсенің қажеттіліктері мен мақсаттары, жеке бөліктің мақсаттарынан әлдеқайда жоғары тұрады, сол себепті мемлекет жалпы қоғамға қызмет етуі тиіс. Еңбек бөлінісінің принциптеріне меңзеген Платон мемлекеттегі таптық бөліністі және қатаң әлеуметтік иерархияны сипаттаған.

Қоғам өмірінің күрделенуімен дүниеге келген, алғашқы мемлекеттік құрылымға жеткен елдер философиясы тарихы да қарастырылып отырған тақырыптан алшақ болған жоқ. Көне Қытай ойшылы Лао-цзының пікірінше, табиғат пен адам өмірі аспанның әмірімен, еркімен басқарылмай, белгілі бір жаратылыстық жол даомен өтеді. Әлемдегі барлық заттар қозғалыс пен өзгерістерге ұшырайды, нәтижесінде, олардың өз қарама-қарсылықтарына өтетін қажеттілік туындайды. Философтың ойынша, адам дамудың табиғи ағымына араласпау керек. Бұл бағытты өз мақсатына пайдалану үшін өзгертуге тырысқандар, ерте мен кеш пе сәтсіздікке ұшырайды [2, 80 б.].

Конфуций ілімінің әлеуметтік мәні – әлеуметтік тәртіптің орнығуы; ата – ата жолымен, бала – бала жолымен; мемлекет – мемлекет жолымен; яғни бұл тіршілікте әркім өз орнында болуы тиіс, әрқайсысы өз құқығын біліп, өз міндетін адал атқаруға міндетті, өзіне тиістілігін ғана біліп, өзіне лайықтылығын істеген дұрыс саналады. Осындай әлеуметтік қалыпқа

бөлінген жоғары қабат пен төменгі қабат, бірінші басқару қызметін, екінші еңбек ету міндетін орындауы тиіс деп саналады [3]. Конфуций ілімі негізінде орныққан мұндай тәртіп, ескіден қалыптасқан дәстүр, аңызға айналған тәртіп деп тұжырымдалады. Конфуций адамдарды жоғары және төменгі қабат деп бөлу принципін, адамдардың байлығына, тегіне, атағына байланысты емес, олардың «жэньдік» принципті негізге алған тәрбиесіне, «цзюнь цзы» үлгісіне жақындығына орай бөледі. Адамдар арасындағы қоғамдық бөлініске байланысты түрлі тиымдарға мін бере отырып, төменгі сатыдағы адамдарға білім алудың қажеті жоқ деген көзқарасқа және ұру, жазалау сияқты нәрселерге тиым салды. Кез-келген қоғам мүшесінің оның қай сатыда болғанына қарамастан білім алуға, жоғары сатыға көтерілуге, қызмет істеуге құқығы барлығын көрсетті.

Адам туралы ілім әл-Фарабидің ғылыми-философиялық мұрасының ажырамас бөлігі болып табылады. Дүниенің негізгі тұтқасы және ең керемет жаратылысы – адам. Егер оның ақыл-парасаты қалыптасып, дұрыс бағытта дамыса, ол өркендеп барлық игіліктерге қол жеткізе алады. Адам қоғамдық өмірде белсене араласып және өз-өзін іске асыратын кезде бақытқа кенеледі. Яғни бақытқа жеткізетін ізгі қасиеттер оның ішінде іс-әрекеттері, жасаған қызметі, ізгі қылықтары – осының барлығы қоғамда орын табады және қоғамда жүзеге асады. Бақыт адамның психикалық болмысына ғана байланысты емес, яғни адамның қуану не мұңаю сияқты эмоционалды сезімдерімен немесе мінезбен және психикалық қалыптасумен шектеліп қана қоймайды. Бақыттың адам бойына сіңуі немесе оның өмірінде орын алуы, адамның қоғамдық өмірімен тығыз байланысты. Өйткені адам белгілі бір жетістіктерге жету үшін немесе өз қажеттіліктерін орындау үшін адамдармен қарым-қатынасқа түсіп қоғам мүшесі болу керек. Әл-Фарабидың пайымдауынша, адамның бақытқа жетуі оның қоғамдық өмірімен байланысты, яғни жалғыз адам еш уақытта бөлектеніп бақытқа жете алмайды. Игілікке қол жеткізу адамдар бір-біріне қол ұшын беріп, әр адам басқаның өміріне қажетті шарттарды орындаған кезде ғана жүзеге асады.

Әл-Фарабидің ізгі қала құру идеясы толығымен ізгілік ұғымымен байланысты. Осыған байланысты ізгілік деген қайырымдылық түсініктерін тереңірек алып қарасақ. Қайырымдылық өз қатарында этикалық және интеллектуалды болып қалыптасады. Интеллектуалдық – ақыл және парасатпен байланысты. Яғни бұл жерде ақыл-ойдың дамуымен және ұғымталдықпен негізделеді. Этикалық қайырымдылық – адамның талпынысына және ұмтылу процессіне байланысты. Яғни ұстамдылыққа, әділдікке, адамгершілікке деген талпынысты мысал қылып келтіруге болады [4]. Әл-Фарабидің философиясында адам туғаннан не ізгілікке не надандыққа жақын болмайды деп пайымдайды. Адам бойына осы қасиеттер туа қалыптасады. Бірақ адам бойында ізгі қасиеттердің қалыптасуы тәрбиемен және мінез-құлықпен байланысты. Егер қайырымдылық негіздері жақсы тәлім-тәрбиемен орнықса бұл қасиет адам бойына берік қонады. Ол адам қайырымды жан деп сипаттайды. Адам бойындағы ізгілік пен ұстамдылық екеуі әртүрлі қасиеттер. Ұстамды адам өз өмірлік жолында жақсы істер жасай отыра бойындағы надан істерген деген талпынысын өз жігерімен басып отырады. Аз ізгілікті адамда ондай надандық не ізгілік арасындағы қайшылықтар болмайды деп айтып кеткен. Яғни ол өз табиғатынан ізгі. Істеген жақсы істері үшін және түзу ниеті үшін ізгі адам іштей марқайып қуанып жүреді. Оның жасаған жақсы істері оған рухани күш береді. Ізгі адам шынайы бақытқа талпына отырып өлім алдында батылдық танытады. Әл-Фарабидің пайымдауынша, ізгі қаладағы надан істер жойылу үшін, ең алдымен адамдардың бойына ізгі қасиеттерді қондыру қажет жеп сипаттайды. Адамдар рухани ізгілік пен адамгершілікке талпынған кезде ғана қалада барынша үндестік орнайды. Қайсыбір бойынан жауыздылық пен надандыққа бой алған жанды адамгершілік пен ізгілік қасиеттермен өзгерте алмаса ол қаладан алыстайды.

Ізгілікті қаланың құрылуы – төменнен жоғарыға қарай көтерілетін саты секілді өте күрделі процесс болып келеді. Ізгі қала өз құрылымы бойынша ортағасырлық мемлекетке барынша еліктейді. Қаланың әлеуметтік процесстерін алып қарасақ, ең алдымен қоғам дамуы өте маңызды. Фараби олардың арасындағы айырмашылықты былай деп ажыратады: жоғарға

игілік пен ең биік кемелділікке ең алдымен қала жетеді, ал кемелділікке ұмтылмаған қоғам бұған жете алмайды.

Шынайы ақылмен ақиқат қол жеткізген адамды философ деп сипаттаса, халықпен құдаймен бастама алатын дүниенің болмысын түсіндіретін адам – діни білімнің өкілі деп түсіндірген. Ғалымның қалаларға байланысты жасалған сараптауларының бәрінде әлеуметтік философия басым және осы бағытта жазылған еңбектерінің барлығы қаралады. Осылардың ішінде ең үздіктерін алып көрсетсек, оларға «Азаматтық саясат» және «Китаб ас-Сиияса ал Маданийа» сияқты еңбектерді көрсетуге болады. Ойшылдың «Азаматтық саясат» атты еңбегінде қалаларға байланысты көзқарастар және негізгі ойлар еңбегінде айталады. Ізгі адамның өмірінің нағыз мақсаты шынайы бақытқа жету болса, оған жету жолдарын іздеген кезде ізгі қалалар сұрыптамасына кенеледі. Қала тұрғындарының бақыттан алар үлесі әр адамға әртүрлі болып келеді. Сонымен қатар бақыттың үлесі сапасы және саны жағынан да әртүрлі болады. Сондықтан философ адамдарға берілетін бақыттың артық-кемдігі олардың іс-әрекеттеріне байланысты деп айтады. Бақытты отбасының бәрі ұқсас, ал бақытсыз отбасылар әртүрлі болатын сияқты қоғамда осыған ұқсас болады. Яғни, философ қоғамды отбасына теңейді. Оның айтуынша, надан қоғам немесе ізгіліксіз мемлекеттер әртүрлі сипатта болады [5].

XVIII ғасырдың ағартушылары әлемге «тарихи үрдіс» (Ж.П Кондорсе) және «тарихи айналым» (Дж Вико) идеяларын ұсынды, «тарихи үрдістің бірегейлік принципі» (И.Г Гердер) теориясын құрды, мәдениет тарихының (Вольтер) негізін қалады, адамға географиялық және әлеуметтік ортаның тигізетін әсері (Ш.Монтескье, Ж-Ж.Руссо) туралы ойды негіздеді.

Томас Гоббс – ағылшын қоғам қайраткері, философ, механикалық материализмнің негізін қалаушы. Негізгі еңбектері – «О гражданине», «Левиафан».

Өзінің мемлекет туралы түсінігін негіздеу үшін Гоббс «табиғи қалыпты» сипаттауға тырысады. Мұндай жағдайда адамдардың бәрі тең құқылы, өзіндік қажеттіліктерге, билікке деген құмарлыққа, тәкәппарлыққа тән. Аталған «табиғи қалыпта» адамның бостандығы еш нәрсемен шектелмеген, яғни әр адамның құқығы шексіз. Мұндай мінез-құлық әртүрлі конфликтілерге мен жандалдарға алып келіп, «бәрінің барлығына қарсы» соғысы басталады. Гоббс бойынша, қажеттілік – барлық өнертапқыштық құралдардың анасы. Осыған сүйене отырып, қорқыныштан арылып, қауіпсіздікті қамтамасыз ету қажет, адамдар «келісім» арқылы қоғам болып ортақтасып, өзіндік таңдауына қарай қоғамдағы билік басын орнатады.

Гоббс табиғи заңдылықтар жүйесінің негізін қалайды. Философтың айтуынша негізгі табиғи заңдылық бейбітшілік іздеп соған талпынуы тиіс. Қалған 19 заңды мынадай ережемен сипаттауға болады: «өзіңе қаламағанды басқаларға жасама». Әділеттілік табиғи заңдардың маңыздысы. Әділеттілік келісімді бұлжытпай орындауда және әр адамға оған тиеселі жеке меншігіне құқық беріп, оның жеке ортасын сыйлауда көрініс табады.

Адам қоғамда өмір сүреді, ал қоғам дегеніміз бүкіл адамзат үшін де, жеке адам үшін де өзі өмір сүріп отырған, онымен өндірістік, қоғамдық, отбасылық қатынастар арқылы байланысқан ұжым. Қоғамдық өмірдің алға жылжуы сол адамның өзі тұрақты өмірлік байланыста болған қоғамдық ұжымның өсуіне байланысты. Тарихтың ежелгі кезеңінде адам қоғамы ру-тайпалық сипатта болды. Жеке адамдардың, тұлғаның және қоғамдық ұжымның өзара қарым-қатынасы мәселесі адамдарды тарихтың барлық кезеңдерінде толғандырған. Адам жеке тұлға ретінде қоғамнан өз орнын алғысы келеді, сонымен қатар ғылым тек тұтас қоғамды ғана зерттеп қоймай, жеке адаммен де айналысқанын қалайды. Бірақ ғылым тек жалпының көрініс беруі арқылы ғана жекені зерттейді. Ғылымнан жеке адам да өз орнын табуы керек. Себебі, адамдар тек тарихты талдап қоймай, табиғат пен адамның тағдыры туралы да ойланады. Қоршаған өмірді ол өзінің таптық жағдайына, тәрбиесіне, жасына байланысты қабылдайды. Қоғам мен жеке адамның, тұлғаның қатынасы бүтіннің қосарлану формаларының бірі. Қоғам мен жеке адам ажырамас бірлікте болып табылады. Жалпы мен жекенің қатынасы диалектикалық өзара байланыс сипатында десек болады. Әр жеке адам жалпының, ерекшенің және жекеліктің өзіндік бірлігі болып табылады.

Адам әлеуметтік тіршілік иесі ретінде, біріншіден қоғамға дағдылануға (енуге) және өзінің тұрмыс-тіршілігіне қажетті барлық игіліктерге қол жеткізуге, сондай-ақ қоғамда қордаланған материалдық, рухани игілікттерді өндіру, айырбастау, тұтыну дағдыларына ие болуға, түптеп келгенде өзін-өзі қоғамдық өмірде қорғауға әрекет етеді. Қоғам адамды биологиялық тіршілік иесі деңгейінен әлеуметтік тіршілік иесіне көтере отырып, оны ең алдымен өзі үшін қоғамның сақталуына, өркендеуіне қызмет етуге итермелейді. Демек, әрбір адамның яғни, әлеуметтік тіршілік иесінің өмірінің мәні – бұл өзі өмір сүріп отырған қоғамға қызмет ету.

Әдебиет:

1. Сыбанбаев Қ.Ү. Философия: оқу құралы. Алматы: Экономика және құқық академиясы. – 2012. – 224 б.
2. Древнекитайская философия Под ред В.Г. Бутова и М.Л. Титаренко – М.Мысль, 1972 Т1 365 с.
3. Kim-chong Chong. Early Confucian Ethics. Concepts and Arguments. Open Court. –Chicago; La Salle:Illinois, 2007. – 181 p.
4. «Қазақ халқының философиялық мұрасы» сериясы. Жиырма томдық. Әл-Фараби философиясы. 3-том. – Астана, 2005
5. «Қазақ халқының философиялық мұрасы» сериясы. Жиырма томдық. Әл-Фараби философиясы. 2-том.-Астана, 2005

БІЛІМ САПАСЫН ТӘУЕЛСІЗ БАҒАЛАУ ЖОЛДАРЫ
OBJECTS OF INDEPENDENT ASSESSMENT OF THE QUALITY OF EDUCATION

Бегешова Улжан Нугмановна*

Annotation. An independent assessment of the quality of education is an assessment procedure that is carried out in relation to the activities of educational organizations and the educational programs they implement in order to determine the compliance of the education provided.

Solving the problems of modernizing the economy requires highly qualified personnel. In this regard, one of the most important is the question of assessing the real qualifications of an employee. Under the current conditions, the most promising way to solve this issue lies in the direction of creating a system of independent assessment and certification of personnel, and part of this system should be the assessment and certification of graduates of vocational education institutions and other categories of citizens who have been trained in various forms.

Keywords: global, industrial - innovative, economy, industry, renewal.

Кіріспе

Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұрат-міндеттердің ең бастысы – өзінің ісін жалғастыратын салауатты саналы, білімді ұрпақ өсіру. Еліміздің болашағы да, тірегі – жастар. Сондықтан оларға дұрыс білім мен тәрбие беріп, білім беру жүйесінің қолданыстағы инфрақұрылымы мен материалдық-техникалық білім жүйесінде кадрлар даярлаудың сапасын арттыру. Жастар үшін келешекте қоғамның әлеуметтік дамуына себепкер болатын мамандардың біліктілігін жаңғырту.

Кез келген ел экономикасының қарқынды дамуын қамтамасыз ететін жоғары білікті жұмысшы кадрлар мен орта буын мамандарын даярлау – негізгі басымды бағыттардың бірі болып саналады. Содан да болса керек, білім берудің маңыздылығына ерекше мән беріп, отандық экономиканың жоғары технологиялық салалары мамандандырылған еңбек ресурсын және дамыған ғылыми-техникалық базаны қажет етеді. Бұның барлығы білім беруде жаңалықты жасау, игеру және пайдалануда басқару қызметінің маңыздылығына көз жеткізе түседі. Өйткені, оқытушы жаңа білім беру технологияның, теория мен концепцияның авторы,

* Тарих ғылымының магистрі, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы, ulzhan.nugman2015@gmail.com

талдап жасаушысы, зерттеушісі, тұтынушысы және насихатшысы қызметін атқарады. Осы процесті басқару оқытушының өз қызметінде әріптестерінің тәжірибесі немесе ғылымындағы жаңа идеялар, әдістемелерді дұрыс тандап, бағалау және қолдануын қамтамасыз етеді.

Әдістер

Қазақстандық қоғамды реформалау жағдайында білім жүйесі тұлға мүдделерін, еңбек нарығының сұраныстарын, экономика мен әлеуметтік сфера дамуының перспективаларын қанағаттандыруда маңызды роль атқарады.

Қазір еліміздің жаңа технология мен құрылғылардың қарқынды енгізілуіне байланысты оқыту үдерісі мен өндірістік тәжірибе арасы алшақтай түскені байқалады. Себебі, ескі жабдықтар бойынша оқып-үйренген жас маманның өндіріс орнына барғанда қайта мамандануына тура келеді.

Сонымен қатар еңбек нарығында кәсіби стандарттардың, мамандарға қойылатын қазіргі заманғы біліктілік талаптарының болмауы индустрия және жұмыс берушілер сұраныстарына кадрларды даярлау мазмұнының барабарлығына қол жеткізуге мүмкіндік бермейді.

Нәтижелер

Білімге негізделген экономика және қоғам, өмір бойы оқыту – бәсекеге қабілеттілік пен жаңа технологияларды қолдану проблемаларын шешудің, әлеуметтік бірлікті, тең мүмкіндіктер мен өмір сапасын жақсарту тәсілдері болуы тиіс.

Демек, біріншіден білім беруде жетілдірілген жүйесі ең үздік әлемдік тәжірибені ескеріп, жастарға мансаптық өсуге және білім алуды жалғастыруға мүмкіндік беру керек.

Екіншіден, білімнің құрылымы мен мазмұнын экономиканың индустриялық - инновациялық дамуының сұраныстарын ескере отырып сапасын тәуелсіз бағалау жолдары.

Білім алушылардың практикалық дағдыларын дамыту үшін оқу жоспарларындағы кәсіптік практиканың үлесі 60 %-ға дейін жоғарлау тиіс. Бұл үшін практика базасы жұмыс берушілермен әріптестік есебінен кеңейтіледі. Білім алушылардың бойында қажетті құзыреттіліктерді қалыптастыратын заманауи білім беру технологиялары оқу процесіне енгізіледі. Озық әлемдік тәжірибе мен қолданбалы зерттеулер жүргізудің нәтижесінде білім беру жүйесінде ғылыми - әдістемелік бағдарламалары жүзеге асырылады.

Соның ішінде, білім берудің ортақ жүгін өндіріске бағыттау қажет, сол арқылы сапа мен сұраныстың артуы да қамтамасыз етілмек. Сонымен бірге білім беру мазмұнының әлемдік тәжірибе эквиваленттілігіне жету қажет, әсіресе орта буынның біліктендірілген мамандарын көп салаларда импорттау. Жұмыс берушілер мен жергілікті басқару органдарының өзара әрекетін қамтамасыз ету өте маңызды. Сондай-ақ жоғары білім жүйесіндегі Назарбаев университеті сияқты «өсу нүктесі» болатын, төрт өңіраралық кәсіби орталықтарды құру мен олардың қызметтерін бастау мәселелерін шешу қажет. Мұның бәрі, тұтастай алғанда, білім беру жүйесі үшін оқыту мазмұнын, материалдық-техникалық және кадрлық қамтамасыз ету деңгейін көтеруге ықпал етуі тиіс.

Бұл – Қазақстан үшін түбегейлі жаңа міндеттің қойылуы. Тек осылай ғана экономикамыздың, салалар мен кәсіпорындарымыздың орта буын білікті кадрларына деген қажеттілігін қанағаттандыруға болады.

Сонымен қатар, студенттердің ақпараттық технологияларға деген үлкен қызығушылығын ескере отырып, бұл мүмкіндікті оқушының оқуға деген ынтасын дамытудың қуатты құралы ретінде пайдалануға болады.

Сапалы оқыту кезінде материалды меңгеру кезектілігі келесі кезеңдерді қамтуы керек:

- 1) жаңа материалды жылдам оқу;
- 2) мағыналық бірліктерді, ұғымдар мен қатынастарды бөлу;
- 3) мәтінді «энтропияға» талдау, яғни. кездесетін ұғымдарды оқушы үшін бұрыннан «белгілі» және «жаңа» деп бөлу;

- 4) жаңа және белгілі ұғымдар арасындағы қатынастарды орнату;
- 5) жаңа ұғымдарды түсінуге қажетті бұрын үйренген түсініктерді қайталау;
- 6) жаңа ұғымдар арасындағы қатынастарды анықтау, жаңа ұғымдар иерархиясын құру;
- 7) жаңа ұғымдардың ықтимал маңыздылығын бағалау;
- 8) есте сақтау мақсаттарын тұжырымдау.

Өзімнің тәжірибелік сабағымда, креативті ойлаужы дамытып, сабақтың мазмұнын ерекше құруға шығармашылық мүмкіндігін кеңейтуге жағдай жасаймын.

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында инновациялық білім беру жүйесінің басты міндеті – білім беру сапасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттардың талаптарына сәйкес [2,3]:

- кадрларды ұлттық біліктілік жүйесі негізінде даярлау толықтай еңбек нарығының сұраныстарына сәйкестендіру;
- оқу орындарының оқу-өндірістік шеберханалары мен зертханалары
- замауи оқу-өндірістік және технологиялық жабдықтармен, ақпараттық технологиялармен қамтамасыз ету;
- кәсіпорындардың нақты сұраныстарын ескере отырып, кооперативтік оқыту кең түрде енгізу;
- бизнес пен кәсіби қауымдастық ТЖКБ-ны дамытуға және кадрлар даярлауға белсенді қатысу;
- экономика салаларында жұмыс берушілердің қатысуымен біліктілікті
- сертификаттаудың тәуелсіз орталықтары жұмыс істеу.

Бұл – Қазақстан үшін түбегейлі жаңа міндеттің қойылуы. Тек осылай ғана экономикамыздың, салалар мен кәсіпорындарымыздың орта буын білікті кадрларына деген қажеттілігін қанағаттандыруға болады. Бұл салаға арналған стратегиялық жоспарлау қағидаты, міне, осындай.

Қорытынды

Қорыта келгенде, білім сапасы еліміздің бірінші әлемдегі бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ететін жолының және әлеуметтік дамуының маңызды факторы, негізгі алғы шарты. Үдемелі индустриялық-инновациялық дамуының мемлекеттік бағдарламасы аясында, жастарға сапалы білім, саналы тәрбие бүкіл оқу орнындарында білім беру ісін оқытудың озық инновациялық қызметтің жаңа инфрақұрылымын құру, толықтыру, оқытудың жаңа технологияларын іздестіру, ақпараттық технологияларды болашақ мамандарды оқыту ісінде тиімді пайдаланып, оны келешекте қоғамның әлеуметтік дамуына себепкер болатын мамандардың біліктілігін жетілдіру. Сондықтан студенттердің білімдерін тәуелсіз сараптау бұл олардың алған білімі арқылы өз мүмкіндіктерін іске асыруға және жауапты шешім қабылдауға қабілетті тұлға ретінде өмірге бейімделе алуына, оның еркіндігіне жол ашатын тәлім – тәрбие жүйесіндегі қуатты құралдарының бірі болып табылады.

Әдебиет:

1. Алашабаева.У.Н., Кенжебек. Д. Ұлттық кодымызды айқындайтын жастардың рөлі: «ҚР Тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаевтың ел сыртқы саясатының қалыптасуы мен дамуындағы рөлі» тақырыбындағы халықаралық ғылыми конференциясы., – Ақтөбе: Баишев университеті , 2020. 6-12 бет.
2. Қазақстан Республикасында Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2008 ж.-20бет.
3. Алашабаева. У.Н. Кәсіптік білім беруде ақпаратты-коммуникациялық технологияны пайдалану жолдары: / Хабаршы-Вестник «Педагогика ғылымдары», Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, №4 (60). 2018. 204-209бет, ISSN 1728-5496
4. Бегешова Ұ.Н. Кәсіптік білім беруде ақпаратты-коммуникациялық технологияны пайдалану жолдары: Хабаршы-Вестник Педагогика ғылымдары, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университет, №4 (60). 2018. 204-208бет, ISSN 1728-5496
5. Қазақстан Республикасының Ресми сайты, <http://www.mcfr.kz/about/news/2422/43257/>

**ЖАСТАРДЫ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖОЛ
PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL WAYS OF FOSTERING TOLERANCE
AMONG YOUNG PEOPLE**

**Казахбаева Л.К.*
Базорбаева Ш.О.***

Annotation. This article is aimed at fostering tolerance among young people and developing the moral foundations of personality. Young people are brought up with ideas about the importance of dignity, respect for the value of a person's personality, a sense of tolerance, solidarity.

Keywords: tolerance, cognitive, emotional, reflexive, moral.

Қазіргі уақытта заман өзгеріп үздіксіз дамып отырған шақта ұлттық рухы мықты, ақыл-ойы озық, білімді, толеранттылығы биік жастарды тәрбиелеу қажеттілігі күн озған сайын артып отыр. Ел тұтқасын ұстар жастарымыздың тәлім тәрбиесі, білімі мен білігі қазіргі уақытта ең маңызды мәселелердің бірі. Жастардың асқақ адамгершілігін, адамшылық қадыр-қасиетін, озық дүниетанымдық көзқарасын, салауаттылық салтын, ұнамды мінез-құлқын дамытып, қалыптастыру ең үлкен қажеттілік.

Қай қоғамда болсын, қай кезеңде болсын тұлғаның дұрыс қалыптасуы жастардың толеранттылығынан басталады. Олай болса жас ұрпағымызға адал, шыншыл, сергек, өмірге құштар, көзі ашық, көкірегі ояу, қуаныш пен ренішке ортақтаса алатын, өз Отанын сүйетін, өз жерінің, елінің иесі бола алатын, еркін ойлау қабілеті бар, мәдениетті, іскер, адамдық қасиетке ие, рухани жандүниесі бай, жаны, ары таза азамат етіп тәрбиелеу міндеті алдымызда тұр.

Қазіргі уақытта "толеранттылық" термині өте кең таралған. Ол ғылыми және танымал әдебиеттерде де, саяси пікірталастар мен бұқаралық ақпарат құралдарында да қолданылады.

Толеранттылық жеке және қоғамдық сананың бағыты ретінде әлеуметтік қатынастар үйлесімділігінің шартына айналуға. Қоғамның дүниетанымдық бағдарлары үлкен рөл атқаратын білім беру саласында толеранттылық әлеуметтік – білім берушілік императив болып табылады. Алайда тәрбиесіз жастардың бойында толеранттылықты қалыптастыру мүмкін емес.

Еліміздің білім беру жүйесінде әлемдік деңгейге жету үшін жасалынып жатқан талпыныстар әр-түрлі әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, терең білімді, ізденімпаз, барлық іс-әрекеттерінде шығармашылық бағыт ұстанатын толерантты әрі креативті жеке тұлға тәрбиелеу ісіне ерекше мән берілуде.

Жастарды толеранттылыққа тәрбиелеуде білім-ғылым және мәдениет ошақтарының әр алуан ашық алаңдарың пайдалану өте маңызды. Ашық алаңдар арқылы оқушылар мен студенттер және жастарға арналған үздік технологиялық жетістіктерді пайдалана отырып педагогикалық-психологиялық контекстегі семинар-тренингтер және т.б. сипаттағы педагогикалық-психологиялық акциялар өткізу өте тиімді деп санаймыз. Оған белгілі мамандардың қатысуы және кері байланыстың орнауы аудиторияның қызығушылық деңгейін арттыра түсетіні сөзсіз. Қазіргі кездегі әлемде орын алған әлеуметтік, дінаралық, ұлтаралық, т.б. қақтығыстар өршіп тұрған жағдайда ғалымдар тарапынан оны қалыптастырудың жолдарын іздеуге ерекше көңіл бөлінуі заңды. Жалпы тұлғада толеранттылықтың қалыптасуы үшін ол рухани дамудың белгілі бір сатыларынан өтуі тиіс, ал ол педагогикалық-психологиялық проблема болып табылады. Сондықтан «Педагогика» және «Психология» ғылымында оның заманауи саласы ретінде «Толеранттылық педагогикасы» даму үстінде, онда толеранттылықтың мәнін зерттеу және оны әлеуметтік норма, әлеуметтік құндылық ретінде практикаға ендіруге негізгі көңіл бөлінеді.

* М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, lkazakhbaeva@mail.ru

* М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, shinarbazarbayeva@gmail.com

Жаңа ғасырдағы толеранттылық – бұл адамзат қоғамындағы қозғаушы күш, қоғамдағы үйлесімді қарым-қатынастың бірегей шарты болмақ. Міне, осы қағидат тұрғысында жастарды толеранттылыққа тәрбиелеудің барлық мүмкін құралдары педагогикалық-психологиялық заңдылықтарға негізделіп іске қосылуы тиіс. Тек тың идеялар батыл іске асырылса ғана жемісті нәтижеге жеткізетіні белгілі дүние.

Толеранттылық принциптерін таратудағы басты рөл педагогикаға жүктелген. БҰҰ-ның Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында: «Білім өзара түсіністікке, төзімділікке, барлық халықтар, нәсілдік және діни топтар арасындағы достықты дамытуға және БҰҰ-ның бітімгершілік қызметіне үлес қосуы керек» делінген. Бұл ереже тұлғаның бастапқы қалыптасуында үлкен маңызы бар мектепке дейінгі жасқа да қатысты. Мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасында алғашқы адамгершілік құндылықтар, мінез-құлық нормалары қойылады, адамның қадір-қасиетінің маңыздылығы туралы идеялар қалыптасады, адамның жеке басының және басқа адамдардың құндылығы туралы түсінік қалыптасады, оларды құрметтеу, төзімділік, ынтымақтастық сезімі және ынтымақтастыққа деген ұмтылыс, жанжалды жағдайларды күш қолданбай шешу қабілеті тәрбиеленеді. Жүйке жүйесінің икемділігі, ересек адамның әсеріне ашық болуының арқасында бала мектепке дейінгі жаста әлем туралы түрлі білімдерді, оның таным дағдылары мен дағдыларын интенсивті түрде сіңіреді, қоғам құндылықтарын белсенді игере бастайды және әлеуметтік рөлдермен танысады. Адамның ойлауын жаһандыққа өзгертуге деген ұмтылыс отандық педагогиканың қазіргі даму кезеңіне ғана тән емес. Мұғалімдерге арналған халықаралық семинарлар көптеген елдерден көптеген ғалымдардың осы мәселелермен айналысып жатқанын көрсетеді. Экономикалық дамудың әртүрлі деңгейлеріне қарамастан, білім беру саласында да осындай сұрақтар туындайды, өйткені біз өзара тәуелділік әлемінде өмір сүреміз. Францияның, Жапонияның, АҚШ-тың және басқа елдердің ғалымдары басқа адамдарға деген сыйластықты дамыту, оларға жастайынан бастап, көптеген мәдениеттердің ықпалына «ашық» болғаннан бастап қызығушылық таныту қажет деп санайды.

Толеранттылықты қалыптастыру өзекті мәселе болып табылады. Педагогикадағы бұл проблема салыстырмалы түрде жақында қалыптасты және менің ойымша, білім беру мазмұнындағы тенденциялардың салдары болып табылады, мысалы: ізгілендіру, демократияландыру, ізгілендіру, жаһандану.

Бүгінгі таңда жеке тұлғаның адамгершілік негіздерін дамыту, «Мен» - доминантын қалыптастыру, индивидтің өзгенің және басқалардың өзін-өзі дамыту кеңістігінде өзінің ішкі әлемінен тыс еркін әрекет етуіне мүмкіндік беру, сол арқылы өзінің шектеулерін еңсеру өзекті болды. Бұл жеке адамның демократиялық мәдениеті мен демократиялық санасын, толеранттылық пен адамгершілікті, басқаларды түсіну мен қабылдауды тәрбиелеуді бастайды.

Толеранттылық педагогикасында адам құқықтарының табиғаты мен әлемдегі төзбеушіліктің көріну формаларын түсіндіре отырып, төзімсіздікке жауап берудің және оны жою немесе бейтараптандыру жолында жалпы процедуралар да, нақты әдістер мен тәсілдер де ұсынылуы керек. Әрбір азамат нәсілшілдік, ұлтшылдық, фашизм, этникалық тазарту, гендерлік дискриминация, діни қудалау және басқалары сияқты ұғымдардың нені білдіретінін мүмкіндігінше ертерек білгені жөн. Адамдар бір-бірін өзінің кім екендігі үшін қабылдауы керек, төзімділік танытып, зорлық-зомбылыққа, қатыгездікке, адамның моральдық-психологиялық қысымына бармауы керек.

Біз «толеранттылық» терминімен түсінеміз - адамның қоршаған ортадағы шындықтың көпөлшемділігі, оны бейнелеудің әр түрлі формалары мен тәсілдері, пайымдаулардың, пікірлердің, тұжырымдардың, бағалаулардың салыстырмалылығы туралы түсінігімен сипатталатын адамгершілік-этикалық қасиеті; әр адамның құқықтары мен бостандықтарын білу және құрметтеу, оны сол күйінде қабылдау; адам өмірінің нормалары мен ережелерінен тыс, кез-келген ақауларға төзімділік. Төменде төзімділіктің келесі психологиялық деңгейлері берілген:

- Когнитивті - баланың немесе ересек адамның қарым-қатынастың негізгі заңдары немесе ережелерін, толеранттылық тұжырымдамасы мен принциптерін білуі;

- Эмоционалды-бағалауыш - әлемнің гетерогенді екендігін және алуан түрліліктің қажет екендігін, айырмашылық құқығы танылатынын түсіну;

- Мінез-құлық-рефлексивті - басқа адамға тұлға ретінде, оның құқықтарын құрметтеуге негізделген әртүрлі жағдайлардағы мінез-құлықтағы толеранттылықтың тұрақты көрінісі; өзіне, өзінің мінез-құлқына сыни көзқарас, өзін-өзі бағалау, ішкі көзқарас, рефлексия.

Қорытындылай келе, толеранттылықты қалыптастыру - бұл еркін гуманистік тұлғаға бағытталған қозғалыс және ол гуманистік тұлғаға бағытталған тәсілдің көмегімен жүруі керек деп айта аламыз.

Жақында толеранттылық мәселесі зұлымдық пен қатыгездіксіз әлем құру үшін өзекті болып отыр, мұнда адам өмірі мен гуманизм принциптері ең жоғары құндылық болып табылады.

Толеранттылық пен шыдамсыз жеке тұлға аралық деңгейде де, жаһандық деңгейде де - әлеуметтік және халықаралық деңгейде де өзара әрекеттесуді құру мүмкін емес. Жастарды толеранттылықты тәрбиелеу - бұл толыққанды жеке тұлғаны қалыптастырудың қажетті шарты. Өзгелерге деген көзқарас шамамен 4 жастан бастап қалыптаса бастайды. Бұл балалардың өздері түсініп, игере алған сезімдеріне, басқалар туралы өздерінің бұлыңғыр идеяларына негізделген. Дамудың бастапқы кезеңіндегі барлық балаларға тән шектеулі өмірлік тәжірибеге, балалық стихияға және кейбір әдепсіздікке негізделген қорқыныш, еліктеу, мазақтың пайда болуы қазірдің өзінде мүмкін болып отыр.

Сонымен, толеранттылық - бұл педагогикалық проблема және толеранттылыққа тәрбиелеуді дүниетаным, қағидалар, құндылықтар мен көзқарастардың қалыптасу сәтін жіберіп алмау үшін мектеп жасына дейінгі балаларда да бастау керек. Балаларда толеранттылықты қалыптастыру олардың ұлтына, дініне, саяси нанымына, өмірге көзқарасына қарамастан басқалармен адекватты қатынастар құруды үйренуі үшін қажет.

1. Мақсаттылық. Толеранттылықты дамыту үшін мұғалім өзінің мақсатын, сондай-ақ оның уәждемесінің баланың мотивациясымен сәйкес келуін нақты түсінуі қажет. Балаңызға басқаларға деген төзімділікті қалыптастыру үшін не қажет екенін түсіндіріңіз және бұл болашақта оған қазір не береді.

2. Жеке ерекшеліктерді ескеру. Мектепке дейінгі жастағы балалардың төзімділігі, кез-келген басқа адамгершілік қағидалары сияқты, жеке ерекшеліктерді ескере отырып қалыптасуы керек, мысалы, қолданыстағы моральдық принциптер мен көзқарастар.

3. Мәдени сәйкестік. Жалпыға бірдей қабылданған ережелер мен нормалармен қайшылықтарды болдырмау үшін мәдениеттің ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, балада толыққанды жеке тұлғаның қасиеттерін тәрбиелеу маңызды.

4. Толеранттылықтың өмірмен байланысы. Балаларда толеранттылықтың дамуы үнемі өмірден алынған мысалдармен бірге жүруі керек, бұл толеранттылықтың көрінуінің ғаламдық мысалдары және баланың өз өмірінен алынған мысалдар болуы мүмкін - бұл қасиет туыстарымен, достарымен, мұғалімдерімен қарым-қатынаста қалай көрінуі мүмкін.

Сондай-ақ, сіз сөздердің өмірден алшақтамауын қадағалауыңыз керек және осы қасиеттің қажеттілігін жеке мысал арқылы көрсетуіңіз керек.

5. Жеке адамға деген құрмет. Тәрбиенің шарттары мен мақсаттарына қарамастан, ол баланың өзін, оның жеке басын, пікірін, өмірлік ұстанымын құрметтеуге негізделуі керек.

6. Оңға сүйену. Балада толеранттылықты көтере отырып, әлеуметтік өзара әрекеттесудің онсыз да қалыптасқан оң тәжірибесіне сүйену керек, сонымен қатар осыған ықпал ететін қасиеттерді белсенді қолдау және дамыту қажет.

Қорта келгенде қазіргі уақытта басқа адамдарға деген төзімділіктің қажеттілігі маңызды болып отыр. Бізге ең жақын дегеніміз - төзімділікті сыни диалог нәтижесінде позициялардың өзара өзгеруіне деген көзқараспен үйлескен басқа біреудің ұстанымын құрметтеу деп түсіну. Бұған мүмкіндік беретін жағдайларда ымыраға келу. Әлеуметтік

тұрғыдан алғанда толеранттылық дегеніміз - біздің әлемдегі мәдениеттердің алуан түрлілігін, біздің бейнелеу формаларымызды және адам даралығының көріну тәсілдерін құрметтеу, қабылдау және дұрыс түсіну. Толеранттылықтың негізі - айырмашылық құқығын тану. Қоғамға толеранттылық идеялары мен қағидаларын енгізу үшін жауапкершілік көбіне педагогикада. Толеранттылықты қалыптастыру өте ұзақ процесс, және менің ойымша, оны мүмкіндігінше ерте бастау керек. Жастарды толеранттылықты қалыптастыру бойынша жұмысты бастау үшін барлық алғышарттар туындайды. Мұндай жеке жаңа формациялар ерікті мінез-құлық, мотивтерге бағыну, эмоционалды күту қабілеті сияқты көрінеді; дамудың әлеуметтік жағдайы өзгеруде; баланы адамдардың қарым-қатынасы, олардың әлеуметтік позициялары, әлеуметтік функциялары қызықтыра бастайды. Ересек адам модель ретінде ерекшеленеді, сондықтан толеранттылықты қалыптастыруда негативтерге үлкен жауапкершілік жүктеледі. Үлкендердің өздері толерантты қатынасты жеке мысалмен көрсетіп, оны мінез-құлықта көрсетуі қажет.

Жастар арасындағы толеранттылықты қалыптастыру процесіне тәрбиешілер мен ата-аналарды мақсатты түрде тарту олардың педагогикалық позициясын белсендіруге мүмкіндік береді және ересектердің өзіндік бағалауы мен мінез-құлқын қайта қарауға ықпал етеді. Жастарды толеранттылықты қалыптастыру баланың құқықтары мен міндеттерімен танысудан, баланың құқықтары туралы конвенцияның және адам құқықтары туралы декларацияның бейімделген мәтіндерін қолдана отырып, сонымен қатар жетекші қызметті - ойын және нәтижелі әрекеттерді қолданудан басталуы керек. Екінші кезеңде алынған білім эмоционалды түрде боялып, балада шоғырлануы, іс-әрекет мотивтеріне ауысуы және ынталандыруы болуы маңызды. Ал үшінші кезеңде баланың өзі оның мінез-құлқына назар аударады, талдайды және бағалайды. Мұнда ересек адамнан тек көрінбейтін қатысу, үйлестіруші, бағыттаушы функция қажет болады. Ересек адам баланың өзін-өзі бағалауы мен өзінің іс-әрекеті туралы ойлау қабілетін қалыптастыруға көмектесуі керек.

Әдебиет:

1. Мириманова М. Толеранттылық тәрбие мәселесі ретінде // Тұлғаның дамуы. -2002 ж. -№2.
2. Клепцова Е.Ю. Толеранттылық психологиясы мен педагогикасы: оқулық. университеттерге арналған оқу құралы. - М.: Академик. жоба, 2004 ж. - 175 б.
3. Орлова М. Мектеп жасына дейінгі балалар арасында толеранттылықты қалыптастыру // Мектепке дейінгі тәрбие. - 2003.-№11.
4. Н.В. Кузьмина. Педагогическое мастерство учителя как фактор развития способностей учащихся. // Вопросы психологии. // №1 2009.
5. Мұқашқызы С. Қарым-қатынасты жүргізудің бағдарламалық және әдістемелік мәселелері // Сынып жетекші. – 2004. - № 1.
6. Толерантность в современном мире: опыт междисциплинарных исследований. –Россия, 2011.

**"МӘДЕНИЕТТЕГІ БАСҚАРУ" ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР
CURRENT ISSUES IN "CULTURAL MANAGEMENT" RESEARCH**

Касбаева Гулназ Сериковна*

Annotation. Management science is a young field of research that emerged at the beginning of the 20th century. First, management concepts were developed and applied in commercial organizations, but then they were selectively adapted to non-profit organizations and other aspects of human life as well. Management concepts have also been applied in cultural industry organizations and it seems that cultural management is a new area of research. The aim of this article is to review the work of foreign scholars in the field of culture management, analyse the achievements of individuals in the field of arts and culture in Kazakhstan and identify the legislative documents necessary for the development of culture. The authors believe that five challenges: 1) the development of the concept of culture policy and creative industry, 2) organizations in cultural industries have to be managed, 3) educational problems, 4) local embeddedness of culture, 5)

* Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Философия кафедрасының PhD докторанты, gkasbaeva@mail.ru

interdisciplinarity of culture management show the reality, which is experienced by both academics and practitioners. Identification of these challenges is important to override them and establish cultural management as a fully-fedged research area.

Keywords: culture, research, cultural management, education, interdisciplinary

Басқару ғылымы – ХХ ғасырдың басында пайда болған жас зерттеу саласы. «Басқару/менеджмент» ұғымына тоқталған кезде ойымызға еріксіз «ұйым» ұғымы да келеді. Ұйым – ортақ мақсатқа қол жеткізу үшін құрылған және қызметтері үйлестірілген түрде бірге жұмыс істейтін адамдар тобы десек, басқару – ұйымдық мақсаттарға тиімді түрде қол жеткізу үшін, ұйымның ресурстарына (адам, қаржы, материалдық және ақпараттық) негізделген әрекеттер (жоспарлау және шешім қабылдау, ұйымдастыру, жетекшілік ету және бақылауды қоса алғанда) жиынтығы деген түсінік береді [Гриффин, 2018: 29]. Алғашында менеджмент концепциялары әзірленді және коммерциялық мақсатқа бағытталған ұйымдарда қолданылды, бірақ кейін олар коммерциялық емес ұйымдарға және адам өмірінің басқа аспектілеріне де кіріктірілді. Менеджмент концепциялары мәдениет салаларындағы ұйымдарға да қолданыла бастады және мәдениеттегі менеджмент жаңа зерттеудің жаңа саласына айналды [Врублевский, 2017: 11]. Дүние жүзіндегі алдыңғы қатарлы университеттер мәдениетті басқару бойынша академиялық бағдарламаларды енгізді. Осылайша, мәдениетті басқару бүкіл әлем ғалымдарының назарын аударды, дегенмен, бұл әлі де өте жас ғылым саласы. Біріншіден, мақалада осы мәселені зерттеу саласы ретінде мәдениеттегі менеджменттің пайда болу процесі «жаңа толқын» кезеңінде болды деген қағиданы тексеруге бағытталған. Екіншіден, зерттеу мақсатымыз осы саладағы зерттеушілер алдында тұрған негізгі мәселелерді анықтау болып табылады. Жалпы біз осы зерттеуімізде мәдениеттегі менеджмент саласы әлемге қаншалықты танымал және бұл саланы одан әрі дамыту үшін ғалымдар қандай міндеттердің шешімін табулары керек.

Осы саланы зерттеуші Хирш пен Левин ғылыми-зерттеу саласының ерте дамуында саланы құрайтын анықтамаларды, эвристиканы және типологияларды әзірлеу үлкен қызығушылық тудыратынын айтты [Хирш П., 1999: 200]. Хирш пен Левиннің пікірінше мәдениеттегі зерттеу бірнеше кезеңдерден тұрады: а) «жарамдылық сынақтары» кезеңі, ә) «типологияларды ретке келтіру» кезеңі, б) «қиындықтарды жеңу» мен «тұрақты мәселені шешу» кезеңі. Әр кезеңнің өзіндік ерекшелігі бар және мәдениеттегі басқару қай кезеңде екенін айту үшін әдебиеттерді шолу әдісі мен сандық әдістер қолданылды. Жыл сайын жарияланатын мақалалар санын анықтау үшін халықаралық басылымдар, Scopus және Web of Science дерекқорлары пайдаланылды. Әдебиеттерге шолу жасауда біздің түсінгеніміз, мәдениеттегі басқару жергілікті жерде енгізілген және көптеген мағыналы да қызықты мақалалар халықаралық ғылыми дерекқорларда индекстелмеген жергілікті журналдарда жарияланған. Сонымен қатар, мәдениеттегі менеджмент саласындағы мақалаларды жариялайтын кейбір халықаралық журналдар дерекқорларда индекстелмеген. Авторлар мәдени менеджмент бойынша зерттеулердің сан алуан деректерін жарияламаса да, белгілі бір дәрежеде халықаралық перспективада мәдениеттегі менеджмент танымалдылығы Scopus және Web of Science деректер базасында индекстелген жарияланған жарияланымдар 1985 жылдан бастап жарық көре бастаған.

Мәдениетті басқарудың тарихы жоқ, мүлдем жаңа сала деп те айта алмаймыз. Дегенмен, мәдениеттегі менеджмент өз алдына маңызды мамандық ретінде ХХІ ғасырдың бас кезінде танылған сияқты. Бүгінгі таңда бұл сала мәдениеттану, менеджмент, арт менеджменті, дизайн менеджменті, мәдениет экономикасы және мәдениет саясаты салаларымен тығыз байланысы бар. Сонымен қатар, шығармашылық индустриядағы медиа-менеджмент және басқарушы ұйымдар сияқты жаңа зерттеу салаларымен қарым-қатынасы нақты анықталмаған - сала. Зерттеушілер, оқытушылар мен практиктер мәдениеттегі менеджменттің анықтамасын ерекше, құнды, маңызды сала ретінде сипаттауы керек. Себебі мәдениеттегі менеджменттің өте жас ғылым саласы болуы және оны терең де мазмұнды зерттелуі қазіргі уақыттың күн тәртібінде тұр.

Мәдениеттегі менеджменттің негізгі мәселелері АҚШ, Еуропа, Орта Азия және Ресейде қызу талқылануда. Әлем ғалымдары мен практиктері осы саланың негізгі мәселелерін анықтап, оны мемлекет үшін де, жеке тұлға немесе мемлекет азаматына оңтайлы етіп шешу жолдарын қарастыруда. Біз осы зерттеуіміз әлемде мәдениеттегі менеджмент туралы пікірталасқа әсер ете алады деп санаймыз. Әлем ғалымдарының зерттеулерін зерделеу барысында бес басты мәселе анықталды. Олар:

1-мәселе: Мәдени-саясат тұжырымдамасын әзірлеуі

Әдебиетке шолу зерттеуіміздің нәтижесі мәдениеттегі менеджментке деген қызығушылық мәдениет пен шығармашылық салалардың тұжырымдамаларының пайда болуы және оны дамытумен тығыз байланысты екендігін көрсетті. Мәдени және шығармашылық өнеркәсіптің мәні туралы пікірталастар әлі де жалғасуда, бірақ қоғамда әлеуметтік-экономикалық дамудағы шығармашылық пен мәдениеттің маңыздылығы жоғары. Қазіргі уақытта мәдениет көптеген елдердің стратегиялық саясатына ажырамас бөлігі ретінде енгізілген. Мәдениет үкіметтен жеткілікті деңгейде қолдау табуда деп айта алмаймыз, сондықтан оның дамуына толық ықпал ете алмайды. Дамыған елдерде мәдениет әлі де күшейтуді қажет етеді, ал даму жолындағы елдерде мәдениет саласы бойынша заңдар мен тұжырымдамаларды қайта қарастырып, үкімет тарапынан бақылауды қажет етуде. Мәдениет саласындағы тұжырымдамалардың болуы мен дамуы сол елдің мәдениетке деген қызығушылықтың артуына әкелгенін білдіреді. Соңғы кездері саясаткерлердің мәдени салаларға деген қызығушылығы артып келеді. Мәдениет пен шығармашылық индустрияда көбірек ұйымдар құрылуда және нарықта мәдени өнімдерді ұсыну да қарқынды дамуда. Біз мәдени өнімдер санының өсуін ғана емес, олардың сапасы мен қол жетімділігінің артуын да байқап отырмыз. Мәдени өнімдер белгілі бір адамдар тобына арналмаған, бірақ олар барлық азаматтарға, соның ішінде әлеуметтік оқшауланған адамдарға да қол жетімді. Сонымен қатар, көркемдік, мәдени немесе әлеуметтік қызметтің кез-келген формасы мәдениетті басқару саласындағы мамандар үшін жаңа құзыреттерге ие болуға немесе барларын дамытуға мүмкіндік беретін әлеуетті еңбек нарығын кеңейтеді. Мұның бәрі мәдениеттегі менеджменттің зерттеу саласы ретінде дамуына ықпал етеді. Бұл дегеніміз зерттеушілер мен практиктерде мәдениетті басқару бойынша терең білімнің болуы мен мәдениетке деген қызығушылықты сақтау керектігін білдіреді.

2-мәселе: Мәдениет салаларындағы ұйымдарды тиімді де ұтымды басқару қажеттілігі

Бұл мәселе сырт көзге айқын көрінгенімен, бірақ мәдени салалардағы кейбір ұйымдар интуитивті түрде басқарылады. Мәдениеттегі менеджмент бойынша білім беру әлі де жетілдіру мен толықтыруды қажет етеді. Осы саланың мамандары біздің өміріміздегі кез-келген басқа салалар сияқты мәдениетті (жоспарлау, ұйымдастырушылық, көшбасшылық және бақылау) және оны адам ресурстарын басқару, қарым-қатынас, маркетинг, операциялар, форма, заң және басқаларының қажеттілігін атап өтті. Сонымен қатар, мәдени мекеменің өміршеңдігі - қаржыландыру көзінің болуы. Мәдени ұйымның тиімді менеджері - сол ұйымның ең маңызды тұлғасы. Бұл мәдениет менеджерлеріне дұрыс құзыреттер мен тиімді бизнес/басқару моделі қажет екенін білдіреді. Мұның бәрі мәдениетті басқару саласында білім мен біліктілік жиынтығын одан әрі дамыту қажеттілігі бар екенін білдіреді. Мәдениет мекемелері басшылары мен менеджерлері мәдениет саласындағы ұйымдарды тиімді басқаруға көмектесетін таңдалған және түзетілген басқару әдістері мен құралдарын меңгеру қажет.

3-мәселе: Білім беру мәселелері

Біз жоғарыда аталған бірінші және екінші мәселелерде мәдениетті басқару үшін сауатты да білімді маман қажеттілігі туралы айтқан болатынбыз. Біз зерттеуімізден мәдениет индустриясында жұмыс істегісі келетін адамдардың мәдениетті басқару саласында ең болмағанда базалық білімі болуы тиіс екендігін ұқтық. Мәдениет саласының қызметкері білімді жоғары оқу орнына дейінгі және университеттік деңгейде (бакалавриат, магистратура және жоғары оқу орнынан кейінгі білім деңгейінде) алуға болады. Мәдениетті басқару бойынша оқу бағдарламаларын ұсынатын университеттердің саны аз. Сондай-ақ, мәдениетті

басқару саласындағы академиялық бағдарламалар әзірлену үстінде және кейбір оқу бағдарламалары бір-бірінен ерекшеленеді. Дегенмен, басты міндет кәсіби білім беру ұсыныстарының жетіспеушілігі десек; кей жағдайды мұны гуманитарлық білім беру дағдарысымен байланыстыруға болады. Сондай-ақ, осы саланың сарапшылары мәдениеттегі менеджмент біліміне қатысатын мұғалімдердің білімі өкінішке орай, көп жағдайда ескірген немесе заманауи, жаңашыл талаптарға сәйкес келмейтінін айтуда. Осылайша, білім беру ұсынысы әлі де дамуда, өйткені креативті индустрия мен инновациялық технологиялардың қарқынды дамуы да әсерін тигізуде. Болашақта мәдениетке қызығушылық танытқандар мен мәдениет саласында жұмыс істегісі келетін мамандар теориялық біліммен қатар шығармашылықты дамытуға және жақсартуға тырысуы керек. Білім мен біліктілікті, ұйымдастырушылық пен басқарушылық қабілетті үйлесімді дамыта білген маман ғана осы саланың хас шебері бола алады.

4-мәселе: Мәдениеттің тереңге тамыр жаюуы

Мәдениет пен қоғам тығыз байланысты және мәдениет жергілікті органдармен басқарылады. Әлемнің басқа елдеріндегідей Қазақстандық мамандарда да мәдениеттегі менеджмент бойынша білім жетіспейді, сондай-ақ мәдениет мекемелерін басқаруда да тәжірибеміз де аз. Мәдениетті басқаруда тәжірибесі бар, басқару механизмдерін басшылыққа алып, озық тәжірибелерді қолданып, тұжырымдамаларды талдап, салыстырып, уақытылы түзетулер мен толықтырулар енгізіп отырған елдер де бар. Жергілікті орган мәдениетке қаншалықты көңіл бөлсе, сол мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық әлеуеті де көтеріле бастайды, өйткені барлығы бір-бірімен тығыз байланысты. Егер біз мәдениетті басқару туралы толық білім жиынтығын ұсына алсақ, зерттеу саласы өркендейді.

5-мәселе: Мәдениетті басқарудың пәнаралық сипаты

Мәдени менеджменттің пәнаралық сипаты, кем дегенде, екі есеге өсті. Біріншіден, мәдениетті басқаруда екі түрлі зерттеу саласы біріктірілген сияқты: мәдениеттану және менеджмент (дегенмен, әртүрлі зерттеу салалары мәдениетті басқаруға да өз үлестерін қосады, мысалы, мәдениет экономикасы және мәдени саясат). Сонымен, мәдениетті басқару дегеніміз - мәдениеттану немесе басқару ғылымы арасындағы таңдау емес, олардың арасындағы дұрыс тепе-теңдікті табу. Зерттеудің екі саласы да мәдениетті басқару туралы жемісті түсінік бере алады. Айта кету керек, кең таралған тәсіл - бұл мәдениетті басқаруда басқару әдістері мен құралдарын қолдану, бірақ оларды мәдениет саласындағы ұйымдардың ерекшеліктеріне сәйкес таңдап, мұқият кіріктіру керек. Мәселен, сарапшылардың бір тобы бизнесті басқару тұжырымдамасын бүкіл мәдениет саласына ойланбай көшіру басты қауіп екенін айтса, тағы бір тобы мәдениет индустриясындағы дамып келе жатқан жобалар мәдениетке орасан үлес қосып, еліміздің осы салада әлемге танымалдылығын арттырады дейді. Мәдениетті экономиканың басқа саласы ретінде қабылдауға болмайды. Мәдениетті басқарудағы мәдени зерттеулердің болашағы пайдалы, сонымен қатар басқару ғылымының өзін байыта алады деп санайды. Мәдениетті басқаруда ұсынылған тұжырымдамалардың, әдістер мен құралдардың кем дегенде кейбірін "дәстүрлі" басқаруға (мысалы, визуалды материалдарды талдау; баяндау тәсілі) қолдану қажет. Қазіргі заманғы ұйымдар әлеуметтік, этикалық және экологиялық тұрғыдан сауатты, сондықтан мәдени индустрияның идеялары менеджмент ғылымы туралы білімнің барлық көлемін байыта алады және менеджерлерге олардың мақсаттарына сәйкес келетін ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Екіншіден, мәдениеттегі менеджмент - бұл пәнаралық сала, өйткені ол теория мен практиканы біріктіреді. Мәдениетті басқару барлық мүдделі тараптар білім жиынтығын дамытуға қатысқан кезде өркендей алады. Зерттеушілер, суретшілер, білім алушылар және мәдениет қызметкерлері ынтымақтастықта жұмыс істеуі керек, өйткені олар мәселеге қатысты әртүрлі көзқарастарды біріктіріп, оны тезірек және тиімді шеше алады; синергетикалық әсерге қол жеткізуге болады. Практиктер теорияларды зерттеуі керек, ал теоретиктер мәдениет саласындағы адамдармен берік қарым-қатынас орнатпай зерттеу жүргізбеуі керек. Теория мен практиканың үйлесімді қызметі бәрімізге пайдалы болуы сөзсіз. Сарапшылар мәдениетті басқару саласындағы зерттеулермен

айналысатын ғалымдардың жұмыс тәжірибесі бар немесе мәдениет саласындағы адамдармен тығыз жұмыс жасайтындығын атап өтті. Алайда, сарапшылар теория мен практиканың үйлесуі оңай жұмыс емес, мәдениетті басқару саласында зерттеу жүргізетін топтар пәнаралық болуы керек, өйткені бұл әр түрлі зерттеу әдістерін және шешілетін мәселелерге қатысты әртүрлі көзқарастарды қолдануға мүмкіндік береді.

Мақалада ұсынылған мәдениеттегі менеджмент туралы ойлар алға қойылған мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік берді. Ғылыми еңбектердің халықаралық базаларында индекстелген жарияланымдардың санына негізделі отырып, мәдени менеджмент зерттеу саласы ретінде Хирш пен Левин тұжырымдамасы аясында "пайда болған дүрлікпе" кезеңінде және келесі кезеңдер әзірлену сатысында деп айтуға болады. Мәдениетті басқару мәдениеттану, менеджмент, арт-менеджмент, дизайн менеджменті, медиа-менеджмент, шығармашылық индустриядағы менеджмент, мәдени экономика және мәдени саясатпен тығыз байланысты екенін түсіну қажет. Осы зерттеу (1) мәдени және креативті индустриялар тұжырымдамасын әзірлеу; (2) мәдени индустриялардағы ұйымдарды басқару қажеттілігі; (3) білім беру мәселелері; (4) мәдениеттің жергілікті тамыр жаюы; (5) мәдениетті басқарудың пәнаралық сипатын анықтап, әрі қарай қандай бағытты ұстануымыз керектігін көрсетеді. Жалпы Қазақстанда Қазақстан Республикасының мәдени саясатының тұжырымдамасы (2014 ж.) және Креативті индустрияларды дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған тұжырымдамасы (2021 ж.) жасалып, кейбір ЖОО-нда мәдениеттегі басқару бойынша курстар оқылып, мәдениеттің басқа саламен байланысуы арқылы пәнаралық байланыс орнауында үлкен негіз бар екендігіне сенімді айта аламыз. Сонымен қатар, үлкен қалалар мен облыс, аудан орталықтарында да мәдениет ошақтары аталған тұжырымдамалар мен әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламалары негізінде белсенді іс-шаралар өткізуге кірісіп кетті. Сондықтан да елімізде мәдениет саласын басқару жүйесі дұрыс жолға қойылып, мәдениет саласын дамытуда қомақты жұмыс атқарылуда.

Әдебиет:

1. Гриффин Р. Менеджмент. 12-басылым. Алматы. «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018, - 768 б.
2. Wróblewski Ł. (2017), Culture Management. Strategy and Marketing Aspects. Berlin: Logos Verlag Berlin.
3. Hirsch P., Levin D. (1999), Umbrella advocates versus validity police: A life-cycle model. Organizational Science, 10(2), pp. 199–212.
4. McDermott D.R., Stock J.R. (1980), An application of the project Delphi forecasting method to logistic management. Journal of Business Logistics, 2(1), pp. 1–17.
5. Dziurski P., Pawlicka K., Wróblewska A. (2018), Cultural Management as a Research Area: Challenges. WSB University, pp. 18-22

**БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ
ЖОЛДАРЫ
WAYS TO IMPROVE THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF A FUTURE TEACHER-
PSYCHOLOGIST**

П.М. Махашова*

А.А. Сейдаш*

Annotation. The article is devoted to the problem of competence of modern teaching staff. Special attention was paid to the diagnosis of professional competence of future teachers-psychologists. The success of the activity of a teacher-psychologist depends on the high level of his personal development, the ability to communicate with others, and

* М.Х.Дулата атындағы Тараз өңірлік университеті Тараз, Қазақстан, mahashova1964@mail

* М.Х.Дулата атындағы Тараз өңірлік университеті Тараз., Қазақстан, aktotiseidali@gmail.com

productive behavior in difficult situations. The article shows that in order to improve the effectiveness of professional training of future teachers-psychologists, it is necessary to develop professional competencies of students.

Keywords: professional competence, communicative, subjective, advisory, motivation

Қазіргі қоғам өмірінің әлеуметтік-экономикалық жағдайларын өзгерту, білім беру жүйесін жаңарту мамандардың, атап айтқанда, психолог мамандардың кәсібилігінің сапалы жаңа деңгейін талап етеді. Осыған байланысты кәсіби қызмет жүйесін құруды, қолдануды және түзетуді білетін, кәсіби міндеттерді теориялық және іс жүзінде шешуге дайын жоғары білікті кадрларды даярлау проблемасы ерекше маңызға ие.

Педагог-психолог білім беру мекемесінің педагогикалық қызметкерлерінің ішіндегі білім беру процесін психологиялық қамтамасыз етуге бағытталған кәсіби қызметті жүзеге асыратын маман.

Педагог-психологтың кәсіби құзыреттілігі-жеке және кәсіптік сипаттамалар жүйесі:

- ✓ арнайы дайындық (ЖОО-да даярлау нәтижесі, жоғары оқу орнынан кейінгі қосымша даярлық, кәсіби қызмет);
- ✓ қызметтегі біліктілік (практикада психологиялық-педагогикалық қызмет технологияларын игеру нәтижесі);
- ✓ ұйымдастырушылық-қызметтік құзыреттілік (үздіксіз кәсіптік білім беру және практикалық қызмет процесінде қызметті дамыту нәтижесі) [1, 14-20б].

Табысты кәсіби қызмет үшін тұрақты және жиі өзін-өзі бағалау, әлемге оң көзқарас, эмоционалды тұрақтылық, өзіне деген сенімділік, тұрақты мотивация, жауапкершілік, тәуелсіздік, талдау қабілеті, мақсаттары, міндеттері, жұмыс түрлерін таңдау; нәтижені болжау; құжаттаманы жүргізу; құжаттарды кәсіби сауатты құрастыру; әлеуметтік-педагогикалық жағдаймен жұмыс істеу, әлеуметтік-психологиялық жағдайларды оңтайландыруға ықпал ету; оқу процесіне қатысушылармен және басқа мекемелермен өзара әрекеттесуді ұйымдастыру; психологиялық семинарларға, ғылыми-практикалық конференцияларға қатысу және т. б. қажет [2, 28 б].

Кәсіби міндеттерді білікті орындау үшін педагог-психолог кәсіби құзыреттіліктерді меңгеруі қажет. Құзыреттіліктер мекеменің қызметіне және оқушылардың әлеуметтік-тұлғалық дамуына мақсатты әсер етуге, білім беру процесіндегі психологиялық практиканы рефлексивті бағалауды жүзеге асыруға, құзыреттілік шегін анықтауға және кәсіби өсу жолын жобалауға мүмкіндік береді [3, 8-15 б]. Табысты кәсіби қызмет үшін тұрақты және барабар өзін-өзі бағалау, әлемге оң көзқарас, эмоционалды тұрақтылық, өзін-өзі бағалау және өзіне деген сенімділік, тұрақты мотивация, жауапкершілік, тәуелсіздік, талдау қабілеті және т.б. қажет. Кәсіби маңызды қасиеттер – құзыреттер-педагог-психологқа кәсіби қызметтің динамикалық жағдайында міндеттерді тиімді шешуге мүмкіндік береді. Кәсіби құзыреттіліктің қалыптасуы мен дамуы тұрақты кәсіптік білім беру және практикалық қызмет процестерінде жүреді. Педагог-психологтың кәсіби құзыреттілігі оның табысты кәсіби қызметінің негізі болып табылатын, іс-әрекеттік-рөлдік (білім, білік және дағдылар) және жеке (кәсіби маңызды қасиеттер) сипаттамалар жүйесін қамтитын күрделі психологиялық білім ретінде қарастырылады. Кәсіби қызметті тиімді жүзеге асыру үшін психолог білім беру мекемесіндегі әлеуметтік-психологиялық жағдай туралы жеткілікті білімге ие болуы керек, өзінің кәсіби дамуы мен жалпы психологиялық қызметтің даму перспективаларын анықтай алуы керек. Білім беру мекемесінің ішінде және сыртында әртүрлі құрылымдармен өзара әрекеттесудің оңтайлы стратегияларын таңдай білу маңызды.

Психолог кәсібилігінің негізгі критерийлері: өмірлік және кәсіби ұстанымның болуы; дамудың басым бағыттарын түсіну (мекеменің ерекшелігін ескере отырып); мақсаттарды, міндеттерді дербес тұжырымдай білу, жұмыс нысандарын таңдау; нәтижені болжау; құжаттаманы жүргізу; құжаттарды кәсіби сауатты жасау; әлеуметтік-педагогикалық жағдаймен жұмыс істеу, әлеуметтік-психологиялық жағдайларды оңтайландыруға ықпал ету; білім беру процесіне қатысушылармен және басқа мекемелермен өзара іс-қимылды ұйымдастыру; психологиялық семинарларға, ғылыми-практикалық конференцияларға қатысу.

Жалпы педагогикалық құзыреттер: білім беру жүйесінің қазіргі жағдайы туралы, білім беру үдерісін ұйымдастырудың негізгі нормативтік құжаттары туралы; білім беру ортасын ұйымдастыру қағидадары туралы, педагогикалық технологиялар мен әдістемелердің алгоритмдері туралы, білім берудің әртүрлі тәсілдері туралы, сабақтардың құрылымы, жүргізілуі және құрылуы ерекшеліктері туралы, тәрбиенің негізгі міндеттері мен бағыттары туралы білім.

Жалпы кәсіптік құзыреттер: арнайы психологиялық ұғымдарды білу және түсіну, жалпы және арнайы психологиялық мәдениетке ие болу, арнайы құралдар мен техникаларды пайдалану; білім беру жүйесінің, мекеменің міндеттерін және өзекті жағдайды ескере отырып, өз қызметін жоспарлау, жобалау, модельдеу, болжау қабілеті; коммуникативтік құзыреттілік, білім беру процесінің әртүрлі субъектілерінің бірлескен қызметін ұйымдастыра білу; проблемалық мәселелерді шешуге жәрдемдесу; консультативтік қызмет дағдыларына ие болу; ағартушылық жұмыс дағдылары мен дағдыларына ие болу, әртүрлі аудиториялар үшін ақпаратты тиімді пайдалану және ұсыну; нәтижелерді, кері байланысты талдай білу, мақсатқа жету шарттары; заманауи ақпараттық технологияларды меңгеру.

Арнайы құзыреттер. Психодиагностикалық құзыреттіліктер-психологиялық-педагогикалық диагностика, оқушылардың жеке психологиялық қасиеттерін, даму ерекшеліктерін бағалау.

Арнайы психокоррекциялық және дамытушылық құзыреттер: жеке тұлғаның ерекшеліктерін, білім беру процесіне қатысушылардың мінез-құлқын түзету, нақты баланың, балалар тобының дамуының өзекті мәселелерін шешуге жәрдемдесу.

Арнайы психопрофилактикалық құзыреттер: психологиялық ағарту, білім беру процесіне және тұлғааралық қатынастарға қатысушылардың жеке басының қалыптасуы мен дамуындағы ықтимал бұзушылықтардың алдын алу, психикалық тепе-теңдікті сақтауға және нығайтуға жәрдемдесу; психологиялық білімді тарату, психологиялық мәдениеттің деңгейін және өмір сүру сапасын арттыру мақсатында психологиялық көмек мүмкіндіктері туралы хабардар болу дәрежесін арттыру.

Арнайы консультациялық құзыреттер: психологиялық және психологиялық-педагогикалық консультация беру, білім беру процесіне қатысушылардың психологиялық проблемаларын шешуге жәрдемдесу; психикалық даму, оқыту және тәрбиелеу мәселелері бойынша жеке психологиялық консультация беруді ұйымдастыру; балалардың психикалық дамуын жүйелі бақылау. Арнайы әдістемелік құзыреттер: әдістемелік қызмет, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді, әдістемелік материалдарды жинақтау және жүйелеу, кәсіби мәселелер бойынша жеке және топтық консультациялар. Арнайы басқарушылық құзыреттер: басқару процестерін психологиялық-педагогикалық қолдау, білім беру мекемесін басқаруды психологиялық қолдау.

Кәсіби маңызды қасиеттер-құзыреттілік мұғалім психологқа кәсіби қызметтің динамикалық жағдайында мәселелерді тиімді шешуге мүмкіндік береді. Кәсіби құзыреттіліктің қалыптасуы мен дамуы тұрақты кәсіби білім беру және практикалық қызмет процестерінде жүреді.

Педагог-психолог бұл білім беру процесін психологиялық қамтамасыз етуге, тұлғалық дамуға және табысты әлеуметтенуді қамтамасыз етуге, білім алушылардың денсаулығын сақтау мен нығайтуға, балалар мен жасөспірімдердің құқықтарын қорғауға, олардың дамуы мен мінез-құлқындағы ауытқулардың алдын алуға бағытталған кәсіби қызметті жүзеге асыратын педагог қызметкерлер қатарындағы маман.

Педагог-психологтың кәсіби құзыреттілігі-іс-әрекеттік-рөлдік (білім, білік, дағды, тәжірибе) және жеке (кәсіби маңызды қасиеттер) сипаттамалар жүйесін қамтитын күрделі психологиялық білім.

Құзыреттіліктің негізі университеттің мамандануы болып табылады (мысалы. "Білім берудегі практикалық психология"), барлық педагог - психологтар үшін міндетті базалық

білім береді. Кәсіби құзыреттілік пен құзыреттіліктің қалыптасуы мен дамуы тұрақты кәсіби білім беру және практикалық қызмет процестерінде жүреді.

Педагог-психологтың кәсіби құзыреттілігі іс-әрекетте көрінеді және мыналарды қамтитын интеграцияланған құрылым ретінде ұсынылуы мүмкін:

- адамның арнайы біліктілігі мен функционалдық сауаттылығы, оның жеке құзыреттілігі, әлеуметтік функционалдық сауаттылығы ұсынылған арнайы әзірлік (ЖОО-да, жоғары оқу орнынан кейінгі қосымша даярлық процестерінде және кәсіби қызметте арнайы даярлықтың нәтижесі);

- іс-әрекеттегі психологиялық-педагогикалық іс-әрекет технологияларын практикада игеру және оны көрсету қабілетін игеру нәтижесі ретінде біліктілік;

- ұйымдастырушылық-әрекеттік құзыреттілік, рефлексивті талдау нәтижелері негізінде қызметті өзгерту мүмкіндігі (үздіксіз кәсіби білім беру және практикалық қызмет процесінде қызметті дамыту тетіктерін игеру нәтижесі).

Қорытындылай келе, кәсіби құзыреттілік және кәсіби құзыреттер бір-бірін толықтыратын және өзара байланыстыратын ұғымдар болып табылады. Құзыреттілік-бұл лауазымдық нұсқаулықпен және жауапкершілік саласымен анықталатын міндеттер шеңбері, маман белгілі бір білімді, дағдыларды, кәсіби қабілеттерді және жеке тұлғаның кәсіби маңызды қасиеттерін көрсетуі керек өкілеттіктердің белгілі бір саласы.

Кәсіби маңызды қасиеттер педагог-психологқа міндеттерді тиімді шешуге және кәсіби қызметтің динамикалық жағдайында әр түрлі деңгейдегі қиындықтар мен айқындылықтағы мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. Кочюнас, Р. Психологиялық кеңес беру негіздері [Мәтін] / Р. Кочюнас. – М.: академиялық жоба, 2009. – 240 б.

2. Кошель, Н.Н. Кәсіптік құзыреттілік дипломнан кейінгі білім берудің негізгі категориясы ретінде / Н.Н. Кошель [Мәтін] // Адукация I выхаванн. – 2015. – № 9, 8-15 беттер.

3. Білім беру саласындағы Педагог-психолог: кәсіби стандарт [электрондық қолжетімділік] / http://nsportal.ru/sites/default/files/2016/01/15/prof_standart_psychologist.pdf. - 49 б.

3-СЕКЦИЯ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ
ЭТНО-ДИНИ ИДЕНТИФИКАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

3-СЕКЦИЯ
ПРОБЛЕМЫ ЭТНО-РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

3-SECTION
PROBLEMS OF ETHNO-RELIGIOUS IDENTIFICATION
IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ТАРИХИ УАҚЫТТЫҢ ТЕОЛОГИЯЛЫҚ АСТАРЛАРЫ*
THEOLOGICAL BACKGROUND OF HISTORICAL TIME

Сатершинов Бақытжан Меңлібекұлы†
Купешов Қанат Өміртайұлы‡

Annotation. Socio-cultural versions of time space relations in the history of philosophy and science, and their influence on forming of the historical consciousness are analyzed in the article. Content of the cultural-historical time and the cyclical (mythological) and line (historical) conceptions of the historical time and market out. Connection of the natural and cosmos in the folk, mythological consciousness is highlighted, and eschatological traditions in the historical consciousness are examined as well.

Keywords: history, philosophy, theology, God, tradition, religion, folk, mythology.

Тарихи жазба деректер қалдырып кеткен көне өркениеттердің көпшілігі – мысырлық, месопотамдық, ирандық, грек, рим, Колумбқа дейінгі Америка өркениеттері - әрқайсысы өз бетінше тарихтың циклдік тұжырымдамасын дамытқан және тарихтың абсолюттік ақыры дегенді білмеді. Бұл тұжырымдама әсіресе Ежелгі Үнді елінде анағұрлым толық қалыптасқан; жанның көшуі туралы ілім дәл осы жерде ерекше кең тарады, осы күнге дейін өмір сүріп келген касталық құрылыстың пайда болып, өмір сүруінің бір себебі де осында және оның әлеуметтік салдарлары да баршаға аян.

Орасан зор уақыт кесінділерін алып жатқан ғарыштық циклдердің ырғағы өмір мен өлімге, сонымен бірге жақсылық пен жамандықтың мәңгі күресіне жолдама береді. Зұлымдық үстем болғанда әлемнің ғимараты құлайды да, ал рәмізі алтын жұмыртқа болып табылатын дүниенің қайта жаңғыруы жарық пен жақсылық белгісінде жүзеге асады. Екі жүз елуге жуық метафизикалық және мистикалық поэмалардан тұратын үнділік Упанишадтар әлемнің осындай циклдік тұжырымдамасын береді. Мұндағы қайталанушылықтардың тізбегін жан алмасу үдерістері жүзеге асатын хаос пен қайта жаңғырулар цикліне құдайларды, адамдарды және жануарларды тартып алатын алып шығырмен салыстыруға болады. Бұл шеті-шегі жоқ шеңберден шығу үшін көптеген нәрселер мен мәндерден тысқа шығып, барлық мәннің тұтастығымен сіңісу керек. Ал мұның жолы («йога») әртүрлі мектептерде әрқилы белгіленеді: әрекет («карма»), білім («джнана») немесе ізгілік («бхакти»).

Таяу Шығыс пен Мысыр, Алдыңғы Азия мен Иран, грек-рим өркениеттері ұлы монотеистік діндерді дүниеге әкелген діни белдеу болып саналады. Мысырлықтардың үнділіктерден ерекшелігі жекелеген адам өлгеннен кейін жер асты әлемінде өмірін жалғастыруы болып табылады. «Өлілер кітабы» осыдан хабар береді. Дүниені хаостан жаратқан көне гректердің космогониялық мифологиясы да жақсы мәлім. Ежелгі Қытай мен Римдегі, сондай-ақ афро-азиялық, еуразиялық көшпенділерде ата-баба рухына табыну кеңінен таралды. Бұл табынушылық жер бетіндегі мәңгі өмір сүруді білдіріп тұрғандай, әлдеқашан опат болған ата-бабалар ұрпақтарының жадында олардың өздерімен бірге қатар өмір сүре береді. Бұл «қоғам тек тірілерден ғана емес, тірілердің есінде қалған өлілерден де тұрады» деген Огюст Конттың сөздерін еске түсіреді.

Жалпы миф дегеніміз бағзы замандардан бері ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан немесе Платондағыдай толығымен ойдан шығарылған аңыз-эпсаналар болып табылады екен. Бұл мифтер сол заман адамдарының рухани мұқтаждығын, зерделі жанның күнделікті өмірден туындайтын практикалық сұраныстарына ғана жауап беріп қоймай, трансценденттіктен де кет әрі емес болды.

* Мақала AP09259275 «Дәстүр мен жаңашылдықтың діни қырлары: өткені, бүгіні мен болашағы» гранттық қаржыландыру аясындағы ғылыми жоба ауқымында жасалды.

† ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор

‡ Дінтанушы-докторант

Уақытты циклдік тұрғыда қабылдауға сәйкес, табиғи шынайылықта да, әлеуметтік шынайылықта да кез келген жаңа түзілімге орын болған жоқ, барлығы да мәңгі қайталанудан тұрды. Бұл «алғашқы қауымдық» онтологиялық тұжырымдаманы М. Элиаде былайша түсіндіреді: «нәрсе немесе іс-қимыл тек архетипке қандай мөлшерде дәл еліктегеніне және соны қайталағанына қарай шынайылыққа ие болады. Осылайша, қайталану немесе қатысу арқылы ғана шынайылыққа жетуге болады, еліктейтін үлгісі жоқтың бәрінің «мәні жоқ», басқаша айтқанда оларға шынайылық жетіспейді. Адамдардың архетиптікке және парадигматикалыққа ұмтылатыны сондықтан» [1, 38 б.].

Элиаде тарихи оқиғалардың категорияларға, ал тарихи тұлғалардың архетипке айналатынын айта келе, ұжымдық жадыны тарихи емес деп есептейді. Өйткені фольклорлық шығармадағы немесе эпикалық поэзиядағы уақиғалар немесе қаһармандар жоғарыдағы архаикалық онтологияға сай, бір-екі ғасыр өте келе индивидуалдық қабылдауда емес, үлгі ретінде ойлаудың архаикалық тәсілімен ұжымдық жадыда орын тебеді. Ал «тарих» ретіндегі жеке-дара еске алуды Элиаде «тарихи сананың» немесе қазіргі адамның сана болмысына тән деп пайымдайды, «қайтымсыздық пен тарихтың жаңашылдығына деген қызығушылық адамзаттың таяуда ғана ойлап тапқаны, керісінше архаикалық адам тарихтың бойындағы жаңалық пен қайтымсыздықтан барынша қорғануға тырысты.

Ал шынайылықты дамушы ретінде түсіну үшін кеңістікті орталықсыздандырып, уақытты түзету керек. Уақытты түзудің тарихи миссиясын, беделді зерттеушілердің пікірінше, бастапқыда иудазим, артынша христиан діні және соңынан ислам діні атқарды. Бұл әлемдік ұлы діндер «жоқтан бар жасаған Құдай туралы және ақырзаман туралы әлемнің тарихы туралы ілімді үйретті» [2, 20 б.]. Соның нәтижесінде циклдік аграрлық және мифологиялық уақыт бір сызыққа түзетіліп, бірбағыттылық қалыптасты. Бұл тарихи уақыт санада бірден қалыптаса қойған жоқ, бастапқыда элитарлық бағытта жүрсе, кейінірек бірнеше ғасырлар барысында ресми діни идеологияның орнығуы барысында тарихилықтың бекітілуіне әкелді.

Дегенмен бірбағытты тарихи уақыттың пайда болуын ирандық (оның ирандық екені екіталай, соңғы мәліметтер оның тұрандық екендігін дәлелдейді) ұлы реформатор Заратустрамен байланыстырар болсақ, онда линиялық тарихтың пайда болу датасы одан да ары ығыстырылар еді. Оның ілімінде ізгі рухани күш пен зұлым физикалық күштің мәңгі күресі, ақырында ізгілердің марапатталып, залымдардың жазаланатын соңғы Сот күні туралы идеялар тұңғыш рет айтылды. Алайда көптеген зерттеушілер зороастризм дінін монотеистік емес, дуалистік дін деп қарастырады.

Ыбырайымдық (Авраамдық) дәстүрдегі діндердің қасиетті кітаптарындағы (Тәурат, Зәбур, Інжіл және Құрандағы) айтылғандардың қазіргі ғылымда дәлелденуін, гуманитарлық ойдағы «тарихтың ақыры» туралы пікірлер мен жаратылыстанудағы «үлкен жарылыс» теориясын, жұлдыздардың, оның ішінде біздің Күннің өмір сүру мерзімдерін ғалымдардың есептеп шығаруын, біздің жербесікті адамның өзінің әрекетімен жою мүмкіндігін ескерер болсақ, осыдан үш мың жыл бұрын аян болған бұл ақиқатқа таңданбасқа шараңыз қалмайды.

Ыбырайым дінінде (ханиф дін, дұрыс дін деп те айтылады) бекітілген тарихтың бірбағытты тұжырымдамасының қайтымсыздығы адамзаттың іс-әрекетіне біртұтас өлшем береді: әлемдегі барлық нәрсе жаңа және іс-әрекет пен қылықтардың әрбір жағдай мен әрбір адам үшін жағымды және жағымсыз екендігінің түпкі мәнін ашып беретін ақырзаманға қарай бағытталады.

Ескеретін бір нәрсе, уақыттың циклдік тұжырымдамасы да, линиялық тұжырымдамасы да діннің қандай да бір формасымен үнемі сәйкестендіріле бермейді. Мысалы, циклдік тұжырымдамамен байланысты да (айталық платонизм), линиялық тұжырымдамамен де байланысты (Ыбырайымның үмбетіндегілер) монотеизмнің формалары кездеседі. Сондай-ақ циклдік ұстанымды қабылдаған көне стоиктер де, бүгінгі күні тарихтың ақырын мойындаған материалистік философия да атеистік бағдарды ұстанады.

Мирча Элиаде тарихты теофания ретінде қарастырады. Мифологиялық санадан тарихи санаға өту діни тәжірибемен келген сенімнің нақты тарихи ғұрыптық іс-әрекеті – Ыбырайым пайғамбардың өз ұлы Ысқақты Құдайға құрбан етуінен басталады. Осы прецеденттің арқасында Ыбырайым архетипті әрекетті қайталаудың дәстүрлі тұжырымдамасын бұзып, жаңа діни тәжірибе – бір құдайға деген сенімнің (тәухидтің) негізін қалайды. Алайда, Элиаденің ойынша, бұл сенім бірден қалыптасқан жоқ, қалыптасу көптеген ғасырларды қамтыды, бастапқыда элитарлық, индивидуалдық қалыпта болды. Сондай-ақ иудейлік элитаның тарихты қабылдауы мен оның құндылығын мойындауы дәстүрлі архаикалық онтологияны толығымен күйрете алған жоқ. Дүниенің ақырғы қайта жаңғыруына деген мессиандық сенімнің өзі анти тарихи ұстанымды білдіреді. Уақыт пен тарихи оқиғалардың қайтымсыздығы уақыт ағымындағы тарихтың шектелуімен алмастырылады, әлемді қабылдаудың мессиандық нұсқасында тарихқа төзе тұруға тура келеді, өйткені ол болашақтың бір сәтінде бәрін жоққа шығарып, циклді қайта жаңғыртатын эсхатологиялық қызметті атқарады.

Осылайша, адамзат тегінің тағдырларының қалыптасуына да, оның тарихи санасына да ықпал етіп келген және оны одан ары жалғастырып келе жатқан факторлардың арасындағы анағұрлым күштісі біз дін деп атаған әсер болып табылады. Діни фактор барлық әлеуметтік институттардың негізінде жатыр және ол – адамдарды біріктіретін аса күшті импульс. Өте көптеген жағдайларда діни байланыстар нәсілдік, территориялық немесе тіпті отбасылық байланыстардан да мықты болып шығады. Бір құдайға табынатын, бір сенімді ұстанатын адамдардың бір-бірімен қатынасы бір отбасының мүшелерімен салыстырғанда, тіпті туған бауырларға қарағанда мығым әрі орнықты келеді. Діннің шығу тегін ашуға тырысу көп болды. Қазірге дейін өмір сүріп отырған көне діндер өзінің жаратылыстан тыс бастауын түйіндейді, өзінің шығу тегін адамның миымен емес, қандай да бір тыс тылсым дүниемен байланыстырады.

Әлемдік діндердің ықпалында болған ортағасырлық дүниетанымның бірбағытты уақыттың да дуалистік тұрғыда қосарлы болғанын айта кету керек: онда пенделік уақыт пен қасиетті уақыт айрықшаланды, мұның алдыңғысы екіншісіне бағынғанымен, толығымен жұтылып кеткен жоқ. Алайда бір желінің бойына түзуленген уақыттың екі ұшы да көрініп тұрды: оның бір ұшында Жаратушының дүние мен Адамды жаратуы тұрса, екінші ұшында Қиямет күні тұрды. Ақырет циклдік уақытты тұйықтап тұрғандай көрінгенімен, уақыттың бірбағыттылық мәнін жоймайды. Мұны милленаризм құбылысын мойындайтын эсхатологиялық уақыт деп те атайды.

Әрқилы түсініктер мен қозғалыстарды туғызған милленаризм (латынша millennium – мыңжылдық деп аударылады) өзінің бастауын Апокалипсистегі мына мәтіннен алады: «Мен қолында үлкен шынжыры бар және тұңғықтың кілтін ұстаған Періштенің аспаннан түскенін көрдім. Ол ібіліс пен шайтанды бойына сіңірген алып жыланды тұңғыққа лақтырып тастап, оны мың жылға қамап тастады және мың жылға дейін халықтарды азғырмас үшін оның үстіне таңба қойды; содан кейін ол аз уақытқа босанатын болады» (Откр., XX, 1 – 3).

Есепке тартылатын күннен бұрын болатын бұл мыңжылдықты ғасырлар бойы шіркеу әкейлері «аспан патшалығы» орнайды деп түсіндіріп келді, тек 1944 жылы ғана Рим Шіркеуі Ақырет күніне дейін Христос екінші рет тіріліп келеді дегенді ресми теріске шығарды. Алайда мормондар, «Иегов куәгерлері» сынды інжілдік бағыттағы кейбір діни қозғалыстар мен «New Age» («Жаңа дәуір») сынды зайырлы ілімдер мұны тікелей түсініп, насихаттап жүр.

Осылайша тарихилықтың (историзмнің), тарихи сананың қалыптасуына бірбағытты уақыт тұжырымдамасы өзінің үлкен ықпалын тигізді. Енді осы сананың тарихи болмысына әсер еткен тарихтың линиялық түсінігіндегі иудейлік, христиандық және мұсылмандық эсхатологиялық (грекше eschata – «соңғы нәрселер» дегенді білдіреді) көзқарастарды олардың тарихи дамуы барысында түсіндіріп көрейік.

Алдымен иудейлік дәстүрге келер болсақ, алғашқы қасиетті кітап – Тәурат шамамен біздің заманымызға дейінгі XIII ғасырда өмір сүрген Мұса пайғамбарға түскен. Алайда

сыншы-ғалымдардың пікірінше, осыған дейін ауызша таратылып келген мәтіндер ІХ ғасырда қағазға жазылған. Дәуіт патшадан (Х ғасыр) және Амос пен Исаяя (VIII ғасыр) пайғамбарлардан, сондай-ақ б.з.д. 586 жылғы апаттан бірнеше жыл бұрын Иерусалимнің құлауын болжаған Иезекиилден бастап эсхатологиялық мазмұн айқындала түседі де, ол Даниил кітабында таза messiандық (көне еврей тіліндегі Mashiah – машайық «әулиелендірілген» дегенді білдіреді, грек тіліне Христос деп аударылады, Көне яһуди өсиетінде патшалар, оның ішінде Дәуіт, сондай-ақ Ысырайыл осы есіммен аталады, ал Жаңа өсиетте Иисус еврейше Мессия, арабтарда Айса пайғамбар, грекше Христ деп аталады) сипатқа ие болады.

Римдіктердің 70-жылы храмды қиратқанынан және 135 – 138 жж. иудейлер көтерілісін император Адриан басқаннан кейін яһудилік дәстүрде жаңа діни практика пайда болды. Діни кітаптардан апокрифтер алынып тасталды, көне яһуди мәтіні түпкілікті анықталып, раббиндік заңнамалар (Галаха) мен інжілдік комментарийлер (Агада) канондалды. Кейінірек III – IV ғасырларда палестиндік және вавилондық раббиндер мектебі «Гемараны» (қосымша түсіндірмелер) құрастырып, ақырында 39 бөлімнен тұратын Талмуд дүниеге келді. Бұл жинақ қиратылған Храмның орнын алмастырғандай болды.

Бүкіл христиан және мұсылман әлеміне тарыдай таралып кеткен еврей диаспораларындағы Мессияны эсхатологиялық күту ғасырлар бойы тарихи уақыты мен кеңістігіне қарай әрқилы кейіпке енді. Енді Израиль (Ысырайыл) — пұтқа табынушылар арасында ұзақ уақыт қуғын көріп келген құдайдың таңдаулы халқы өз ұлтына үстемдік әкелетін Мессияның және messiандық дәуірдің келуін тарих ағымынан күтеді. XII ғасырдан бастап осылайша күтуді messiанизмнің әлеуметтік-саяси қырына қоса, рухани өмірінің де өзегіне айналдырған мистикалық бағыт қалыптасты. Мистикалық Каббаланың (аңыздардың) жазбаша нұсқалары XIII ғасырда Испанияда («Зогар») кеңінен таралды. XVI – XVII ғасырларда Давид Реуми, Шаббатай Цеви сынды жалған мессиялар өз төңірегінде эсхатологиялық ахуалдар қалыптастырды. XIX ғасырдың соңында сионизм пайда болды («Бүкіләлемдік сионистік ұйымның» негізін қалаушы Теодор Герцль); бастапқыда бұл қозғалыс зайырлы болғанымен, шын мәнінде ұлттық және діни қыры онымен ажырамас байланыста болды; ақырында 1948 жылы Израиль мемлекетінің пайда болуына әкелді. Сионизм – яһудилердің messiандық үмітінің формаларының бірі іспетті. Осылайша, бұл эсхатология тарихи мақсатты - тарихтағы мыңжылдық кезбеліктен құтылып, ұлттың материалды әрі рухани жеңісін көздеді. Тарихта теңдесі жоқ бұл халықтың тағдыры бірде тұйықталумен (изоляциямен), бірде сіңіп кетумен (ассимиляциямен), бірде профетизммен (пайғамбарлықпен, уағызбен), заңнамашылдықпен (дінді ережелердің жиынына әкеліп тіреу), бірде діни әурешілікпен немесе энтузиазммен сипатталды. Ақырында осыдан алпыс үш жыл бұрын бұл халықтың тарихи тағдырларының тоқайласқан саяси орталығы Израиль мемлекеті болып бекіді.

Ал христиандық дәстүрге келер болсақ, Жаңа Өсиетте эсхатологиялық үміттер маңызды орын алады және ол христиандықтың алғаш пайда болған кезінен-ақ басталды. Тіпті Павел хауаридің өзі өзінің тірі өмірінде Христтің екінші мәрте келуінен үміт етті. Бұл мерзімнің нақты болмауының өзі де кездейсоқ емес. Ізгі Хабарда кейде Христостың өзі ақыр заман рухани тұрғыда да, тарихи тұрғыда да жақын дейді, ал кейде оны жалғыз Әкем біледі деп ескертеді, мұның өзі сенімде сергек болып, шәкірттерінің сынаққа төтеп беруін қажет етуден туындаған.

Павелдің жолдаулары мен Иоанн Богословтың Апокалипсисіндегі көптеген эсхатологиялық элементтер тарихтың терең теологиясын беріп қана қоймай, ақырзаман туралы әралуан, тіпті қайшылықты пікірлер туғызды. Алғашқы ғасырларда христиандар қуғынға ұшырады да, мессияның қайта келуін таяу болашақтан күтсе, кейінірек христиандық ресми дінге айналғаннан кейін эсхатологиялық көзқарастар ұстамдылығымен танылды. Католик дінін күні бүгінге дейін шабыттандырып отырған әулие Августин Жер патшалығы мен Аспан патшалығын арасын ашып (бұл жерден де сакралдық уақыт пен профандық

уақыттың табын көруге болады), 426-жылы жазылған «Құдай патшалығы туралы» кітабында Жаңа Өсиетте жазылғанды қатаң сақтауға тырысады. Ол ақырзаманда тек барлық күнәһарлар ғана емес, жын-шайтандар да жалпы бітімге келеді (Апокастасис – apokastasis – грекше «қайта орнатылу» дегенді білдіреді, барлық күнәһарлар да, тіпті жындар да ақырзаманда кешіріледі деген теория) деп жазған Оригенге де, Григорий Нисскийге де қарсы шығады.

Біздің заманымыздағы консеквенттік немесе іргелі эсхатологиялық мектептің көрнекті өкілі А. Швейцердің (1875 – 1965) пайымдауынша, Иса (Иисус) таяудағы тарихтың ақыры және табиғаттан тыс мессиандық патшалық туралы уағыз айтты, бірақ ол орнамады, енді ақырзаманда күтіледі. Пунктуалистік эсхатологиялық мектептің, оның өкілі Р. Бульманның пікірінше, Иса пайғамбардың хабарлаған «Құдай патшалығы» жер тарихымен еш ортақтығы жоқ тылсым шынайылық, Христтің шәкірттері осы өмірдің өзінде Христпен рухани бірге өмір сүріп, құдай патшалығын бұл әлемнен күтпеуі керек. Ч.Г. Додд эсхатология Христтің келуімен «іске асып қойған» деп түйіндейді. Тағы бір көзқарас бойынша Құдай Патшалығы – бұл бүкіл адамзат тарихы барысында өз жолын жалғастырып, өзінің болмыстағы жасырын формасын Елшілігі мен Парусияға (parousia – «көріну», «келу»), адамзат тарихының ақыры, барлық құпияны айқындап, таразыға тартқаннан кейін «уақыты жоқ» өмірді бастау үшін Христтің бар салтанатымен Екінші рет келуі) дейінгі аралықта құрған Шіркеуі. «Қауым» туралы айтқан И.К. Барт та, «алдыңғы эсхатология» терминін қолданған О. Кульман да Құдай Патшалығы мен Шіркеуді бір деп есептейді.

Тарихи уақыт барысында эсхатологиялық көңіл-күйлердің ерекше шарпыған кезеңдері болып тұрды. Әрқилы зұлматтар мен әлеуметтік сілкіністер кезеңінде Антихрист күшіне енді, заман ақыр таяу қалды деген жалпы пікір орын алып тұрды. Мысалы, бұл Рим империясының құлауы тұсында, сондай-ақ XIV ғасырда Еуропа халқының үштен бірін оба індеті жалмаған тұста осылай болды. XV ғасырда папалық институт еш уақытта болмаған дағдарысты бастан кешірді (бірден үш папа болған кездері де болды). Константинопольді түріктердің басып алғаны да христиандар үшін эсхатологиялық әсер берді. Әулие Винсент Ферье ақырзаманның келгенін хабарлап бүкіл Еуропаны аралап шықты.

Батыс-еуропалық Ренессанс ортағасырлық дүниетанымға елеулі соққы берді. Теоцентризмнің іргесі сәгіле бастады, тұтастай алғанда дүниетанымның десакрализациясы, секуляризациясы басталды, ал бұл өз кезегінде кеңістік пен уақыт туралы көзқарастарға әсер етіп, тарихи санадағы құбылыстарға әкелді. Алайда Қайта өрлеу теоцентризмнің орнына антропоцентризмді бекітті, оның үстіне оның ең жаман нұсқасы – жекелеген даралықтың антропоцентризмін орнықтырды [3]. Адам өзін өзі ғаламның орталығы сезініп, барлық басқа ғарышты периферия деп есептей бастады.

Пұтқа табынушы антикалық мәдениеттен сусындаған Қайта өрлеудің рухы эсхатологияны қабылдай қоймады, оның есесіне ширыға түскен эсхатологиялық сана Реформация дәуіріне тән болды. Ол католиктерден гөрі протестанттарда, кальвинистерден гөрі лютерандарда ерекше көрініс берді. Лютер папаны Антихристтің туындысы деп есептеді және ақырзаманда өмір сүріп жатқандай барлық күш-жігерін римдік папамен күреске жұмсады, алайда көтеріліске шыққан анабаптистер Реформация көсемінің өзін Антихрист деп жариялады. Жаңа дүние мен Американың ашылуы да жаңа милленаристік сипаттағы эсхатологиялық сарынның күшейе түсуіне негіз болды.

Ресейде эсхатологиялық көңіл-күйлер 1652 – 1658 жж. патриарх Никонның жүргізген реформасынан кейін күшейе түсті, староверлер бұл реформаны қабылдамай, қоғамнан толығымен тұйықталды, сондай-ақ елде түбірлі модернизация жүргізген бірінші Петр (1689 – 1725) діндарлардың көзіне нағыз Антихрист болып көрінді.

Протестантизмдегі эсхатология экзегетикалық (Ізгі Хабардың іргелі-эсхатологиялық түсіндірмесін беру) сипатта немесе әртүрлі секталарда (мысалы, мормондар мен «Иегов куәгерлері») аңғарылған харизматикалық сипатта байқалды.

Тарихи сананың теологиялануының тағы бір жарқын көрінісі мұсылман дінінің пайда болуы мен таралуынан танылды. Қасиетті Құран Кәрім Мұхаммед пайғамбарға Алладан

періште арқылы түскен аяндар ретінде бастапқыда ауыздан ауызға таратылып, кейінірек үшінші халиф Османның тұсында (644 – 655 жж.) қағазға түсірілді. Мұсылмандар осы қасиетті кітаптан өзге пайғамбардың өсиет істері мен сөздерін білдіретін ізбасарларының жинақтаған хадистер жиынтығы – Суннаға сүйенеді.

Қазіргі біздің заманымызда, әсіресе ХХ ғасырдың соңы мен үшінші мыңжылдықтың қарсаңында діни сипаттағы болсын, зайырлы сипаттағы болсын эсхатологиялық көңіл-күйлердің күшейе түскені белгілі. Бұған милленаризмнің әсері де көп себеп болғаны даусыз. «Өркениеттерге өлім тән», - дейді Поль Валери. Жоғарыда келтірілген қияметтің белгілері де адамның өзіншілдігі мен күнәһарлығынан жербесіктің өзінің өмірін қауіпті жағдайға қойды. Адамзаттың жалпы күнәһарлығы туралы ой уақыттың циклді тұжырымдамаларында да кездеседі, онда бұл белгілер жаңа циклдің басталар алдындағы кезекті циклдің аяқталуының белгілері қызметін атқарады. Ал уақыттың линиялық тұжырымдамасында бұл, өздеріңіз аңғарғандай, тарихтың ақырына меңзейді немесе Мессия патшалығының (иудейлік дәстүрде), Парусияның (христиандықта) және ақырзаманның (исламда) алдында орын алады.

Сонымен, уақыттың бірбағыттылығы Ыбырайым дәстүріндегі ұлы діндердің орнығуымен, әсіресе ондағы эсхатологиялық бағдармен бекітілді дедік. Алайда динамикалық уақыттың қазіргі түсінігі, кеңістік пен уақыттың децентрализациясы мен десакрализациясы толығымен Жаңа заман дүниетанымында жүзеге асты деуге болады. Өйткені қазіргі үстемдік алып отырған әлемдік өркениеттің түбірі осы еуропалық Жаңа заманда қалыптасты деуге болады.

Әдебиет:

1. Элиаде М. Космос и история: Избранные работы. - М.: Прогресс, 1987. – 312 с.
2. Патрик де Лобье. Эсхатология / Пер. с фр. Н. Зубкова. – М.: ООО «Издательство астрель»: Издательство АСТ», 2004. – 158 с.
3. Бұл туралы қараңыз: Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. М.: Мысль, 1982. – 623 с.

**ДІН ФЕНОМЕНІНІҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ
ЖӘНЕ ДЕЗИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ
INTEGRATION AND DISINTEGRATION POTENTIAL OF THE PHENOMENON OF
RELIGION IN MODERN KAZAKHSTAN SOCIETY**

Құрманалиева Айнұр Дүрбелеңқызы*

Annotation. The article shows the integration and disintegration potential of the phenomenon of religion in modern Kazakhstan society on the example of Islam. In addition to consolidation functions, the article also considers in which cases religion can perform a disintegrative function.

Keywords: Religion, integration, disintegration, Identity, Islam

Дін қоғамдық сананың формасы ретінде қоғам мен адам өмірінде, халықтың мәдениеті мен дәстүрінде елеулі рөл атқарады. Дін – бұл өркениетті адамзат тарихында көне дәуірден орын алған рухани құбылыс. Діни мәдениет пен діни құндылықтар – дәстүрлі діни жүйелердің адамзат баласының рухани жан дүниесін жетілдіруге және адамға өмір мәндік мәселелерді шешуді ұсынатын тұғыр.

Дін – адамзаттың бүкіл тарихи сатыларында көрініс беріп, ізінше ілесіп келе жатқан түбі терең, түсінуге қиын астарлы құбылыс. Ғалымдар ертедегі адамдар арасында ең алғашқы діни формалар қашан және қалайша пайда болған деген сұрақтар төңірегінде талай дау-дамай,

* Философия ғылымының докторы, профессор, Дінтану және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі, Ainura.Kurmanalieva@kaznu.kz

тартыстар жүргізіп келеді. Діннің қоғамдағы орнын әркелкі сипаттауға болады. Бұл арада ортақ көзқарас, ортақ ойдың болуы мүмкін емес, сөйте тұра бір мәселеге еш күдік жоқ: ол – дінсіз, діннің әсерін ескермей, ешбір халықтың, ешбір өркениеттің тарихын елестету мүмкін емес.

Діндерді, олардың тарихын, қызметтерін білу дегеніңіз – адамзат тарихымен танысу деген сөз. Осы орайда дінді зерттеудің маңыздылығымен қоса, зерттеушіге туындайтын қиындықтарды да есте ұстаған жөн. Сонымен бірге діннің не екенін танып, оның мағынасын ұғыну әрбір саналы адам үшін керек мәдени құбылыс. Егеменді Қазақстан мемлекетінің азаматтары үшін бұл қажеттіліктің өзіндік ерекшеліктері де жоқ емес. Елімізде жүзден астам этностар [1] мен діни бірлестіктер бар. Ислам мен православие діндеріне сенетін халық саны тоқсан пайызды құрағанымен, қазіргі заманда елімізге өзге діндердің де ықпалы айтарлықтай [2].

Қазақстан Республикасы зайырлы мемлекет, яғни дін мен мемлекет қызметтері бір-бірінен дербес дамиды. Мемлекеттік салаларда діни іс-әрекет көрініс таппағанмен, қоғам ішінде діннің өзіндік орны, қоғам мүшелері сенушілерге ықпалы бар екенін жоққа шығара алмаймыз. Сол себепті діннің қоғамдағы әлеуметтік функцияларын ескеріп отыру қажет. Солардың ішінде интеграциялық және дезинтеграциялық қызметіне басты назар аударғымыз келеді.

Діннің интеграциялық әлеуеті жеке индивидуалды деңгейде адамның Жаратушымен байланысынан көрінсе, әлеуметтік қарым-қатынастар аясында «өз жақтастарын біріктіру және оларды саяси, моральдық, экономикалық және басқа мәселелерде пікірлес адамдарға айналдыру» қызметімен анықталады. Діннің қоғамдағы біріктіруші бұл сипатына Э. Дюркгейм Австралияның алғашқы аборигендік діндерін зерттеу барысында діни рәміздер, құндылықтар, әдет-ғұрыптар біртұтастыққа ықпал етіп, қарабайыр қоғамдардың тұрақтылықты қамтамасыз ететініне назар аударған. Діннің қоғамды интеграциялау, оның тұрақтылығы мен тұтастығын сақтаудағы рөлі туралы зерттеулер де, тарихи фактілер де жеткілікті [3].

Қоғамның тұтастығын қамтамасыз етуде діни емес билік институттары, яғни зайырлы билік те діннің тұтастандырушы әлеуетін пайдалануға мүдделі болды. Бұл процесс мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынастар тарихынан байқалады. Белгілі бір құндылықтар төңірегінде қоғамның интеграциясынсыз билік функцияларын жүзеге асыру қиын. Кез-келген мемлекет, әсіресе қалыптасудың бастапқы сатысын басынан кешіріп отырған мемлекет, қоғам мүшелерін ортақ ұстанымдар, белгілі бір құндылықтар аясында біріктіруге мүдделі. Бұл бір жағынан мемлекетке деген адалдықты қамтамасыз етсе, екінші жағынан адамдарды біріктіріп, қоғам мүшелері ретінде ортақ мүдде аясында ұйымдастырылуына ықпал етеді. Билік басындағы бірінші басшылар осы мүддені көздей отырып, бірнеше ру, тайпаларға таралатын мемлекеттік билікті күшейту мақсатында ортақ дінді қабылдау және оны таратуға үлкен мән берген және бұл жағдайды тиімді пайдалануға тырысқан.

Бүгінгі таңда да, әсіресе соңғы жылдардағы дін тақырыбының өзектіленуіне байланысты зайырлы мемлекеттер де дін саласындағы саясатын қайта қарап, мемлекет пен дін қарым-қатынасына басты көңіл бөлуде. Бұл жағдайлардан Қазақстан Республикасы да тыс қалып отырған жоқ.

Қазақстан – дінаралық келісімді биік тұғыр ретінде ұстанып келе жатқан ел. Діни бірлестіктердің өзара ынтымақтастықта қарым-қатынасқа түсуіне мүмкіндік жасап отырған поликонфессиялы мемлекет ынтымақтастық идеалын ұстануда. Еліміздің рухани-мәдени саладағы саясатының негізгі басымдықтарының бірі – этносаралық және конфессияаралық келісім, соның негізіндегі мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы диалогты дамыту болып табылады. Бұл диалог олардың өзара қарым-қатынастарының барлық тараптарын реттейтін заңнамалық-құқықтық негізде құрыла отырып, қоғамның тұрақтылығын нығайтуға ықпал етеді.

Қоғамдағы тұрақтылық мемлекет үшін ғана емес, діни бірлестіктер үшін де маңызды. Шынайы төзімділікке, толерантты мәдениетке бірлесе ғана қол жеткізуге болады. Жан Жак Руссоның «мемлекет үшін әр азаматтың өз міндеттерін жақсы көруге итермелейтін діни болуы маңызды» деп атап кеткеніндей, діндардың Құдайға деген сүйіспеншілігінен басқа Отанға деген адалдығы, патриотизмі болуы керек.

Қазақстанда конфессияаралық келісімді нығайтуда еліміздің тарихи қалыптасуында, мәдениетінде басымдылыққа ие ханафи мазхабы мен христиандықтың православиелік тармағының өзара қарым-қатынасы маңызды рөлге ие екені даусыз. Олардың бейбіт қатар өмір сүруі әлеуметтік және рухани өмірдің тұрақтылығының кепілі болып табылады. Бұл өзара түсіністік сүйіспеншілік, мейірімділік, сенім, адамдар арасындағы бір-біріне құрмет, лайықты мінез-құлықты дәріптейтін ислам мен христиандықтың маңызды құндылықтарына негізделген. Қазақстан халқының тарихы мен мәдениетіндегі аталған дәстүрлі діндердің орнын ұлықтау мақсатында еліміздің мерекелік күндерінің ресми күнтізбесінде Құрбан айт және православиелік Рождествоның бекітілуі рухани келісімнің бірден бір айғағы деп түсінілуі керек [4].

Қазақстанда жоғарыда аталған діни бірлестіктермен қатар, иудейлердің, католиктердің, лютерандардың және басқа да жаңа діни бағыттардың бірлестіктері жұмыс істейді. Қазақстан Республикасы әлемдік діндердің жетекші орталықтарымен тығыз байланыс орнатқан.

1992 жылдан бастап 18 қазан Қазақстанда Рухани келісім күні болып жарияланды. Бұл күні әрбір діни конфессияның еліміздегі рухани келісімді нығайтуға қосқан зор үлесі атап өтіледі. Қазақстан Республикасының бастамасымен өткен Әлемдік діндер көшбасшыларының басын қосатын Съезд, халықаралық симпозиумдар Қазақстанның діни жағдайды зерделеу ісінде көшбасшы болып табылатынын көрсетті. Шынында да, біздің елде мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қатынастардың өзіндік моделі қалыптасты: серіктестік, өзара құрмет және бір-бірінің ішкі істеріне араласпау қағидаттарына негізделген конфессияаралық келісімнің бірегей моделі әлемдік деңгейде мойындалды. Биылғы Съезд барысында да бірқатар келелі ойлар айтылып, оңды пікірлер ортаға салынды, нақты ұсыныстар да айтылды. Атап айтсақ, Иран Ислам Республикасы Президентінің жанындағы Мәдениет және ислам байланыстары ұйымының президенті Мохаммад Мехди Иманипур «Діндерді зерттеудің әлемдік орталығын» ашу діндердің дамуы мен олардың әлемдік үйлесімділікке қосатын үлесін әлеуметтік зерттеулер негізінде жасай отырып, қоғам дамуындағы діндердің әлеуетін пайдалану бойынша ұсыныстар мен нақты шешімдер жасаудың үлгісі болатынына тоқталды. Спикердің діни көшбасшылардың әлеуметтік капиталын дамыту мәселесіне тоқтала отырып, рухани көсемдердің сөзбен емес, әдебімен, тұлғалық беделімен, өзіндік үлгісімен құндылықтарды насихаттауы маңызды екенін басып айтты.

«Акшардам» әлеуметтік келісім саласындағы қолданбалы зерттеулер орталығының директоры Джайотиндра Мукундрай Даве Абайдың еңбектеріне сілтеме жасай отырып, қазақтың даналығын әлем тілдеріне аудару керектігін ұсынды. Дөңгелек стол басында отырған әрбір елдің төрінен Абай шығармаларын алдағы уақытта көреміз деген үлкен сенімдеміз. Бұл ел-елдегі Абай институттарының ашылып, халықаралық деңгейдегі «Гете Институт», «Конфуций Институты» секілді танымалдыққа ие болмасына кім кепіл...

Әлемдік діни ахуалды және көптеген шет елдердің тәжірибесін талдауға арналған және 20 жылдай уақыттан бері үзіліссіз өткізіліп келе жатқан Съезд жұмысы мұндай модельдің неғұрлым оңтайлы және қолайлы болып табылатынын көрсетті. Мұны елеулі жетістік және одан әрі ілгерілеудің маңызды шарты деп атауға болады.

Қазақстанда 130-дан астам ұлт өкілдері тұрады. Қазақстан халқы Ассамблеясы табысты жұмыс істеуде, бес мыңнан аса Үкіметтік емес ұйымдар мен 200-ден астам этномәдени орталықтар бейбіт қатар өмір сүріп, қоғамдағы рухани келісімнің жалғастығына үлестерін қосып келеді. Республикадағы діни алаң аясы да сан алуандығымен ерекшеленеді: 18 конфессияға тиесілі 3800-ге жуық діни бірлестіктер, олардың діни ғимараттары мен баспа басылымдары заң аясында қызметтерін жүргізуде.

Тәуелсіздік алған сәттен бастап біздің біртұтастануымыздың қағидаты ретінде қазақстандық патриотизм идеясы басты орынға қойылды. Патриоттық тәрбиенің тиімділігі Қазақстан тарихын, әдет-ғұрып, дәстүр, тіл, Республика халықтарының мәдениетінің еркін дамуына жол салынды. Қазақстандықтардың бір-бірін түсінуіне ұлты, әлеуметтік және діни айырмашылықтары да кедергі болған жоқ және болмауы тиіс қағидасы берік орнықты. Қазақстандық патриотизм – аға буынның арқасында қалыптасқан қоғамда қиын дағдарыстық жағдайларға төтеп беруге көмектесетін моральдық тұғыр, қазық болды десек артық емес. Оның өзіндік бет-бейнесі мен менталитеті бар, оның негізгі белгілерінің бірі – Қазақстанға өз Отаны ретінде деген сүйіспеншілік, қонақжайлылық пен риясыздық, өзара көмек, елде атап өтілетін мерекелердің интернационализмін атап кетуге болады. Дәл осы халықтық отансүйгіштік Қазақстанды әлемдегі қарқынды дамып келе жатқан елдердің біріне айналдыруға көмектесті.

Халық, ең алдымен, жастар, патриотизм дегеніміз бұл тек бір ұлтты ғана мадақтау, көтермелеу емес, мәдениеттер, діндер мен дәстүрлердің бейбіт өзара іс-қимылы арқылы ғана Қазақстанды дамытатын қуатты ресурс екенін білуге тиіс.

Мемлекеттің бітімгершілік саясатының нәтижесінде Қазақстан Орталық Азиядағы қауіпсіздік режимін сақтаудың бірден бір кепілі болып отыр. Бейбіт қатар өмір сүру үлгісі, өңірлік қауіпсіздікті тұрақтандырушы және еліміздің экономикалық реформалардың көшбасшысы ретіндегі мәртебесі біздің елімізге геосаяси, геоэкономикалық және геоақпараттық сипаттағы жаһандық және өңірлік құрылымдарда салмақты рөл атқаруға мүмкіндік береді. Басым бөлігінде халықаралық ұйымдардың біздің елімізге сенім артуы этносаралық және конфессияаралық келісім моделінің арқасында мүмкін болды деп айта аламыз. Еліміздегі рухани келісім мәдениетінің жоғары деңгейі – Қазақстанның кемсітушілікке, діни экстремизм мен терроризмге қарсы күрес ісіне, жаһандық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен қолдаудың жалпы әлемдік процесіне қосқан үлесі болып табылады. Қазақстанда барлық діндердің тең құқығына кепілдік беріле отырып, конфессияаралық келісімді қамтамасыз етуге толық бейімділік танытып келеді. Елімізде исламның, басқа да әлемдік және дәстүрлі діндердің озық дәстүрлерін құрметтеледі және дамытуға қолдау көрсетіледі. Дегенмен осы заманғы зайырлы мемлекет орнату саяси бағдар болып табылады. Қазақстан Республикасы жалпыадамзаттық құндылыққа негізделген рухани келісімді баянды етуге мүдделі және сол бағытта дами бермек. Бұл жағдайда діннің интеграциялық қызметін тиімді пайдалану қоғамның тұрақтылығы үшін аса қажет. Қоғамда «ортақ діни сенімі басымдық танытатын болса, діннің интеграциялық функциясы жүзеге асса, ал әлеуметтік топтар мен қоғамда бір-біріне қарама-қайшы әр түрлі конфессиялар болса, онда бұл жерде діннің дезинтеграциялық функциясы жүзеге асатын болады» [5] және діни негіздегі қауіптердің бәрі осы жерден басталады. Мәселен, «саясатта діннің қоғамды біріктіруші әлеуетін ұтымды пайдаланған Иран революциясын атауға болады және діннің дезинтегратор ретінде көрініс табуын Югославия тарихынан айқын көрінеді, мұнда діни фактор бір территорияда өмір сүріп отырған, ортақ серб-хорват тілінде араласатын славян халықтарын православиелік Сербия, католиктік Хорватия мен мұсылмандық Боснияға бөліп жіберді».

«Діндер классификациясына үнілетін болсақ, интеграциялық функцияны ұлттық діндер жақсы орындайды. Мәселен, иудаизмді ұзақ уақыт бойы еврейлерді біріктірді. Ұлттық діндер белгілі бір халықтың мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады және оның шеңберінде дамиды. Сондықтан олар көбінесе дін ретінде емес, мәдени дәстүрдің бөлігі ретінде қабылданады. Бұл жапон синтоизмінде және Қытай конфуцийшілдігінде айқын көрінеді. Әлемдік діндер ұлттық контекстен жоғары тұрады және сол дінді ұстанатын ұлттық мәдениеттер өкілдерінің басын біріктіреді. Бұл жерде буддизм мәдениеті, христиан мәдениеті және ислам мәдениеті ұғымдары халқының басым бөлігі ұстанатын дініне байланысты қалыптасқан мәдениет туралы хабар береді. Мәселен, Европадағы христиандық мәдениет, Азиядағы мұсылмандық немесе буддистік мәдениет».

«Протестантизм ұйымдық мағынада плюрализмнің жарқын мысалы болып табылады. Сондықтан, онда қазіргі заманның өзекті мәселелерін шешудің әртүрлі тәсілдері бар, мысалы, әйелдер діни қызметкерлері немесе бір жынысты некелер. Протестанттық ұйымдардың ішіндегі осы мәселелер бойынша күрт сәйкессіздіктер бітіспес позицияларды және сәйкесінше ыдырауды тудырады. Католицизм ұйымдық тұрғыдан біртұтас. Әрбір католик өзін әртүрлі мәдениеттердің өкілдерін біріктіретін үлкен шіркеудің бір бөлігі ретінде сезінеді. Православиеде автокефалды шіркеулерді біріктіріп тұр. Дін діни және зайырлы институттардың қызметі арқылы интегративті функцияны жүзеге асырады. Мұсылмандар интеграциясы «ислам әлемі» деген ұғымның қалыптасып, әр түрлі контексте қолданылатыны бізге таныс. «Ислам әлемін» ғылыми әдебиеттерде діни-мәдени, географиялық және саяси аспектіде қарастырылу орын алған. Осы жерде біздің баяндама контексінде «ислам әлемі» ұғымының діни-мәдени қыры қызықтырады. Оған қандай түсініктеме берілгеніне назар аударсақ, «Діни және мәдени тұрғыдан ислам әлемі – ортақ діни және мәдени құндылықтармен, өмір салтымен байланысты діндарлардың әлемдік қауымдастығы. Бұл аспект үшін «умма» термині қолданылады – мұсылман қауымы. Умmanın маңызды маңызды сипаттамасы – ұлттық немесе этникалық айырмашылықтарға назар аудармау. Умма үшін мемлекеттік шекаралар жоқ, мұсылмандар қай жерде болса да, діндарларға көмектесуге дайын. Умmanın бұл тұжырымдамалық ережелері исламның діни постулаттарының тартымдылығын және оның айтарлықтай жұмылдыру күші барын көрсетеді» [6].

Исламның біріктіруші әлеуетін халықаралық ұйымдар мысалында көре аламыз, айтарлық 57 мемлекетті біріктіретін Ислам ынтымақтастығы ұйымы. Бұл ұйым «Мұсылмандардың ортақ нарығын» қалыптастыруды көздейтін ауқымды интеграциялық жобаларға бастамашылық етті. Атап айтсақ, «Ислам даму банкі», «Сауда, өнеркәсіп және тауар алмасу жөніндегі Ислам палатасы», «Ислам капиталдарын ұйымдастыру» және т.с.с. Бұл үрдіс халықаралық құжаттарды әзірлеу және қабылдау саласында да көрініс тапты. Мәселен, «Адам құқықтарының Ислам декларациясы», шарифатқа сәйкес ИЫҰ әзірлеген халықаралық терроризмге қарсы күрес туралы шарт және т. б. қабылданды. Білім беру, ғылым бағытында да қаржыландыру қолға алынып, осындай қолдаулар арқылы діни миссионерлік жұмыстар жасалады. Әлемнің түкпір-түкпірінен әл-Азхар университетіне оқуға келіп, ары қарай осы университеттен алған білімдерін еліне таратады, яғни діни интеграцияланудың бірден бір жолы діни білімге берілген басымдық. Осы ретте мемлекеттің идеологиясының және мемлекеттің мүддесінің жолға қойылғаны туралы бір мысалды алға тартқымыз келеді. Мұсылмандардың интеграциялануы бойынша Швециядағы жұмысты мысалға келтірсек, Швециядағы мұсылмандардың діни қажеттіліктерін өтеу ісінде діни қызметкерлерге қажеттілік бар. Бұл мәселені шешу үшін Швеция билігі мұсылман елдерінен имамдардың кіруіне қарсы емес. Бірақ «діни қызметкер болып жұмыс істеуге» үміткерлерден белгілі бір швед стандарттарына сәйкес келетін теология бойынша ғылыми дәреже туралы куәлік ұсыну талап етіледі. Бүгінгі таңда мұндай куәліктерді беретін жалғыз мемлекет – Түркия. Сондықтан Швецияға ресми түрде келген имамдардың көпшілігі сол жерден келеді. Бұл басқа этномәдени топтардың өкілдеріне ұнамайтыны түсінікті, өйткені олардың көпшілігі тек тарихи Отанының тілінде сөйлейді» [7]. Бұл жерде Швеция тарапының интеграциялану мәселесін шешудегі бір қадамын көреміз. Екінші жағынан Түркияның ғана сертификат бере алуы, яғни «еуроисламда» түркиялық фактордың басым болатынына назар аудару керек.

Ұлттық қауіпсіздік мәселелері ғылыми-зерттеу орталығының басшысы, Н.Э. Бауман атындағы ММТУ «Ақпараттық талдау және саяси технологиялар» кафедрасының профессоры, саясаттану ғылымдарының докторы Бочарников Игорь Валентиновичтің пікіріне жүгінсек, исламның интеграциялаушы әлеуетінің тартымдығы мен басымдығы төмендегі ерекшеліктеріне байланысты:

«Исламның салыстырмалы жас дін екендігі. Әділетсіздік пен қысымның көріністеріне тап болған халықтың едәуір бөлігі үшін негізгі діни догмалардың тартымдылығы. Исламды оның жақтастары ең жақсы идеология, өмір салты, қиындық көргендердің қорғаушысы,

мемлекет пен қоғамның идеалы, барлық қиыншылықтарға қарсы панацея ретінде қабылдайды. Исламды саясаттандырудың жоғары дәрежесі. Мұсылман елдеріндегі дін саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдарға қарағанда қоғамдық тәжірибеде маңызды рөл атқарады. Осының салдарынан діни ислам институттары діндарлардың дүниетанымын және олардың саяси-құқықтық мәселелерге, оның ішінде халықаралық деңгейге қатынасын қалыптастыра отырып, қоғамдық-саяси өмірдің негізгі орталықтары болып табылады. Мұсылман қауымдастықтарының діни және зайырлы аспектілерінің өзара байланысымен анықталған исламның әмбебаптығы. Ислам – бұл тек діни ілім ғана емес, сонымен бірге рухани, зайырлы және діни-саяси функциялардың тығыз байланысымен сипатталатын өмір салты. Ислам әлемінің күшті жақтарына оның батыстық мәдени, моральдық-этикалық және саяси құндылықтарды аз қабылдайтындығы және кейбір жағдайларда оларды ашық түрде қабылдамайтындығы жатады. Сонымен бірге, батыстық модельдерді енгізу, әдетте, исламның халықтың қалың бұқарасына әсерін күшейтуге әкеледі. Бұл ислам дінін ұстанушылардың исламға деген құштарлығы, ол ислам идеалдарын, соның ішінде әскери күш пен жанқиярлықты бекітуге ұмтылудан көрінеді» [6].

Біздің еліміздегі ситуацияға байланысты айтатын болсақ, поликонфессиялы мемлекет ретінде діннің интеграциялаушы қызметін пайдалануға мүдделіміз. Қазақстанда мекендейтін ұлыстардың басым бөлігі ислам дінін ұстанады. Діннің біріктіруші және бөлуші әлеуетін ислам діні негізінде ашып көрсетсек. Ислам – қазақ ұлтының, түрік, ұйғыр және тағы басқа этникалық топтардың ұстанатын діні. Әрбір ұлттың өзіндік мәдени ерекшеліктеріне қарамастан, діни ұстаным деңгейінде ортақтасып, қоғамда мұсылмандық мәдениеттің өкілдері ретінде қабылданады. Жерлеу рәсімдері, діни мерекелер, жұма намазы кезінде ислам интегратор ретінде қызмет атқарады. Неке қию, жаназа намаз, қырық күндік ас, жылдық ас кезінде мұсылмандар орыс тілді, қазақ тілді деп бөлінбей, біріге алатын қауқары бар. Сонымен қатар, жұма уағыздарының алдына ала бекітілетін тақырыптар жоспары діни негізде интеграциялана отырып, қоғамдағы өзекті мәселелердің жауабын табуға бағдарланады.

Дегенмен мәселелер де жоқ емес. Қазіргі кезде елімізде діннің қоғамды бөлуші де қызметіне, өкінішке орай, куә болып отырмыз. Діннің дезинтеграциялық функциясы бір ұлттың өкілдері діни көзқарастарының конверсиясы салдарынан ұстанымдарын өзгерткен жағдайда, ілімдік сұрақтарда талас-тартысты сұрақтар негізін таппаған кезде орын алады. Мәселен, Құранды орыс тіліне аударған публицист Серік Рысжановтың дінге байланысты көзқарастары дәстүрлі ұстанымдағы көптеген діндарлар тарапынан қолдау таппайтыны анық.

Этникалық топтар көп шоғырланған жерде, сол топтардың ғана баратын өз мешіттері болады, себебі уағыз сол тілде жүргізіледі. Дәстүр, қалыптасқан өмір салты сол топтың тұрғысынан талқыланып, шешіліп отырады. Бұл жердегі басты мәселе, біздің ойымызша тілдік идентификациямен болып отыр. Әрине бекітілген уағыздар тақырыбы берілгенмен, олардың қаншалықты сол қалпында беріліп жатқанын әрқашан бақылауда ұстау қиындық туғызатыны анық. Қазақ ұлтынан барған имамдар ол жерде ұзағынан тұрақталып қала алмайды. Бір жағынан бұл жерде тілдік және мәдени барьер, имамдар мен сол топ өкілдерінің арасындағы коммуникацияның үйлесімді дамып кетпеуі болса, екінші жағынан имамдарды ығыстыру, яғни өздігінен кетуге мәжбүрлеу де орын алады. Айталық, көрсеткен қызметтеріне сай қаражат қарастырмау, жиын және діни рәсімдер кезінде айналып өтіп, өз топтарынан қажетті адамдарды, бұл жерде имам емес, Құран оқитын адамдардың қызметіне жүгініп отыру деген шараларға бару.

Алматы қаласында имамдық қызметте тәжірибесі мол діни қызметкердің эксперттік ойына жүгінетін болсақ, соңғы уақыттарда интернет-шейхтардың, әлеуметтік желідегі белсенді уағызшылардың кесірінен ат қою рәсіміне имамдар шақырылмайды және сүндетке отырғызу рәсімі медициналық мекемеде өткізуді жөн көретіндіктен, ол жерде де діни рәсімнен гөрі, дәстүр ретінде қабылданады. Адам қайтыс болғаннан кейінгі үш күндік, жеті күндікке сирек шақырылатын болды.

Сонымен қатар, 90-жылдары діни білім іздеп кеткен сол кездегі жастар, қазіргі кездегі орта жастағы азаматтардың да діни көзқарастары бұл бөліністі тереңдете түсетінін байқаймыз. Мәселен, Өзбекстанда, Түркияда, араб елдерінде оқып келген имамдардың ортақ мүдде аясында біріге алатынына күмәніміз бар. Бұл азаматтар кезінде әлі дүниетанымы толық қалыптаса қоймаған солқылдақ кезінде, шетелдік мәдени ортаға түсіп, толықтай сол жақтың діні, мәдениеті, ділін сіңіріп келді. Осы ретте бәрін ортақтастыратын басты негіз ол қазақылық, қазақтық болуы тиіс деп ойламыз. Ашып айталық: демек ортақтастыратын тірек – қазақ тілі, қазақ салт-дәстүрі, қазақ мәдениеті, туған жер. Еуропалық елдерде қазір, шведтік, француздық, немістік, ағылшындық деген сипаттарына көбірек мән беріп, осы ұлттық аяда интеграциялануды исламдану процесінен сақтанудың жолы ретінде бағамдап отыр. Бұл мәселелер миграциялық жағдайларға байланысты, Еуропаға қоныс аударған мұсылмандардың жергілікті қоғамға интеграциялануынан туындайды. Соған байланысты «еуроислам», «ислам секьюритизациясы» деген терминдер айналымға еніп, дінтанулық дискурс аясында күн тәртібіне шығып отыр. Еуропалық қоғам, яғни христиандық әлемге жататын қоғам қазір мұсылмандық мәдениетпен бетпе-бет келіп, онымен санасуға, мойындауға мәжбүр болып отыр. Өздері иммигрант ретінде енгендер, ендігі жерде қоғаммен интеграцияланудан бас тартып, өз құқықтарын алға тартуда. Зерттеушілердің пікірінше, түрік дәстүршілдігі, араб модернизмі және ирандық «зайырлылық» арасындағы қарапайым қайшылықтардан басқа мемлекет тарапынан гранттар алу, қаржыландыру сияқты мәселелерде мүдделер қақтығысы орын алады [7].

Сондықтан өзге елдердің тәжірибесінен сабақ алып, біздің елдің діни жағдайын ескере отырып, басқа этникалық топтарды қай кезде интеграциялай аламыз деген сауалға жауап берсек: біріншіден орыс тілді уағыз айтатын, (әзірге қазақ тілі аясында топтастыру қиындыққа соғып тұр) халық жүрегіне жақындай алатын, мықты, білікті имамдар, мамандарды, екіншіден, жергілікті этникалық топтардың тілінде дінді жеткізетін мамандарды (миссионерлік қызмет тарихына жүгінетін болсақ, бұл ең тиімді әдіс), үшіншіден, қоғамдағы өзекті әлеуметтік мәселелерде шешімін айтып бере алатын имамдарды дайындау жолға қойылуы тиіс. Осы және өзге де шаралар діннің, соның ішінде ислам дінінің қоғамды интеграциялаушы қызметін арттыра түседі, әйтпеген жағдайда, дінді қоғамды, мемлекетті жік-жікке бөлетін теріс пиғылды ұйымдардың жетегіне жіберіп алып, діннің дезинтеграциялаушы функциясына куәгер болуымыз әбден мүмкін және бұл елінің тұтастығының, тәуелсіздігінің баянды болуын тілейтін, соған мүдделі әрбір азаматтың тілегі мен қызметі болуы тиіс.

Әдебиет:

1. Ғали Дінмұхаммед. Этнодемография: Ұлт құрамындағы елеулі өзгерістер // <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/projects/details/729?lang=ru>
2. Социологические исследования «О религиозной ситуации в Республике Казахстан» и «Оценка государственной политики в религиозной сфере населением Казахстана» // <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/projects/details/729?lang=ru>
3. Дінтану негіздері: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 477 б.
4. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 2005 года № 109-III «О внесении дополнений в Закон Республики Казахстан «О труде в Республике Казахстан».
5. Основы религиоведения: учебник / Под ред. И. Н. Яблокова. – М.: Высшая школа, 2001.– 480 с.
6. Бочарников И.В. Влияние исламского фактора на характер и содержание современных международных политических процессов // <https://nic-pnb.ru/analytics/vliyanie-islamskogo-faktora-na-harakter-i-soderzhanie-sovremennyh-mezhdunarodnyh-politicheskikh-protsessov/>
7. Веретевская А.В. Мусульмане в Швеции: обострение интеграционного кризиса // https://www.perspektivy.info/srez/etnos/musulmane_v_shvecii_obostrenije_integracionnogo_krizisa_2013-09-12.htm

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-
КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ (НАЧАЛО XX ВЕКА -
КОНЕЦ 1930-Х ГОДОВ)**
**HISTORICAL EXPERIENCE IN THE DEVELOPMENT OF STATE CONFESSIONAL
RELATIONS IN KAZAKHSTAN (THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY - THE
END OF THE 1930S)**

Алпыспаева Галья Айтпаевна*

Annotation. The given article is the result of a discursive study of the transformation processes of state confessional relations in Kazakhstan from the beginning of the 20th century to the end of the 1930s, based on archival sources of the pre-revolutionary and Soviet stages of history. Using the method of comparative analysis of sources and literature, the author constructs models of state religious policy in Kazakhstan during the imperial period until 1917 and the first twenty years of the formation of the Soviet state, noting their content features. The cardinal change in the vector of relations between the state and religious communities with the victory of Soviet power is considered in the context of modernization processes in society. According to the author's conclusion, the nature of state-religious relations was determined not by the interests of the believing population, but by the political tasks of the state building. The study was financially supported by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, the project "State-confessional relations in Kazakhstan: the beginning of the 20th century - late 1930s. ICN of the project: AP08855487.

Key words: confessions, state, religious legislation, Islam, Christianity.

Выступая на съезде мировых религий в г. Астане 14 сентября 2022 г. Папа Римский Франциск резюмировал, что «религиозная свобода – это фундаментальное первостепенное и неотъемлемое право человека», она является неотъемлемым условием для настоящего глобального общественного развития. Достижение религиозной свободы в обществе во многом зависит от характера государственно-конфессиональных отношений. В этом контексте изучение опыта развития и трансформации конфессиональной политики государства в исторической ретроспекции может быть вполне актуальной проблемой для исследователей.

К началу XX века Российская империя была поликонфессиональным государством. В религиозной структуре социума наряду с христианством, важное место занимал ислам. По данным Всероссийской переписи населения 1897 г. в стране насчитывалось 13 889 млн. мусульман. В областях Степного и Туркестанского генерал-губернаторств мусульмане составили 90% от общего количества мусульман империи. Ислам после христианства занимал вторую позицию в религиозной системе государства [Лысенко, 2019: 130]. В Туркестанском крае, по официальным данным, проживало свыше пяти миллионов мусульман [Туркестанские епархиальные ведомости. 1909: 3].

Концептуальная модель государственно-конфессиональной политики российского самодержавия нашла отражение в содержании Указа от 17 апреля 1905 года «Об укреплении начал веротерпимости». Указ вводил ограниченную свободу вероисповеданий, свободу выбора религии и свободу отправления религиозных обрядов. Юридически закреплялось право личности на переходы в рамках христианских исповеданий, разрешался переход из православия в иную нехристианскую веру. Указ расширял права инославных конфессий и признавал важность улучшения правового положения мусульман, определив, таким образом, отношение государства к верующим инославных и иноверных исповеданий. Издание Указа имело целью преодолеть правовое неравенство религиозных конфессий в Российской империи. В этом контексте его выход стал началом либерализации государственной политики в отношении не православных конфессий и расширения религиозной свободы в стране.

* Доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, galpyspaeva@mail.ru

Действовавшую до 1917 года систему управления духовной жизнью подданных Российской империи исследователи характеризуют как «многоконфессиональное установление», считая ее гибкой и компромиссной в смысле формального равенства конфессий [Верт, 2022: 25]. Но, при всем либерализме религиозной политики самодержавия, православие сохраняло особое положение, как в законодательном, так и в институциональном плане. Православное духовенство позиционировало себя как выразитель интересов самодержавия на окраинах империи. По мере продвижения Российской империи в Казахстан и Среднюю Азию распространению христианства на новые земли, обеспечению условий для удовлетворения духовных потребностей крестьянами-переселенцами уделялось серьезное внимание. В переселенческих селах, в городах Казахстана строились церкви, открывались православные приходы, состоявшие под юрисдикцией трех епархий Русской Православной церкви (РПЦ): Оренбургской, Омской и Туркестанской. Усилиями епархиальных комитетов и при поддержке местной колониальной администрации продвигалась деятельность противомусульманских миссий в Казахстане, а в среде казахов-мусульман Степных областей и Туркестанского края в начале XX века проводилась политика организованного христианского прозелитизма [Алпыспаева, Жуман и др., 2021: 14].

Несмотря на преобладание в регионе мусульман, имперские власти не спешили с институализацией ислама в Казахстане. Инкорпорация ислама в общеимперское правовое пространство осуществлялась посредством принятия светских законодательных актов, в которых содержались статьи, регламентирующие и духовную жизнь мусульман Казахстана. Законодательным документом, определявшим политику государства в отношении мусульман Степного и Туркестанского генерал-губернаторств до выхода Указа «Об укреплении начал веротерпимости», было Положение 1891 года. Специального органа управления духовной жизнью мусульман не было, все религиозные вопросы, в том числе назначение мулл и контроль их деятельности, решала местная колониальная администрация, подчинявшаяся Военному министерству. Мусульманское духовенство имело статус служителей веры и исключалось из системы государственного управления. Деятельность духовенства контролировалась чиновниками местной администрации. В судебной практике предпочтение отдавалось адату – обычному праву казахов.

Причины такого положения ислама заключались в межведомственном противостоянии МВД и Военного ведомства за право контролировать регион. Создание любого формализованного исламского института в регионе и издание специального религиозного законодательства означало бы подчинение регионов Казахстана Министерству внутренних дел и ослабление позиций Военного министерства, а этого не хотела местная колониальная администрация в лице генерал-губернатора Туркестанского края. Но принципиальные причины против институализации ислама заключались в самой политике самодержавия, опасавшегося консолидации антирусских сил в центрально азиатском регионе, усиления мусульманского духовенства и роста их политических устремлений. Чиновники считали, что официальное признание ислама и духовенства ослабит позиции колониальной администрации и подтолкнет рост исламского движения.

Существовавшая до 1917 года модель управления мусульманами Казахстана не вписывалась в общеимперскую систему государственно-конфессиональных отношений и отличалась от системы управления религиозными общинами других вероисповеданий, проживающих на территории Российской империи. Многочисленные обращения казахов с просьбой о создании духовного управления оставались без ответов, хотя вопрос постоянно обсуждался как на официальном уровне, так и на мусульманских съездах, проходивших с 1905 по 1918 годы. Для рассмотрения «мусульманского вопроса» собирались Особые совещания, где обсуждались проекты о создании духовных управлений для казахов Степных областей и Туркестанского края [Алпыспаева G, Zhuman G., Jumaliyeva L., Saykhimova Sh., 2021: 806]. На III Всероссийском съезде мусульман в Нижнем Новгороде в 1906 г. обсуждался проект реорганизации управления духовными делами мусульман России, предполагавший создание

для мусульман-казахов самостоятельного организационного центра. Звучавшие практически на всех съездах идеи и предложения религиозного и политического равноправия народов империи свидетельствовали о формализации положений Закона «Об укреплении начал веротерпимости» от 17 апреля 1905 года, их неполном практическом исполнении.

Качественно новый период в истории взаимоотношений государства и религии начинается после октября 1917 года. Основы советской модели государственно-конфессиональных отношений стали закладываться уже с первых дней советской власти. Первые советские декреты, несмотря на их светский характер, так или иначе касались религиозных вопросов. «Декларация прав народов России» от 2 ноября 1917 года отменяла все религиозные привилегии и фактически исключала церковь из сфер государственной и общественной жизни. Изданный 8 ноября 1917 года «Декрет о земле» объявлял отмену частной собственности на землю, в том числе в отношении церковных земель. Согласно основным пунктам Декрета все монастырские и церковные земли подвергались национализации и переходили в распоряжение волостных земельных комитетов и уездных советов крестьянских депутатов до тех пор, пока Учредительным Собранием не будет решен вопрос о земле. Кампания по изъятию церковных ценностей и объектов культа, проходившая в 1920-х годах, стала еще одним шагом к подрыву экономической составляющей церкви, ограничению ее влияния и основой для дальнейшей ликвидации как общественного института.

Ослаблению влияния церкви в обществе способствовали законоположения, изданные в декабре 1917 года. В соответствии с Декретом СНК РСФСР «О гражданском браке, о детях и о введении книг актов состояния» от 18 декабря 1917 г. запись актов гражданского состояния, которую ранее вели церковные приходы, перешла в ведение государственных учреждений. В соответствии с пунктами специального Постановления все церковно-приходские школы и духовные училища, учительские семинарии и женские епархиальные училища, а также миссионерские школы подлежали передаче из духовного ведомства в ведение Народного комиссариата просвещения. Государство отказалось от финансовой поддержки церкви. 20 января 1918 года был опубликован очередной антирелигиозный документ - приказ Народного комиссариата государственного призрения, согласно которому выдача средств на содержание церквей и священнослужителей прекращалась.

Главный и основополагающий декрет СНК РСФСР в отношении религии был принят 23 января (5 февраля) 1918 года – Декрет «Об отделении церкви от государства и школы от церкви». Основные его положения состояли в следующем: церковь отделялась от государства и лишалась статуса юридического лица; признавалось право граждан исповедовать или не исповедовать религию; отменялись религиозные клятвы и присяги; школа отделялась от церкви, в связи с чем запрещались церковные обряды и преподавание религиозных предметов (Закон Божий и др.) не только в государственных, но и в частных учебных заведениях; все имущество церквей и религиозных общин переходило государству и объявлялось народным достоянием. Именно этот документ окончательно решил судьбу религиозных конфессий, определил векторы государственно-конфессиональной политики советской власти [Отделение Церкви от государства, 2016: 132].

Антирелигиозное законодательство и политика советского государства были направлены, в первую очередь, против православной конфессии, поскольку ее положение в обществе в дореволюционный период было первенствующим. В понимании большевиков именно она ассоциировалась с самодержавным прошлым и представлялась главным врагом. Государственная политика в отношении других конфессий выстраивалась с учетом исторических особенностей политического развития региона и в контексте реализации задач национальной политики большевиков. Особенно отчетливо это наблюдалось в отношениях государства с исламом. Понимание значимости и сложности решения «мусульманского вопроса» в Казахстане заставляло советское руководство в первой половине 1920-х годов строить более лояльные отношения с мусульманами Казахстана, допуская частичные уступки

и временные компромиссы. Об этом свидетельствуют архивные источники. К примеру, большевистским деятелям из числа мусульман разрешалось совершать религиозные обряды и отмечать мусульманский праздник Курбан-Байрам [АП РК. Ф. 811. Оп. 4. Д. 290. Л. 26]. Постановлением Киргизского (Казахского – *авт.*) областного бюро РКП (б) от 12 августа 1920 г. в дни празднования «Курбан-Байрам» сотрудники-мусульмане освобождались от занятий на один день, а мусульмане-красноармейцы на четыре дня [АП РК. Ф. 140. Оп. 1. Д. 4. Л. 29]. В советских школах Туркестанской АССР разрешалось преподавание мусульманского вероучения во внеучебное время [ГАЖО. Ф. 48. Оп. 1. Д. 40. Л. 28]. Мусульманским служащим культа разрешалось работать в советских органах и преподавать в советских школах. В начале 1920-х годов у мечетей тоже были изъяты земли, а муллы лишены государственной оплаты. Но, в соответствии со статьей 2 инструкции Народного Комиссариата юстиции (НКЮ) от 4 августа 1918 года, статьей 16 инструкции НКЮ и НКВД от 7 апреля 1923 года членам мусульманских религиозных групп и общин верующих, подписавших с государством договор на пользование зданиями культа, разрешалось собирать добровольные пожертвования на покрытие расходов по содержанию мечетей.

Некоторую лояльность проявляло советское государство и в отношении с другими не православными конфессиями, в частности с общинами сектантов. В религиозном сообществе Казахстана сектантство занимало определенную нишу. Еще с дореволюционных времен в областях Казахстана обосновались сектантские общины баптистов, молокан, адвентистов, старообрядцев, евангельских христиан и др., приток которых усилился после выхода Указа 1905 года. О лояльном отношении советской власти к сектантам в первой половине 1920-х годов свидетельствуют резолюции партийных съездов, в которых отмечалась заинтересованность советской власти в привлечении левых сектантских групп к социалистическому строительству. В одной из резолюций XIII съезда РКП(б), проходившего 16–18 января 1924 года, говорилось: «Особо внимательное отношение необходимо к сектантам, из которых многие подвергались жесточайшим преследованиям со стороны царизма и в среде которых замечается много активности. Умелым подходом надо добиться того, чтобы направить в русло советской работы имеющиеся среди сектантов значительные хозяйственные культурные элементы» [Данилова, 2018: 67]. Сектанты имели возможность проповедовать и заниматься миссионерской деятельностью, они получили освобождение от воинской службы, что в определенной мере обусловило доброжелательное восприятие ими советской власти.

Более чем лояльное отношение большевиков к сектантским общинам объясняется рядом причин. Сектантские общины, как более малочисленные в сравнении с православными и мусульманскими, не представляли опасности с точки зрения неподчинения советским законам. Большинство сектантских общин восприняли Декрет «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» благожелательно, усмотрев в нем утверждение свободы выбора религиозных убеждений и прекращение гонений на сектантов, которые регулярно практиковались при самодержавном режиме. Сектанты рассматривались большевиками как противники православной церкви, в лице которой советская власть видела более сильного врага, нежели в сектантстве, тем более, что численность сектантов в десятки, а то и в сотни раз меньше.

Но такая лояльность в отношениях с мусульманами и сектантами вовсе не означала отказ от антирелигиозной пропаганды и продолжалась недолго. По мере укрепления советской власти и с активизацией модернизационных процессов в обществе (индустриализация, коллективизация) во второй половине 1920-х годов политика государства в отношении всех религиозных конфессий ужесточается, принимая характер бескомпромиссной борьбы к концу 1920-х годов.

Дискурсивный анализ религиозных законодательных актов советского государства позволяет резюмировать, что советская модель государственно-конфессиональных отношений в своем становлении и развитии прошла несколько этапов. Наиболее значимым в

плане определения приоритетов вероисповедной политики является первый этап, укладываемый в хронологические рамки 1917-1928 годов. В эти годы закладывались основы советской системы государственно-религиозных отношений. Получила продолжение начатая еще Временным правительством политика отделения церкви от государства, но цели и методы ее реализации кардинально отличались. С первых лет советской власти началась идеологическая и административная борьба с религией. Формирующаяся новая модель государственно-религиозной политики базировалась на принципах свободы совести, полного отделения церкви от государства, ограничение религии и навязывание атеистического мировоззрения. Исходя из этих принципов строилась политика советской власти по отношению ко всем конфессиям. Уже на этом этапе советская доктрина религиозной политики предполагала уничтожение религиозных институтов изнутри. Свидетельством тому является тот факт, что главная роль в определении направлений религиозной политики государства и ее реализации перешла от Народного комиссариата юстиции к Всероссийской чрезвычайной комиссии, действовавшей особыми методами, позволяющими добиваться полного административного подчинения и раскола духовенства и верующих. Тотальный политический контроль, как главная составляющая внутренней политики советской власти, установлен был и в области религиозных отношений.

Начало следующему этапу конфессиональной политики советов положили законодательные акты конца 1920-х годов. 24 января 1929 г. было принято Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О мерах по усилению антирелигиозной работы». Следом были внесены изменения в Конституцию РСФСР от 28 февраля 1929 года, запрещающие всякую религиозную пропаганду. Постановление ВЦИК и СНК РСФСР «О религиозных объединениях» от 8 апреля 1929 года стало логическим завершением данного этапа в антирелигиозной законодательной истории. Все ранее изданные нормативные акты поставили вне закона церковную собственность, окончательно лишили церковь юридического статуса, ввели полный запрет на миссионерскую и культурно-просветительную пропаганду среди населения страны. Изъятию и закрытию подвергались все объекты культа, вне зависимости от конфессиональной принадлежности религиозных общин. На данном этапе государство перешло от антирелигиозной пропаганды и агитации к открытой и бескомпромиссной борьбе с религией, тесно увязывая ее с практикой классового противостояния. Неизбежным следствием трансформации характера государственно-конфессиональных отношений стали репрессии против духовенства, объявленного «классовым врагом» советского общества. С радикализацией государственно-церковных отношений в начале 1930-х годов политика советов была направлена на уничтожение религии.

Таким образом, можно резюмировать, что религиозная политика государства и характер религиозно-государственных отношений определялись не интересами верующего населения, а политическими задачами государственного строительства. Имперская политика «сдерживания ислама» не способствовала созданию организационного центра духовной жизни мусульман. Советская власть в своих политических интересах в первое десятилетие сохраняла либеральное отношение к отдельным конфессиям, ограничиваясь антирелигиозной пропагандой, но уже во второй половине 1920-х годов перешла к ликвидации институциональных основ всех конфессий и религиозного мировоззрения граждан страны. Политический режим и религиозная политика государства строилась на принципах несовместимости советской идеологии и религии. Государство боролось против религии не только как государственного и общественного института; велась непримиримая борьба с религией как с идеей. Для успешной борьбы взаимоотношения советского государства и религиозных конфессий переведены были из области юридической, как это было до 1917 г., в область жесткого прямого администрирования.

Литература:

1. Лысенко Ю.А. Позиция чиновников Оренбургского ведомства по вопросу правового регулирования духовной жизни казахов Уральской и Тургайской областей (40–80-е гг. XIX в.) // Народы и религии Евразии. 2019. №3 (20). С. 128–138.
2. Туркестанские епархиальные ведомости. 1909. № 1. 1 января.
3. Верт П. Многообразие и единство в управлении «иностранными исповеданиями» Российской империи. Уральский исторический вестник. 2022. №2(75). С. 25–36.
4. Алпыспаева Г.А., Жуман Г. и др. Указ от 17 апреля 1905 г. «Об укреплении начал веротерпимости» и христианский прозелитизм в Казахстане в начале XX века // Вестник КарГУ. Серия: История. Философия. 2021. №4 (104). С. 14–27.
5. Alpyspaeva G.A., Zhuman G., Jumaliyeva L.T., Saykhimova Sh.N. Failed Draft Laws on the "Muslim Issue" in the Steppe Regions and Turkestan Region (late XIX – early XX centuries) // Bylye Gody. 2021. 16 (2). 799–811.
6. Отделение Церкви от государства и школы от Церкви в Советской России. Октябрь 1917-1918.: Сборник документов [Текст] / отв. ред. прот. В. Воробьев, отв. сост. Л.Б. Милякова. М.: Изд-во ПСТГУ, 2016. 944 с.
7. Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 811. Оп. 4. Д. 290. Л. 26.
8. АП РК. Ф. 140. Оп. 1. Д. 4. Л. 29.
9. Государственный архив Жамбылской области (ГАЗО). Ф. 48. Оп.1. Д. 40. Л. 28.
10. Данилова Е. «Выражаем полную готовность помогать Советской власти...». Недолгий опыт интеграции духовных христиан в советскую экономику 1920-х гг. [Текст] / Е. Данилова // Государство. Религия. Церковь в России и за рубежом. 2018. №3 (63). С. 60–80.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІК АЙМАҚТАРЫНДАҒЫ ЭТНО-ӘЛЕУМЕТТІК
МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНА ӘСЕРІН ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛДАУ
SOCIAL ANALYSIS OF THE IMPACT OF ETHNO-SOCIAL PROBLEMS ON THE
SOCIETY OF KAZAKHSTAN IN THE SOUTHERN REGIONS OF KAZAKHSTAN**

Алимбекова Гүлжан Тоқтамысовна*
Бақытжанова Айнұр Айбынқызы†

Annotation. This article will present the results of sociological research on ethno-social conflicts in the history of the Republic of Kazakhstan. The purpose of the study is to talk about the importance of the President of the Republic of Kazakhstan K. Tokayev's report aimed at maintaining peace and stability during the 77th session of the UN in strengthening the relations between nations within the state. In addition, the authors, on the subject of this article, talked about the conflicts that occurred in the regions of South Kazakhstan, according to which the world and the reasons for the conflicts that took place at the present time showed the ranks of the development of nationalistic qualities in ethnic groups and nations, their features and positions, ownership and the positions used in sharing with him are mentioned. In addition, in the course of the article, recommendations were made and efforts were made to resolve conflicts between ethnic groups and to prevent them.

Keywords: social conflict; ethno-social conflicts; tolerance; peace; ethno-social issues.

Кіріспе

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасы жаһандану кезеңі мен «этникалық ренессанс» кезеңінде тәуелсіз, экономикасы мен саясаты тұрақталған, полимәдени мемлекет болып қалыптасты. Қазақстан 30 жылдық тәуелсіздік тарихынан кейін жаңа ондық даму кезеңіне өту барысында көптеген жаңа әлеуметтік мәселелер мен кедергілерге, толқуларға төтеп беруге қадам бастауда. Осының ішінде барлық әлем мен біздің еліміз үшін өте өзекті болып табылатын этнос аралық қарым-қатынастарға байланысты туындайтын мәселелерде болмақ. Бұндай мәселелердің туындау барысында әрекет етуге басты негіз болатын фундамент ол

* Әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, Директоры, Қоғамдық пікірді зерттеу орталығы, g.alimbekova@gmail.com

† Әлеуметтану ғылымдарының магистрі, оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, ainurb1997@gmail.com

елімізде халықтар мен этностар, диаспоралар арасындағы достық, бейбітшілік қасиеті мен қарым-қатынастарын енгізген біздің ұлттық толеранттылық пен шыдамдылық, адамгершілік құндылықтарының болуы басты кепіл болып табылады.

Қазақстан халқы қазіргі кезде барлық қысым көрсету, күш көрсету мен басқа да адам құқықтарын таптайтын әрекеттерге қарсы. Қазақстан халқы терроризм мен экстремизм сияқты әрекеттерге қарсы және бұндай қысым көрсету әрекеттерін жасайтын адамдарға қарсы. Қазақстан халқы осы жерде тұратын әрбір адамның, әрбір халықтың, әрбір ұлттық құқықтары мен дәстүрлерін, нормалары мен құндылықтарын сақтайды. Осының барлығына негіз және халықты осыған тәрбиелеп, бағыттаған ол осы жерде тұратын адамдардың ата-балаларының салт-дәстүрлері, ұстанымдары мен осының барлығының олардың мінездері мен саналарында қалғандықтары. Ал халықтар мен ұлттар арасындағы гармонизацияны Қазақстан Республикасының саяси бағыттарының дұрыс болуынан қалыптасқан нәтиже деп айта аламыз.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі

Полиэтникалық Қазақстанда биэтникалық халықтың құрылымы қалыптасты: басымдық танытатын ұлт – қазақтар, саны көп екінші ол орыстар, кейін ұйғырлар мен саны жағынан аз басқа да ұлттыр мен диаспоралар. Осындай көп ұлтты мемлекет болуда адамдардың өзара әрекеттеріне де тікелей әсер еткен болатын.

Заманауи этноәлеуметтік қарым-қатынастарды зерттеудің тұғырнамалары, әлеуметтік-экономикалық белгілердің негізгі сипаттамалары ретінде келесі құрамдастырушыларды сипаттайды:

- Ұлттық (этномәдени жағдай, бірегейлік);
- Саяси қарым-қатынасқа араласу деңгейі бойынша (басшылық пен мемлекеттік қызметте сол ұлттың азаматының жұмыс істеуі немесе танымал болуы);
- Өмір сүру деңгейі (табысы);
- Азаматтық құқықтарының қамтамасыз етілуі мен сақталуы;
- Мүлікке деген көзқарасы;
- Мамандығы, кәсібилігі, білім деңгейі (оның қолжетімділігі мен сапасы);
- Территориялық орналасуы бойынша айырмалықтар мен өзгерістер.

Қазіргі кездегі әлеуметтік-этникалық статус түсінігі қазақстанда орын алып отырған өзгерістер мен мәселелерге тікелей байланысты болып тұрған түсініктердің бірі, себебі біздің ойымызша осы түсінік арқылы мемлекеттің ішіндегі халықтың немесе ұлттың атқаратын әлеуметтік қызметтерінің маңызы мен қызметін толық түсіндіруге, олардың әлеуметтік рольдерінің маңыздылығын анықтауда қолдануға болатын оңтайлы терминдердің бірі болып табылады. Мысалы, қоғамда осындай әлеуметтік рольдер мен қызметтердің саны шектеулі болып, бірақ осы қызметтер сұранысқа ие болатын болса әрине оның өзі мемлекеттің немесе қоғамның ішінде жанжал туындатады. Мемлекет ішінде болған немесе болуы ықтимал жанжалдардың туындауына басты себеп ол мемлекеттегі қоғамдық әлеуметтік ролдер мен қызметтердің теңдей бөлінбеуі немесе халықтың осындай теңсіздіктерді сезінулері жанжалдар мен қатерлердің туындауына әсер етеді.

Қазіргі кезде болып жатқан өзгерістер мен жаңалықтар, мәселелерге қарап қоғамның болашақ дамуы кезінде орын алуы мүмкін мәселелерді анықтауға болады, оның бірі ол халықтар достығы мен бейбіт қарым-қатынастың орын алуына байланысты мәселелер туындайды деген болжамдар бар. Сонымен қоса, келесі өзекті мәселелер ол этникалық стереотиптер құрамы көпұлтты мемлекеттер үшін өзекті болып қалады, себебі осы мемлекеттерде ұдайы этникалық процестер орын алып тұрады.

Әдебиеттерге шолу

Қазіргі кезге дейін ұлтаралық қақтығыстарды типологиялаудың әртүрлі тұғырнамалары бар, оны біз әртүрлі ғылыми еңбектерден көре аламыз (Арутюнян және басқалар 1999; Стефаненко, 2009: 305-323) [1], [2]. Осы сала бойынша осындай әрсалалық

бөлімде қиындық туындадатын мәселелердің бірі ол тақырыпты жанжақты қарастырудың болуынан. Осындай әржақтылықты зерттеу кезінде этно-әлеуметтік жанжалдарды типологиялық бөлудің екі негізі бар, олар: 1. «Ресурстық негіз» әртүрлі ресурстарды бөлу кезінде оларды иемденуге байланысты туындайтын жанжалдар; 2. Қарқынды жанжалдар.

Ұлтаралық жанжалдардың сипаты тікелей ол жанжалдарға әсер ететін сыртқы факторлар, акторлар мен басқа бәсекелес топтардың әсер етуінен күрделеніп, өзіндік қарқын береді. Жалпы алған кезде, бәсекегелес болатын топтардың негізгі көрсеткіштері ол олардың әрекет ету динамикалары және этникалық топтың пассионарлығында. Доминанттық топтар қолданбалы индикаторларға ие – «өздерінің сандарын арттыру мен өмір сүру аймақтарын кеңейте алу қабілеттері» (Ильясов, 2013: 173) [3]. Осы жерде қандайда бір шағын және шоғырланып орналасқан, өмір сүретін этностардың бақылауда ұстайтын өзіндік аймақтары болады. Осындай бақылау аймақтары ретінде олардың орналасқан елді-мекендерінде болатын немесе бар ресурстарды бақылауда ұстау мен оларды бөліп беру, яғни құқықтық, атқарушылық, сот басқару органдары, қаржы, кәсіпорын, ауылшаруашылығы, БАҚ, мәдениет, т.б. иеліктерді басқару мен оларды бақылауда ұстауды білдіреді.

Зерттеу нәтижесі

Соңғы уақыттарда батыс мемлекеттері тарапына және бұрын колония болып есептелген мемлекеттерде «доминантты өзгеру» көрінісі көрінуде, ол бойынша батыс елдерінің доминанттылығы төмендеп, бұрын колония болған және дамып келе жатқан мемлекеттердің доминанттылығы өсіп келе жатыр.

Осыған байланысты, субдоминантты этностардың негізгі стратегияларын анықтауға болады, олар: 1. Доминантты мемлекеттермен ассимиляция; 2. Топтық бейімделу – ұжымдық даму, этно топ мүшелерінің өзара қарым-қатынасы мен көмектесу арқылы бірге дамуы; 3. Бөліну – автономдық, сепаратизм, бөліну.

Төменде этно топтардың халықаралық қарым-қатынастары, идеологиялары мен олардың іс-әрекеттері туралы ақпараттар берілген. Бірінші бағанда «ұлтшылдық деңгейі» айтылса, осылайша деңгейлердің өсуіне байланысты ұлтшылдықтың деңгейі де өсе береді.

Кесте 1. Ұлтаралық қарым-қатынастың типтері мен ерекшеліктері

Ұлтаралық қарым-қатынастардың типтері	Идеологиялары	Іс-әрекеттерінің ерекшеліктері	Ресурстық әрекеттері
Субдоминантты этностардың ұқсасуы	Субдоминантты этностардың ұстанымдары мен әрекеттерін доминантты этностардың ұстанымдарына ұқсатып жасаулары мен соған бағытталулары	Доминантты этностарға ұқсасу	Доминантты этнос өкілдері иемденетін ресурстарға жету үшін қойылған бағдарлар
Космополитизм	Этникалық дифференциация мазмұнын жоққа шығару, этникалық топқа тиесілдікті әлеуметтік маңызды дифференциялаушы белгі ретінде қабылдау	Этникалық өзін-өзі сипаттаудың болмауы, әртүрлі этностармен қарым-қатынастар барысында туындайтын кедергілердің болмауы	Этникалық сипаттарына байланысты ресурстарды иемденудің болмауы
Интерұлтшылдық	Толықтай моральды, психологиялық теңдікті, достық пен құқықтық теңдіктің қамтамасыз етілуі мен сақталуы	Топтар арасындағы достық сипаттағы, бәсекелестік сезімі жоқ қарым-қатынастардың орын алуы	Этностар арасында ресурстардың теңдей дәреже мен көлемде бөлінуі
Толеранттылық	Барлық этностардың құқықтары мен мүмкіндіктерін мойындау мен құрметтеу	Басқа этно топтарға сырттай достық және құрметті қарым-қатынастардың болуы	Этностар арасында ресурстарды теңдей бөлу арқылы оларды қолдану

«Ұжымдық» тұрмыстық ұлтшылдық	Барлық этностардың құқықтарының теңдігін қамтамасыз ету мен оларды мойындау	Ұжымдық өзара көмектесу. Басқа этно топтардың әрекеттері мен өмір салтына ашық кері пікірді білдіру	Өз этносы үшін берілетін ортақ ресурстарды иемдену мен алып алуға әрекеттердің жасалуы
Субдоминантты этностардың ұлтшылдығының көрінісі	Этно топтың өзінің басқа топтар мен этно топтардан айырмашылығын ашық көрсетуі. Ұжымдық ұлтшылдық және өзара көмекті көрсетудің идеологиясы	Экспансияның әртүрлі түрлеріне қарсы тұру – территориялық, демографиялық, экономикалық және мәдени, т.б. Этнофобия мен ассимиляцияға қарсы тұру. Этно окшаулануға қарсы тұру (моно этникалық), жеке ел болу үшін жасалатын автономизация, сепаратизм, өзге мемлекеттердің мойындауына талпынатын әрекеттердің жиынтығы	Өз ұлтына немесе этносына барлық активтер мен ресурстардың бөлінуіне және соларды қолдануына деген талпыныстар
Доминантты этностардың ұлтшылдығының көріністері	Доминантты этностың тұжырымдамасы. Доминантты этностың артықшылықтарын көрсетуін өзге субдоминантты этностар үшін өзінің қызметі ретінде көрсетулерін білдіреді	Әртүрлі экспансияның көрсетілуі – территориялық, демографиялық, экономикалық, мәдени және т.б. Этно топтың санының артуы, бақылауда ұстайтын территорияның көп болуы мен кеңдігі, субдоминантты этностарды ассимиляциялау	Доминантты этностар мен ұлттар субдоминантты этностар мен ұлттарға теңдей бөлінетін ресурстарды иемденуі мен тартып алулары
Шовинизм	Бір этностың басқа этностан өзін жоғары және маңызды санауы	Басқа этностарды «толық емес» деген сипатта кемсітуі мен құқығын сақтамау	Доминантты этностар субдоминантты этностарға берілген ресурстардың жартысын бермей, иемденіп алуы
Фашизм, геноцид	Этностардың немесе белгілі бір адамдардың генетикалық берілетін ұлттық тиесілдігін, расасы мен ұлтына қарай кемсітушілік жасап, басымшылдық көрсетуі	Басқа этностарға қатысты дискриминация, кемсіту мен бопсалау, оларды толықтай жойып жіберу әрекеттерінің жасалынуы	Доминантты этностар субдоминантты этностарға берілген ресурстардың барлығын бермей, иемденіп алуы.

Қазақстанда әртүрлі этностар мен ұлттардың, диаспоралардың өкілдері өмір сүруде. Сонымен қазіргі кезде, еліміз туристтік жол тораптарын дамытып туристтердің келуіне шаралар жасауда. Осыған байланысты мемлекетіміздің ұлттық құрамы мен құрылымы түрлі түске боянайын деп жатыр. Дегенімен, осы кезде де ұлттар мен этностар арасындағы достық пен бейбітшілік, өзара сыйластық қарым- қатынастардың сақталуына байланысты зерттеулер терең деңгейде жүргізілу керек сияқты. Себебі, қазіргі кезде қазақстанның шекаралас көршілерінде болып жатқан мәселелер тікелей біздің де мемлекетімізге әсер етуі мүмкін, сондықтан біз де өз мемлекетіміздің ішкі саяси қарым-қатынасы мен сыртқы халықаралық қарым-қатынасында болып жатқан мәселелер туралы толықтай біліп отыруымыз керек.

2020 жылдың ақпан айының 5-8 жұлдызы кезінде еліміздің оңтүстік аймағында ұлтаралық қақтығыс элементтері бар жанжалдар орын алған болатын, атап айтқан кезде бұл еліміздің 30 жылдық тарихында болмаған ұлтаралық жанжалдардың бірі. Ол кезде саны жағынан доминантты қазақтар мен саны жағынан аз және бір аймақта шоғырланып тұратын дүнгендер арасында қақтығыстар болған болатын. Ол Жамбыл облысының Қордай ауданында орын алған жанжал болатын, дегенімен ол Сортөбе, Аухаттин, Қаракемер, Масанчи, Қарасу, Қарасай сияқты ауылды округтерге дейін тарап кеткен қақтығыстардың бірі болатын. Аталған аймақтарда көптеген ғимараттар қирап, көптеген отбасылар зардап шеккен болатын сол кезде үкімет резерві тарапынан 1,5 млрд. теңге төлеміндегі қаржы бөлініп көмек көрсетілген болатын. Дегенімен, осы оқиғаның орын алуын зерттеген кезде ұлтаралық сипат деп берілген жанжалдың басты себебі контрабанда негізінде қылмыстық топтардың арасында ықпал ету аясын қайта бөлу мәселесі екендігі анықталды [4].

Қорытынды

Қорытындылай келе қазіргі кезде әлем бойынша болып жатқан мемлекет аралық саяси қарым-қатынастарға, экономикалық, әлеуметтік теңсіздіктерге, экология мен басқа себептердің болуына байланысты туындаған этносаралық жанжалдар мен шиеленістердің барлығы болашақта бейбітшіліктің болуына кедергі келтіріп, оның орнауына әлем тыныштығын кетіруге ықпал етіп отыр. Осыған байланысты, Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің БҰҰ Бас Ассамблеясының 77 сессиясының жалпы дебаты кезінде әлемдегі тыныштық пен бейбітшілік, қауіпсіздік пен халықаралық қарым-қатынас саясатындағы тұрақтылық туралы айтқан болатын. Президент өзінің осы баяндамасы кезінде БҰҰ негізін құраушы үш қағидатты атаған болатын, олар мемлекет егемендігінің теңдігі, мемлекеттердің территориялық тұтастығы және мемлекеттердің бейбіт қатар өмір сүруі [5]. Қазіргі кезде мемлекеттердің ішінде болып жатқан оқиғалар, мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарға қарап аталған үш қағидаттың әлсірегендігі мен болашаққа деген сенім мен бейбітшілікке деген ойдың өзгеретіндігін көрсетіп тұр.

Қазақстан өзінің 30 жылдан асқан тарихы бар мемлекет болуы кезінде көптеген кедергілер, мәселелер, толқындардан өткен болатын. Осы кезеңде мемлекет толығымен қалыптасып, нығайып, өзінің халықының құрылымын түрлі этникалық топтармен толтырып, ел тыныштығы мен халық достығын ұстай білген мемлекеттердің бірі болып табылады. Қазіргі кезде біздің мемлекетіміз жаңа төртінші онжылдыққа ауысуы кезінде жаңа белестер мен қоғам мен әлемдегі тербелістерге, сынды және қиын уақыттарда болатын мәселелерге төтеп беру үшін ішкі саясатын нығайтуы мен бекітуі керек. Ұлттар арасында бейбіт қарым-қатынастың болуына ықпал еткен әртүрлі факторлар мен адамдар, себептер бар. Оның ішінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев пен Президентіміз Қ.Тоқаевтың маңызы зор болды. Қазіргі кезде мемлекет халқы бір шаңырақ астында бірлікте өмір сүруде, тарихи кезеңде орын алған мәселелерге қарамастан, алдағы уақыттарда және болашақта да мемлекеттің ішінде бейбітшілік болады деген үміттеміз.

Әдебиет:

1. Арутюнян Ю.В., Дробижина Л.М., Сукоколов А.А., Этносоциология. Учебное пособие для ВУЗов. М.: Аспект-Пресс, 1999. – 271 с.
2. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для ВУЗов. М.: Аспект Пресс. 2009. – 368 с.
3. Ильясов Ф.Н. Потребность в детях и репродуктивное поведение // Мониторинг общественного мнения. 2013. №1. С. 168-177.
4. Касым-Жомарт Тоқаев о событиях на Кордае: Это упущение, в том числе и властных структур. Электронный ресурс: https://forbes.kz/process/kasyim-jomart_tokaev_o_sobyitiyah_na_kordae_myi_kak_edinaya_natsiya_doljniy_izvlech_urok/
5. Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың БҰҰ Бас Ассамблеясы 77-сессиясының жалпы дебатында сөйлеген сөзінен. Электрондық ресурс: <https://www.akorda.kz/kz/prezident-kasym-zhomart-tokaevty-n-buu-bas-assambleyas-y-77-sessiyasynyn-zhalpy-debatynda-soylegen-sozi-20874>

«СҮЙЕК» ЖӘНЕ «СҮЙЕККЕ ТАҢБА ТҮСУ» ҚҰБЫЛЫСЫ
«SUYEK» AND «SUYEKKE TANBA TUSU» PHENOMENA

Б.М. Аташ*
С.А. Мошанов†

Annotation. The article describes the system of original ethical concepts of the Kazakh people. The concept of a dent on the bone inside it was discussed. To do this, it is first necessary to analyze the concept of "suyek" as a phenomenon of existential being. The problems posed were analyzed from the point of view of the National worldview.

Keywords: Kazakh mentality, ethics, value of suyek, suyekke tanba tusu

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық философиямызды қайта зерделеуге бетбұрыстар басталды. Бұл беталыс бірте-бірте тереңдей түсіп, ұлттық болмысымыздың түп мәнін ұғыну деңгейіне дейін жалғасын тауып келеді. Оның жалпыдан жекеге қарай жүру бағдарын шамамен былайша бағдарлауымызға болады (бірақ бұлар әркездерде жарыспалы түрде де жүріп отырды).

1. Бұл беталыс бастапқыда тым жалпылама, ұлттық дүниетанымды тұтас қарастырды, бүкіл руханиятымызды көне заманнан бастап шолып шығып, барлық ойшылдарды қамтуға деген ұмтылыстар болды және ол кезегінде тың, өзекті, болашақ қазақ философиясының базалық негіздерін жасап беріп кетті деп айта аламыз. Мәселен, Т. Айтқазин, Қ. Бейсенов, С. Ақатай сынды ғалымдарымыздың еңбектерін атап өтуімізге болады [Айтқазин, 1994; Бейсенов 1994; Ақатай, 1993].

2. Одан соң белгілі бір кезеңді қамтуға бағытталды. Мәселен, М. Орынбеков қазақтардың тым көне дәуірдегі, түркілік, тіпті арғытүркілік дәуірдегі алғыфилософиясын зерттеуге ерекше назар аударса [Орынбеков, 1994], О. Сегізбаев ХҮ-XX ғасыр басындағы қазақ философиясы, Қазақ хандығы тұсындағы философияны зерделеген [Сегізбаев, 1996].

3. Белгілі бір тұлғалардың философиясын зерттеуге бетбұрыстар: әл-Фараби, Абай, Қорқыт, А. Яссауи т.б. Бұл үрдіс қазіргі таңда қазақ ойшылдарының тарихи дәуірін тұтас қамтып, бұрын еленбей қалған қазақ даласындағы көрнекті тұлғалардың дүниетанымын зерттеу бойынша жалғасын тауып келеді.

4. Осы аталған тұлғаларды қазақ философиясындағы сабақтастық арнасында зерттеу және әлемдік философиялық ойтолғамдар кеңістігімен үндестігін паш етумен жалғасын тауып отыр. Ол қазақ ойшылының кез-келген таңдаулы тұлғасын әлемдік философтармен салғаластыру-салыстыру бойынша зерделеуге деген бетбұрыстардан да анық көрініс тауып отыр.

5. Қазақ дүниетанымының салалану бағыттары: қазақ этикасы, қазақ эстетикасы, қазақи ойлау логикасы т.б. Қазақи ойлау логикасы арнайы ғылыми сала болып айрықшаланба да, би-шешендер, қазақ мифтері т.б. ұлттық танымдағы ойлау машықтары азды-көпті қарастырылып келеді.

6. Сондай-ақ, соңғы уақыттардағы қазақтардың дүниетанымындағы белгілі бір ұғымдарды, оның ішінде, төлтума түсініктерді зерделеуді қолға алу беталысы да оңды ұстаным. Кезінде І. Ерғалиев пен Ғ. Телібаев аңдағандай, қазақтарда басқа ұлттар мен халықтардың таным-түсінігінде кездеспейтін, өзіндік бір құндылықтар жүйесі бар [Ерғалиев, 1993:17-23]. Шындығында, олар өзге тілге аударылмайтын, ұлттық төлтума түсініктер мен ұғымдар, егер де классикалық батыс еуропалық тұрғыдан қарастырсақ, оларды да философиялық категорияларға жатқызуға болады және оның салаландырып жіктеп беру де қиынды болмақ. Мәселен, космологиялық – он сегіз мың ғалам, тылсым дүние; онтологиялық

* Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ философия кафедрасының аға оқытушысы, философия ғылымдарының докторы

† Алматы технологиялық университеті әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, саясаттану мамандығы бойынша әлеуметтік ғылымдар магистрі

– жарық дүние, сегіз қиыр шартарап, төрткүл дүние; теологиялық – құт, нұр; әлеуметтік болмыстық – заман, экзистенциалдық - жалған (жалған дүние) т.б.

Немесе, интегративті пайымдау бойынша, мистикалық-этикалық: аруақ, Қыдыр Ата; құқықтық-этикалық: дат айту, қанға-қан т.б.

Ендеше, біздіңше, қазақ этикасында да осындай ұғымдар мен түсініктердің айтарлықтай танылған және жеткілікті деңгейде танылмай жатқан үлкен қоры бар. Бұл тұста, әрине, Т. Ғабитов атап өткендей, ұлттық философияны батыстық, еуроцентристік, логоцентристік парадигмаға жаппай апарып таңуға болмайды [Ғабитов, alashainasy.kz]. Сондықтан да, бұл тұрғыны немесе амалды «ұлттық таным нүктесі (фокусы) тұрғысынан», «таза қазақи ойлау жүйесі бойынша», «ұлттық код әдіснамасы негізінде» т.б. атай беруге де болады. Э. Гуссерльдің таза санасына [Гуссерль,1994] аналогиялық түрде, орыстық, еуропалық, арабтық, кеңестік: ғылыми атеистік, жауынгер материалистік ж.т.б. дүниетаным мен ойлау машықтарының стереотиптерін алып тастасақ, байырғы көне архетиптік бағдарлауға өздігінен жол ашылады.

Негізінен алғанда, Леви-Брюль де әрбір ұлттың өзіндік дүниетанымның ерекшеліктеріне орай, олардың барлығының интеллектуалдық деңгейін жаппай ортақ бір параметрлермен өлшеуге болмайтындығын, бұрынғы замандарда сөздік қордың бай болғандығын және жесттік қимыл мен сөздің қатар жүргендігін дискриминацияламай атап өтсе [Верстин,2022:45], Ф.Гумбольд әрбір халықтың дүниетаным олардың тілдік семаникасы мен лексемаларын зерттеп алумен байланысты болатындығын ерекше бағаммен қарастырды [Алпатов, 2005:60-76].

Соның бірі, «біз, осы қазақ этикасын қалай зерттеп жүрміз?» деген сауал бойынша, аталған мәселе жазықтығында, оны екі бағдарға бөлуімізге болады: біріншісі, батыс еуропалық «академиялық» философиялық тұрғы, екінші төл қазақи дүниетаным бойынша. Бұл екі тұрғы бүгінгі күнгі ұлттық философияны зерттеушілердің жалпылама бағдарлары мен тұрғылары. Біз осы тұста, осы соңғы тұрғыны негізге аламыз. Дегенмен, бірінші тұрғына да толықтай жоққа шығаруға болмас (*мүмкін ол, ұлттық дүниетанымды еуропалық ойлау машығына ыңғайластырып, әлемге танытуға жол ашу (функциясын) үшін де қажет сияқты*).

Негізінен алғанда, қазақ этикасының төл ұғымдары мен түсініктерінің іргелі қорының (қоймасының) болуы, отандық зерттеушілеріміз атап өтіп жүргендей ұлттық философияның маңызды бір ерекшелігі – этикоцентризмге байланысты [Нұрмұратов, 2007:83].

Екіншіден, оны сала аралық негізде қарастыру керектігінен де туындайды. Мәселен, шартты түрде: этикалық-эстетикалық, этикалық-діни, этикалық-құқықтық, этикалық-вительдік т.б. жіктеуімізге болады. Мәселен, қазақ этикасының эстетикамен байланысты екендігін Н. Жолмухамедова ашып береді, оның пайымдауы бойынша эстетикалық категориялар мен этикалық категориялардың қазақ халқындағы біте қайнасқан ұғымдары да бар: ұсқынсыз, арсыз, қайғылы, күлкінішті т.б. [Жолмухамедова, 2014:77].

Біз осы мақалада қазақ этикасының төлтума ұғымы – «сүйекке таңба түсуді» қысқаша зерделейтін боламыз. Алдымен жалпы «Сүйек» концептісін ашуға бетбұрыс жасауымыз керек.

Бүгінгі күнге дейін халқымызда сақталған дәстүрлердің бірі және өмірмәнділік әлеуметтік мәселе ретінде де орныққан жүйе – ақсүйектік, тектілік (сүйекке таңба түсірмеу, ақсүйектік). Осы тектілік қоғамдағы халықтың элитасы, озық ойлы немесе парасатты-ақылды жандар, зиялы қауым, зияткерлік, тумысынан асыл тұқымды, хан мен билер тұқымы деген сияқты әлеуметтік қабаттардың ең жоғарғысын білдіретін белгілер. Бұл тектілік көп жағдайда тұқым қуалауға байланысты айтылады, «тектіден текті туады», «текті атаның баласы», «текті тұқым» деген сияқты ұғымдар да бар. Кейде бұл қайшылықпен де сипатталады: «ақтан ала да, құла да туады», «тектіден туған тексіз», «іштен шыққан шұбар жылан» деген сияқты түсініктермен бедерленеді.

Сүйекке қатысты ұлттық ойындардың бірі – ақсүйек деп аталады. Бұнда түнде ойналған ойын барысында, далаға, алысқа лақтырылған сүйекті іздеу және оны лақтырушыға тауып алып келіп беру, оны тауып алған адамды сезген жағдайда, басқалар оны одан тартып алуға әрекет жасайды [Қазақтың этнографиялық категориялар, атаулар мен ұғымдар жүйесі. Энциклопедия, 2017:165]. Бұл жерде бұл ойынның «ақсүйектік» (зиялылық) салтқа қатынасы болмауы да мүмкін.

Бірақ неліктен сүйектің таңдалатындығы, оны қараңғыда түнде ойнайтындығы сол сүйекті бағалаудан туған көне салттар шығар. Мүмкін, оның да мағынасы мен сенімділік дәрежесі күнгірттеніп кеткен болуы ықтимал. Мысалы, жоғарыда айтылғандай, жат мекендерде жерленген немесе қайтыс болған жандардың «сүйегін туған жеріне жеткізу» деген салтымыз бар, ол әлі күнге дейін сақталып отырған дәстүр. Осы дәстүрдің шағын «ойынға айналған» нұсқасы болуы да мүмкін. Демек, айдалада, басқа жерде қалған сүйекті, мүрдені табу және оны шыққан жеріне тұтастай жеткізу сияқты әрекеттер осы ойынның әрекеттеріне ұқсас болып келеді. Ойыншыға да сүйектің табылуы қиындау сияқты тапсырмалар жүктелген және «ешкімге шоқыттырмай» бастапқы шыққан жеріне алып келу міндеттеледі.

Халқымызда сүйекке қатысты тағы бір ырым – шілдеханада сойылған малдың мойын омыртқасын босанған әйелге немесе басқа да адамдарға мүжуге беретін болған. Бірақ ең бастысы, сол омыртқаны сындырмай, бөлмей тұтастай етін таусып жеп, оны сақтап қоятын болған. Әсіресе, төр жаққа қарай іліп, сол күйінде бірнеше күн ұстаған. Бұндағы ырым жаңа туған нәрестенің мойны тез қатаюы үшін деп белгіленген. Ол сүйекті, кейіннен де, итке тастауға болмайды. Бұл жерде нәрестенің мойны мен сойылған қойдың мойнының бірлігі және сүйекті сақтау белгілі бір деңгейде көне замандардан сақталған дінге негізделген салт болса керек. Бүгінгі күнгі қазақ даласында ол сиректеу кездесетін, ұмыт болып бара жатырған ырымдардың бірі.

Сондай-ақ жеті атаға дейін қыз алыспаудан туындаған дәстүрлердің бірі, ұрпақтар әлжуаз, аурушаң болып бара жатырса, мүлде басқа аймақтан, тіпті басқа жат жұрттықтан да қыз алып, одан ұрпақ қалдыру дәстүрі – «Сүйек жаңғырту» деп аталады [Қазақтың этнографиялық категориялар, атаулар мен ұғымдар жүйесі. Энциклопедия, 2017:213]. Бұнда да «Сүйек» басты нысанаға алынған және ол ұрпақтар сабақтастығындағы басты қағидаттардың біріне айналған салт.

Жалпы алғанда, сүйекке қатысты мағынасы мен себепті байланысы түсініксіздеу, табуы қиындау салттар да қазақтар арасында жиі кездеседі. Мысалы, сойылған малдың кәрі жілігін мүжіп, жуып-тазалап, оны үйге іліп қойса, ол ұры-қарыдан сақтайды деген ырым-түсінік бар. Ол шындығында солай ма, солай емес пе, мәселе онда емес, кәрі жілік сүйек пен ұрлықтың арасында қандай байланыс орнатқандығы түсініксіздеу. Бұны сол баяғы надандықтың салдары, пұтқа табынушылық, ескі наным-сенім сарқыншақтары, адасу деп шешкеннен гөрі әлі де болса зерттеуді қажет ететін терең мәнді құбылыс деп таныған дұрыс (мүмкін, *заманауи кванттық физика заңдылықтарына сәйкес*). Мәселе, оны тек бүгінгі күні қолдануда ғана емес, сол екі құбылыстың арасындағы байланысты ата-бабаларымыздың қалай орнатқандығында болып отыр. Бұл да сол сүйекке қатысты, бір жағынан магиялық, бір жағынан практикалық дәстүр және бүгінгі күні өте сирек қолданылатын, ұмыт бола бастаған салт деп айта аламыз.

Жоғарыда айтылғандай, тектіліктің түп арғы негіздерін тәңіршілдік сенімімен келіп байланыстыратын көзқарастар бұл құбылысты былайша сипаттайды және оның ұмыт болған қатпарларын ашып көрсетуге ұмтылады: «Ар-намыс-рух(тылықтар) тегінде «сүйекке таңба түсірмеу» деген түсінікке де негізделген саналы құбылыстар. Бұл айтылғандар бір жағынан арғытектеріміздің дүние құрылымы туралы түсінігіміздің негіздерінің бір қырын көрсетсе, екінші жағынан олардың дағдылы (қазір біз ұмыта бастаған, кейбірін алаңсыз ұмытқан) қарым-ды қатынастардың, салт-дәстүрлердің, ырым-жоралғылардың, рәміз-рәсімдердің бастапқы мазмұндарын берген. Қазіргі біздің ұлттық әлеуметтік нормаларымыз бен құндылықтарымыздың бастапқы арғытектік, архесемалық мазмұндарының нағыз бастау

тектері жоғарыда қаралған ұғым түсініктерде жатыр. Сол туралы біздің тәржімамыз, тәңіршіл-құдайшыл сананың онтологиясын қалыптасу – жүзеге асу механизмі – орд(т)асы тәңірлік – халықтық антропология мен социологиясының ұғым-түсініктерінде ғана емес, солардың мәністік астарларын біріктіретін ым-қисындық мағыналарында» [Оспанов, 2009: 266].

Келесі кезекте, «сүйекке таңба түсуді» реалистік және рәміздік түрде қарастыра аламыз. Шындығында, біздіңше, жаугершілік замандағы ұрыс кезіндегі қарулардың тері мен еттен өтіп сүйекке дейін жарақат алуы да кездесетін жайт. Олар сол сәтте болсын, кейіннен болсын, қайтыс болғаннан кейін де сол таңба болып сақталып қалады және бірнеше мыңжылдықтарға кететіндігін қазіргі археологиялық зерттеулер дәйектеп жүр. Кез-келген дене мүшесіндегі сүйектердегі таңбалар сол сүйектің сақталып қалуымен қатар жүреді екен. Сүйекке таңба түсу – осы «сақталып қалумен» де байланысты болса керек. Ол таңба жоғалмайтын болса, кек алуға ұштасуы ықтимал және мәңгілік айғақ болып тағайындалады.

Осы тұста, реалистік пен рәміздік түрдегі айтылған осы сөздің аралығындағы «Сөз сүйектен, таяқ еттен» өтеді мәтеліне аналогиялық түрде, «Таяқтың еттен де, сүйектен де» өтуін келтіре кетуімізге болады.

Ал рәміздік түрдегі сүйекке түскен таңба, ол – ар-намысқа байланысты айтылатын өмірмәнділік-экзистенциалдық «ұлы қайғы» болып саналған. Осы тұста, сәл шегініс жасап, қазақтардың өмір философиясындағы тағы бір маңызды ахуалға тоқталып өтуіміз керек.

Қазақ философиясындағы толықтай ашылмай келе жатқан құбылыстың бірі – «нақ Өзінің өткен мен болашақ үшін өмір сүретіндігі». Бір қарағанда, батыстық философиялық түсінікте, адамның өзі қашанда «Өзі», ол өзге емес және «Өзі» мен өзі абсолютті еркіндікте, қалай ғұмыр кешкісі келсе солай әрекет етеді. Шындығында, қазақтардың сол кез-келген дәуірдегі Өзі – ол өткен ата-баба рухын сақтап, оны кейінгі ұрпақтарға жалғастырушы буын қызметін аса құндылық ретінде санап, кей сәттерде ол өмірдің мағынасына да айналған деуімізге де болады. Демек, «Өзінің» өмірі өткен ата-баба рухы және болашақ ұрпақтар алдындағы жауапкершіліктермен тағайындалған. Одан қашып құтылу да мүмкін емес, тіпті биологиялық-физиологиялық (ген), психологиялық (архетип), рухани (барлық рухани мәдениетті алып жүруші) тұрғыдан алсақ та, ол өткеннің құндылықтарын «қабылдап алушы – сақтаушы – келер ұрпаққа жеткізуші». Бұл ұжымдық та, жеке де қызмет (*Бірақ бұны И.Канттың үзілді-кесілді бұйрығына ұқсатауға болмайды*). «Ата-бабаның аруағын қорлады» деген аморальдік түсінік осыдан қалған. Ал егер де сол дәуірдің тұлғасы белгілі бір қылмыс жасаса, аморальдік әрекетке барса, өздігінен «ар сотына» тап болса, ел-жұрт алдында жазаланса, кешірілмес күнә жасаса т.б. сол күнәсін о дүниелік болса да, ақтай алмайды, ол сүйегіне мәңгі түсірілген таңба болып сақталып қалады. Бұл сәттерде, кейіні ұрпағына жалғасқан осы жазаның өтеуінің бір бөлігі, одан кейінгі жеті атасына дейін сабақтаса береді «екен». Бұл биологиялық жағынан, ал психологиялық жағынан да, ол кейінгі ұрпақтарының бейсанасында сақталып қалады, әлеуметтік жағынан, ол ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын жады болып сақталып қалады. Ондай қылмыс жасағандар, реалды немесе рәміздік немесе ниетті түрде қоғамнан алшақтатылады, аластатылады. Бұндай «аутсайдерлік» жаза кейінгі ұрпақтары үшін де ұмытылмайтын болған: «Бұл кезіндегі пәленшенің (жағымсыз субъект) баласы», «Ананың (жағымсыз субъект) немересе, соның тұқымы ғой», «Кезінде атасы солай істеген» т.б. өткен ата-бабасының барлығы жағымсыз, жиіркенішті мағынада айтылған және ол бірнеше жылдарға созылған (мүмкін жеті атаға дейін). Мәселен, Кенесарыны өлтірген қырғыздар туралы қазақтардың тарихи жады бұндай деректерді саналы-бейсаналы түрде әлі күнге дейін сақтап отыр. Ал кеңес үкіметі тұсында бұл бір-біріне қарама-қарсы екі полюсте, екі жазықтықта қарастырылды: біріншісі, тұқымына деген өштік, екіншісі: «Әкесі үшін баласы жауап бермейді» қағидасы.

Демек, сүйекке таңба түсу келер ұрпақтарының өзінен бұрынғы ата-бабаларының кемшін тұстарын тарихтан білген сәтте немесе тура әкесі болса, «өзін қор санап», «кемсітілген кейіпте», «рухын жасытып», «өзін толыққанды тұлға ретінде сезіне алмай»,

«өзгелер сияқты ата-бабасының даңқымен масаттана алмай» т.б. ғұмыр кешуге алып келеді. Бұлай өмір сүруі әрине, сырттан бажайлап қарасақ, «ұлы қайғы». Ол әкесі, анасы, әжесі, атасы үшін де баласының «осындай өмірі» орны толмас үлкен өкінішке алып келеді.

Бірақ бұл психоаналитикалық тұрғыдан келгенде, бүркемелеуге, өзін-өзі ақтауға, өзін-өзі қорғау тетіктеріне т.б. алып келеді (Бірақ бұл өз алдына жеке зерттеуді қажет ететін мәселе).

Бұл сүйекке түскен «Таңбаны» «әлдеқандай мол қаражатпен», «психологиялық гипнозбен, сендірумен, сиқырмен», «Ядорлық т.б. қуатты қарулармен», «тоталитарлық билік саясатымен», «заңдық-құқықтық ережелермен» т.б. қандай-ма заманауи тәсілдермен жойып жіберуі мүмкін емес. Өйткені, ол «ел аузына қақпақ бола алмайсың» дегендей, тарихи жазбаларды әдейілеп жойып жіберсе де, тарихты қайта жазса да, шындық оқиға ел аузындағы ауызша тарихнамада сақталып қала бермек. Кезіндегі, Н. Назарбаевтың «Біздің тарихымызда ұялатын да ешнәрсе жоқ» деп айтуы осы – «сүйекке түспеген таңбаның Ұжымдық түрі» деп бағамдай аламыз.

Соңғы уақыттарда тарихтағы бұндай сүйектеріне таңба түскендерді кешірімшілдікпен қабылдау, ұмыт қалдыру, елеусіз қалдыру т.б. қағидаттар тұрғысынан қарастыру үрдісі де сақталып келеді. Мәселен, 1932-1937 жылдардағы аштық пен қуғын-сүргін жылдарындағы бірін-бірі «коммунизм торы мен орына» жығуға ықпал еткен қазақ зиялыларын бүркемелеу көп жағдайда «құпталатын тарих» (шынайы тарих емес) ретінде жазылып келеді.

Бұндай сүйекке таңба түсу, бұрынғы кезеңдерде тұтас рудың намысы мен арына кір келтіру болып саналған. Сондықтан да, оны өз руы жазалаған сәттер де кездеседі. «Сүйек – адамның шыққан тегіне, руына қатысты күрделі ұғымның бірі. Мысалы, байырғы қазақта «сүйегің кім болады?» деп сұрау, оның ата-тегін сұрағанда қолданылатын болған. Сондай-ақ рулық санада сүйекке таңба болу деген сөз орамы жеке адамның арына ғана емес, ол шыққан әулеттің, рудың, атақ абыройына түскен дақ дегенді білдіреді» [14,216б.].

Ал М. Шахановтың Махамбетті өлтірген ұлын жазаға тартатын оқиғаны баяндайтын (*Дала заңы - Баба заңы, қарағым, -Деп әкесі қолына алды садағын!*) «Әке үкімі» атты өлеңінде де, сүйекке таңба түсірген ұлын өз қолымен жазалаған әкесі туралы оқиға да [Шаханов, www.zharar.com], осы намыстан туындаған, бұны қазақ халқы «өлімнен ұят күшті» деп қысқаша тұжырымдаған.

Бірақ әрине, бұл сүйекке таңба түсу үмітсіз тұңғыық, мүлде шығар жол жоқ соңғы ақирет т.б. емес, оның да медиашарттары болған болуы ықтимал: «...ала да туады, құла да туады» деп бүркемелеп жіберу, «Ел ішіндегі бір тентек қой..» деп жазасын жеңілдету т.б.

Қорыта айтқанда, қазақ этикасын еуроцентристік таным парадигмасы тұрысынан қарастырудан аршып алып зерделеуді әрі қарай тереңдету ұлттық философияның, оның ішінде, қазақ этикасын зерттеудің маңызды бағдарларының бірі болмақ. Әрине, қазақ этикасы турасындағы бірінғай зерттеулер де баршылық. Дегенмен, олардың бұрынғы нұсқасын сақтап қалумен қатар, сол түпнұсқа мәтінді деконструкциялап, тұтас мәтін ішіндегі ұлттық код тұрғысынан бағамдалған сөздер мен ұғымдардан бастап, сөйлемдер, ойлар, идеялардың барлығын іріктеп алуымыз да қажет сыңайлы. *Сонда екі нұсқа да жарыспалы түрде сақтала береді.*

Демек, қазақ этикасын тұтасымен ұлттық дүниетаным тұрғысынан зерттеу, сәйкесінше, тек біз қарастырып отырған «сүйекке таңба түсуді» ғана емес, бірнеше ұғымдар мен түсініктер жүйесін тереңірек пайымдауды керек етеді және ең бастысы, олар тек қана төлтума, яғни, басқа халықтарда кездеспейтін категориялар болуы тиіс. Мәселен,

- «нала» концептісі: қыздың наласы; нала-жала (жала жабу); налыды т.б.
- «Төр» концептісі: сакральді мағынасы – аруақтар орны, әлеуметтік-қонақжайлылықтағы құнды орын т.б.
- «Кие» концептісі: сакральді мағынасы – киесі ұру, киелі мекен, әлеуметтік-психологиялық-тарихи мағынасы – бұрынғы, қастерлі, эзотериялық т.б.

Шындығында, осындай этикалық мәнде қолданылатын философемдерді барынша кең ауқымда қарастыруымызға болады. Мәселен, этиканы бұндай кең ауқымда қарастыру батыстық зерттеушілерде кездеседі [Маккиннон, 2020].

Әдебиет:

1. Айтқазин Т. Қазақтардың мұраты: монография. – Алматы: Ғылым, 1994. – 96 б.
2. Бейсенов Қ. Қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу үрдістері. – Алматы: Ғылым, 1994. – 411 б.
3. Акарай С. Мироззренческий синкретизм казахов. - Автореф.док.дисс.наук – Алма-Ата, 1993. – 33 с.
4. Предфилософия протоказахов / Муханмадияр Орынбеков. - Алматы: Өлке, 1994. – 207 с.
5. Сегизбаев О.А. Казахская философия XV - начала XX века : Учеб. пособие для студентов вузов / О.А. Сегизбаев; М-во образования Респ. Казахстан. Алмат. гос. ун-т им. Абая. - Алматы : Ғылым, 1996. – 470 с.
6. Ерғалиев І., Телібаев Ф. Қазақ дүниетанымының негізгі ұғымдары// ҚР ҒА хабарлары. - 1993. - №3. - 17-23 бб.
7. Т. Ғабитовпен сұхбат. Ежелгі мәдени құндылықтарды қазіргі заман нормаларымен сараптау дұрыс емес // <https://alashainasy.kz/person/ejelg-madeni-kundyilyiktardy-kazrg-zaman-normalaryimen-9375/>
8. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии / Пер. с нем. А. В. Михайлова. М.: Лабиринт, 1994. - 216 с.
9. Верстин И.С. Первобытный социум в этнологических концепциях Л.Леви-Брюля и К.Леви-Строса // Вестник Чувашского университета. - №2. - 2022. - С.44-52
10. Алпатов В.М. История лингвистических учений: Учеб. пособие.- 4-е изд., испр. и доп. — М.: Языки славянской культуры, 2005. — 368 с.
11. Нұрмұратов С. Түркілік дүниені түсінудегі руханилық мәселесі // Қазіргі заманғы руханилық мәселесі.-Алматы: СаҒа, 2007.- 560 с.
12. Жолмухамедова Н.Х. Этноэстетика және әлемді көркем игерудің ұлттық белгілері // Қазақ эстетикасының құндылықтық-мағыналық негіздері. Ұжымдық монография / Жалпы ред.басқарған З.К. Шаукенова, С.Е. Нұрмұратов.-Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 234 б. - 60-77 бб.
13. Қазақтың этнографиялық категориялар, атаулар мен ұғымдар жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: Өлем. Даму. Интеграция, 2017. - 1Т. – 856 б.
14. Қазақтың этнографиялық категориялар, атаулар мен ұғымдар жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: Өлем. Даму. Интеграция, 2017. - 5Т. -816 б.
15. Оспанов С. Арғытектану негіздері: тәңірлік пен жаратушылық ілімді зерттеудің ғылыми-практикалық мәселелері. – Алматы: Арыс, 2009. – 424 б.
16. Мұхтар Шаханов. Әке үкімі // <https://www.zharar.com/kz/olen/6192-ake.html>
17. Маккиннон Б., Фиалла Э. Этика: теориясы мен қазіргі мәселелері. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2020. – 868 б.

БҮГІНГІ ҚОҒАМДАҒЫ ДІНИ КӨЗҚАРАСТАҒЫ АДАМ МӘСЕЛЕСІ THE HUMAN PROBLEM FROM A RELIGIOUS PERSPECTIVE IN TODAY'S SOCIETY

Купбаева Райхан Махсүтовна*
Кадирғалиева Айжан Төлеуғалиевна†
Фазыл Роза‡

Annotation. The influence of religion on the political and social life of a civil society, which is declared to be everyone's own business, the ability of one religion to support various political directions, the religious movement does not stand alone, but on the contrary, combined with a certain secular ideology or positions, forms the value system of people's political orientations. formation issues.

Keywords: society, religion, man, faith, culture

* Магистр, аға оқытушы Шымкент университеті, mahsyt2022@mail.ru

† Магистр, аға оқытушы Шымкент университеті, jan_707.90@mail.ru

‡ Магистр, оқытушы

Дін - қоғамдық құбылыстардың ішіндегі ең күрделісі. Діннің мән-мағынасын қаншама ғұламалар ашып көрсетуге талпынған болатын. Дін жөнінде жазылған мақалалар ғылыми еңбектер саны некен-саяқ. Дегенмен «діннің бастауы мен тұңғыиық терең мәні ел көзінен тасада қалып қойды» [1]. Қорқыныш-үрей де сүйіспеншілік те, ата бабаларды қастерлеу де және т.с.с. да діни сенімнің өз алдына жеке тұрған бастауы бола алмасы анық. Дінге нақты және бір мағыналы анықтама берем деу өте қиын. Егер «религия» – (дін) терминіне келер болсақ, латын тілінен дәлме-дәл аударғанда «байлау», «екінші қайта оралу» дегенді білдіретін көрінеді.

Цицерон шығармаларында «религия» сөзі халықтың тұрпайы соқыр сенімге қарсы қойылған ұғым ретінде пайдаланылады. Бұдан шығаратын бірден-бір тұжырым, дін деп кез келген сенім түрін, яғни адамды қасиетті, мәңгілік, тапжылмас құндылықтармен байланыстыратын сенім түрін айтады. Сенім – діннің негізін қалаушы фактор, оның субстанциясы. Сенім қарым-қатынас байланыс сынды ұғымдармен астарлас жатыр. «Мен Құдайға сенемін деп айту үшін адам өзін сол Құдаймен байланыста сезінуі қажет, оған бүкіл жан-тәнімен бет бұруы керек. Сенім белгілі бір мағынада өзін-өзі тәрк етуді, өзін құрбандыққа шалуды білдірері де анық. Құрбандық деп қандай да болмасын тілек үшін белгілі бір құн төлеу қажеттілігін сезінуден туындаған дүниені, іс-әрекетті айтады. Адам әлеуметінің ең көне рәсімі - құрбандық шалу рәсімі.

Құрбандық не мақсатпен шалынады, оның мәні неде және т.б деген көптеген сұрақтар туады. Бірақ бұл жерде дінді анықтаудағы қиыншылықтар сияқты көп бөгетке тап боламыз. Бірақ осында көпшілікке белгілі, қалыптасып қалған көзқарас та жоқ емес - ол бойынша діни наным-сенімдердің қоғамды реттеушілік функциясы алдыңғы қатарға шығарылған. Басқа сөзбен айтар болсақ, ол көзқарас діннің де сенімнің де қоғам тудырушы рөлін анықтағысы келетіндігі айғақ.

Адам ұжымдары қақтығыссыз өмір сүре алмайды. Адамдардың алғашқы бірлестіктері зорлық-зомбылықсыз, «бәрінің бәріне соғысынсыз» (Т.Гоббс) болып көрген де емес. Бастарын біріктіре тұра, бір-бірімен қауымдаса тұра адамдар бөлінісіп, ыдырасып та үлгереді. Мұндай қиын-қыстау кезеңде адамдардың жағымсыз қасиеттерін - қанды жауыздық «құмарлығын» өзіндік бір жолға салып, оның қарқынын басатын бірден-бір құрал ретінде құрбан шалу қарастырылады. Яғни діннің бір негізгі көрінісі болып табылатын құрбан шалу әрекеті қоғамды дезинтеграция, бытыраңқылықтан сақтайтын механизм болып табылады. Сол сияқты діннің өзінің бойынан да осы қасиетті кездестіреміз, яғни дін де адамдар арасындағы қиратушы зорлық-зомбылық күштеріне кері әрекет етіп, әлемге тыныштық, келісім, жақсылық әкелуді мақсат тұтады.

Адамдар бүкіл адамзат тарихы барысында өмірден тұрақтылық, өзгерместік, мәңгілік пен қасиетті іздеп келеді. Әртүрлі діндер осы ізденістердің жауабы деп түсінсек те болғандай. Дін адам Жанынан туындайтын дүние, ол өзінің мазмұны көп түрлі нәрселерден жинақтайтын болғандықтан өз ретінде адам өмірінің көптеген салаларын тәртіптеуші нормативті құрылым болып табылады.

Дін адам жандүниесінің талап-талпыныстары мен арман-мақсаттарының тоғысу нүктесі бейнесінде адам өмірінің толыққандылығын танытатын категория ретінде де қарастырылады. Дін деп адамдардың қасиетті байланысты іздеу және табу барысында қол жеткізетін бірлестігінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін методологиялық механизмді атайды. Діннің негізінде рәсім тұр. Рәсім деп жеке тұлғаның әлеуметтік іс-әрекетін қатал қадағалаушы ережелер жиынтығын айтады. үкімет пен азаматтық қоғам институттары пайда болмай тұрып-ақ рәсім адамдар арасындағы қарым қатынастарды реттеп, қоғамды тәртіпті сақтауға болысқан.

Дамыған діндердің ортақ мүддесі – қақтығыссыз кикілжіңсіз өмір сүру. Бір Құдайға табынушы діндердің алғашқысы – иудаизмнің өзінде қауымдастар арасындағы жанжалды бүкіл көпшілік алдында ортақтаса шешу принципі қабыл алынған болатын. Діни бірлестік бұл жерде қауым арасында үйлесімді тіршілік етуді көздейтін және бейбіт-тыныш өмір сүрудің

кепілділігі бола алатын дәрежеде көрсетілген. «Дін – бейбіт өмірдің субстанциясы. Дін арқылы көпшілік арасында кең танымал бейбітсүйгіштік идеясы тарайды» [2]. Жалпы қандайда болмасын қауымның тұрақты әрі үзіліссіз, Ұдайы дамуының және қызмет етуінің түпкі себебі сол қауым мүшелерінің әлеуметке лайық, мақсат мүдделі іс-әрекетіне көп байланысты екендігі кімге де болса түсінікті нәрсе. Адамның жалған өмірінің шеңберінен тысқары орналасқан қандайда бір түпнегіздер табу – діннің болмыс етуінің алғы шарты. Қоғамдағы адамның алдында көптеген өмірлік маңызы бар сұрақтар туары рас, ал енді оның шешімін Құдайға деген сенімсіз, дінсіз табу қиынға соғады әлде тіпті де мүмкін емес деуге болады. Ол мәселелер мәңгілік мәселелер және де ол адам болмыс-бітімінің айрықша ерекшелігін құрастырады да. Сондықтан да діннің қай кезеңінде болмасын, қандай қоғам типінде болмасын алар рөлі ерекше.

Бастапқыда дін үкіметпен, мемлекетпен тығыз байланыста өмір сүрді. Мысалы, қола дәуіріндегі көптеген мәдениеттерде саяси және рәсімдік немесе діни қызметтерді бөліп жару өте қиын болатын. Көне шығыс өркениеттерінде діни ұйымдар мемлекеттік басқару ісіне тікелей араласатын еді. Бұндай күйді біз орта ғасырлық Еуропа тарихынан да кездестіреміз. Еуропада тек Жаңа Дәуірдегі ірі рухани төңкерілістен кейін ғана жағдай мүлдем басқаша болып өзгереді. Қайта өрлеу кезеңінен басталған өзгерістер нәтижесінде еуропалық қоғамдық-мәдени өмір шіркеу қарамағынан, оның қатал бақылауынан бірте-бірте босана бастайды. Бұл процесс реформация нәтижесінде жылдамдап, қарқын алады. Мәдениеттің зайырлық принципіне өтуді саяси-қоғамдық және экономикалық құндылықтардың пайдалану аясының кеңеюі мен, ғылыми зерттеулер мен техникалық шығармашылықтың қарқынды дамуы мен етене байланысты жүріп отырады. Қоғамның, жеке адамның дін ықпалынан айырылуы шіркеудің өкіметтен, мемлекеттен шеттеуіне, соның нәтижесінде оның саяси құрылымдар қатарынан жеке бастың еншілігіне қарай ығысуына, яғни мемлекеттен азаматтық қоғам аясына ауысуына әкеліп соқты.

Батыс адамзаты үкімет билігінің заңға негізделген легалды түріне көшкен сәтте Шығыста әлі де болса сакралды (қасиетті) және профанды (қарапайым күнделікті), діни және зайырлы бастамалардың біте қайнасып жатуы көзге ұрады. Соның айғағы ретінде исламдық әлем мен қытайдың ұлы мәдениеттерін мысал ете кетуге болады.

Христиан және буддизм дінімен салыстырғанда дүние жүзілік діндердің тағы бірі – ислам адамдардың күнделікті тіршілігіне көп араласады. Сондықтан болар ислам дін мен саясаттың, діни ұғымдар мен мемлекеттік органдардың байланысты тамырын тереңге жайған.

Ислам мен оның өкімет билігі құрылымдары мен ара қатынасын байыптау Қазақстандағы дін мен азаматтық қоғам қарастырғанда қажет болады. Қазақстан Республикасының ата заңы – Конституциясы бойынша дін мемлекеттен алшақ бөлінген, ол дегеніміз жоғарыда аталғандардың әр қайсысын өз алдына өзінің қызметтерін атқарады, әрі бір-біріне кедергі етпейді деген сөз. Біздің республикамыздың азаматтарының қандай дінді ұстанам деуі яғни, ар-ождан еріктілігі Қазақстан Республикасының Конституциясына, Азаматтық кодексіне, «Қазақстан Республикасын діни бірлестіктер және дін тұту еркіндігі туралы» Заңдарына негізделеді.

Қазақстан Республикасында заң жүзінде бекітілген шіркеу-мешіттің мемлекеттен бөлінуі діннің мемлекетке ешбір етер ықпалы жоқ дегенді білдірмесе керек. Қандай да болмасын мемлекет азаматтардан тұрады, ал олардың өзіндік наным-сенімдері, соның ішінде діни наным-сенімдері бар болатын болса, онда мемлекет те өзінің толығымен діннің ықпалынан тысқарымын деп сезіне алмайды. Діни факторды ескермей маңызды әлеуметтік процесстерді қарастыру және олардың мәселелі тұстарын шешу мүмкін емес екендігін бүгінде елдің бәрі мойындайды.

Дін елдің бәріне, көпшілікке түсінікті түрде адамзат тарихының мәні мен ерекшелігі туралы сұрақ қояды, адамшылық идеясын алға тартады, адамгершілікті тұлға, ар-ождан, ұят туралы көзқарастарды қалаптастырады. Ол тек адамның сыртқы қылығы мен іс-әрекетін ғана

реттеп, бағыттап қоймайды, сонымен қатар ішкі дүниесін жасайды, адамның Мейірімділік, Махаббат және Шындыққа деген сенімі мен үмітін қалыптастырады.

Қазіргі таңда әлемде бар діндердің қайсысымен болсын әлсіз байланысқан адам бүгінгі таңда әбіржу үстінде – ол не өзінің заң беруші ақыл-ойына, не ұлы пайғамбарлар мен адамзаттық ұлы ұстаздарына сенуі керек. Біздің замандастарымыз жоғарыда аталғандардың қайсысын таңдап алғандығына қарамастан діни қажеттіліктің өзектілігі азаймайды, кемімейді. Діни қажеттіліктер әсіресе қоғамдық қарым-қатынастардың күрт өзгеріске ұшыраған, түбегейлі жаңашыл бағыт ұстанған қиын-қыстау өтпелі кезеңдерінде өте маңызды болары сөзсіз, өйткені дәл сондай шақтарда жеке тұлғаның өзінің болашағына деген үміті жоғалып, өзіне деген сенімінің азаятындығы белгілі. Сондықтан болар, КСРО-ның ыдырауының. Яғни алғы шептегі қоғамдық мұрат – «коммунистік бағытты болашақтың жүзеге аспай қалуының нәтижесінде адамдардың көпшілігі әр түрлі діни конфессияларға, бірлестіктерге бет бұрды.

Қазірде Батыста болсын, Шығыстың көптеген зайырлы мемлекеттерінде болсын, солардың арасында бізде де дін азаматтық қоғамның біріктіруші-бақылаушы механизмі ретінде қарастырылады. Азаматтық қоғамдағы діннің негізгі қызметі оның мәдени-әлеуметтік жүйесінің бірлігін сақтап қалушы күш болып табылатындығында. Көптеген діни бірлестіктер өздерінің діни насихатын шаруашылық қызметімен қоса ала жүреді, нәтижесінде республика территориясында кіші жекеменшік ұжымдар мен фирмалар пайда болып, экономиканың дамуына және жаңа жұмыс орындарының пайда болуына әсерін тигізеді. Шіркеулер мен мешіттер қаражаттан тапшылық көретін кемтарлар, кәрі-қартандар, жалғыздікшілер және т.с.с қайырымдылық көрсетуді де ұмытпайды. Діни ұйымдардың бүкіл қаржы-қайрат, іс әрекеттері бейбітшілік, төзімділік және сүйіспеншілік мұраттарын өмірге енгізу үшін бағышталған.

Бәрімізге бір жай – зорлық-зомбылықтың алдын алу, болдырмау басталып кеткен, орын алған зорлық-зомбылықты тоқтатудан гөрі әлдеқайда оңайға соғады. Себебі зорлық-зомбылық көзі адамның жаратылыс табиғатымен, инстинктерімен байланысты болғандықтан ол көбінде иррационалдық, соқырсемізділікке жақын түр. Зорлық-зомбылық «жүкқыш», оған көп еліктегіш келеді. Басталып кеткен зомбылық өзінің неден туындағанын, шынайы себебін ұмыт қалдырып, мүлдем басқа себептерді өзінің қайнар көзі деп табады. Зорлыққа зорлықты қарсы қойып нәтижеге жетем деу сорақылық, сондықтан да саналы, ақыл-ойы бүтін адам, зорлық көрсе бүкіл болмысымен жиіркеніп, тыжырынар» (Е.Н.Трубецкой) пенде бар мүмкіншілігі мен бар қажыр-қайратын «күш көрсету» принципін салу керек. Оған басты себеп – «күш көрсету» принципін адамдардың бірлесе тіршілік етуі үшін пайдалы екендігінде. Әлеуметтік өмір түгелдей дерлік қарым қатынас, байланыстан тұратын болғандықтан ол қашан да бірлік, татулық, ұйымшылдықты жоғары бағалайды. Әрбір жеке тұлғаның тағдыры басқаны және де қауымды шетқалдырмауы керек.

«Дін арқылы бүкіл әлемге нұр шапағатын шашып тұрған бірлесу және келісім, яғни, азаматтық бейбіт өмір сүру мағынада өзінің шыңына діни бірлестіктерде қол жеткізеді [3].

Өзін өзі реттеуші, яғни, азаматтық қоғамда адам тікелей өзімен және басқалармен тұрақты келісімде өмір сүруі және бүкіл қоғаммен әмбебапты конвенцияға жетуі қажет. Осы тұста адамға көмекке дін келеді. Э. Дюркгейм дінді ұжымдық бейсаналық, индивид пен қоғам, әлеуметтік топтар мен тұлғалардың арасында байланыс орнататын және қоғамды біріктіретін түсініктердің жиынтығы деп қарастырады. Осы сипатта қарастырғанда, дін белгілі бір дәрежеде қоғам мүшелерінің көпшілігі қолдайтын және осы арқылы оның тұтастығын сақтайтын институционалдырылған нормалардың, сенімдердің және құндылықтардың жүйесі болып табылады. Дін жеке тұлғаның әлеуметтік жағдайларға үйлесімді және тиімді бейімделуге бағытталған бағдарлары мен іс-әрекеттік стереотиптерінен тұрады. Мысалы, христиандық құндылықтар (жақынға деген махаббат, рухани қасиетінің маңызы, пайғамбар уағыздарын орындау, жанды құтқару және т.б.) мен исламдық қағидалар (нәпсіқұмарлықты тежеу арқылы Құдайға жақындау, қауым мүшелерінің ынтымақтастығының маңызы, мұсылмандық беспарызды өтеу, т.т.) қоғамның рухани деңгейін көтеруге бағытталып, ізгілікке шақырады.

Дүниежүзілік діндер таза этникалық құндылықтар аумағынан шығуға мүмкіндік беретін іс-әрекеттер императивтерін қалыптастырады. Конфессионалдық бірлік деңгейінде тұлғааралық және топаралық қатынастарда қақтығыстар мен ауытқушылықты кемітетін принциптер негізделді. Әлеуметтік тұрақтылық мәдени бөліктердің бірін-бірі қолдап отырғандығын талап етеді. Дін мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде орнықты құндылықтарды нығайтып, статус-квоны сақтауға мүмкіндік береді. Сондықтан дін қазіргі адам үшін де тартымды болып табылады. Өйткені, ол, бұқарандырылған, өткен құндылықтарын жоғалта бастаған, постиндустриалдық өркениеттің шамадан тыс ағынымен қамтылған, маргинал тұлғаға жатады. Болмыстың тым жылдам ырғағына ілесе алмаған адам үшін ол батып бара жатқанда қармап қалатын қамыс сияқты және дін арқылы ол уақыттың үзілген сәттерін қалпына келтіргісі келеді.

Алайда дін, әзірше, «біз және біз-емес» оппозициясынан жоғары тұра алмайды, айырылған әлем әлі толық қосылған жоқ, әртүрлі конфессиялар өзара келісімге келе алмай тұр. Басқа жағынан алғанда, барған сайын тереңдеп келе жатқан модернизация мен әмбебаптану этномәдени және діни құндылықтардың бірегейленуі мен стандарттануына әкеліп соғады, осы арқылы діни топтардың мүшелеріне тигізеті әсері мен маңызынан азайта түседі. Әмбебапты, жалпы біріккен дін құру керек екендігі туралы пікірлер де пайда бола бастады.

Діннің өзі де эволюциялық өзгерістерге ұшырап, азаматтық қоғамдағы тұлғааралық қатынастарды реттеу тетіктеріне жаңаша әсер еткісі келеді. Оның негізі де бар. Өйткені құндылықтық нормалар адамдық қылықтардың сыртқы көріністерін ретке келтіріп, дін көмекке келетін адам үміттеріне, қайғысы мен тәубеге келуіне араласа алмайды.

Бұл күндері бұрынғы дәстүрлі діндермен қатар мәдени-әлеуметтік өмір ерекшеліктерін білдіретін жаңа, модернделген діни конфессиялар мен қозғалыстар қалыптасып келеді. Бұрынғылары да, жаңалары да әлеуметтік жаңа бейімделіп, өз қолдаушыларын табуға ұмтылады. Діни қозғалыстардың мазмұны да өзгеріп кетті. Оған мысал ретінде діни ұйымдардың бейбітшілікті және адам құқықтарын қорғауға бағытталған, әрекеттерін, қайырымдылық акцияларын (айталық, Тереза Ананың), білім беруге арналған діни жаңа ұжымдардың қалыптасуын (мысалы, ислам университеттері), адасқан жандарды құтқару арнасындағы қызметтер (түрмелер мен колониялардағы діни уағызшылар), қатігездікке қарсы әрекеттер (әскердегі дін өкілдері).

Адамдық қатынастарды мәдени-әлеуметтік реттеудің маңызды тетігі болып табылатын дін өз қызметінде өмір мен өлімнің түбегейлі, болмыстық, экзистенциалдық мынадай мәселелерін қояды және өзінше шешім ұсынады: тіршіліктің мәні мен мағынасы, оның шектері, нәсіпқұмарлық және тәубеге келу, өлімнің мағынасы, қорқыныш және үміт т.т. Адам өмірінің тәндік шектілігінен туындайтын түңілу, қайғы және болмыстық мағынасыздықты жеңуге ұмтылған дін, адамдық ізденісті рухани жетілуге, адамда адамгершілікті сақтап қалуға, күнделіктен қасиеттіні көруге шақырады.

Азаматтық қоғамдағы діни құндылық бағдарларының жарасымды жақтарын айта отырып, сонымен бірге дінді, адамзат тіршілігінің барлық мәселелерін шешетін абсолютті, әмбебапты тетік дегеннің де қисыны жоқ. Еркін қоғамда өмір сүру құқығына тек діни сенім ғана емес, оған қоса діни қағидалар күмәндану, секуляризм және, тіпті, атеизмге де тыйым салуға негіз жоқ.

Постиндустриалдық қоғамдағы дінге де қатынасты қазіргі постмодернизм өзінше құрастырады. Постмодернистік дискурс бойынша, дінді идеологиялық қатардағы құбылыс ретінде алмау керек. Кез келген идеология жақсылыққа жатпайды, өйткені ол адамдарға сырттан күшпен танылады. Әсіресе, ғылымға ұқсатылып қалыптасқан идеология мәдениетке жағымсыз болып шығады, себебі идеологтар өз құрылымдарында «адам жанын» белгілі бір саясат мақсаттарға пайдалану үшін ұрлап алады. Постмодернизм жеке адамдардың дауыстарын естітуге мүмкіндік беретін «мәдени терапияны» ұсынғысы келеді. Дін туралы пайымдағанда, ғалым сыртта тұрып, адамдарға дінді немесе ғалымның өзін сынауға мүмкіндік

беруі керек. Діни идеялар бұл жерде, әсіресе рационалдандырылған адам рухани дүниемен риза болмаудан өз әрекеттеріне негіз таба алады делінеді. Дін осы сипатта «қасиетті мәтін», «құтқарушы шеңбер» қызметін атқаратын, адамдарға түсінікті ірі қарапайым құралдарды жеке тұлғалық болмыстың тым тар шектерінен шығу үшін пайымдалынуға мүмкіндік береді.

Дәстүрлі шығыстық (Таяу Шығыс, ислам, конфуцийшілдік, буддалық т.т.) мәдениеттер діни-әдептік критерийлерді алға жетілдіріп, батыстық рационалдық проективизм мен экспериментаторлықты күмәнға алып, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрді сақтауға шақырады. Өткен бітімдерді либералдық сынауға шеккен қоятын бұл ұстанымда тарихқа ізеттілікпен қарау тұғырнамасы қолданылады, заман талаптарына сай жауап беру, - дейді шығыстық ғұламалар, өзгелердің дайын рецептерін сол күйінде қабылдай бермей, өз мәдениетінің ішкі, әлі ашылмаған потенциалын жаңа шындыққа қолдану қажет. Сонымен, даму және инновациялар бұл ұстанымда бекерге шығарылмайды, бірақ олар бұрынғы консервативті және қорғаушы бастауларға ұяланады.

Алайда, қазіргі күні дін мен мәдениеттің дәстүрлі формалары түбегейлі өзгерістерге бәрі-бір ұшырап отырады. Бүкіл әлемде біртіндеп, бірақ тоқтаусыз жүретін секуляризация процесі қамтиды, ол азаматтық және қасиетті салаларды адамның рухани өмірінде бір-бірін бөліп алып, сакральды-қасиетті ұғымдардың экономика және саясат аймақтарына араласпауын қалайды. Дін өркениетарлық қатынастарды (С.Хантингтон) реттеуде маңызды рөл атқарғанымен, өзінің жалпы көрінісінде адамның жеке тылсымдық өміріне қарай көбірек ығысады. Әрине, С.Хантингтон болжаған діни-конфессиялық қайшылықтардан туындайтын суперөркениеттер қақтығысының болу мүмкіндігін абсолютті түрде бекерге шығара алмаймыз. Алайда, әлем дамуының әмбебапты тенденциялары әлем мәдениетіндегі тұтастану процесінің тереңдеп бара жатқанын көрсетеді. Әлем барған сайын ашық, бірегей толерантты болып келеді.

Мамандар, белгілі бір мәдени тұтастылықтың ажырамас бөлігі болып табылатын «халықтық діндерді» (диффузиялық діндер) және тікелей бір этномәдениетпен шектелмеген әмбебапты конфессияларды бір-бірінен айырады. Халықтық діндер, әдетте, нақтылы мемлекеттік биліктің қасиетті негізі болуға ұмтылады. Осындай діндер көмегімен харизматикалық басшылар өз билігін нығайтқысы келеді. Алайда, осындай тұтастану көптеген жағдайларда мемлекет азаматтарының жеке құқықтарын шектеуге бағытталуы мүмкін. Әмбебапты діндер де (христиандық, ислам, буддизм) саяси биліктің легитимациясын қолдануға ұмтылып жалпы саяси-әлеуметтік жағдайға бейімделе әрекет етуге тырысады. Олар нақтылы қоғамның басты құндылықтарын негіздеу қызметін атқарады.

Дін, әрбір жеке тұлғаның өзіндік ісі деп жарияланған азаматтық қоғамда да тұлғалардың саяси-әлеуметтік өміріне тигізетін ықпалын жоғалтқысы келмейді, тіпті, бір діннің өзі әртүрлі саяси бағыттарға қолдау бере алады, себебі діни ағым өзімен-өзі емес, керісінше, белгілі-бір зайырлы идеология немесе ұстанымдармен қосылып, адамдардың саяси бағдарларының құндылықтар жүйесін құрастырады.

Дін қызметі қазіргі күні де таластар емес. Миллиондаған мұсылмандар Меккеге қажылыққа ағылады, Рим папасының уағыздары жүздеген мыңдаған тобының аудиториясын жинайды, буддалық мейрам халық ағынын әкеледі. Тек әмбебапты діндер ғана нығайып келе жатқан жоқ. Дәстүрлі емес секталарға молдалы сұраныс қалыптасып, магия мен астрология, шығыстық медитация техникалары қаулап өсіп келеді.

Осының барлығын зерделеу және мәдени әрекетте орынды қолдану қажет. Азаматтық қоғамдағы діни институттардың қызметі тек теориялық қызығушылық тудырмай отыр. Бұл, әсіресе, өзінің геосаяси және тарихи жағдайлармен ерекшеленетін Қазақстан үшін маңызды. Біздің еліміз үш өркениеттің (исламдық, православиялық, конфуцийлік) тоғысқан жерінде тұр және жоғарыда аталып өткен С.Хантингтон концепциясы бойынша, қақтығыстар шығуы мүмкін жолайырық болып табылады. Бірақ, басқа жағынан алғанда, Қазақстан территориясында ғасырлар бойы әртүрлі этностар, діндер, мәдениеттер бейбіт, келісімді өмір сүріп келген. Қазіргі кезде де «Қазақстанда 1300-дей діни бірлестіктер, 30 конфессиялар

әрекет етеді. Алматының бір өзінде 100 діни ұйымдар бар: 18 мұсылмандық, 4 православиялық, 2 католиктік, 7 баптистік қауым, 2 лютерандық қауым, 10 Иегова куәгерлерінің жиналысы, 20 протестанттық және пресвитерлік, Бахайя қоғамы (синтетикалық сана), 2 ескіобрятық қауым, 4 пятидесятниктердің қауымы, Кришна санасының қоғамы, Вайшнавов діни қоғамы, 8 мәдени-ағартушы және қайырымдылық миссиялары, иудейлік қоғамдар, адвентистердің Жетінші күні қоғамы, армян шіркеуі, 4 харизматикалық бағыт, 2 буддалық қауым, санатистер қоғамы» [4]. Қазақстан халқының күрделі конфессиялық құрылымы елде этнократиялық және исламдық мемлекетті құру идеяларының терістігін көрсетеді. Бір дін құндылықтарын әсірелеу біздің еліміздің жағдайында қоғамдағы жікшілдікке әкелуі мүмкін. Сондықтан Қазақстанда жарияланған демократиялық мемлекет пен азаматтық қоғам құру бағдары дінаралық сұхбат пен келісімді қажет етеді.

Әдебиет:

1. Ноосфера – Устойчивое развитие. – Алматы, 1996. №1.
2. Г. Зиммель. К социологии религии. Избранное. Т.1. М., 1996. С.618.
3. Общечеловеческие и национальные ценности в изменяющемся обществе. Алматы: Ақыл кітабы, 1997.

182-бет.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЭТНО-ДІНИ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ
КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫСТЫ НЫҒАЙТУДАҒЫ РӨЛІ
THE ROLE OF ETHNO-RELIGIOUS IDENTITY IN STRENGTHENING THE
CONSTITUTIONAL STRUCTURE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Орымбетова Әсем Маратқызы*

Annotation. The report focuses on the role of ethno-religious identity in strengthening the constitutional structure in the Republic of Kazakhstan. The importance of ethno-religious identity for Kazakhstan society is considered. It is written about the combination of the state is secularism with national identity in the constitution and the law on religious services and religious associations. National identity contributes to maintaining the stability of the state.

Keywords: constitutional structure, ethno-religious identity, religious extremism, destructive religious movements, interfaith, interethnic harmony.

Елімізде түрлі этнос пен конфессия өкілдерінің бірлікте өмір сүруі – татулықтың нәтижесі. Мемлекетіміз ешкімді тілі мен дініне қарап бөлместен, барлық азаматтарға тең құқылы мүмкіндік беру арқылы ішкі және сыртқы тұрақтылықты сақтап келеді. Бұл ынтымақтастық пен ауызбіршілік елдегі Ата заң арқылы қамтамасыз етілген. Осы орайда, Қазақстан өзін демократиялық, зайырлы мемлекет екенін бекітіп, мемлекет пен діннің арақатынасын реттейтін зайырлылық қағидаттарына сүйенетінін айқындады. Конституциялық негіздегі «зайырлылық» ұғымы мемлекеттің барлық салаларында, соның ішінде дін саласында да ашық, айқын саясат ұстанатынын, азаматтардың ар-ождан бостандығын қамтамасыз ететінін, дін мен мемлекеттік саясатты араластырмайтынын білдіреді.

Жаһандану жағдайында кез-келген этнос, ұлт, диаспора жер бетінен жоғалып кетпес үшін өзінің төл мәдениетін және ұлттық дінін жандандырып және дамытып отырады. Қоғамның рухани-діни өмірі тиімді жағынан дамыған жоқ. Қазіргі ұлттық және діни жанданудың түп тамыры қоғамдағы діни қауіп-қатерлердің пайда болуынан туындап отыр, қазіргі уақытта зерттеушілерден этно-діни бірегейліктің мәселесін жаңа көзқараспен қарауды талап етуде. Этно-діни бірегейлік әрқашанда ұлттық сипатта себебі бұрынғы дәстүрлі этно-діннің салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарының элементтері бар.

* ҚР ҰҚК Академиясының докторанты, assem1293@mail.ru

Егеменділік пен тәуелсіздіктің қалыптасуы кезінде Қазақстанның мемлекеттік ұлттылығын жетілдіруді және нығайту мәселесінде қазақ халқының мәдени-діни бірегейлік құндылықтары және оның рухани әлеуеті алдыңғы жоспарға қойылды. Жиырма жыл ішінде республикамыз әлемдік қауымдастықта өзінің геосаяси ұстанымдары мен арнайы ұлттық мәдениеті және этно-діни бірегейліктің белгілерін нақты түсіне отырып, нақты өзінің даму жолын анықтау арқылы танымал болды. Осыған орай бүгінгі күні өзекті болып, өзінің тарихи түп тамырын, рухани құндылықтарды жандандыру ғана емес, қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы әлемдік тоқырау ерекше идеологиялық тоқырауға да өз септігін тигізді, қазіргі заманға сай ұлттық мәдениетті және этно-діни салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды жетілдіру мен байыту алға қойған мақсаттардың бірі. Қазіргі заман біздің елімізге нарықтық экономикадан басқа, әлемде болып жатқандармен қатар, жаңа саяси, құқықтық, адамгершілік этикасы, мәдениет, этно-діни нормалар мен қағидаттар мемлекеттік және ұлттық қауіпсіздіктің маңызды сұрақтарын шешуге алып келді. Өкінішке орай, Қазақстан басында Ресей патшалығының құрамында, одан әрі КСРО-ның құрамында болып, аталған мәселені өз бетінше шешуге мүмкіндігі болмады. Тәуелсіздік алғаннан кейін жас мемлекетке өз бетінше осының барлығына жауап іздеуіне тура келді. Қазақстанға көрші мемлекеттерден үлгі ала да алмады, себебі оларда жаңадан тәуелсіздіктерін алған жас мемлекеттер еді. Мұндай жағдайда жаңа мәдениеттің, этно-діни құндылықтардың көбеюі діндарлардың санасына ұлтаралық және конфессияаралық бірліктің және келісімнің тұжырымдамасын, сонымен қатар, мемлекеттік идеология ретінде діни төзімділікті құйып отыру керек.

Этно-діни бірегейліктің феноменін іздестіру заманауи қазақстандық қоғам үшін маңызды себебі ата-бабаларымыздан қалған ұлттық діннің ерекшелігінің болуы және оның заманауи этно-діннің құрамына кіріп кетуі рухани-мәдени дамудың кілті, ұлттық діни құндылықтарды қалпына келтіру болып табылады. Әрине, рухани-мәдени деңгей және этно-діни бірегейліктің орын алуы қазақстандық қоғамды экономикалық, саяси, діни, рухани катастрофалардан қорғайды сондай-ақ, дінаралық және ұлтаралық жанжалдардың болуына әкеліп соқпайды, сонымен қатар, діни экстремизм және терроризмдердің орын алуынан қорғайды.

Этно-діни бірегейліктің тұрақтылығы конституциялық құрылысты нығайтуда маңызды рөл атқарады, азаматтардың кім екендігін, қай ұлтқа, дінге, мемлекетке жататындығын нақты анықтайды.

Ұлттық және діни бірегейлік – бұл азаматтардың ортақ Отанға қатысты екендігін, қоғамның бірлігі мен тұтастығының көрсеткіштері.

Деструктивті ағымды жақтайтындар өздерін тек діни топқа, қауымдастыққа жатқызады. Олардың ұлттық, азаматтық, мемлекеттік бірегейлігі, отанға деген сүйіспеншілігі мүлдем өшіріледі.

Діни экстремизм және терроризм діни сауаттылығы төмен немесе діни сауатсыз сонымен қатар, жұмыссыздар мен өмірде өз орнын таппағандар, қоғамнан оқшауланғандар (маргиналдар), әлеуметтік жағдайы төмендер ортада белең алады. Діни сауатсыздық теріс ағымдағы діни ұйымдар дін ұстанушы жастардың санасына әсер етуге мүмкіндік береді. Осының барлығы еліміздің ұлттық қауіпсіздігіне тікелей қауіп төндіреді. Ислам дінін теріс уағыздап жүргендер қаншама отбасын дұрыс жолдан тайдырып, яғни Отанынан, отбасынан, жұмысынан, араласатын ортасынан, оқуынан жалпы қоғамнан оқшаулап өздерінің бұрыс идеологиясын жүргізіп жатқаны жасырын емес. Осындай ислам атын жамылған теріс ағым ықпалынан қаншама қандасымыз Отанын, отбасын, ата-ана, бауырларын жат санап, қақтығыс аймақтарына аттанып кетті. «Ислам халифатын» құрамыз, шын мұсылмандар бір аспан, бір шаңырақ астында өмір сүреміз деген жалған ислами сенімнің құрбаны болды. Бірі Сириядағы шынайы өмірді біліп барса, бірі білместен барып, өздерінің ешқандай да ислам халифатын құруға емес, әлдебіреулердің түсініксіз саясатының қолшоқпары болуға келгенін кеш түсінеді. 2019 жылы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың қолдауымен еліміздің әскери күштері 5-6 қаңтар күні алғашқы «Жусан» гуманитарлық операциясын ұйымдастырып, елге

595 азаматты қайтарды. Оның ішінде 33 ер адамдар, 156 әйелдер, 406 балалар (32 жетім бала)[Джахаева А., Нарбек Р, 2022:3].

Деструктивті діни ағымдар Конституцияны мойындамайды. Олардың мақсаты шарифат нормаларын ұстанатын ислам мемлекетін құру.

Негізінде, деструктивті діни ағымдардың ойлары қоғамда қолдау тапқан, ал этно-діни мәдениет және ата-бабаларымыздан қалған құндылықтар әділ және маңызды факторлардың бірі болып табылады, заманауи ұлттық бірегейліктің негізін құрайды. Бұған сәйкес Қазақстанның мемлекеттік саясатының стратегиялық мақсаты Конституцияда және «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңынан бастау алады.

Қазақстан мемлекет ретінде жалпыұлттық тұрғыда қабылдаған ел Конституциясы мен заңдарына сүйеніп қызмет атқарады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, зайырлылық дегеніміз Қазақстандағы қазіргі заманғы құқықтық мемлекеттің қалыптасуы мен қызмет етуінің негізгі қағидаттары болып табылады. Ал мұндай республикадағы мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынас зайырлы заңдар негізінде жүзеге асырылады.

Қазақстанда тіркеуден өткен діни бірлестіктердің, азаматтардың ұстанатын дініне қарамастан, құқықтарының теңдігі қамтамасыз етілген. Ел конституциясы кез-келген адамның діни сенім еркіндігінің кепілі бола алады, сондай-ақ, конфессиялық белгілер бойынша кез-келген бөлінушілікке қарсы. Осы тұста 2011 жылдың 11 қазанында қабылданған «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасы Заңының кіріспе сөзінде «Қазақстан халқы мәдени және рухани өмірінің дамуында Қазақстан халқының рухани мұрасымен біте қайнасқан исламның ханафилік бағыты мен православиелік христиан дінінің тарихи рөлін мойындайды. Қазақстан халқының рухани мұрасымен үйлесетінін басқа да діндерді құрметтейтінін, конфессияаралық келісімнің, діни төзімділіктің және азаматтардың діни нанымдарын құрметтеудің маңыздылығын танитынын негізге алады» деп жазылғанын айта кету керек[2]. Сонымен бірге, бұл тек осы конфессиялардың ел үшін мәдени маңыздылығын ғана білдіреді және діни бірлестіктер құқықтарының теңдігіне шек келтірмейді, себебі заң оларға қандай да болмасын құқықтық немесе қаржылай артықшылық бермейді[3].

Қазақстандық көпұлтты және көпконфессиялы қоғамда бірлік пен келісімге жету үшін діндарлар қай бір дінді ұстанғанына қарамастан бір-біріне өзара түсіністікпен қарау яғни толерантты көзқараста болулары керек, тек осыдан кейін кез-келген даулы мәселелерді бейбіт жолмен диалог, келісімге келу арқылы шешілетін болады. Диалогты жүргізу, келісімге келуде ислам және христиандық діни ұйымдар маңызды роль атқарулары тиіс сонымен қатар, Қазақстан халықтарының Ассамблеясы Қазақстан халқының материалдық қана емес, рухани мәдениетін қалыптастыруға және дамытуға сондай-ақ, негізгі діндердің бағытын этно-діни бірегейлігін жандандыруға үлкен әсерін тигізуі керек.

Біздің басты құндылығымыз – Тәуелсіздігімізді сақтап, ұлттық бірегейлігіміздің негізін нығайтып, елімізді жаңғырту жолында ұйысуға тиіспіз. Бұл болашақ ұрпақ алдындағы қасиетті борышымыз. Біз жаңа Қазақстанда «түрлі көзқарас, бірақ біртұтас ұлт» қағидатын берік ұстануға тиіспіз. Диалог пен мәміленің жоғарғы мәдениеті еліміздегі азаматтық ынтымақты арттыратын басты фактордың біріне айналады[4].

Қазіргі жағдайда кез-келген халыққа этно-діни бірегейлікті іздеу және оны қалыптастыру соның ішінде қазақ халқына ата-бабаларымыз ұстанған діни адамгершілікке негізделу ғана емес, содай-ақ жалпы адамзаттық мәдениетке және адамгершілік діни құндылықтарға негізделуі керек, осы аталғандарды ұстанатын болсақ, конфессияаралық және дінаралық диалогта діндарлар арасында келісімге келу үлкен экономикалық, саяси және діни мәселелерді шешуге де оң нәтижесін береді. Бірақ, осы аталғандарды жүзеге асыру үшін халықтың рухани жағынан және мәдениеті мен ділі жоғарғы деңгейде болуы керек.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан Халқына Жолдауында: «Біздің алдымызда айрықша міндет тұр. Бұл еліміздің егемендігін және жеріміздің тұтастығын сақтап қалу. Елдігімізді қорғаудың ең басты жолы – берекелі бірлік. Бұдан басқа жол жоқ. Ел бірлігі қашанда ең басты құндылық саналған. Қазір

оның өзектілі арта түсті» біз осы жолдаудан қазақстандықтардың ішкі бірлігі ғана емес сонымен қатар этно-діни бірегейлік жайында айтылғандығын ұмытпағанымыз жөн[5]. Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын нығайтудағы этно-діни бірегейліктің рөлі маңызды. Себебі қазіргі кездегі діни сенім қазақстандық қоғам ішінде өзекті болып табылады. Біздің мемлекетіміздің конституциялық құрылыс негіздері элементтерінің бірі болып табылатын зайырлылық қашанда еліміздің тұрақтылығы мен тыныштығын сақтауда рөлі басым. Зайырлылық еркін діни сенімді, айқын азаматтық бірегейлікті қамтамасыз етеді. Егер бірегейлік болмаса мемлекет осал болады. Қазіргі уақытта ұлттық бірегейлік еліміздің конституциялық құрылысының тұрақтылығының кепілі.

Әдебиет:

1. Джахаева А., Нарбек Р. Сирия: оралу және оңалу // Заң газеті №74 (3502) 16 қыркүйек 2022 жыл. - 3 бет.
2. Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңы // <https://adilet.zan.kz>.
3. Дін саласындағы құқықтық білімді арттыру // Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі. – Нұр-Сұлтан, 2022. - 1-бет.
4. Тоқаев Қ. Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы // Қазақстан Халқына Жолдауы. // akorda.kz. 2022. - 16 наурыз.
5. Тоқаев Қ. Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам // Қазақстан Халқына Жолдауы // akorda.kz. – 2022, 1 қыркүйек.

**Список научных трудов
Телебаева Газиза Турысбековича**

№ пп	Наименование трудов	Тип издания (журнал, газета, книга, сборник статей)	Название издательства, журнала (номер, год), сборника статей	Количество печатных листов или страниц	Фамилия и соавторов работ
1986					
1.	Скептицизм и агностицизм Юма как источник позитивистской философии	Брошюра	М.: МГУ, 1986	21 стр.	
2.	Юмовский анализ процесса познания и его отражение в позитивистской философии	Рукопись депонированная	Депонировано в ИНИОН АН СССР № 27704 от 19.12. 86	37 стр.	
3.	Юм как предшественник позитивизма / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук	Брошюра	М.: МГУ, 1986	19 стр.	
4.	Юм как предшественник позитивизма / Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук	Рукопись	М.: МГУ, 1986	159 стр.	
1988					
5.	Образ науки в современной аналитической философии	Сборник	Тезисы докладов областной научно-технической конференции. Рудный: Областной Совет молодых ученых и специалистов, 1988	2 стр.	
6.	Диалектика межнационального и межличностного общения	Сборник	Материалы региональной научно-практической конференции «Интернациональное и межличностное общение». Семипалатинск: Семипалатинская организация ФО СССР, 1988	2 стр.	
7.	Духовная жизнь общества и социальный прогресс	Брошюра	Рудный, 1988. 0,6 п.л.		Котельников М.
1989					
8.	Критичность мышления как фактор формирования мировоззренческой культуры педагога	Сборник	Материалы региональной научно-теоретической конференции «Формирование мировоззренческой культуры будущего педагога». Уральск: Западно-Казахстанское отделение ФО СССР, 1989	2 стр.	
9.	Принцип проблемности и история философии	Сборник	Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции	2 стр.	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			«Проблемность как форма развития культуры». Целиноград: Целиноградское отделение ФО СССР, 1989		
10.	Интерпретация в историко-философском анализе	Сборник	Тезисы докладов V региональных философских чтений «Философия: прошлое, настоящее и будущее». Фрунзе: Илим, 1989	2 стр.	
11.	Интерпретация юмизма в современной немарксистской философии (обзор)	Статья в книге	Историко-философский ежегодник - 1989. М.: Наука, 1989	15 стр.	
12.	Концепция образования в английском эмпиризме XVIII века: Локк, Беркли, Юм	Сборник	Доклады VII летней республиканской философской школы «Концепция образования: историко-философские и методологические аспекты». Алма-Ата: КазГУ, 1989	10 стр.	
1990					
13.	Национальные культуры и культура межнационального общения	Сборник	Тезисы докладов республиканской научно-теоретической конференции «Социалистическая культура: социальное и национальное». Алма-Ата: Казахское отделение ФО СССР, 1990	2 стр.	
14.	Об идолах историко-философского сознания	Сборник	Тезисы докладов VIII республиканской философской школы «Самосознание современного человека». Алма-Ата: КазГУ, 1990	2 стр.	
1991					
15.	К анализу философского творчества	Сборник	Тезисы докладов II Всесоюзной научной конференции «Творчество: теория и практика». Киев: Украинское ФО, 1991	2 стр.	
16.	К диалектике культуры и идеологии в новом мышлении	Сборник	Доклады Всесоюзного симпозиума «Идейно-политические основания нового мышления». М.: ИФАН СССР, 1991	10 стр.	
17.	Представления о человеческом существовании в казахских пословицах и поговорках	Сборник	Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «Многомерность человека как проблема философии и наук».	3 стр.	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			Рудный, Руденское отделение Казахского ФО, 1991		
18.	Идея человека у Аристотеля, Аль-Фараби и Юма	Сборник	Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «Многомерность человека как проблема философии и наук». Рудный, Руденское отделение Казахского ФО, 1991	3 стр.	
19.	Деидолизация историко-философского сознания	Журнал	Вестник МГУ: серия «Философия». 1991 г. № 6. М.: МГУ, 1991	12 стр.	
20.	Экология и социология	Сборник	Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «Методы и средства активизации экологического образования и воспитания в технических вузах». Запорожье, 1991	2 стр.	
1993					
21.	Рецензия на книгу В.М.Богуславского «Скептицизм в философии»	Журнал	Вестник МГУ: серия «Философия». 1993 г. № 3. М.: МГУ, 1993	9 стр.	
22.	Основные понятия миропонимания у казахов	Журнал	Известия НАН РК: серия общественная. 1993 г. № 3. Алматы: Ғылым, 1993	7 стр.	Ергалиев И.Е.
23.	Метаморфозы человека в ауре культуры	Книга (коллективная монография)	Алматы: Ғылым, 1993 (ответственный редактор, автор предисловия и послесловия)	148 стр.	Трахтенберг Л., Бондаренко Ю. и другие
24.	Избирательные системы и выборы: теория и практика (реферативный обзор)	Брошюра	Алматы: Национальный Совет по государственной политике при Президенте РК, 1993	23 стр.	
1994					
25.	Методологические аспекты проблемы идентичности (к Концепции формирования новой государственной идентичности)	Брошюра	Алматы: Национальный совет по государственной политике при Президенте РК, 1994	6 стр.	Наурызбаев Ж.
26.	Тектесік проблемасының методологиялық жайлары	Брошюра	Алматы: Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық Кеңес, 1994	6 бет	Наурызбаев Ж.
27.	Идеальное, идейное, идеологическое: метаморфозы понятий	Газета	Азия. № 2. 11.01.94. Алматы, 1994.	6 стр.	
28.	Избирательные системы: мировой опыт и выбор Казахстана	Газета	Экспресс К. № 30-31. 11.02.94. Алматы, 1994	7 стр.	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

29.	Идентичность: интерпретация смыслов	Газета	Новое поколение. 04.03.94. Алматы, 1994	5 стр.	Наурызбаев Ж.
30.	Три истины Шакарима как евроазиатский синтез	Газета	Азия. № 10. 08.03.94. Алматы, 1994	6 стр.	
31.	Тексттік термині туралы	Журнал	Ақиқат. № 4, 1994. Алматы, 1994	7 бет	Наурызбаев Ж.
32.	Культура и идеология: трансформация смысла	Газета	Экспресс К. № 87. 05.05.94. Алматы, 1994	3 стр.	
33.	Қазақ дүниетанымының негізгі ұғымдары	Журнал	Ақиқат. № 9, 1994. Алматы, 1994	7 бет	Ергалиев И.
34.	Основные принципы молодежной политики в Республике Казахстан	Сборник	Тезисы докладов научной конференции «Молодой человек в условиях кризиса». С.-П.: ЛГУ, 1994	3 стр.	
35.	Традиция существования в античной философии	Журнал	Известия НАН РК: серия общественных наук. 1994 г. № 3 (195). Алматы, 1994		
1995					
36.	Этнокультурная идентичность народа и государственная интеграция	Статья в книге	В кн.: Наурызбаев Ж.Ж. Этнокультурное образование школьников. Жезказган, 1995		
37.	Экзистентные аспекты в философии Юма и Рассела	Рукопись депонированная	Депонировано в КазгосИНТИ 16.11.95. № 6462 - Ка95.	252 стр.	
1997					
38.	Историко-философская культура и традиция существования	Книга (монография)	Алматы: Институт философии МН-АН РК, 1997	160 стр.	
39.	Существование как традиция мировой философии	Сборник	Философия. Наука. Общество. Алматы: Акыл кітабы, 1997	19 стр.	
40.	«Алаш»: трагедия несбывшейся надежды	Газета	Новое поколение. 09.07.97. Алматы, 1997		
41.	Национальная безопасность: уравнение со многими известными	Газета	Юридическая газета. 1997. - 29 октября		
1998					
42.	Эскизы к этносоциальному портрету русских в Казахстане	Газета	Казахстанская правда. № 168. 5.09.98. Алматы, 1998		Гмыря С., Назарбаев Е., Тюрин М.
43.	Drawings to the Ethno-Social Portrait of Russians Living in Kazakhstan: Results of Sociologic Research	Internet	eurasia.org.ru // Kazakhstanskaya pravda, 5 September 1998, # 168 (22639)	4 p.	S. GMYRYA, E. NAZAR BAYEV, M. TYURIN
44.	Внутриполитическая стабильность: основные смыслы	Газета	Столичное обозрение. 13.11.98. Алматы, 1998		
45.	Перспективы демократизации в контексте ежегодного Послания Президента Республики Казахстан	Сборник	Республика Казахстан: перспективы демократических реформ: Материалы республиканской	6 стр.	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			научно-практической конференции. Алматы: Казахский институт стратегических исследований при Президенте РК, 1998		
1999					
46.	Проблема существования в философии Юма и Рассела / Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук.	Брошюра	Алматы, Институт философии и политологии МОН РК, 1999	57 стр.	
47.	Проблема существования в философии Юма и Рассела / Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук	Рукопись	Алматы, Институт философии и политологии МОН РК, 1999	219 стр.	
48.	Общественно-политическая обстановка в Республике Казахстан в контексте парламентских выборов (по материалам социологического исследования)	Книга (коллективная монография)	Астана, 1999	151 стр.	Назарбаев Е. Гмыря С.В. и др.
49.	Методическое пособие по проведению социологического исследования	Брошюра	Астана: [Б. и.], 1999. - 43 с. - 5-7667-6451-0		Назарбаев Е. Шайкенова А.
50.	Стратегия – 2030: анализ прошлого, взгляд в будущее: Материалы республиканской научно-практической конференции (Астана, 30 сентября 1999 года)	Книга	Астана: Министерство культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан, 1999 (главный редактор, автор предисловия)	184 стр.	
2000					
51.	Формирование здорового образа жизни – приоритетное направление реализации Стратегии «Казахстан-2030»: Материалы республиканской научно-практической конференции (16 февраля 2000 года)	Книга	Астана: Министерство культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан, 2000 (главный редактор)	100 стр.	
52.	Стабильность и безопасность Казахстана на стыке веков	Книга (коллективная монография)	Астана: Елорда, 2000	224 стр.	Бектурганов Н., Куанышали Ж., Нысанбаев А. и др.
53.	Будем изучать чиновников	Газета	Казахстанская правда. № 254, 6 октября 2000 г. Астана, 2000		Шайкенова А.
54.	Народонаселение и тенденции демографических процессов в Республике Казахстан	Статья в книге	Народонаселение Казахстана 2000. Астана: Сары-Арка, 2000	4 стр.	Назарбаев Е.
55.	Традиция существования в истории философии	Сборник	Философия в начале III тысячелетия: Материалы Международной	10 стр.	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			научно-теоретической конференции. Караганда: изд-во КарГУ, 2000		
56.	Скептицизм как модель культуры мира	Сборник	Мир начинается у твоего порога: Сборник статей. Алматы: Казак университети, 2000	11 стр.	
57.	Казахстанская молодежь на рубеже веков	Книга (коллективная монография)	Астана: Елорда, 2000	220 стр.	Сарсембаев А., Калетаев Д., Шайкенова А.
2001					
58.	Философия аль-Фараби в контексте традиции существования	Сборник	Наследие аль-Фараби и мировая культура: Материалы международного конгресса. Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 2001	6 стр. С. 335-340.	
59.	Некоторые проблемы введения местного самоуправления в Республике Казахстан	Журнал	Саясат. № 1, 2001. Алматы, 2001	3 стр.	
60.	Социально-политическая безопасность страны: тенденции и прогнозы	Журнал	Казахстан – Спектр. № 1, 2001. Алматы, 2001	7 стр.	
61.	Здоровый образ жизни: реалии и прогнозы	Книга (коллективная монография)	Астана: Елорда, 2001	264 стр.	Аканов А., Рахметова Г.
62.	Политические партии Казахстана: региональный аспект	Книга (коллективная монография)	Астана: Елорда, 2001	88 стр.	Кожкенов С., Гмыря С.В. и др.
63.	Общественно-политический облик столицы	Журнал	Деловой мир – Астана. № 5 (18), 2001. Астана, 2001	2 стр.	
64.	Партийное строительство в Казахстане: от идеологического диктата одной партии к многопартийной системе	Журнал	Саясат-Policy, № 9 (76), 2001. Алматы, 2001	7 стр.	Коновалов С.
65.	Интеграция в Центрально-азиатском регионе в контексте внешнеполитических ориентиров Казахстана	Сборник	Государственная независимость Центрально-азиатских стран: итоги и перспективы: Материалы международной научно-практической конференции. Алматы: Центрально-азиатский университет, 2001	4 стр.	Коновалов С.
66.	Центрально-азиатская интеграция: субъективные и объективные параметры	Сборник	Государственная независимость Центрально-азиатских стран: итоги и перспективы: Материалы	4 стр.	Омирсеитова А

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			международной научно-практической конференции. Алматы: Центрально-азиатский университет, 2001		
67.	Первая либеральная	Газета	Казахстанская правда. № 214, 13 сентября 2001. Астана, 2001.		
68.	Философия диалога и компромисса	Газета	Казахстанская правда. № 256-257, 3 ноября 2001. Астана, 2001.		
69.	Эволюция политической системы Казахстана	Газета	Казахстанская правда. № 264, 14 ноября 2001. Астана, 2001.		Шойкин Г.
70.	Алаш партиясы – Қазақстандағы алғашқы либералдық партия	Газет	Егемен Қазақстан. № 277-278, 7 желтоқсан 2001. Астана, 2001.		
71.	Политическая система Казахстана: опыт политологического анализа	Журнал	Казахстан – Спектр. № 4, 2001 г. Алматы, 2001.	5 стр.	Шойкин Г.
72.	Философия диалога и компромисса	Журнал	Евразийское сообщество. № 4 (36). 2001. Алматы, 2001.	5 с.	
73.	Этномиграционные процессы в условиях транзитного общества	Журнал	Ученые записки Уральской АТиСО. Вып. 3: Материалы Международной научно-практической конференции «Практика утверждения Независимости Казахстана: констатации и перспективы» (12-13 апреля 2001 г.). УАТиСО, 2001.	С. 19 – 25.	
74.	Дәстүрлі қоғам	Статья в книге	Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. 3 т. Алматы, 2001.	1 б.	
75.	Еуропадағы қауыпсіздік және ынтымақтастық ұйымы	Статья в книге	Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. 3 т. Алматы, 2001.	1 б.	
76.	Демократиялық институттар және адам құқықтары бюросы	Статья в книге	Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. 3 т. Алматы, 2001.	1 б.	
77.	Жаһандану	Статья в книге	Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. 3 т. Алматы, 2001.	1 б.	
78.	Десять лет Независимости Республики Казахстан: тенденции развития и статистика итогов: информационно-аналитический справочник	Брошюра	Астана: [б.и.], 2001. ISBN 5766796129	106 с.	авт. и сост. Г. Т. Телебаев, Д. Ж. Жандильдин
2002					
79.	Через здоровье – к процветанию	Книга (коллективная монография)	Кокшетау, ОАО «Кокше-полиграфия», 2002.	128 стр.	Жантিকেва С.К. Рахметова Г.Ш.

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

					Омирсеитова А.К.
80.	Казахстанская культура сегодня: ценности, потребности, институты	Книга (коллективная монография)	Астана: Елорда, 2002.	232 с.	Шайкенова А., Омирсеитова А Шукенова А., Куцик Л.
81.	Организация и проведение социологического исследования	Брошюра	Астана, 2002.	68 стр.	Шукенова З., Шайкенова А., Омирсеитова А. и др.
82.	Инвестицияларды кепілдендіру жөніндегі көпжакты агенттік	Статья в книге	Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. 4 т. Алматы, 2002.	1 б.	
83.	Концепция человека Кожа Ахмета Йассауи и ее историко-философские контексты	Журнал	Адам адеми. № 1. 2002. Алматы, 2002.	5 стр.	
84.	Қазақ менталитеті – философия ғылымының нысанасы	Журнал	Білім - Образование, 2002, № 1.	20-25 бб.	Әмірғазин С.
85.	Избирательные системы и многопартийность: мировой опыт	Журнал	Спектр развития, № 2 (4), 2002. Алматы, 2002.	8 стр.	
86.	Идейные и институциональные основы казахстанского общества: итоги десяти лет развития	Журнал	Казахстан-Спектр. № 2 (20). 2002. Алматы, 2002.	10 стр.	Коновалов С.
87.	Социологический анализ этнических стереотипов	Журнал	Информационный бюллетень. Серия «Социология». № 2. Астана, 2002.	8 стр.	Куцик Л.
88.	Религиозная идентификация населения Республики Казахстан	Сборник	Сборник докладов Конференции по свободе вероисповедания и выражения убеждений (г.Жалал-Абад, 15-16 февраля 2002 года). Варшава: ОБСЕ/БДИПЧ, 2002. 134 с.	9 стр.	
89.	Казахстан и ООН: проблемы демократизации и прав человека	Сборник	Казахстан – ООН: 10 лет сотрудничества: Материалы международной научно-практической конференции. Астана, 15 марта 2002 года.	4 стр.	
90.	Глобализация: уроки самобытности	Журнал	Адам адеми. № 3. 2002. Алматы, 2002.	9 стр.	
91.	Конгресс социологов Казахстана	Журнал	Евразийское сообщество. № 3 (39). 2002. Алматы, 2002.	2 стр.	
92.	Иерархия ценностных ориентаций казахстанцев как основа национальной ментальности	Сборник	Евразийская культура: генезис развития, особенности, будущее: Материалы	10 стр.	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			международной научной конференции, проходившей в Астане 12-13 апреля 2002 года. Астана: Казахский аграрный университет, 2002. 377 с.		
93.	Концепция государственной поддержки неправительственных организаций как фактор формирования гражданского общества	Сборник	Перспективы формирования гражданского общества в Казахстане: Сборник материалов научно-практической конференции (17 апреля 2002 года). Алматы: ИФиП МОН РК, 2002. 197 с.	8 с.	
94.	Политические позиции и современная партийная ситуация в Казахстане	Журнал	Спектр развития. № 4 (6). 2002. Алматы, 2002.	9 стр.	
95.	Традиции культуры в философии Ж.Баласагуни и К.А.Йассауи	Журнал	Евразия. № 4. 2002. Алматы, 2002.	6 стр.	
96.	Традиции существования в истории философии	Журнал	Евразия. № 5. 2002. Алматы, 2002.	9 стр.	
97.	Избирательные системы и многопартийность: мировой опыт	Сборник	Актуальные проблемы и перспективы совершенствования принципов демократического развития государства и общества. Сборник докладов Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию Д.А.Кунаева. Алматы, 17 мая 2002 года.	6 стр.	
98.	Центральноазиатская интеграция: объективные и субъективные параметры	Журнал	Аналитик. № 6. 2002. Алматы, 2002.	5 стр.	Омирсеитова А.
99.	Концепция власти Юсуфа Баласагуни	Сборник	Иерархия и власть в истории цивилизаций. Тезисы докладов второй международной конференции (Санкт-Петербург, 4 – 7 июля 2002 года). Москва, 2002.	1 стр.	
100.	Внешнеполитические ориентиры Казахстана в контексте интеграции в Центральноазиатском регионе	Журнал	Саясат-Policy. № 8 (87). 2002. Алматы, 2002.	6 стр.	Коновалов С.
101.	Социологический портрет жителей Жамбылской области	Журнал	Деловой мир, № 9, сентябрь 2002. Астана, 2002.	5 стр.	
102.	Сельское население Казахстана: штрихи к социологическому портрету	Журнал	Саясат-Policy. № 9 - 10 (88-89). 2002. Алматы, 2002.	6 стр.	
103.	Религиозные предпочтения немцев Казахстана: социологический подход	Сборник	Роль религиозных конфессий в жизни немцев Центральной	5 стр.	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			Азии: Сборник материалов международной научно-практической конференции (30-31 октября 2002 г.). Алматы: Ассоциация общественных объединений немцев Казахстана «Возрождение», 2002. 279 с.		
104.	Павлодарцы: социологический портрет	Журнал	Деловой мир. № 23. Ноябрь – декабрь 2002. Астана, 2002.	4 стр.	
105.	Миграционные устремления	Журнал	Деловой мир. № 24. Декабрь 2002. Астана, 2002.	3 стр.	
106.	Отношение к жизни в древнегреческой философии	Сборник	Валихановские чтения – 7: сборник материалов Международной научно-практической конференции. Кокшетау, 2002.	4 стр.	
107.	Религиозная идентификация населения Республики Казахстан	Сборник	Роль религии в укреплении духовного согласия между народами / Сб. статей по материалам республиканской научно-практической конференции. Ч. 1. Усть-Каменогорск, 2002.	11 стр.	
108.	Этномиграционные процессы в Казахстане: прошлое и настоящее	Сборник	Роль и мониторинг государственного языка в реализации языкового строительства в полиэтнических регионах Казахстана / Материалы регионального семинара. Костанай, 2002.	9 стр.	
109.	Мониторинг общественно-политической ситуации: опыт и проблемы	Сборник	Казахстанское общество и социология: новые реалии и новые идеи / Материалы I Конгресса социологов Казахстана. Алматы: Казак университети, 2002.	5 стр.	
110.	Социальное управление в системе государственной службы	Сборник	Государственная служба в суверенном Казахстане: опыт, задачи и перспективы: Материалы международной научно-практической конференции. Астана: Академия	4 стр.	Шайкенова А.

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			государственной службы при Президенте РК, 2002. 503 с.		
111.	Ценностные ориентации казахстанцев в религиозной сфере	Сборник	Глобализация и диалог конфессий в странах Центральной Азии: Материалы международной научно-практической конференции. Алматы: КИЦ Института философии и политологии МОН РК, 2002. 304 с.	10 стр.	
2003					
112.	Ислам в Казахстане: социологический портрет	Журнал	Аналитик. № 1. 2003. Алматы, 2003.	6 стр.	
113.	Мораторий на смертную казнь: за и против	Журнал	Спектр развития. № 1 (7), 2003. Алматы, 2003.	8 стр.	Омирсеитова А
114.	Перенос столицы в оценках казахстанцев	Журнал	Информационный бюллетень. Серия «Социология». № 1. Астана, 2003.		
115.	Первый конгресс социологов Казахстана	Журнал	Социологические исследования. № 2. 2003. Москва, 2003.	2 стр.	
116.	Казахстанско-российское экономическое сотрудничество: объективные предпосылки и мнение населения	Журнал	Аль Пари. № 2. Алматы. 2003.	5 стр.	Бейсембетов И. -
117.	Об информационном сопровождении СМИ деятельности государства в области внутренней политики на 2003 год	Журнал	Социум. № 2. 2003. Астана, 2003.	5 стр.	
118.	Партийная ситуация в Казахстане в контексте нового закона о партиях	Журнал	Саясат-Policy. № 2 (93). 2003. Алматы, 2003.	12 стр.	Жулин Ю.
119.	Религиозная идентификация населения и религиозная ситуация в Республике Казахстан	Журнал	Социологические исследования. № 3. 2003. Москва, 2003.	8 стр.	
120.	Скептицизм как концептуальная основа культуры мира	Журнал	Вестник Московского университета. Сер. 7, Философия. 2003. № 3.	С. 90-99	
121.	Политические партии Казахстана: общественные предпочтения	Журнал	Саясат-Policy. № 4 (95). 2003. Алматы, 2003.	10 стр.	
122.	Региональный аспект партийной идентификации в Казахстане	Сборник	Социальная структура современного казахстанского общества: Материалы международной научно-практической конференции (12 июня 2003 г.). Астана, 2003.	12 стр.	
123.	Истина Ислама: Фрагменты беседы	Интернет	Шапагат-Нур 15/09/2003 // http://islam.kz	3 стр.	
124.	Автостереотипы и гетеростереотипы этносов и этнических групп Казахстана: социологический анализ	Сборник	Проблемы межэтнических отношений в странах	10 стр.	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			Центральной Азии и Казахстана в условиях глобализации (материалы международной научно-практической конференции, посвященной памяти известного ученого и организатора этносоциальных исследований, профессора М.М.Сужикова, 20 сентября 2002 г.). Алматы: ИФиП МОН РК, 2003.		
125.	Российско-казахстанское сотрудничество в зеркале общественного мнения	Сборник	Интеграционный союз Казахстана и России и вызовы глобализации: Материалы Международной научно-практической конференции 24-25 сентября 2003 г. Уральск, УАТиСО, 2003.	С. 28 – 33	
126.	Формирование общенациональной идеи в контексте этничности	Сборник	Интеграционный союз Казахстана и России и вызовы глобализации: Материалы Международной научно-практической конференции 24-25 сентября 2003 г. Уральск, УАТиСО, 2003.	С. 249 – 253	Омирсеитова А.
127.	Политические взгляды жителей Южно-Казахстанской области	Журнал	Деловой мир. № 27. Астана, 2003.	8 стр.	
128.	Политические аспекты устойчивого развития	Сборник	Внутренняя политика Республики Казахстан. Астана: Академия государственной службы при Президенте РК, 2003.	17 стр.	
129.	Государство и НПО: перспективы взаимодействия	Сборник	Государственный социальный заказ: правовые аспекты и механизмы осуществления. Алматы: изд-во LEM, 2003.	С. 9-14	
2004					
130.	Религия и этнос в казахстанском обществе	Книга (коллективная монография)	Астана: Елорда, 2004. 223 с.		Омирсеитова А. Мельников Д. Жулин Ю.
131.	Политические партии и общественные движения	Брошюра	Политические процессы в РК: Нормативно-	8 стр.	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			правовые и учебно-методические материалы в серии «Библиотечка государственного служащего». Астана: Академия государственной службы при Президенте РК, 2004.		
132.	Партийное пространство и электоральные предпочтения	Брошюра	Академия государственной службы при Президенте РК, 2004. Библиотечка государственного служащего. Серия «Фондовые лекции».	17 стр.	
133.	НПО и их место в современном демократическом обществе	Брошюра	Академия государственной службы при Президенте РК, 2004. Библиотечка государственного служащего. Серия «Фондовые лекции».	12 стр.	
134.	Yusuf Has Hacib ve Hoca Ahmed Yesevi felsefelerinin boyutunda Arab ve Türk kültür gelenekleri	Journal	Yüce Erik Türk Dünyası Aylık Fikir Kültür Araştırma Dergisi, 6 (33), Mayıs 2004.	18 – 21 ss.	
135.	Kazakistan Cumhuriyetinde Konfesyonel Siyaset	Сборник	Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi bildirileri: 23-27 Eylül 2002, Mersin. Ankara: Tüksev Yayınları, 2004. 1320 pages. ISBN9756573015		
136.	Отношения Казахстана с центрально-азиатскими государствами как фактор формирования системы безопасности	Сборник	Материалы международной конференции «Модернизационные процессы в Центральной Азии: модели будущего». г.Алматы, КазГУМОиМЯ и НАТО, 28-29 октября 2004. Алматы, 2004.	9 стр.	Омирсеитова А.
137.	Выборы в маслихаты осенью 2003 года: экспертные оценки и реальные итоги	Сборник	Политические технологии в Республике Казахстан. Академия государственной службы при Президенте РК, 2004.	13 стр.	
138.	Партийная идентификация жителей Кызылординской области	Журнал	Деловой мир. № ?. Астана, 2004.		
2005					
139.	Әлеуметтану: 2 кітап	Оқулық (авторлар ұжымы)	Алматы: Қазақ университеті, 2005.	268 бет және 268 бет	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

140.	Имидж нефтяных компаний, работающих в Казахстане	Журнал	Журнал Аль Пари. № 2, 2005.	9 стр.	Омирсеитова А.
141.	Павлодарцы: социологический портрет	Журнал	Психология. Социология. Дефектология. № 2-3. 2005. Астана, 2005.	4 стр.	
142.	Scepticism as a conceptual basis of the culture of peace	Сборник	Научно-практическая конференция студентов, магистрантов и профессорско-преподавательского состава: Сборник трудов (28 – 29 апреля 2005 г., г.Алматы). Алматы: КБТУ, 2005. Ч.1.	С. 70 – 71	
143.	Проблемы открытого мира	Газета	Казахстанская правда. 24.05.2005. Астана, 2005.		
144.	Историко-философские контексты концепции человека К.А.Иассауи	Сборник	Философия и будущее цивилизации: Тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса (Москва, 24-28 мая 2005 г.). Т. 2. М.: Современные тетради, 2005.	1 стр.	
145.	Имиджелогия в Казахстане: социологический аспект	Сборник	Глобализация и вопросы социокультурной адаптации: Материалы II Конгресса социологов Казахстана (Астана, 8 июля 2005 г.). Астана, 2005.	6 стр.	
146.	Этнические стереотипы крупных этносов Казахстана	Сборник	Материалы III международной научно-теоретической конференции «Современное состояние этнопсихологии и этнопедагогики в республиках Центральной Азии и других тюркоязычных народов СНГ, перспективы их развития». Алматы, Казак университети, 2005.	2 стр.	
147.	Этнический имидж Казахстана	Сборник	ИМИДЖЕЛОГИЯ-2005: Феноменология, теория, практика. Материалы Третьего Международного симпозиума по имиджелогии / под ред.	7 стр.	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			Е.А.Петровой. М.: РИЦ АИМ, 2005. 360 с.		
2006					
148.	Жаңа Дәуір философиясындағы феноменализм мен скептицизм	Книга (коллективная монография)	«Қазақ халқының философиялық мұрасы» сериясы. Философия тарихы. Жиырма томдық, 14 том. Астана: Аударма, 2006. ISBN 9965-18-181-0	171 - 176 бб.	
149.	Общенациональная идея Казахстана: опыт философско-политологического анализа	Книга (коллективная монография)	Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 2006 (автор раздела: «Формирование общенациональной идеи в полиэтническом обществе Казахстана»).	412 стр.	Нысанбаев А.Н., Кадыржанов Р.К., Соловьева Г.Г., и др.
150.	Этно-религиозная идентификация населения г. Алматы	Брошюра	Алматы, 2006.	107 стр.	
151.	Идея модальности существования в философии Коркыт Ата	Журнал (философский альманах)	Современность: мир мнений. Серия «Философские науки», КазНПУ им. Абая, № 36. Алматы, 2006.	5 стр.	
152.	Ценностные ориентации как основа национальной ментальности	Сборник	Общечеловеческое и национальное в философии: IV международная научно-практическая конференция КРСУ (25-26 мая 2006 г.). Материалы выступлений. Бишкек: ОсОО «Алмаз Сервис Компани», 2006.	8 стр. (с. 220 – 227)	
153.	Этнорелигиозная идентификация алматинцев: некоторые особенности	Сборник	Сборник материалов республиканской конференции «Религия, наука и СМИ: диалог и сотрудничество», 23 – 24 июня 2006 года. Астана, Комитет по делам религий МЮ РК, 2006.	5 стр.	Балаева А.Г.
154.	Проблемы религиозной толерантности в Алматы (по материалам социологического исследования)	Сборник	Взаимодействие религий в Республике Казахстан: Сборник материалов республиканской научно-теоретической конференции (Алматы, 13 октября 2006 г.). Алматы: изд. «Искандер», 2006.	13 стр.	Балаева А.Г.
155.	Религиозная идентификация населения города Алматы (по материалам социологического исследования)	Сборник	Взаимодействие религий в Республике Казахстан: Сборник материалов республиканской научно-теоретической	11 стр.	Балаева А.Г.

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			конференции (Алматы, 13 октября 2006 г.). Алматы: изд. «Искандер», 2006.		
156.	Скептицизм как концептуальная основа культуры мира	Сборник	Вызовы современности и философия: Материалы Круглого стола, посвященного Дню философии ЮНЕСКО. КРСУ, Бишкек, 2006.	12 стр.	
157.	Концептуальные основы элитарного университетского образования	Сборник	Университет в пути к мировому образовательному пространству: Сборник материалов VI Международных Байконуровских чтений. Жезказган: АО «ЖезУ», 2006.	4 стр.	
2007					
158.	Идея вхождения Казахстана в число 50 конкурентоспособных стран	Книга (сборник статей)	Материалы Республиканской научно-практической конференции (г. Талдыкорган, 12 декабря 2007 г.). Алматы: изд-во «СаГа», 2007 (ответственный редактор)	120 стр.	
159.	О философии взаимопонимания А.Нысанбаева	Журнал	Адам аlemi. № 2 (32). 2007. Алматы, 2007.	4 стр. (с. 125 – 128)	
160.	НПО и проблемы информирования органов власти	Сборник	Роль неправительственных организаций в развитии гражданского общества в Казахстане: материалы международной научной конференции. Алматы: Казак университети, 2007.	С. 62 – 67 (7 стр.)	
2008					
161.	XX век: переносы столиц	Книга (сборник докладов)	Сборник докладов Международной научной конференции (Астана, 4 июля 2008 года). Астана: Елорда, 2008. (ответственный редактор)	328 с.	
162.	Консолидация общества и предупреждение проявлений терроризма и религиозного экстремизма	Книга (сборник статей)	Сборник статей и материалов. Астана: Елорда, 2008 (ответственный редактор).	136 с.	
163.	Әмірғазин С.Т. Жол іздеген жолаушы (мәдени-рухани аңсар)	Монографиялық еңбек	Астана, 2008 (жауапты редактор)	101 б.	
164.	Scepticism as a Conceptual Basis of the Culture of Peace	Сборник (Abstracts)	XXII World Congress of Philosophy: Rethinking Philosophy Today (July 30 – August 5, 2008.		

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			Seoul National University. Seoul, Korea). Seoul, 2008.		
165.	Отношение к религии современной казахстанской молодежи	Сборник	Проблемы и пути формирования исторического сознания и духовной личности: Сб. мат-лов респ. семинара (4 – 5 марта 2008 года, г.Алматы). Астана: МКИ РК, 2008. 84 с.	С. 71 – 80	
166.	Религиозная ситуация в городе Алматы: некоторые правовые аспекты	Журнал	Религия сегодня: Информационный бюллетень. Вып. 4. НИРЦ НПО РК, 2008. 62 с.	С. 12 – 19	
167.	Университеты Алматы: какой лучше?	Журнал	Психология. Социология. Политология. № 8, 2008. Астана, 2008.	С. 35 – 46	
168.	Правовые аспекты религиозной ситуации в городе Алматы	Сборник	Наука. Философия. Религия. Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной 80-летнему юбилею КазНПУ им. Абая и 70-летнему юбилею академика АСНК, д.ф.н., профессора Мурата Сабита. 17-18 октября 2008 года. КазНПУ им. Абая, ИФиП МОН РК, НИАЦ ВР МЮ РК. Алматы: КазНПУ, 2008. 496 с.	С. 236 – 240	
169.	Особенности религиозности современной казахстанской молодежи	Интернет	Социология и общество: проблемы и пути взаимодействия. Материалы III Всероссийского социологического конгресса (Москва, 21-24 октября, 2008 г.). http://www.isras.ru/abstract_bank/1210064319.pdf	2 стр.	
170.	Арабская и тюркская культурные традиции как контекст философии Кожа Ахмета Йассауи и Жусупа Баласагуни	Сборник	Актуальные проблемы развития мировой философии: материалы Международной научно-теоретической конференции, посвященной 75-летию академика НАН РК Ж.М.Абдильдина / в 2-х ч. Астана: изд-во ЕНУ, 2008	С. 209 – 213	
171.	Problem of social integration of repatriates in Kazakhstan Society	Сборник	Гражданское общество и социальный прогресс	С. 433 – 438	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			в XXI веке: Материалы второго конгресса социологов тюркоязычных стран и третьего конгресса социологов Казахстана. Алматы, 2008. 577 с.		
172.	Отношение к религии современной казахстанской молодежи: некоторые особенности	Интернет	Информационно-аналитический Центр по изучению общественно-политических процессов на постсоветском пространстве http://www.ia-centr.ru/expert/2895/	5 стр.	
173.	Отношения между тюрко-мусульманскими государствами на постсоветском пространстве в оценках казахстанцев	Сборник	Исторический опыт модернизации тюрко-мусульманских народов СССР. Материалы международной научно-теоретической конференции. Актобе: ПринтА, 2008. 307 с.	С. 253 – 258.	
174.	Национальная идея и особенности ее формирования в полиэтничном обществе	Сборник	Қазақстанның ұлттық идеясы және БАҚ: келешек приоритеті: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті, 2008. 306 б.	С. 245 – 248.	
175.	Идентификация казахстанской молодежи и проблемы религиозного экстремизма	Сборник	Консолидация общества и предупреждение проявлений терроризма и религиозного экстремизма: Сборник статей и материалов. Астана: Елорда, 2008. 136 с.	С. 70 – 78	
176.	Ценностные ориентации казахстанцев: степень рациональности	Сборник	Әлемдік және Қазақ философиясындағы антропологиялық дискурс. Философия ғылымдарының докторы, профессор Жақыпбек Алтаевтың 60 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті, 2008. 471 б.	С. 82 – 87.	
177.	Особенности религиозной идентификации современной казахстанской молодежи	Сборник	Ұлттық қауыпсіздік аясындағы діни сәйкестілік мәселесі: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 75	С. 32 – 37.	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті, 2008. 332 б.		
178.	Особенности религиозности и толерантности современной казахстанской молодежи	Сборник	Глобализация и молодежь: толерантность и национальное сознание: Материалы республиканской научно-практической конференции. Ташкент – Бухара, 2008. 220 с.	С. 54 – 58	
2009					
179.	Обретение Астаной столичного статуса	Книга	Сборник докладов Второй ежегодной международной научной конференции. Астана: Елорда, 2009. - 312 с. (ответственный редактор)		
180.	Имиджология в Казахстане: социологический аспект	Сборник	Роль зарубежных и отечественных СМИ в создании имиджа Казахстана: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 75-летию КазНУ имени аль-Фараби. Алматы, 11-12 февраля 2009 года. Алматы, 2009	С. 15 - 19	
181.	Алматы қаласындағы діни ахуалдың негізгі тұстары: социологиялық талдау	Журнал	Әлем және дін. № 3, 2009 жыл.	43 - 46 бб.	
182.	Этнические стереотипы как маркеры межэтнической напряженности	Сборник	Ассамблея народа Казахстана как институт консолидации гражданского общества»: Материалы международной научно-практической конференции (13 – 14 мая 2009 года). Астана, 2009	С. 116-120	
183.	Какие мы, казахи?	Журнал	Қазақ альманағы. № 04 (04), 2009 жыл, қараша-желтоқсан.	111 - 118 бб.	
184.	Модальность существования в философии Коркыт Ата	Сборник	Наука. Философия. Общество. Материалы V Российского философского конгресса. Том II. – Новосибирск: Параллель, 2009. 544 с.	С. 102 - 103	
185.	Инициативы Казахстана в области диалога культур и Альянс цивилизаций	Сборник	Роль историко-культурного наследия в диалоге цивилизаций: материалы	С. 200 - 205	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			международной научно-теоретической конференции. Алматы: ИКПиИ, 2009.		
186.	Слово приветствия к участникам II Конгресса политологов Казахстана	Сборник	II Конгресс политологов Казахстана. Сборник документов и материалов. – Алматы: Министерство культуры и информации Республики Казахстан, Фонд духовного развития народа Казахстана, Центр актуальных исследований «Альтернатива», 2009. – 202 с.	С. 9 - 14	
2010					
187.	Елорда және аймақтар: өзара байланыс негіздері	Книга	Сборник докладов Третьей ежегодной международной конференции. Астана: Елорда, 2010. – 364 с. (автор приветственного слова и ответственный редактор)		
188.	Ұлтаралық келісім - Қазақстан Республикасының негізгі нышаны	Журнал	Мирас. - 2010. - № 2 (14).	С. 40-43	
189.	Языковая ситуация в Республике Казахстан	Сборник	Языковая политика и социально-правовые аспекты адаптации мигрантов: проблемы, реализация, перспективы. Материалы III международной научно-практической конференции. 7-8 июня 2010 года. Тюмень: Вектор-Бук, 2010. - 308 с.	С. 42 - 45	
190.	Этнический имидж Казахстана	Журнал	Достық-Дружба. № 7-8 (52-53). - 2010 г.	С. 4 - 11	
191.	Концепция человека Кожы Ахмета Ясауи и ее историко-философские контексты	Сборник	«Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері» III халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 2010 жыл 7-8 қазан. - Түркістан: Өзірет Сұлтан мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайы, 2010. - 272 б.	87 - 91 бб.	
192.	Политика Казахстана в области межкультурного диалога в контексте идей «Альянса цивилизаций»	Сборник	Казахстан-Беларусь: опыт гуманитарного сотрудничества и сохранения межнациональной	С. 15 - 27	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			стабильности: материалы II Казахстанско- Белорусского форума культурологов (Минск, 30 октября 2009 г.) / редкол: М.А.Можейко (отв. ред.) [и др.]. - Минск: Белорусский государственный университет культуры и искусств. - 2010. - 191 с.: илл., фот.		
2011					
193.	Мемлекет тәуелсіздігі және ел астанасы: мағыналар коннотациясы	Книга	Сборник докладов IV ежегодной международной научной конференции. Астана: Елорда, 2011. – 532 с. (ответственный редактор)		
194.	Cazaquistão. Vice-Minister da Cultura Senhor Gaziz Telebayev	Сборник	Aliança de Civilizações: o Fórum do Rio de Janeiro / Organização das Nações Unidas. – Brasília: Fundação Alehandre de Gusmão, 2011. 244 p.	85 – 86 pp.	
195.	Государственная языковая политика в Республике Казахстан	Журнал	Мемлекеттік басқару және қызмет. 2011, № 2.	С.34-37	
196.	Мәдени ынтымақтастық мәселелері бойынша Азиядағы ынтымақтастық диалогының 1-ші Форумы / 1-ый Форум Диалога по сотрудничеству в Азии по вопросам культурного сотрудничества / First Forum of the Asia Cooperation Dialogue on Cultural Cooperation	Журнал	Дипломатия жаршысы. / Вестник дипломатии. / Diplomatic Herald. № 3 (30), 2011.	85 - 87 бб., С. 164 - 166, 234 - 235 pp.	
197.	Идеи «Альянса цивилизаций» и межкультурный диалог	Журнал	Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына. Вып. 3, 2011. Бишкек, Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласыгына, 2011.	С. 246 – 250	
198.	Традиция бытия и традиция существования в истории философии	Сборник	Ильенковские чтения - 2011 «Философия и культура»: Материалы XIII Международной научной конференции (12 - 13 мая 2011 г., Астана, Казахстан). - Астана: Изд-во ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, 2011. - 442 с.	С. 217 - 219	
199.	Казахстанский компонент Организации Исламская Конференция (ОИК)	Сборник	Рост международного авторитета независимого Казахстана и вызовы глобализации:	С. 99 – 106	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			материалы международной научно-практической конференции (Алматы, 27 мая 2011 г.). Алматы: КИЦ Института Философии и политологии КН МОН РК, 2011. – 265 с.		
200.	Программа развития языков в социальной модернизации общества	Сборник	Социальная модернизация казахстанского общества: достижения, проблемы и перспективы: Материалы IV конгресса социологов Казахстана (24-25 июня 2011). - Алматы, 2011. - 568 с.	С. 16 - 24	
201.	Сыртқы саясат саласындағы терминдер және олардың қолданылуы: сыртқы саясат саласындағы терминдерге арналған дөңгелек үстел материалдары	Сборник	Құраст.: С. Сәлемов [ж. б.]; жауапты ред. Ш. Құрманбайұлы; ред. алка: Ғ. Телебаев [ж б..] Астана: [б. ж.], 2011. - 71 б. - 978-601-80160-1		
202.	О концепции «Год Астаны – столицы тюркского мира 2012»	Сборник	Қазіргі заманғы түркітану: даму бағыттары мен көкейкесті мәселелері: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы (қазақша, орысша, ағылшынша). Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2011. – 351 бет.	С. 266 – 269	
203.	Программа развития языков в социальной модернизации общества	Журнал	Әлеуметтану – Социология. № 2 (5), 2011.	С. 25 - 28	
2012					
204.	Столицы как центры «культурных миров»	Книга	Сборник докладов V ежегодной международной научной конференции. Астана: Елорда, 2012 (ответственный редактор). – 477 с.		
205.	Тарихи-мәдени мұра және замануи мәдениет	Книга	Сборник материалов международного научно-практического семинара. Алматы: Service Press, 2012. – 320 стр. + приложение-вкладыш – 32 стр. (ответственный редактор)		
206.	Проблемы социальной интеграции оралманов в казахстанском обществе	Сборник	Сборник лекций и материалов семинара-	С. 191 - 199	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			тренинга «Государственная этнополитика и регулирование этноконфессиональных отношений в Казахстане». Астана: Академия государственного управления при Президенте РК, 2012. Вып. 1. – 245 с.		
207.	Этнорелигиозная идентификация молодежи Казахстана	Журнал	Қазақстандағы парламентаризм. № 2 (16), 2012.	С. 55 – 61	
208.	Ислам в современном Казахстане	Журнал	Бюллетень Общества востоковедов. – Вып. 20: Тезисы VIII Съезда российских востоковедов: Казань, 25-28 сентября 2012 г. – М.: Языки славянской культуры, 2012. – 264 с.	С. 201 – 202	
209.	Концепции человека в тюркской философии	Сборник	Материалы международной научно- теоретической конференции «Наследие тюркского мира в контексте цивилизаций Востока». 23-24 октября 2012 года. Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 356 б.	С. 199 – 203	
210.	Концепции человека в тюркской философии: Коркыт ата, Жусип Баласағуни, Кожа Ахмет Ясауи	Журнал	Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына. Материалы Международной научной конференции «Кыргызский каганат в контексте тюркской цивилизации: проблемы кыргызоведения», посвященной к 1170- летию образования Великого Кыргызского каганата (15-16 ноября 2012 г.). Часть 1. Бишкек: Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласыгына, 2012. – 170 б.	С. 120 – 122	
211.	Человек как феномен в тюркской философии: Коркыт ата, Жусип Баласағун, Кожа Ахмет Ясауи	Сборник	Будущее цивилизации: Философский взгляд. Международная научно-теоретическая конференция 16 ноября 2012 года. Тошкент: NOSHIR, 2012. – 672 б.	С. 9 – 13.	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

212.	Какие мы, казахи? (этнические стереотипы в Казахстане относительно казахов)	Сборник	Будущее цивилизации: Философский взгляд. Международная научно-теоретическая конференция 16 ноября 2012 года. Ташкент: NOSHIR, 2012. – 672 б.	С. 580 – 585	
213.	Formation of The Language Environment: A Factor in the Development of an Individual's Culture in a Multicultural Society	Журнал	European Journal of Scientific Research. 104 вып., № 2. Thomson Reuter, IF 0,736. http://www.europeanjournalofscientificresearch.com/ISSUES/EJSR_104_2.htm		S. Tazhbayeva, L. Ilimkhanova, S. Jakupov, M. Perlenbetov, M. Assilkhanova, Kalymbetova, G. Nurysheva
214.	Formation of the Language Environment: A Factor in the Development of an Individual's Culture in a Multicultural Society	Сборник	International Conference on Education & Educational Psychology (ICEEPSY 2012), 2012 (Vol. 69)	pp. 2251–2256	Jakupov S.M., Perlenbetov M.A. Ilimkhanova L.S. Komekbayeva L.K. Mussakieva A.O
215.	Formation of the Language Environment: A Factor in the Development of an Individual's Culture in a Multicultural Society	Журнал	Procedia-Social and Behavioral Sciences. 2012. V 69.	pp. 2251–2256	Jakupov S.M., Perlenbetov M.A. Ilimkhanova L.S. Komekbayeva L.K. Mussakieva A.O
216.	FUNCTIONAL BRAIN ASYMMETRY IN KAZAKH AND RUSSIAN ETHNIC GROUPS AS ETHNO-CULTURAL INDICATORS IN THE PERFORMANCE OF COGNITIVE PROCESSES	Журнал	http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00207594.2012.709 n 5 Journal of Neuropsychology		L.S Ilimkhanova, M.A. Perlenbetov, S.M. Jakupov, A.O. Mussakieva and L.K. Komekbayeva
217.	Cultural Values as an Indicator of Inter-Ethnic Harmony in Multicultural Societies	Журнал	http://www.sciencedirect.com/science/journal/18770428/69		Jakupov, M.A. Perlenbet

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

					ov, L.S. Pimkhanova
218.	Cultural Values as an Indicator of Inter-Ethnic Harmony in Multicultural Societies	Сборник	International Conference on Education & Educational Psychology (ICEEPSY 2012), 2012 (Vol. 69)	PP. 114–123	Jakupov, M.A. Perlenbetov, L.S. Pimkhanova
219.	Influence of psychological and political characteristics of individuals in a multicultural society	Сборник	International Journal of Psychology. V. 47. ISSN 0020-7594. / Abstracts of the XXX international congress of psychology. Cape Town, South Africa, July, 22- 27. 2012.	P. 632	L.S Pimkhanova, M.A. Perlenbetov, S.M. Jakupov, A.O. Mussakieva and L.K. Komekbayeva
220.	Казахская степь на рубеже XX-XXI веков: необходимость системной адаптации	Сборник	Степи Северной Евразии: Материалы VI Международного симпозиума, 2012 год. Оренбург / УДК 94 (574)		Е.Оразбек
221.	Центральная Азия: потенциал сотрудничества	Сборник	Мир Центральной Азии: Сборник материалов конференции		
222.	Образы Астаны: социологический анализ	Сборник	Материалы IV Всероссийского социологического конгресса. М., РОС, 2012.		Мухамбетова К.А.
223.	Қожа Ахмет Ясауи мен Жүсіп Баласағұн философиясындағы араб және түркі мәдени дәстүрі	Сборник	Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері: IV халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (4-5 қазан) = Проблемы исследования наследия и учения Ходжа Ахмеда Ясави: материалы IV международной научно-практической конференции. - Түркістан: б. и., 2012. - 400 б. - ISBN 978-601-7316-09-9		
224.	Диалог арабской и тюркской культурных традиций в философии Жусипа Баласағуни и Қожа Ахмета Иассауи	Журнал	Алтаистика және түркология, № 3 (7), 2012.		
225.	The Hierarchy of Value Orientations in Kazakhstan as the Basis of National Mentality	Журнал	Вестник КазНУ, Серия психологии и социологии. VOL 43,	C. 112 - 118	S. Dzakupov,

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			NO 4 (2012). АЛМАТЫ, 2012.		L. Pimkhanova, M. Perlenbetov
2013					
226.	Астаналар туризм мен көрмелер орталықтары	Книга	Сборник докладов VI международной научной конференции / под общ. ред. и с вступит. сл. Г.Т.Телебаева. – Астана: Елорда, 2013. – 440 б. – казахша, орысша, ағылшынша.		
227.	Арабская и тюркская культурные традиции как контекст философии Кожы Ахмета Йассауи и Жусупа Баласагуни	Журнал	Вестник КазНУ. Серия востоковедения. № 5 (66), 2013. Алматы: Қазақ университеті, 2013.	С. 252 – 256	
228.	Образы Астаны как проявление столичного стиля города	Сборник	Город как стиль. Статьи и материалы всероссийской научно-практической конференции «Пермь как стиль: формирование современной городской идентичности в России» (Пермь, 13 – 15 июня 2013 г.) – Пермь: ПГГПУ. – 238 с.	С. 86 - 89	Мухамбетова К.А.
229.	Түркі философиясындағы түркі және араб дәстүрлері: Қожа Ахмет Ясауи мен Жүсіп Баласағұн	Сборник	Алтай - түркі әлемінің алтын бесігі: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдары 26-27 тамыз 2013 жыл. 1 бөлім = Материалы международной научно-практической конференции Алтай - Золотая колыбель тюркского мира, 26-27 августа 2013 года. - Өскемен: Б. ж., 2013. - 387 с. - ISBN 978-601-7328-27-6.		
230.	Национальная идея в контексте автостереотипов и гетеростереотипов казахов	Интернет	newtimes.kz/blogs/3119-natsionalnaya-ideya-v-5-Sentyabr-2013,10:45		
231.	Многомерность идентичности современного горожанина (на примере города Алма-Аты)	Сборник	«Город невест? Брендинг территорий и региональные идентичности: материалы всероссийской научной конференции (Иваново, 12-13 сентября 2013	С. 94 - 97	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			года) / под ред. М. Ю. Тимофеева. — Иваново: Издательство Ивановского государственного университета, 2013. — 115 с. — ISBN 978-5-7807-1021-9		
232.	Философские понятия у Кашгари и Баласагуни и формирование тюркской картины мира	Сборник	Кыргызский каганат в контексте средневековой государственности и культуры тюркских народов: Тезисы материалов II международной научной конференции, посвященной 1170-летию образования Кыргызского каганата в Центральной Азии: 15-16 ноября 2013 г. – Бишкек: Махprint басмаканасы, 2013. 232 б.	С. 168 – 170	
233.	«Философские точки» на Великом шелковом пути	Журнал	Байтерек, № 10 (81), Ноябрь 2013.		
234.	Развитие культуры как фундаментальное условие социальной модернизации Казахстана	Сборник	Труды Международной научно-практической конференции «Развитие науки, образования и культуры независимого Казахстана в условиях глобальных вызовов современности», посвященная 70-летию Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауэзова – Шымкент: ЮКГУ им. М.Ауэзова, 2013 г. 6 Т. 300 с	С. 272-275	
235.	Модели идентичности современного горожанина в поликультурной среде (на примере города Алматы)	Сборник	Проблемы полиэтнического общества в Центральной Азии: вызовы и возможные решения: Материалы международной научной конференции, посвященной 75-летию первой кыргызской женщины – ученого-этнографа Какен Мамбеталиевой. – Б.: 2013. – 452 с.	С. 29 – 38	Балаева А.Г.

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

236.	Этнические дистанции татар Казахстана	Сборник	Сулеймановские чтения: сб. ст. XVI-й Всерос. науч.-практ. конф, посвящ. 75-летию поэта Булата Сулейманова (Тюмень, 28-29 мая 2013 г.).	С. 174-175.	
2014					
237.	Столицы в контексте информационного общества	Книга	Сборник докладов VII ежегодной международной научной конференции / под общ. ред. и с вступит. сл. Г.Т.Телебаева. – Астана: Елорда, 2014. – 474 б. – қазақша, орысша, ағылшынша. ISBN 978-601-278-750-4		
238.	Ethnic Aspects of the Formation of a National Idea in the Context of Auto- And Hetero-Stereotypes of Ethnic Groups in Kazakhstan	Журнал	Mediterranean Journal of Social Sciences. MCSER Publishing, Rome-Italy. Vol 5 No 20. September 2014. ISSN 2039-2117 (online), ISSN 2039-9340 (print)	P. 2656 - 2622	Lyazzat Ilimkhanova Mukhan Perlenbetov Gulmira Topanova Aynur Sadykova Galiya Abdigaliyeva Elnura Adilova
239.	Қазақстандағы ислам: жалпы әлеуметтанушылық сипаттама	Журнал	«Мемлекет және дін» Қазақстан Республикасы Дін істері агенттігінің журналы, № 1 (28), 2014. ISBN 978-601-7060-21-3	47 - 50 бб.	
240.	«Философские точки» на карте Великого Шелкового Пути и тюркская философская традиция	Сборник	Кыргызский и Караханидский каганаты: Неизгладимые следы: Сборник материалов III международной конференции, 18–21 сентября 2014 г., Иссык-куль / редколлегия: Т.К. Чоротегин, и др. – Бишкек, 2014.		Алдашев А.Б.
241.	Отношение к исламу современной казахстанской молодежи	Сборник	Идеалы и ценности ислама в образовательном пространстве XXI века: материалы VII Международной научно-практической конференции в г.Уфе,	С. 193 - 198	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			16-17 октября 2014 г. / составители З.М.Тимербулатов, Г.В.Балягова – Уфа: Изд-во «Белая река», 2014. – 296 с. ISBN 978-5-87691-113-1		
242.	Ислам в современном Казахстане: тенденции и перспективы	Сборник	XII веков развития исламской науки и культуры в Казахстане: Сборник статей. Мат межд. науч.-прак. конф. – Алматы: ИВ КН МОН РК, 2014. – 283 с.	С. 213-216	
243.	Перевод казахского языка на латиницу: общественное мнение в столице страны	Интернет	asskkaz.tmweb.ru / sbornik-materialov-v-kongressa-sociolov-kazakhstanana	С. 426-434	
244.	Перевод казахского языка на латиницу: общественное мнение в столице страны	Сборник	Стратегия «Казахстан-2050»: социальное развитие общества»: материалы V Конгресса социологов Казахстана. – Алматы, 2014. – 492 с. ISBN 978-601-304-007-3	С. 426-434	
245.	Казахстан в азиатско-европейском культурном и политическом диалоге	Сборник	Культура, искусство, художественное образование: региональные особенности, традиции, новации [Текст]: Сб. ст. / Дагестанский государственный педагогический университет; сост. и отв. ред. М.Ш. Абдулаева. – Махачкала: АЛЕФ (ИП Овчинников М.А.), 2014. – 102 с.	С. 7 – 11	
246.	Религиозная толерантность молодежи и Интернет	Сборник	«Терроризм және Интернет»: Халықаралық ғыл.-практ. конф. мат. Жинағы = Сб. мат. междунар. науч.-практ. конф. «Терроризм и Интернет». – Астана, 2014 ж. – 162 б.	С. 139-142	
247.	Казахская диаспора Кыргызстана	Сборник	Оргалық Азияның қазақ диаспорасы: тарих – мәдениет – ескерткіштер: Халықарал. ғыл. конф. материалдары (Алматы қ., 5 желтоқсан 2014 ж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 428 б. = Казахская диаспора Центральной Азии: история – культура – памятники: матер.	С. 130-135	Алдашев а А.Б.

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			Междунар. науч. конф. (г. Алматы, 5 декабря 2014 г.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 428 с.		
248.	Языковые компетенции и языковая политика в Казахстане	Сборник	МАТЕРИАЛЫ I Международного Гуманитарного форума «НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ - «МӘНГІЛІК ЕЛ»: ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРНОГО КАПИТАЛА», Алматы, «Қазақ университеті» 2014	С. 35 - 39	
249.	Ислам в Казахстане: общий социологический портрет	Сборник	Религия в истории народов России и Центральной Азии: материалы II Международной научной конференции / под ред. П.К. Дашковского. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2014. – 378 с.: ил. ISBN 978-5-7904-1162-0	С. 347 - 350	
2015					
250.	Проблемы социальной интеграции оралманов в контексте языковой ситуации в Казахстане	Коллективная монография	Социальный портрет современного казахстанского общества. Сборник статей. Институт мировой экономики и политики при Фонде Первого Президента РК – Лидера Нации. – Астана – Алматы, 2015. – 240 с.	С. 177 - 207	
251.	Межэтническое согласие через систему образования: казахстанская модель толерантности	Сборник	К саммиту ШОС. Россия и Казахстан: проблемы и перспективы межгосударственного сотрудничества в образовательном пространстве: Сборник научных статей Международной научно-практической конференции 18–20 февраля 2015 г. – Уфа: Информреклама, 2015. – 352 с.	С. 284 - 288	Тилеуберганов И.
252.	Формирование тюркской картины мира	Журнал	Дипломатия жаршысы. Вестник дипломатии, № 2 (51), 2015. Астана, 2015.	С. 56 - 63	
253.	Развитие государственного языка и оценка языковой политики	Сборник	550-летие образования Казахского ханства: проблемы и	С. 89-101	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			перспективы государственности Казахстана: Сб. мат-в междунар. науч.-практич. конф. (Алматы, 17 марта) – Алматы, 2015. – 446с.		
254.	Межэтническое взаимодействие в Казахстане	Сборник	Кыргызстан жана Борбордук Азия-баарлашуунун мейкиндиги: Этностор аралык мамилелерди бекемдоонун отмушу, учуру жана келечеги: Кыргыз Республикасынын УИА сынын мучо кабарчысы, тарых илимдеринин доктору, профессор Абылабек Асанкановдун 60 жылдыгына арналган Кыргызстандын этнологдору менен антропологдорунун II Конгрессинин (Бишкек шаары, 2015-жылдын 4-апрели) баяндамалары жана илимий макалалар жыйнагы / Редколлегия: Т.К. Чоротегин, С.К. Алымкулова, ж. б.; жооптуу редактор А.Р. Бикбулатова. - Бишкек: "Maxprint" басмасы, 2015. - 488 б.	С. 159 - 163	
255.	Формирование тюркской картины мира	Сборник	II ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫ МАТЕРИАЛДАРЫ. II том (Алматы, 20-22 мамыр 2015) - Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2015.- 436 бет	С. 193 - 197	
256.	Ассамблеяның «жиырма игі іс» және «Менің Қазақстаным» поезы» жобалары – татулық идеясын насихаттаудағы инновациялық технология	Сборник	Қазақстан халқы ассамблеясы этноконфессионалдық келісімді нығайту және дамыту институты ретінде: Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. - Петропавл, 2015 жылғы 26 маусым. – Петропавл: Солтүстік Қазақстан ЖШС баспасы. – 292 б.	232 – 235 бб.	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

257.	Казахстанская модель межэтнической толерантности в условиях глобализации	Сборник	XI Конгресс антропологов и этнологов России: сб. материалов. Екатеринбург, 2–5 июля 2015 г. / Отв. ред.: В.А. Тишков, А.В. Головнёв. – Москва; Екатеринбург: ИЭА РАН, ИИиА УрО РАН, 2015. – 504 с.	С. 216	
258.	Философская картина мира Жусипа Баласагуни	Сборник	Кыргызский и Караханидский каганаты: Благодатные знания и государство: Сборник материалов IV международной конференции, 17–20 сентября 2015 г., Бишкек / редколлегия: Т.К. Чоротегин, и др. – Бишкек, 2015.		
259.	Кочевническая культура Казахстана: прошлое и будущее	Сборник	Қазақ өркениті: өткені, бүгіні, болашағы - Казахская цивилизация: прошлое, настоящее, будущее: халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдар жинағы (15 желтоқсан 2015 ж). – Алматы: Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ. 2015. -375 б	С. 64 - 67	Оразбек Е.
2016					
260.	Этнокультурные процессы в Казахстане в условиях глобализации	Коллективная монография	Этнокультурное воспроизводство в условиях глобализации: этноперекрестки и трансграничье: коллективная монография по материалам XI Конгресса антропологов и этнологов России, 2-5 июля 2015 года / под ред. В.В.Карлова, Е.А.Окладниковой. – М.-Берлин: Директ-Медия, 2016. – 316 с. ISBN 978-5-4475-6091-1	С. 164 - 195	Байдлаева А.К.
261.	Безопасность в сфере религии в Республике Казахстан	Сборник	Общественная безопасность: новые идеи и вызовы времени. Материалы Межрегиональной научно-практической конференции по профилактике экстремизма (г.Мелеуз, 17 мая 2016 года). –	С. 236 - 240	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			г.Уфа, изд-во «Мир печати», 2016. – 300 с.		
262.	Конфессиональный фактор в обеспечении национальной безопасности государства	Сборник	Национальная безопасность Республики Казахстан: политика, экономика, информация: Сборник научных трудов /Под ред. проф. Л.М. Иватовой и проф. Г.О. Насимовой – Алматы, 2016. – 600 с. ISBN 978-601-04-1550-8	С. 95 - 103	
263.	Категория QUT в тюркской философии: орхонские рунические источники	Сборник	Ф 54 Философия Казахстана в пространстве мировой философской мысли: история, современность, перспективы. 25 лет независимости Казахстана в философско-политологическом измерении. Материалы Международного форума философов и политологов, II Казахстанского философского Конгресса (Алматы, 29-30 сентября 2016 г.). – Алматы, 2016. – 416 с. ISBN – 978-601-304-076-9	С. 303 - 305	
264.	КАЗАХИ В КЫРГЫЗСТАНЕ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ	Сборник	Казахи Евразии: история и культура: сб. науч. трудов / [гл. ред. Н.А. Томилов; отв. ред.: Ш.К. Ахметова, А.А. Ильина, И.В. Толпеко]. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та им. Ф.М. Достоевского; Павлодар: Изд-во Павлод. гос. пед. ин-та, 2016. – 314 с. ISBN 978-5-7779-2047-8	С. 5 – 8	Алдашев а А.Б.
265.	Государственно-исламские отношения в Казахстане	Сборник	ИДЕАЛЫ И ЦЕННОСТИ ИСЛАМА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ XXI ВЕКА. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 110-летию медресе «Галия» (г. Уфа, 9–10 ноября 2016 г.) / Составители: Д.М.	С. 355 - 359	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			Абдрахманов, Г.В. Балягова, З.Л. Сизоненко, В.С. Хазиев. – Уфа: «Мир печати», 2016. – 440 с.		
266.	Қазақстан халқы: Энциклопедия	Коллективн ый труд	Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2016, - 488 б.		Коллект ив авторов
267.	Конфессиональная ситуация в современном Казахстане	Журнал	Вестник Ошского государственного университета, 2016, № 3, вып. 1. ISSN 1694- 7452	С. 237 - 244	Алдашев а А.Б.
2017					
268.	Жас ұрпақты қазақстандық біртектілік тұрғысынан тәрбиелеу: жалпыұлттық «Мәңгілік Ел» идеясы	Журнал	Білім – Образование. № 1 (80), 2017. Астана, 2017	С. 50 - 56	
269.	Категория ТЕНҮРІ в тюркских письменных источниках	Сборник	Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность: сборник статей VI-й Межд. науч.-практ. конф. (14- 16 июня 2017 г., Астана, Казахстан). – Астана: ТОО Мастер ПО, 2017. – 495 с. ISBN 978-601- 301-997-0	С. 383 - 388	
270.	Түркілік философиялық дәстүрдегі «Мәңгілік Ел» идеясы	Сборник	Актуальные проблемы модернизации Казахстана = Қазақстан жаңғыруының өзекті мәселелері. Материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию академика НАН РК, доктора философских наук, профессора А.Н. Нысанбаева / Под общ. ред. С.Е. Нурмуратова. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2017 – 513 с. – каз., рус. ISBN – 978- 601-304-084-4	С. 344 - 347	Байдлае ва А.К.
271.	Межэтнические дистанции в Казахстане	Сборник	X58 XII Конгресс антропологов и этнологов России: сб. материалов. Ижевск, 3– 6 июля 2017 г. / Отв. ред.: А.Е. Загребин, М.Ю. Маргынова. – Москва; Ижевск: ИЭА РАН, УИИЯЛ УрО РАН, 2017. – 512 с. ISBN 978-5-4211-0180-2	С. 197	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

272.	Языковая политика государства в оценках населения	Сборник статей	Наука: день сегодняшний, завтрашний (научно-популярный сборник). – Алматы, 2017. – 402 с.	С. 363 - 384	
273.	О древнетюркской категории «QUT»	Журнал	Мысль. 4 сентября 2017 года. Алматы, 2017.		
274.	Ұлы жібек жолы картасындағы «философиялық нүктелер» және Түркілік философиялық дәстүр	Журнал	Айқап. № 1 (103), 2017, наурыз. Алматы, 2017.	С. 86 - 95	Байдлаева А.К.
275.	Религиозная толерантность молодежи и Интернет	Сборник	Противодействие распространению идеологии экстремизма и терроризма среди молодежи: Материалы Межрегиональной научно-практической конференции по профилактике экстремизма (г. Уфа, 24 мая 2017 г.) / Составители: Д.М. Абдрахманов, Ю.И. Малахов, Р.Р. Мухитдинова, З.Л. Сизоненко, Ш.Б. Эргашева. – Уфа: Изд-во «Мир печати», 2017. – 456 с. ISBN 978-5-9613-0486-2	С. 231 - 236	
276.	Идея «вечного народа» в тюркской философской традиции	Сборник	Национальная философия в глобальном мире: тезисы Первого белорусского философского конгресса / Национальная академия наук Беларуси, Институт философии. – Минск: Беларуская навука, 2017. – 765 с.	С. 82 – 83	
277.	Civic identity as a determinant of cultural identity in a multicultural society: Almaty as a model	Интернет	Group-global.org. 08 февраля 2017		Jakupov S.M. Perlenbetov M.A. Iimkhanova L.S. Tazhbayeva S. Aimaganbetova O. Bimaganbetova Zh.
278.	«Мәңгілік Ел» идеясының тарихи тамыры	Сборник	«Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясын жүзеге асыруда қоғамдық сананың жаңаруының әдістемелік және	164 – 166 бб.	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			әлеуметтік-саяси аспектілері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Тараз: Тараз университеті, 2017. – 178 б. ISBN 978-9965-890-88-8		
279.	Категория “QUT” в древнетюркских письменных памятниках	Сборник	«Ұлы Дала» II гуманитарлық ғылыми форум материалдары (екінші бөлім), Астана: Ғылым баспасы, 2017. – 898 бет.	С. 530 – 538	
280.	Идейные основы партии «Алаш»	Сборник	«Алаш – қазақтың ұлттық тұтастық идеясы» атты Алаш қозғалысы және Алаш Орда үкіметінің 100-жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 24 қараша, 2017 ж. – Астана, 2017. – 559 б. ISBN 978-9965-23-426-2	С. 180 - 182	
281.	Партия «Алаш»: истоки и история	Сборник	«Алаш қозғалысы және рухани жаңғыру: идеялық бірлігі мен тарихи сабақтастығы» атты Халықаралық ғыл.-практ. конф. Материалдары. = «Движение Алаш и духовное возрождение: идейное единство и историческая преемственность»: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. = materials of the International scientific-practical conference «Alash Movement and spiritual renewal: Ideological Unity and Historical Continuity» – Алматы, 2017. – 252 б. ISBN 978-601-265-275-8	С. 66 - 68	
282.	Тюркская идентичность казахов	Сборник	Бірегейлік пен бірлік: Қазақстан жолы және Н.Назарбаев моделі: халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның тезистер жинағы. Астана, 28 қараша 2017 жыл // Идентичность и единство:	С. 52 – 53	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			казахстанский путь и модель Н.Назарбаева: сборник тезисов Международной научно-практической конференции. Астана, 28 ноября 2017 года. – Астана: Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасы кітапханасы, 2017. – 124 б. – казак, орыс, ағылшын тілдерінде.		
283.	Астана: трансформация социальной структуры города	Сборник	Имидж и маркетинг территорий: опыт и перспективы развития в бизнесе, культуре, туризме и образовании: XV международного симпозиума по имиджелогии (Астрахань, 14-16 сентября 2017 г.) / под науч. ред. Е.А.Петровой; М.: изд. Академии имиджелогии, 2017. – 288 с. ISBN 978-5-904434-36-6	С. 156 - 165	Мусина А.
284.	Идея «Мәңгілік Ел» в тюркской философской традиции	Сборник	Философия в глобализирующемся мире: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 75-летию заведующего кафедрой философии и политологии факультета философии и социологии БашГУ, председателя Башкирского отделения РФО, заслуженного деятеля науки РБ, доктора философских наук, профессора Галимова Баязита Сабирьяновича (г.Уфа, 8-9 июня 2017 г.). – Вып. 2 / отв. секр. А.М.Багаутдинов. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2017. – 208 с. ISBN 978-5-7477-4512-4	С. 47 – 50	Балягова Г.
285.	Демографические процессы в Казахстане: перспективы	Сборник	Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сб. науч. Трудов XVI Междун. науч.-практ. конф. 28-29	С. 351 – 356	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			сентября 2017 г., Усть-Каменогорск. – Усть-Каменогорск, 2017. – 424 с. ISBN 978-601-7887-22-3		
286.	Кочевническая культура Казахстана	Сборник	Духовное наследие Великой степи: история, современность. Материалы международной научной конференции. – Астана: Институт истории государства, 2017. – 390 стр. ISBN 978-601-7277-06-2	С. 30 - 34	
287.	Тюркская этическая традиция: вклад аль-Фараби	Сборник	Материалы международной научно-методической конференции «Тюркология в современном мире» (17 ноября 2017). Алматы: Казак университеті, 2017. -	С. 202 - 205	
288.	Идея «Мәңгілік Ел» в тюркской философской традиции	Сборник	Роль социально-гуманитарных наук в модернизации общественного сознания: сборник докладов Международного круглого стола (24 ноября 2017 года). – Москва – Астана, 2017. – 142 с.	С. 21 – 27	
289.	Многомерность идентичности в XXI веке и единство казахстанского пути	Журнал	Мирас. № 4 (44) / 2017	С. 44 - 47	
2018					
290.	Тюркские элементы в суфийской философской традиции: антропология Кожа Ахмета Ясауи	Сборник	Актуальные проблемы мировой философии, развитие человека, его сознания, нравственности: Матлы III Междунар. науч.-теорет. конф. (16-17 февраля 2018 г., Астана, Казахстан) в 2-х тт. – Астана: изд-во Ену им. Л.Н.Гумилева, 2018. – 339 с. Т.1.	С. 124 - 127	
291.	«Мәңгілік Ел» идеясы және Наурыз мейрамы	Сборник	«Наурыз – Ел ұлықтаған Ұлы күн» атты республикалық ғылыми конференция материалдары. – Астана, 2018. – 296 б.	С. 247 - 251	
292.	Конференции по Астане как осмысление столичного статуса города	Сборник	Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Астана – город мира». – Астана,	С. 104-110	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			Библиотека Первого Президента – Елбасы, 2018. – 312 с.		
293.	Академик Сатпаев и надпись Амира Темира	Сборник	Р87 Рухани жаңғыру: тұлға тағылымы: халық. ғыл.-тәж. конф. мат., Астана қаласы, 9 сәуір 2018 ж. = Духовная модернизация: наследие личности: мат. междунар. науч.-практ. конф., г. Астана, 9 апреля 2018 г. / ғыл. ред. басқарған Ә. Рахымжанов, Б. Қайыпова. – Астана: Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кітапханасы, 2018. – Қазақ, орыс тілдерінде. – 102 б. ISBN 978-601-7824-20-4	С. 34 – 37	
294.	Понятие Тенгри в орхоно-енисейских источниках и памятнике Codex Cumanicus	Сборник	Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının illik yubileyinə həsr olunmuş «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi, 2018, -368 səh.	С. 233 - 235	
295.	Астана: трансформация пространственной структуры города	Сборник	«Астана – Еуразия кеңістігіндегі жаңа елорда» атты Астана қаласының 20 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 29 маусым, 2018 ж. – Астана, 2018. – 426 б. ISBN 978-9965-23-452-1	С. 53 - 60	Мусина А.
296.	Категории «TEJIRI» И «QUT» в тюркских письменных источниках	Коллективная монография	Tarixin fəlsəfəsi: retrospektiv və perspektiv. Философия истории: ретроспектива и перспектива. The Philosophy of History: Retrospective and Perspective. ВАКІ - БАКУ – BAKU - 2018	С. 133 - 147	
297.	Репрессированные тюркологи	Сборник	Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күніне арналған «ТАРИХТАН	С. 149 - 151	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			ТАҒЫЛЫМ – ӨТКЕНГЕ ТАҒЫМ» халықаралық форумы (материалдар жинағы). Международный форум «ПАМЯТЬ ВО ИМЯ БУДУЩЕГО», посвященный Дню памяти жертв политических репрессий (сборник материалов). Ақтөбе – 2018 «Тарихтан тағылым – өткенге тағзым»		
298.	Тюркские элементы в суфийской философской традиции: Кожа Ахмет Ясауи	Журнал	Philosophy and life, № 1/2 (1), 2018, TOSHKENT-2018	С. 102 - 109	
299.	Мәңгілік Ел: Елбасы идеясының тарихи тамыры	Сборник	П26 Первый Президент Республики Казахстан – Елбасы: стратегия государственного управления и феномен лидерства: сборник материалов международной научно-практической конференции, Алматы, 11 ноября 2017 года / под общ. ред. М. Б. Касымбекова. – Астана: Библиотека Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы, 2018. – 169 с. ISBN 978-601-7824-19-8	67 – 75 бб.	
300.	«Мәңгілік Ел» идеясы – ұлттық бірегейлігіміздің мызғымас негізі	Журнал	MIRAS NN journal, № 3 (47) / 2018. Астана, 2018.	41 – 46 бб.	
301.	Учение о человеке Ходжа Ахмета Ясави и Омара Хайяма	Сборник	Xalqlari qovuşduran Xəyyam sözü. Beynəlxalq konfransin materialları. Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2018, 264 s.	59 – 61 бб.	
302.	Категория Тенгри в тюркском культурно-цивилизационном ареале	Сборник	Материалы Всероссийской научной конференции «Дагестан в культуре и цивилизации. Философско-политологический прогноз» (28-29 сентября 2018 года, г. Махачкала) / под ред. М.И.Билалова. Махачкала: изд. ДГУ, 2018. – 135 с.	С. 74 – 79	
2019					
303.	«Мәңгілік Ел» идеясы түркі философиясында	Сборник	«Ұлы Даланың жеті қыры және қазақ	38 – 42 бб.	

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			философиясының өзекті мәселелері» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 19 қаңтар, 2019 жыл. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 512 б. + 40 б. жапсырма. ISBN 978-601-04-3842-2		
304.	Методологический анализ ценностей «Мангилик Ел» в контексте использования в патриотическом воспитании	Журнал	Вестник Карагандинского университета. Серия Педагогика, № 1 (93), Январь – февраль – март, Караганды, 2019.	С. 51 - 58	Жилбаев Ж.О., Наурызбай Ж.Ж.
305.	Тюркская философская традиция: вклад Ясауи и аль-Фараби	Журнал	Социально-гуманитарные знания. № 1, 2019. М.: 2019	С. 325 - 333	
306.	Религиозная идентичность молодежи: тренды последних лет	Сборник	«Жастар саясаты: болашақ бүгіннен басталады» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарының жинағы. I том. – Қызылорда: Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, 2019. – 431 б.	407 – 411 бб.	Бужеева А.
307.	Ценности Мангилик Ел в образовательном процессе	Сборник	«Сұлтанғазин оқулары» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. = Материалы международной научно-практической конференции «Султангазинские чтения». = Materials of the international scientific and practical conference on «Sultangazin readings». – Қостанай, 2019. ISBN 978-601-7934-72-9	С. 310 - 316	
308.	Категории родства в орхон-енисейских письменных источниках	Сборник	XIII Конгресс антропологов и этнологов России: сб. материалов. Казань, 2–6 июля 2019 г. / Отв. ред.: М.Ю. Мартынова. – Москва; Казань: ИЭА РАН, КФУ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019.	С. 9	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			– 516 + LV с. ISBN 978-5-4211-0237-3		
309.	The Turkic Elements in Sufi Philosophical Tradition: Khoja Ahmed Yassawi	Журнал	The American Scholarly journal “Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES)”, vol. 4, Issue II, June 2019. ISSN-2470-1262 DOI: 10.24411/2470-1262-2019-10053	P. 100 - 107	
310.	Атқа Міну мәдениеті Орхон-Енисей жазбаларында	Сборник	Эл аралық Алтай әлдери симпозиуму VIII. 2019 ж., 19-23 августу. Абстракттар. Бишкек – Чолпон-Ата, Ысык-Көл	68 – 69 б.	
311.	Елбасының тарихи миссиясы: жаһанданған әлемдегі қауіпсіздік пен тұрақтылық	Сборник	Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарының жинағы. = «Историческая миссия Елбасы: безопасность и стабильность в глобальном мире» сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Тараз: Тараз университеті, 2019. – 235 б. (жауапты редактор) ISBN 978-601-7300-71-5		
312.	Тюркская философия: основные категории в исторической ретроспективе	Коллективная монография	Milli fəlsəfə. – Bakı, Azərbaycan nəğiuyatı, 2019. – 904 səh.	C. 295 - 312	
313.	Мәңгілік Ел идеясы: кеше, бүгін, ертең	Ұжымдық монография	«Мәңгілік Ел» идеясы: кеше, бүгін, ертең. Ұжымдық монография / Ғыл. ред. басқар. Ә. М. Рахымжанов, Б. М. Қайыпова, редакторлық алқа: Ғ. Т. Телебаев, Г. М. Атабаева. – Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кітапханасы, 2019. – 430 б. ISBN 978-601-7824-44-0		
314.	Ұлттық бірегейлігіміздің мызғымас тірегі	Ұжымдық монография	«Мәңгілік Ел» идеясы: кеше, бүгін, ертең. Ұжымдық монография / Ғыл. ред. басқар. Ә. М. Рахымжанов, Б. М. Қайыпова, редакторлық алқа: Ғ. Т. Телебаев, Г. М. Атабаева. – Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кітапханасы,	13 – 46 бб.	Абдильдина Р.Ж., Сыздықов С.М.

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			2019. – 430 б. ISBN 978-601-7824-44-0		
315.	CONTINUITY IN THE USE OF THE CONCEPT OF TENGRI IN ANCIENT TURKIC AND MEDIEVAL WRITTEN MONUMENTS	Журнал	BAYBURT ÜNİVERSİTESİ YAYIN NO: 24 1. Uluslararası Türk Halklarının Felsefi Mirası Sempozyumu. Birinci Baskı, 2019. Kapak Tasarım Figen Meşeli. Fotoğraflar: Ömer KÜFREVİ. ISBN: 978-605-9945-23-3. Sertifika No: 43026. Baskı ALTAY MATBAASI. Kadızade Mah. Hamam Sok. No: 13. Tel: 0458 211 57 29- bayburtgunlugu@gmail.com. BAYBURT	P. 449 - 461	
316.	Суфийская философская традиция в Центральной Азии: Кожа Ахмет Ясауи	Журнал	Научный журнал НИИ ДБ и РРО БГПУ им. М. Акмуллы «Образование и духовная безопасность». Вып. № 2 (8). – Уфа: Мир печати, 2019. – 84 с.	С. 20 - 25	
317.	Категория Тенгри в тюркской философии	Сборник	«Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность»: сборник статей VI Международной научно-практической конференции (21-22 сентября 2019 г., Бишкек, Кыргызстан), 1-е изд., стер. – Бишкек: Алтын тамга, 2019. – 360 с.	С. 257-263	
318.	РЕЛИГИОЗНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ МОЛОДЕЖИ: ТRENДЫ ПОСЛЕДНЕГО ВРЕМЕНИ	Сборник	ИДЕАЛЫ И ЦЕННОСТИ ИСЛАМА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ XXI ВЕКА. Материалы XII Международной научно-практической конференции, приуроченной к 30-летию открытия первого на постсоветском пространстве мусульманского медресе при ЦДУМ России имени Ризаэтдина бинэ Фахретдина (г. Уфа, 23-24 октября 2019 г.) / Составители: Фахретдинов Т.Р.,	С. 260-264	Бужеева А.

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			Зинурова З.С., Юлбаев Р.З., Мухитдинова Р.Р., Ахметьянова Э.Р., Хазиев В.С. — Уфа: 2019		
2020					
319.	Онлайн-рейтинги университетов как инструмент развития	Сборник	Дистанционное образование: новые вызовы глобального масштаба: сборник статей. – Нур-Султан, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, 2020. – 447 с.	С. 413 – 418	
320.	1.4. Об имплементации ценностей «Мәңгілік Ел»	Монография	Патриотическое воспитание школьников на основе ценностей «Мәңгілік Ел»: Монография. / под общ. ред. Жилбаева Ж.О. – Нур-Султан: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2020. – 160 с.	С. 43 - 58	
321.	TÜRK FELSEFİ GELENEĞİ: FARABİ'NİN KATKISI / TURKIC PHILOSOPHICAL TRADITION: FARABI'S CONTRIBUTION	Сборник	4 INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON EURASIAN STUDIES "The Leading Scientists Who Contributed the Scientific Development in the Golden Age of Islam" In the Memory of 2020 UNESCO Anniversary of Al Farabi. 21-23 Ekim, 2020, İstanbul-Türkiye. 21-23 October 2020, Istanbul-Turkey	P. 20 - 21	
322.	Религиозная идентичность молодежи: тренды последнего времени	Сборник	Высокая теория российского ислама – современная теология: материалы Всероссийского (с международным участием) вебинара, 2 декабря 2020 года. – Уфа: ООО «Печатник», 2020. – 109 с.	С. 86 – 90	
323.	РЕЙТИНГТЕР УНИВЕРСИТЕТ ДАМУЫНЫҢ ИНДИКАТОРЫ РЕТІНДЕ	Журнал	ISSN 2520-2634; eISSN 2520-2650. ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ, ХАБАРШЫ. «Педагогикалық ғылымдар» сериясы № 4 (65). Алматы: «Қазақ университеті», 2020 FTAMP 14.15.15, 14.35.01 https://doi.org/10.26577/JES.2020.v65.i4.08	92 – 103 бб.	С.Аралбай

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

324.	Кожа Ахмет Ясави, Омар Хайям и Алишер Навои о человеке	Сборник	Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsətinin milli özünütəsdiqdə və Mərkəzi Asiyadaki mədəni yeri. Beynəlxalq konfransın materialları. «Elm və Təhsil» nəşriyyatı, Bakı, 2020, 308 səh.	C. 313 – 314	
325.	Кожа Ахмет Ясави, Омар Хайям и Алишер Навои о человеке	Сборник	“Markaziy osiyo mamlakatlarida madaniy hayot va ijtimoiy-gumanitar fanlar rivojining dolzarb muammolari”. Xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiya [Matn]. – T.: Tafakkur, 2020. – 600 b. ISBN-978-9943-24-308-8	C. 41 – 43	
326.	Категория Теңірі в орхонском источнике Kültegin	Сборник	Восьмой Российский Философский Конгресс - «Философия в полицентричном мире». Секции (I). Сборник научных статей М.: РФО - ИФРАН - МГУ. Издательство “Логос”, ООО «Новые печатные технологии» (Москва), 2020. – 1428 стр.	C. 705 - 707	Мектепова А.
327.	Атқа міну мәдениеті	Сборник	«Ұлы Даланың жеті қыры: жаһанданған әлем және ұлттық-мәдени түптамырымыз»: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарының жинағы = «Семь граней Великой степи: глобальный мир и национально-культурные корни»: Сборник материалов Международной научно-практической конференции – Семей: Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, 2020. – 338 б. ISBN 978-601-313-106-1	307 – 311 бб.	
2021					
328.	TÜRK FELSEFESİ KAYNAĞI OLARAK ORHUN-YENİSEY METİNLERİ	Коллективная монография	METİNDİLBİLİM (TARİH-KURAM-UYGULAMA) / Editörler: Prof. Dr. Zeynep Bağlan Özer Dr.	37 – 56 pp.	Çev.: Yerke ÖZER

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

			Öğr. Üyesi Fatih Yarıcı Dr. Şekip Aktay. ISBN: 978-625-7089-34-0. DOĞU KİTABEVİ Cağaloğlu Yokuşu, Narlıbahçe Sokak, No: 6/1 Cağaloğlu / İstanbul. I. Baskı: Şubat 2021		
329.	Религиозная идентичность молодежи в Казахстане	Сборник	Сборник статей международной научно-практической конференции (19 июня 2021 г., Бишкек Кыргызстан) «Философия культуры: кыргызское бытийствование и способ бытия Запада и Востока». Бишкек: изд-во КГУ им. И.Арабаева, 2021	С. 232 – 236	Бужеева А.
330.	Кодекс чести в орхоно-енисейских источниках	Сборник	«Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность»: сборник VIII Международной научно-практической конференции (22–23 сентября 2021 г., Домбай, Республика КарачаевоЧеркесия, Россия). 1-е изд., стер. – Международный Фонд исследования Тенгри, 2021. - 460 с.	С. 347 - 355	Балягова Г.В.
331.	КОНЦЕПТЫ «ҰЛЫ ДАЛА ЕЛІ» И «МӘҢГІЛІК ЕЛ» В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ЭТНОПОЛИТИКИ	Сборник	Независимый Казахстан: история и современность: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Казахстанского филиала Московского университета (14 мая 2021 г.). – Нур-Султан: Казахстанский филиал Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова, 2021. – 372 с.	С. 171 – 178	
332.	The problem of the nation and national values in the ideology of Marxism	Журнал	Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Vol.	P. 56-63	Aralbay, S., Bekezha

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция

			28, No. 3, 2021. DOI: 10.37635/jnalsu.28(3).2021.56-63		n, O., Sagatova, A., & Abdrahmanova, K.
333.	Тюркская интеграция: история осмысления и инициативы Елбасы	Журнал	ҚазҰУ Хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. No2 (76). 2021	123 – 130 б.	
2022					
334.	Университеттеріміздің әлемдегі орындары	Газет	Егемен Қазақстан, 1 ақпан 2022 жыл		С.Аралбай
335.	Ортағасырлық түркілік философиялық дәстүр Ұлы Жібек Жолында	Сборник	Философия независимого Казахстана в эпоху глобальных трансформаций. Сборник материалов III Казахстанского философского Конгресса (Алматы, 23-24 ноября 2021 г.). – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2022. – 230 с.	157 с.	
336.	Орхоно-енисейские тексты как источник по тюркской философии	Сборник	Сборник статей III международной научно-практической конференции «Древнетюркское руническое письмо: вопросы происхождения и функционирования» (25 ноября 2021 года, г.Нур-Султан, Республика Казахстан). – Нур-Султан: ИП «Булатов А.Ж.», 2021. – 125 с.	С. 92 - 98	
337.	Тюркская интеграция: история осмысления и инициативы Елбасы	Журнал	Philosophy and life, № 1 (16), 2022, TOSHKENT-2022.	С. 130 - 143	
338.	Философские миры Низами Гянджеви и Жусупа Баласагуни	Сборник	Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin Şərq-Qərb ədəbi-mədəni əlaqələri sistemində yeri və yaratdığı yeni istiqamətlər: Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları: Bakı, 25-27 noyabr 2021-ci il / R. Hüseynov, İ. Həşimova, N. Yiğitoğlu [et al.]; red. R. Hüseynov.- Bakı, 2022	S. 158-160	

«PHILOSOPHY: SCIENCE AND VOCATION»
International scientific and practical conference

339.	Рейтинги университетов как уровень развития системы образования	Сборник	Педагогическое образование в условиях смешанного обучения в России и других странах: Сборник тезисов участников международной научно-практической конференции (08 октября 2021 года, ФГБНУ ИСРО РАО, г. Москва, Россия). Москва: ФГБНУ ИСРО РАО, ОМО1. 194 с.	С. 140 - 142	
------	---	---------	---	--------------	--

МАЗМҰНЫ

ҚҰТТЫҚТАУ ХАТТАР

Түймебаев Ж. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Басқарма Төрағасы – Ректор	4
Тажин М.М. Қазақстан Республикасының Чех Республикасындағы Төтенше және өкілетті елшісі.....	5
Темірболат Б. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті кітапханасының Директоры.....	6
Бектөналиев М. А. Заслуженный деятель Государственной службы Кыргызской Республики	7
Шермухамедова Н. А. Профессор Национального университета Узбекистана.....	8
Абасов А.С. Зав. отделом «Проблемы современной философии» Института Философии и Социологии НАНА	9
Сыдыков Е.Б. Л.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің Басқарма Төрағасы – ректоры.....	10
Габдуллин М. Председатель Правления Казахстанско-Британского Технического университета.....	11
Сидорович А. В. Директор Казахстанского филиала МГУ	12
Сейдуманов С.Т. Философия, саясаттану және дінтану Институтының бас директоры	13
Алимбекова Г. Т. Директор ЦИОМ.....	14
Мейірбаев Б. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия және саясаттану факультетінің деканы.....	15
Құранбек Ә. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия кафедрасының менгерушісі	16
Курстастар Философия және экономика факультетінің 1980 жылғы түлектері	17

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР

Зейнеп Баглан Озер Лингвофилософские взгляды турецкого философа республиканской эпохи Такиеттина Менгюшоглу	19
Нұрышева Г. Ж. Қазаққа батыс философиясын таныстырған ғалым.....	22
Абдильдина Р. Ж. Развитие целостного человека – цель и смысл исторического процесса.....	26
Кокумбаева Б. Д. Тенгрианские основания тюркской философии	30
Можейко М. А. Философия в системе современной культуры:	36
Кызласов И. Л. Самосознание аристократии тюркских народов VIII-X вв. Эпиграфические свидетельства.....	42
Оразбаева А. И. Өркениетнама – ғылыми таным құралы	47
Құрманғалиева Ғ. Қ., Нұрмұратов С. Е. Түркі философиясының интеллектуалды дәстүрлері.....	53

Ғабитов Т. Х., Дәулетова Г. Қазақтың тәуелсіздік философиясы	59
--	----

1-СЕКЦИЯ
ТҮРКІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛЕРІ

Мейірбаев Б. Б. Ғалым. Қайраткер. Ұстаз.....	67
Абасов А.С. Проблемы идентификации в странах тюркско-мусульманской культурной традиции.....	69
Тайжанов А. Этномәдени білім мен тәрбие түркі таным тұтастығының кепілі	73
Құранбек Ә., Қошқарбаев Е. Ғылыммен өрілген ғұмыр.....	84
Аязбекова С.Ш. Тенгрианство: от ботайской археологической культуры – к тюркской цивилизации	87
Абдрасулов С. М. Кыргызско-казахское бытийствование и homo ziffrus в эпоху цифрового кочевья	94
Рыскиева А. Ә. Түркілік болмыстың символдық бейнесі.....	98
Мырзахмет Ғ. К. Түркі дәуіріндегі дала өркениеті: наным-сенімдер мен діндердің алуан түрлілігі.....	104
Жаңабаев Ж. М. Құт - сакралды ұғым	109
Жакупбекова Д. А. Poiesis номадизма	115
Мурат А., Карабаева К. У., Бейсенбаев М. А. Воинские традиции номадов.....	120
Сағиқызы А., Шүршітбай М. Қазақ философиясындағы ізгілік-этикалық тәрбие мәселесі	124
Алимжанова А. Ш. Философский анализ духовных ценностей религиозной культуры казахов	128
Төребаев О. Ә., Садықов Д. К., Сердалиева А. Жүсіп Баласағұнның ахлақ философиясы	134
Акылбаева И. М. Абай и его стремление изменить мир к лучшему.....	138
Бекенова Ж. Н. Қазақ халқының этикалық құндылықтары және оның ақпараттық технологиядағы этикалық мәселелерін шешудегі рөлі	142

2-СЕКЦИЯ
ӘЛЕМДІК ФИЛОСОФИЯ ТАРИХЫ ЖӘНЕ
ҚАЗІРГІ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Урманбетова Ж. Культура и мир в контексте трансформации символов.....	149
Камалиденова А. З. Постижение человека в философском наследии Фридриха Ницше.....	155
Аташ Б. М., Құранбек Ә. А. Философияның қоғамдағы рөлі мен оқытудағы жаңа парадигмалар.....	159
Едильбаева С. Ж. Юрген Хабермас: наука и формы знания	163
Сартаева Р. С. Философские исследования сегодня: точки роста и перспективы развития	168

Шеңгелбаев Б. Р. Жаңа Қазақстанның мемлекет және құқық философиясы.....	176
Мямешева Г. Х. Фасилитация учения в цифре и без цифры	182
Болганбаева Ш. Д. Языковая и этнокультурная идентичность в Казахстане.....	188
Шарипова Э. К., Султанова К. Д., Акматова (Тиленбаева) Г. Э. Сущность эстетического воспитания в условиях глобализации	192
Ешмұратов А. Қ., Хамитова А. К. Делиберативті демократияның дамуы: теория мен тәжірибе	198
Серікбай Г. Ж. Қоғамның философиялық-антропологиялық аспектілері.....	202
Бегешова У. Н. Білім сапасын тәуелсіз бағалау жолдары	206
Қазақбаева Л.К., Базорбаева Ш.О. Жастарды толеранттылыққа тәрбиелеудің педагогикалық-психологиялық жолдары	209
Касбаева Г. С. "Мәдениеттегі басқару" зерттеулеріндегі өзекті мәселелер	212
Махашова П.М., Сейдаш А.А. Болашақ педагог-психологтың кәсіби күзінеттілігін жетілдіру жолдары	216

3-СЕКЦИЯ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ
ЭТНО-ДІНИ ИДЕНТИФИКАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сатершинов Б. М., Купешов Қ. Ө. Тарихи уақыттың теологиялық астарлары	221
Құрманалиева А. Д. Дін феноменінің қазіргі қазақстандық қоғамдағы интеграциялық және дезинтеграциялық әлеуеті	226
Алпыспаева Г. А. Исторический опыт развития государственно-конфессиональных отношений в Казахстане (начало XX века - конец 1930-х годов).....	233
Алимбекова Г. Т., Бақытжанова А. А. Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы этно-әлеуметтік мәселелердің Қазақстан қоғамына әсерін әлеуметтік талдау	238
Аташ Б.М., Мошанов С.А. «Сүйек» және «сүйекке таңба түсу» құбылысы	243
Купбаева Р. М. Кадирғалиева А. Т., Фазыл Р. Бүгінгі қоғамдағы діни көзқарастағы адам мәселесі.....	248
Орымбетова Ә.М. Қазақстан Республикасындағы этно-діни бірегейліктің конституциялық құрылысты нығайтудағы рөлі.....	254
Қосымша Телебаев Ғазиз Тұрысбекұлының еңбектер тізімі	258

Ғылыми басылым

«ФИЛОСОФИЯ: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ӨМІРЛІК МИССИЯ»

халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ЖИНАҒЫ

Алматы, Қазақстан, 14 қазан, 2022 жыл

ИБ№ 14882

Басуға 24.01.2023 жылы қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8.
Көлемі 19,25 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 16.
Таралымы 10 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.